

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZİ

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’NİN SOSYO – KÜLTÜREL YAPISI

Seher BOYKOY

Danışman
Prof. Dr. Ergün AYBARS

İZMİR - 2008

Yemin Metni

Doktora Tezi olarak sunduğum "I. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Sosyo-Kültürel Yapısı" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

21/04/2008

Seher BOYKOY

İmza

ÖNSÖZ

“Mutlaka şu veya bu sebepler için milleti savaşa sürüklemek taraftarı değilim. Savaş zorunlu ve hayati olmalıdır. Hakiki düşüncem şudur: Milleti savaşa götürünce vicdan azabı duymamalıyım. Öldüreceğiz diyenlere karşı, "ölmeyeceğiz" diye savaşa girebiliriz. Lakin, milletin hayatı tehlikeye girmedikçe, savaş bir cinayettir” diyor Büyük Atamız Mustafa Kemal.

Yakın tarihimizde yaşanan, topyekûn niteliği ve teknolojik güce dayalı bir savaş olması itibarıyla, savaşan ülkeler açısından, cephe gerisinde de büyük fizikî tahribatlara, can ve mal kayıplarına yol açan II. Dünya Savaşı; Atamızın bu sözlerinde yatan derin anlamı en açık biçimde ortaya koymaktadır. Avrupa’yu, 1914’te büyük bir dünya savaşına sürükleyen nedenlerin, savaşın sona ermiş olmasına rağmen çözümlenemez bir sürecin içine girmesi; dünyayı, 1939’ların başında ikinci bir savaş tehdidiyle karşı karşıya bırakmıştır. Temelinde ekonomik faktörlerin belirleyici olduğu bu savaş, Dünya’daki siyasî, sosyal ve ekonomik süreci derinden etkilemiş; ortaya çıkardığı sonuçlarla, savaş sonrası Dünya’sının gelişim seyrini büyük ölçüde çizmiştir.

II. Dünya Savaşının başlaması, Türkiye’nin bu savaşta nasıl bir politika izleyeceği konusuna önem kazandırmış; dönemin devlet adamları, bu konuda ihtiyatlı davranmayı tercih etmişlerdir. I. Dünya Savaşının ülkemizde yarattığı yıkıcı etkiye bizzat tanıklık eden bu kişiler, Atatürk’ün çizdiği dış politika çizgisine bağlı kalarak, ülke topraklarına yönelik saldırı olmadıkça savaş dışı kalmayı, temel ilke olarak benimsemişlerdir. Lozan Barış Anlaşması ile de, Misak-ı Milli sınırlarına büyük ölçüde ulaşılmış olduğuna göre, Türkiye’nin savaşa katılmasını gerektirecek tek etken, ancak bu sınırlara yönelik bir saldırı olabilirdi ve nitekim Türkiye, savaş yıllarında bu tehlikeyi her an göz önünde bulundurarak, savaşan ülkeler arasında denge politikası izlemeyi başarabilmiştir.

Türkiye’nin, savaşın sona erdiği 1945 yılına kadar savaş dışı kalmayı başarabilmesi, ülkeyi fizikî tahribattan, can ve mal kayıplarına uğramaktan kurtarıırken; savaşın en önemli tesirleri, ülke içerisinde savaş dolayısıyla alınan olağanüstü tedbirlerle kendini göstermiştir. Atatürk dönemi ile çok partili dönem

arasında bir geçiş dönemi olan 1939-1945 süreci, 1945 sonrasında büyük siyasi, sosyal, ekonomik değişimlere yol açarken; ülkedeki sosyokültürel yapının, henüz siyasal kültür bakımından istenilen olgunluğa ulaşılamamış ve savaş gibi olağanüstü bir dönemden yeni çıkılmış olması itibariyle, aynı zamanda, sancılı bir sürecin başlangıç noktasını teşkil etmiştir.

İşte hazırlanan bu tez çalışmasında, bu geçiş dönemi sosyokültürel boyutuyla ele alınmış; bir taraftan yaşanan değişim süreci, diğer taraftan savaş koşulları olmak üzere, iki temel değişkenin, Türk toplumsal yapısına yansımaları gösterilmek istenmiştir. Bu nedenle çalışma kapsamında, sosyal ve kültürel içerikli malzemelere ağırlık verilmiştir. Elimizdeki veriler, döneme ilişkin çeşitli istatistikler, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinden temin edilen belgelerle de desteklenmiştir.

Doktora tez çalışmam süresince, karşılaştığım problemlerin çözümünde destek ve yardımlarını gördüğüm, akademik yaşamım boyunca da, kendisinin, tez danışmanlığını yürütmesinin gururunu taşıyacağım değerli Hocam Prof. Dr. Ergün AYBARS'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, okuldaki mesaimi de içine alan zamanımın büyük kısmını, tez çalışması için ayırmamda gösterdiği kolaylık ve anlayış dolayısıyla, Hocam Doç. Dr. Kemal Arı'ya, tez planım konusunda verdiği değerli fikirleri dolayısıyla Prof. Dr. Engin Berber'e ve doktora öğrenimim süresince, kendilerine misafir olduğum ve yetişmemde emeği geçen enstitümüzün diğer bütün hocalarına da teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AKDITYK:	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi Siyasi Bilgiler Fakültesi
Bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
CDTA	: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
ÇEK	: Çocuk Esirgeme Kurumu
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
Dos	: Dosya
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
Ed.	: Editör
Haz	: Hazırlayan
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
karş.	: Karşılaştırınız
mad	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
Sa	: Sayı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: Basım tarihi yok
Yay.	: Yayınları
y.y.	: Basım yeri yok

TABLÖLAR

- Tablo 1:** 1927-1955 Nüfus Sayımlarına Göre Türkiye Nüfusu ve Artış Oranları
- Tablo 2:** 1927-1945 Nüfus Sayımları İtibariyle Türkiye Nüfusunun Cinsiyete Göre Dağılımı
- Tablo 3:** 1932-1945 Yılları Arasında Evlenme ve Boşanmalar
- Tablo 4:** 1940-1945 Yıllarında Türkiye Nüfusunun Şehirli ve Köylü Nüfus Arasındaki Dağılımı
- Tablo 5:** 1940-1945 Yılları İtibariyle Sağlık Kurumları, Yatak, Eczane ve Eczacı Sayısı
- Tablo 6:** 1940-1945 Yılları İtibariyle Ülkemizdeki Sağlık Personeli Sayısı
- Tablo 7:** 1935-1941 Yılları Arasında Öğrenim Çağındaki Nüfus İçerisinde Okuma-Yazma Bilenlerin Yüzdelik Oranlarının Cinsiyet İtibariyle Dağılımları
- Tablo 8:** DİE Verilerine Göre 1945 Yılına Kadar Resmi ve Özel İlkokul, Öğretmen, Öğrenci Sayıları
- Tablo 9:** DİE Verilerine Göre 1945 Yılına Kadar Resmi ve Özel Ortaokul, Öğretmen, Öğrenci Sayıları
- Tablo 10:** DİE Verilerine Göre 1945 Yılına Kadar Resmi ve Özel Mesleki ve Teknik Okullara İlişkin Veriler
- Tablo 11:** DİE Verilerine Göre 1945 Yılına Kadar Resmi ve Özel Lise, Öğretmen, Öğrenci Sayıları
- Tablo 12:** DİE Verilerine Göre 1945 Yılına Kadar Yükseköğretim Kurumlarına İlişkin Sayısal Veriler

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ

TUTANAK

ÖZET

ABSTRACT

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

TABLolar

GİRİŞ.....1

BİRİNCİ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE SOSYAL YAŞAM

A-Demografik Durum

1-II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye Nüfusu.....10

2-II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye Nüfusunun Sosyo-Ekonomik Nitelikleri.....16

3-II. Dünya Savaşı Yıllarında Nüfus Konusuna Yaklaşımlar ve İzlenen Politikalar.....23

B-Kırsal ve Kentsel Yaşam Tarzları

1-Gündelik Yaşam.....31

2-Aile Hayatı45

3-Kadının Toplumsal Yaşam İçerisindeki Konumu.....55

4-Eğlence ve Dinlenme Hayatı.....65

C-II. Dünya Savaşının Sosyal Yaşam Üzerindeki Etkileri

1-II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Sağlık Hayatı.....69

1.1-II. Dünya Savaşı Yıllarında Sağlık Sorunları ve Mücadeleler.....73

1.2-II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Sağlık Hizmeti Veren Kuruluşlar.....79

2-Kamusal Düzenin Bozulması.....84

2.1-Beşinci Kol ve Casusluk Faaliyetleri.....84

2.2-Sivil Savunma Önlemleri.....87

2.3-Savaş Koşullarının Toplumsal Ahlak Üzerindeki Etkileri.....	94
3-Sosyal Yardım Çalışmaları.....	103

İKİNCİ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE EĞİTİM HAYATI

A-Savaş Yıllarında Türkiye'de Eğitim.....	115
1-Okur-Yazarlık Durumu.....	118
2-Eğitim Hizmeti Veren Kurumlar.....	121
2.1-İlköğretim.....	121
2.2-Ortaöğretim.....	126
2.2.1-Ortaokullar.....	127
2.2.2-Mesleki ve Teknik Öğretim.....	129
2.2.3-Liseler.....	132
2.3-Yüksek Öğretim.....	132
3-Halk Eğitim Çalışmaları.....	137
3.1- Sosyoekonomik ve Kültürel Yaşam Üzerindeki Etkileri İtibariyle Halkevleri.....	138
3-2- Halk Okuma Odaları.....	149
3-3- Köy Gezici Kadın ve Erkek Kursları.....	150
4- Sosyoekonomik Ve Kültürel Yaşam Üzerindeki Etkileri İtibariyle Köy Enstitüleri.....	151
4.1-Köy Enstitülerinin Kurulması ve Eğitim Faaliyetleri.....	151
4.2-Köy Enstitülerinin Kapatılması.....	162
B-II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Beden Terbiyesi Çalışmaları.....	166
C-II. Dünya Savaşının Eğitim Hayatı Üzerindeki Etkileri.....	179

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL YAŞAM

A-Klasik Kültür Çalışmaları.....	188
B-Dilde Özleşme Çalışmaları.....	191
C-1939-1945 Döneminde Din ve Lâiklik.....	195
D-II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Kültür-Sanat Faaliyetleri	

1-Tiyatro.....	204
2- Sinema.....	210
3- Sergiler.....	214
4- Konserler.....	220
5- Mimarlık.....	221
E-Savaş Yıllarında Türkiye’de Yayıncılık Faaliyetleri ve Kültürel Hayattaki Yeri	
1-Yayın Politikaları.....	223
2.Gazeteler ve Dergiler.....	228
3.Radyo Yayıncılığı.....	240
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE SOSYO-KÜLTÜREL YAPIYI ETKİLEYEN FAKTÖRLER	
A-II. Dünya Savaşının Sosyo-Ekonomik Yaşam Üzerindeki Etkileri	
1-Fiyat Artışları ve MKK.....	248
2-İhtikâr Olayları.....	254
3- Çalışma Hayatı ve Çalışma Hayatına Yönelik Düzenlemeler.....	259
4-Dış Ticaret Güçlükleri.....	266
B- Savaş Yıllarında Temel İhtiyaç Maddelerinin Karşılanmasına Yönelik Önlemler	
1-Tüketimin Sınırlandırılmasına Yönelik Önlemler.....	272
2--Üretimin Arttırılmasına Yönelik Önlemler	279
C-- Sosyal Yaşam İçerisinde Savaş Ekonomisi Uygulamalarının Yeri	
1- Varlık Vergisi Kanununun Sosyal Yaşama Yansımaları.....	298
2-Toprak Mahsulleri Vergisi Kanununun Sosyal Yaşama Yansımaları.....	306
3--Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Sosyal Yaşama Yansımaları.....	310
SONUÇ.....	313
BİBLİYOGRAFYA.....	321

GİRİŞ

1939–1945 Dönemi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihinde, İsmet İnönü'nün Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı olarak devletin başında bulunduğu¹ ve Cumhuriyet Halk Partisinin tek parti iktidarının siyasî hayata egemen olduğu altı yıllık bir süreci kapsamaktadır. 1939 Eylül ayında Almanya'nın Polonya'ya saldırısıyla başlayan II. Dünya Savaşı, Türk ve Dünya Tarihinde yoğun askeri, siyasi, ekonomik gelişme ve değişmelerin yaşandığı bu sürece damgasını vurmuş; savaş sonrası Türkiye'sinde siyasî, sosyoekonomik gelişmelerde belirleyici olmuştur.

İnsanlığın XX. Yüzyılda karşılaştığı en büyük felaketlerden birini, şüphesiz II. Dünya Savaşı teşkil etmiştir. Alman-Leh Savaşı olarak başlayan bu savaş, İngiltere ve Fransa'nın katılımıyla Avrupa Savaşı haline gelmiş; kısa sürede de, Avrupa sınırları dışına taşarak, dünya savaşı halini almıştır. Gerçekte, I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan dünya düzeninde, 1930'lu yılların başında beliren ayrışma, dünyanın yeni bir savaşa gebe olduğunun habercisiydi ve nitekim ayrışmanın çatışmaya dönüştüğü nokta, bu savaşın da başlangıç noktası olmuştur.

XX. yüzyıla damgasını vuran bu savaşların en önemli özelliği ise, cephelerde süren ordular arasındaki askerî mücadelelerle sınırlı kalmayarak, cephe gerisine taşması ve milletlerin topyekûn çarpışmaları haline gelmesidir². Bu durum, savaşların cephe gerisinde yaşayan sivil halkın gündelik yaşamını doğrudan etkilemesine yol açmış; sosyal ve ekonomik hayatın savaş koşullarına göre tanzim edilmesini, bu doğrultuda örgütlenmeye gidilmesini kaçınılmaz hale getirmiştir.

XX. yüzyılda değişen bu niteliğiyle Dünya'daki siyasi, sosyal ve ekonomik süreci derinden etkileyen savaş koşulları, yalnız savaşan ülkelerde değil; savaşan

¹ İsmet İnönü'nün İkinci Cumhurbaşkanı olarak devletin başında bulunduğu bu dönem, Tek Partili Milli Şef Dönemi olarak da adlandırılmaktadır. Cumhuriyet Halk Partisi için, “zaaf unsur” olarak üzerinde propaganda yapılan “Milli Şef” deyiminin kullanımı konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Nadir Nadi, kendisinin 14 Kasım 1938 tarihli Cumhuriyet gazetesinde Atatürk için “Ebedi Şef” deyimini kullanmasından hemen sonra “Milli Şef” deyiminin kullanılmasının, İnönü'ye yaranmak isteyen çevrelerin işi olduğunu ve böylece, ömür boyu sürecek başkanlık sistemi benimsendiğini belirtmektedir. Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1965, s.15. İsmet İnönü Dönemini, İkinci Adam olarak kitaplaştıran Şevket Süreyya Aydemir ise, devrimin henüz tamamlanmamış ve normal bir demokrasiye geçilmemiş olması itibarıyla, sadece devlet başkanı olarak değil; bir önder olarak tek şef, tek parti ve otoriter idare gereğini ortaya koymaktadır. Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C:II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.49–50. Döneme tanıklık eden bazı çevreler ise, İnönü'nün “değişmez genel başkan” olarak ilanını destekleyen kişinin, o zaman Başbakanlıkta bulunan Celal Bayar olduğunu ileri sürmektedir. Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959, s.338; Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitap Yay., 2002, s.96–97.

² Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s.15–18.

ülkelere yakın ve savaşa girmesi muhtemel ülkelerde de tesirini göstermiş ve bu ülkelerden biri de, Türkiye olmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında Türk diplomasisini idare edenlerin, I. Dünya Savaşı yıllarında çekilen sıkıntılara, yokluk, örgütsüzlük ve savaşın halk kitleleri üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkilere bizzat tanıklık etmeleri ve kazanılan askeri zafer sonrasında imzalanan Lozan Anlaşması ile, varılabilecek hedeflere büyük ölçüde ulaşılmış olması hususları; II. Dünya Savaşı'nda, ülkeyi savaşın yıkıcı tesirlerinden uzak tutmak ve bu suretle toprak bütünlüğünü korumak yönünde politikalar izlenmesinde belirleyici olmuştur³. Zaten bu savaş, Türkiye'nin değil, Avrupa'nın kendi çelişkileri sonucunda çıkmamış mıydı? O halde, Avrupa'nın kendi yarattığı bir savaş uğruna, devleti savaşa sokmanın bir anlamı da olamazdı⁴. Bu ihtiyatlı politika, siyasal alana "savaş dışılık-aktif tarafsızlık"⁵; ekonomik alana, "savaş ekonomisi"⁶ uygulamaları şeklinde yansımış ve halkın gündelik yaşamı da, savaş şartlarına göre düzenlenmiştir. Böylece bir taraftan savaş dışı kalınırken; diğer taraftan, herhangi bir saldırı karşısında gerekli askeri ve siyasi tedbirlerin zamanında alınmasına çalışılmıştır.

Savaş, her ne boyutta olursa olsun –ülkeler arası veya dünya savaşı niteliğinde- olağan koşulların dışında ortaya çıkan olağanüstü bir durum olduğundan, olağanüstü tedbirlerin alınmasını gerekli kılmakta ve temeli ekonomiye dayanan bu tedbirler, sosyal, kültürel, ekonomik hayatın her cephesini etkilemektedir. Bu açıdan II. Dünya Savaşı da, Türk yöneticilerini savaş koşullarına uygun tedbirler almak durumunda bırakmış ve bu suretle savaş, adeta toplum yaşamının bir parçası haline

³ Fahir H. Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", **AÜSBFD**, C:XIII, No:2, Haziran 1958, s.139. II. Dünya Savaşı yıllarında Türk diplomatik münasebetleri ve dış politikası için bkz. **A.g.m.**, s. 139-180; Selim Deringil, **Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994; John Kingsley Birge, "Turkey Between Two Wars", **Foreign Policy Reports**, C:XX, Kasım 1944, s.194-207.

⁴ Selim Deringil, "II. Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", **Tarih ve Toplum**, Sa:35, Kasım 1986, s.24.

⁵ Bu dönemde Türkiye'nin savaş dışı kalma politikası, kendi sınırları içerisine kapandığı edilgen bir tarafsızlık siyaseti olmayıp; savaş süresince ortaya çıkabilecek olası bir tehlike karşısında silahlanmak, seferberlik ilân etmek, dünya politikasını kendi lehine etkilemek şeklinde aktif tarafsızlık olarak tanımlanmıştır. Selim Deringil, **a.g.m.**, s.23. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun, "*Bitaraf değiliz, harp hariciyiz*" sözleri, II. Dünya Savaşı yıllarında Türk dış politikasının ana mihverini teşkil etmiştir. **Cumhuriyet**, 1 Şubat 1940. Faruk Sönmezoğluna göre de, II. Dünya Savaşında Türk dış politikası, siyasi konjonktüre göre kurulan ittifak stratejisi ile savaş dışı kalma yönünde çizilmiştir. Faruk Sönmezoğlu, **II. Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası**, Der Yay., İstanbul, 2006, s.10.

⁶ Savaş ekonomisi deyimi, herhangi bir savaş durumunda ekonomik ihtiyaç ve uygulamaların savaş koşullarına ve halkın ihtiyaçlarına göre düzenlenmesini ifade etmekte ve barış halinde, seferberlik devrinde, savaş zamanında savaş için yapılması gerekli hazırlıkları kapsamaktadır. Şevket Süreyya Aydemir, **a.g.e.**, s.70-71.

gelmiştir. Türkiye, II. Dünya Savaşına girmemekle birlikte; savaşın etkilerini, toplumsal ve ekonomik hayatın her safhasında hissetmiştir.

Savaş başlangıcında ülkemizdeki genel tabloya bakıldığında, ekonomik ve savunma açısından bir takım yetersizlikler görülmektedir. Bununla birlikte, 1929'da yaşanan iktisadi krizin olumsuz etkilerinin tüm dünyada hissedildiği bir ortamda, Türkiye'nin II. Dünya Savaşındaki konumunun, I. Dünya Savaşı koşullarından tamamen farklı olduğu görülmektedir. Cumhuriyetin ilânından itibaren 15 yıllık sürede gerçekleştirilen ekonomik politikalar, devlet teşekkülleri vasıtasıyla şeker, dokuma, kâğıt, demir-çelik fabrikalarının faaliyete geçirilmesi ve demiryolu siyasetinin uygulanması şeklinde kendini göstermiş; bu gelişme, ülkede iktisadi mukavemetin artmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte, Türkiye'nin milli sınırları, imparatorluk sınırlarına göre daha dar olduğundan, ülke içerisinde güçlü bir milli birliktelik de mevcuttur. Bu nedendir ki; savaş yıllarında, Devlet Başkanı İnönü etrafında milli birlikteliğin her surette korunmasına büyük önem verilmiştir.

II. Dünya Savaşı üzerine yazılmış yerli ve yabancı dillerde birçok yayın bulunmaktadır. Bu yayınların II. Dünya Savaşı yılları Türkiye'sine ilişkin olanları içerisinde çoğunluğu, Türkiye'nin dış politikası, savaş yıllarında izlenen ekonomik politikalar ve bu politikaların yansımaları, çok partili hayata geçişin iç ve dış dinamikleri üzerinde yoğunlaşan makro düzeyde çalışmalar teşkil etmekte; özellikle son dönemlerde de, savaşın, kentlerin sosyoekonomik yaşamına etkilerini konu alan mikro düzeydeki araştırmalar yapılmış bulunmaktadır.

Tez çalışmamızın bu tür çalışmalardan farklılığı ise, 1939–1945 sürecinde Türk toplumsal yapısının, nüfus, şehirleşme olgusu, gündelik yaşam, aile hayatı, kadının toplumsal konumu, ahlaki değerler, kamusal düzen, sağlık hayatı, sosyal yardım, eğitim, kültür ve sanat faaliyetleri, tüketim normları, ekonomik faktörler gibi çeşitli açılardan ve köy-şehir yerleşimleri ile karşılaştırmalı olarak bir bütünsellik içerisinde ele alınmasıdır. Bu nedenle, sosyal içerikli malzemeyi kullanmak suretiyle, savaş gibi olağanüstü bir dönemde, Türk toplumsal yapısının ana hatlarının makro perspektifle ortaya konulmasına çalışılmıştır.

İnönü dönemi Türkiye'sinin, bu altı yıllık süreçte halk bazında nasıl algılandığını ortaya koymak ve yönetimin, halkla bütünleşme noktalarını tespit etmek noktasında, halk tabanını etkileyen yasal düzenlemeler ve sosyokültürel

kurumlar da tez kapsamında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Böylece ülkemizin, toplumsal yapı itibariyle, çok partili hayata geçiş sürecine ne ölçüde hazır olduğu ortaya konulmaya çalışılırken; yönetimin, halkla bütünleşme noktaları da tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmasının temelini oluşturan II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin nasıl bir sosyokültürel yapıya sahip olduğu sorunsalı çerçevesinde, savaş yıllarında köy ve kent yerleşimlerindeki insanlar hayatlarını nasıl idame ettirmektedir?, savaş koşullarının sosyokültürel yaşamdaki yansımaları nasıl olmuştur?, sosyokültürel yaşamda hizmet veren kurumlar ve gördükleri hizmetler nelerdir?, dönemin yöneticileri tarafından sosyokültürel yaşamı düzenlemeye yönelik ne gibi tedbirler alınmış ve bunların etkileri ne olmuştur?, Atatürkçü siyasi, sosyokültürel model, kendisinden sonraki bu ilk dönemde ne derece korunabilmiştir? gibi alt sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

İnsanlık tarihinin önemli bir parçasını da, hiç şüphesiz sıradan insanların faaliyetleri ve yaşadığı çevresi teşkil etmektedir. Bu bağlamda, büyük kişiliklerden çok, sıradan insanlar; üst kültürden çok, kitle kültürü; özel ve resmi yaşam tarzlarından çok, gündelik yaşam sosyal ve kültürel tarihin ilgi alanını oluşturmuştur. İnsanlığın gelişimini etkileyen evrensel ölçekteki olayların ortaya çıkardığı etkiler de, toplumsal tabana inilmek suretiyle değerlendirilebilmektedir. Günümüzde de tarih akademisyenliğinde, siyasal ve askeri içerikli tarihin yerine; insan merkezli sosyal, kültürel ve ekonomik tarihçiliğin önem kazandığı görülmektedir. Hazırlanan bu tez çalışmasında da, toplum yapısını esas alan sosyal tarihçiliğe bağlı kalınmıştır.

Çalışma boyunca karşılaştığımız en büyük sıkıntı ise, toplumsal yapının, çok geniş ve farklı disiplinleri kapsayan karmaşık bir alan oluşturması ve bu nedenle, 1939–1945 gibi sınırlı bir dönemde de olsa, toplumsal yapıya ilişkin bütün unsurların ortaya konulması güçlüğü olmuştur. Çalışmanın makro düzeyde yapılmış olması ve Türkiye genelinde kırsal-kentsel yerleşimler ile kırsal yerleşimlerin kendi içerisinde görülen farklılıklar da dikkate alınırca, bu güçlük daha da anlaşılır hale gelmektedir. Burada öncelikle belirtmemiz gereken, bu çalışmanın bir sosyolog gözüyle değil; bir tarihçi bakış açısıyla ve ana hatlarıyla yapılmış olmasıdır.

Bu dönemin toplumsal yapısını ortaya koyarken, ağırlıklı olarak, kırsal Türk toplumuna yönelik ilk ciddi çalışmaları teşkil eden ve 1940'lı yıllarda yapılmış olan

bir dizi etnografik araştırmadan yararlanılmıştır. Özellikle tezin birinci bölümünde ortaya konulan çıkarımların büyük kısmı, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Behice Boran, Muzaffer şerif, İbrahim Yasa, Orhan Türkdoğan'ın çalışmalarına dayandırılmıştır. Mediha Berkes, lkemizde uzun yıllar evlenme, doğum gibi köy adetleri üzerine yapılan tetkiklerin ve bu konuda ortaya konulan malzemelerin, ilmi olmaktan çok edebi slp taşıdığını belirtirken; adetlerin, toplum bütünü içerisinde bizzat inceleme ve gözlem yoluyla değerlendirilmesi gerektiğini ve bunlar arasında karşılaştırma yapılmasını sağlayacak veriler sunulmasının önemini ortaya koymuřtur⁷.

İncelediğimiz dönemde, köylerin adet ve gelenekleri ile sosyoekonomik bünyelerinin tetkikine yönelik olarak yapılan bu bilimsel çalışmalar, belli bir bölgedeki köy yerleşimleri ile sınırlı kalmışsa da; köy hayatı ile ilgili dolaylı bilgi sağlayan kaynaklarla desteklenmesi suretiyle, döneme ilişkin olarak tutarlı bir örüntü içerisinde genelleme yapılmaya çalışılmıştır.

Toplumsal yapıya ilişkin malzemelerin önemli bir kısmını da, dönem basını ve dergiler teşkil etmiştir. Dönem içerisinde pek çok süreli yayın olması, bu konuda seçici davranmayı gerekli kılmış; sosyal içerikli ve farklı siyasi görüşleri yansıtan yayınlara ağırlık verilmiştir. Dergiler arasında, kadın, aile, gençlik, sanat, kültür dergilerinden yararlanılırken; büyük şehirlerde çıkan gazeteler yanında, küçük şehirlerde çıkan gazeteler de inceleme kapsamına alınmıştır. Böylece, savaş gibi olağanüstü bir sürecin taşradaki yansımalarını izlemek mümkün olmuştur. Farklı görüşleri temsil eden yayınlar kullanılarak da, toplumun aydın kesimleri arasında yaşanan siyasi kampaşma, siyasi çatışmalar izlenmeye çalışılmış; bu noktada, sol görüşlü ve Turancı yayınların, sosyo-kültürel ve siyasal yaşama bakış farklılıkları tespit edilmiştir.

Döneme ilişkin olarak Türkiye İstatistik Kurumunun nüfus, eğitim, kültür, sağlık, adalet, radyo ile ilgili istatistiklerinden yararlanılmıştır. Böylece, lkemizin yalnızca sosyokültürel yapısını değil; merkezi devletin politikalarını da, istatistiklere dayanarak değerlendirme olanağına sahip olunmuştur. Bu noktada, Meclis görüşmelerinin kaydedildiği tutanaklar da kullanılmıştır.

⁷ Mediha Berkes, "Türk Köyünün Tetkikine Başlarken", **Yurt ve Dünya**, Sa:1, Son kanun 1941, s.26.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde yer alan arşiv belgeleri de, çalışmanın özgün kaynaklarını teşkil etmektedir. Bu belgeler arasında, özellikle, milletvekillerinin seçim bölgelerindeki tetkiklerine ait raporlar, taşradaki sosyo-kültürel yaşama ilişkin önemli veriler sunmakta; merkezi yönetimin yasal düzenlemeleri, bu belgelerden izlenebilmektedir.

1939–1945 sürecinde Türkiye’deki toplumsal yaşamı ve siyasal hayatı konu alan döneme bizzat tanıklık etmiş kişilerin kaleme aldıkları anılar da, çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Bunlar arasında, siyaset ve basın hayatının tanınmış isimleri, dönemin eğitim ve kültür politikaları içerisinde önemli yere sahip bulunan kişiler ve sıradan insanların döneme ilişkin izlenimlerinden yararlanılmıştır. Dönem boyunca Türkiye’de görevli bulunan Lynn A. Scipio’nun ülkemize ilişkin anıları da, savaş yıllarının ülkemizdeki yansımalarını, bir yabancı gözüyle ortaya koymaktadır.

Çalışmamızın amaç, yöntem ve kaynaklarını bu şekilde ortaya koyduktan sonra, tezin tabanını oluşturan toplumsal yapı ile ilgili kavramsal çerçevenin tespit edilmesi gerekmektedir. “*Toplumsal yapı*” kavramı üzerinde, toplumbilim literatüründe, üzerinde anlaşmaya varılmış ortak bir tanım bulunmamakta ve çeşitli şekillerde tanımlar yapılmaktadır. Toplumsal yapı üzerine yapılan bu tanımlamalar içerisinde en açıklayıcı olanları ise şunlardır:

Toplumsal sistemi oluşturan kurumlarla, bunların karşılıklı ilişkilerinden doğan toplumsal değerlerin karşılıklı etkiledikleri bir bütün⁸;

Birbiriyle etkileşim içerisinde bulunan bireylerin meydana getirdiği toplumsal sistem içerisindeki ilişkileri düzenleyen, temelinde üretim-mülkiyet ilişkilerinin bulunduğu ve din, ahlak, siyaset ilişkilerinin toplumsal bilinci belirlediği, insan ilişkileri, insanların kullandıkları araçlar, değerler, inançlar, kurallar bütünü⁹;

Toplumda yaşayan bireylerin toplumsal ve gündelik yaşamını, eylemlerini düzenleyen, toplumsal düzenin devamlılığını sağlayan eğitim, iş yaşamı, aile, din, hükümetler ve yasalar, ekonomi ve Pazar ilişkileri gibi kurumların oluşturduğu bir bütün¹⁰.

⁸ Mübeccel Kırar, **Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, DPT Yay., Ankara, 1964, s.6.

⁹ Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s.32-35.

¹⁰ Sibel Kalaycıoğlu, “Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yay., Ankara, 2006, s.4-5.

Toplumsal yapıyı tanımlayan bu yaklaşımların ortak noktası, bir toplumun işlevsel birimlerini oluşturan ve işlevleri itibariyle birbirine bağlı toplumsal kurumların bütünleşmesiyle, toplumsal yapının ortaya çıkmasıdır. Toplum, bir zincir olarak düşünülürse; toplumsal kurumlar da, bu zincirin halkalarını oluşturmakta ve bu halkalardan birinde meydana gelen değişim, diğerlerini de doğrudan etkilemektedir. En küçük toplumsal kurum olarak aile, siyaset, ekonomi, din, hukuk, eğitim toplumsal yapıyı oluşturan en önemli kurumlar olup; aile örgütlenmesi, geçim yolları, dinsel davranışlar, benimsenen değerler, teknolojik değişimler toplumsal yapı kavramı içerisinde bütünlük teşkil etmektedir. Bu kurumlarda meydana gelecek değişim ise, toplumsal değişme kavramı ile karşılanmaktadır.

Behice Boran, toplumsal yapının nesnel gerçekliğinin ortaya konulması için yapılacak araştırmalara, toplumun doğa ile olan ilişkilerini ele alarak başlanması gerektiğini belirtirken; demografik koşulların, doğal kaynaklar ve toprak parçasının, doğal kaynaklardan yararlanmakta kullanılan araçları teşkil eden teknolojinin, böyle bir çalışmada veri olarak alınması ve bu veriler doğrultusunda toplumsal yapının analiz edilmesini temel yaklaşım olarak sunmaktadır¹¹. Buna göre bir köy topluluğunun incelenmesinde göz önüne alınması gereken temel noktalar, coğrafi konum ve doğal çevre, demografik yapı, yakın ve uzak ilişkiler alanı, kültürel yapı, toplumsal değişme dinamikleridir.

Toplumsal yapı ile ilgili kavramsal çerçevenin, Türk toplumsal yapısındaki pratiğine bakıldığında; siyasal, sosyal ve ekonomik örgütlenme bakımından, imparatorluk döneminden cumhuriyete geçişte köklü bir dönüşüm görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda merkeziyetçi monarşik yapı ve Batı kapitalizmi ile rekabet edemeyen ekonomik düzen egemen olmuş; merkeziyetçi monarşik sistem, toplumsal yapıyı en küçük birimlerine kadar biçimlendirmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme süreci, meşrutiyet çabaları ile sürdürülmüş ve Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimlerle, olgunlaşma safhasına girmiştir.

¹¹ Behice Boran, **Toplumsal Yapı Araştırmaları, -İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki-**, Sarmal Yay., İstanbul, 1992, s.8-16.

Cumhuriyetin ilanıyla başlayan devrimci süreç, devlet ve toplum yapısını kökten değiştirme hedefine yönelmiş; bu hedef doğrultusunda, sosyal, kültürel, ekonomik yaşamda kabuk değiştirme sürecine girilmiştir. Bu süreçte, hukuk, eğitim, kültür, kılık-kıyafet, takvim, saat ve ölçü sistemlerine kadar toplum yapısını teşkil eden her sahada, lâik ve çağdaş devlet anlayışına uygun köklü düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemelerle, siyasal alanda padişahlık yönetiminden, ulus iradesine dayalı ve demokratik rejimi hedefleyen Cumhuriyet sistemine; toplumsal alanda uygulanan şariat hukukundan Medeni Kanun'a; medrese eğitiminden akılcı esaslara dayalı ve modernist eğilimlere yer veren eğitim sistemine; güzel sanatların özgürce gelişimine olanak tanıyan kültür hayatına geçiş sağlanmıştır. Böylece, çağdaş devlet örgütlenmesi yanında sosyal, kültürel kurumların da örgütlendiği ve sosyal yapının, yeni bir değişim ve gelişim içerisine girdiği görülmektedir. Ancak bu değişimin, ülkenin gerçek altyapısını teşkil eden tarım ve toprak kesimine inmesi, daha uzun yılları gerekli kılmıştır.

Sosyal yapı, eğitim, kültür, kadın hakları sahasında gerçekleştirilen düzenlemelerle değişim gösterirken; bu değişim, öncelikle, büyük şehirlerde üst ve aydın tabaka arasında etkisini hissettirmiştir. Bu etki ise, Batılı bir yaşantı özlemi şeklinde kendini göstermeye başlamıştır. Kırsal yerleşimlere bakıldığında ise, değişimin daha yavaş olduğu ve geleneksel yapının sürdürülmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu geleneksel yapının kırılması noktasında ise, eğitime büyük önem verilmiş; toplumun siyasal kültür düzeyi, eğitim yoluyla yükseltilmeye çalışılmıştır. Atatürk döneminde başlatılan eğitim seferberliğinin, büyük maddi sıkıntıların çekildiği savaş yıllarında dahi sürdürülmesi, eğitim sorununun ciddiyetini ortaya koyarken; yalnız dış politikada değil, eğitim ve kültür sahasında da, Atatürk'ün çizdiği yola bağlı kalındığının göstergesi olmuştur.

Ekonomik düzen bakımından ise, Osmanlı İmparatorluğundaki sistem, ülkeyi Batı kapitalizmi karşısında yabancı ülkelerin açık pazarı haline getirmiş ve Batılı anlamda bir özel girişimci sınıfın yetişmesini engellemiştir¹². Osmanlı'nın Batı

¹² Osmanlı sisteminde iktidarın bölünmemesi ve parçalanmaması esasına dayanan siyasal yapı da, bu süreçte etkili olmuş; İslam ve Osmanlı şehirlerinin merkezi otoritenin denetiminde bulunması, merkezin de, birlik için tehlike teşkil edebilecek ve siyasi güce dönüşebilecek iktisadi güçlenmeleri sistemli bir şekilde engellemeye çalışması, gayrimenkul mülkiyetine karşı yüksek devlet görevlilerine ait malların müsadere edilmesi, sanayi ve ticaret kesimlerinde servet ve mülkiyetin belli ellerde toplanmasını, kapital birikimini önleyen etkenlerden biri olmuştur. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s.46-47.

dünyası ile ekonomik ilişkilerinin azınlık tüccarları aracılığıyla sürdürüldüğü bu sisteme karşı, İttihat ve Terakkinin başlattığı milli burjuva yaratma çabaları, Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüş ve Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda, milli endüstri kurulması başlıca amaç olmuştur. Milli burjuvazi eliyle bu amaca ulaşamayınca, 1930'larda ekonomik buhranın da etkisiyle devletçilik politikası uygulamaya konulmuştur. Böylece milli endüstri, devlet eliyle kurulmuş; endüstride çalışan işçi sayısı artmıştır. Bununla birlikte, ekonomik yapıdaki değişiklikler, köklü bir sosyal yapı değişikliğine yol açacak nitelikte olmamıştır. Bu nedenle, küçük burjuvazinin doğması bir ölçüde sağlanmışsa da; bu dönemde Türkiye'de, ekonomik tabandan beslenen bir sosyal değişim henüz gerçekleşmiş değildir.

İşte, II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler, sermaye ve ticaret burjuvazisinin gelişimine katkıda bulunacak ve 1945 sonrasında, bu kesimlerin tabanını oluşturduğu siyasal sistem değişikliğini beraberinde getirecektir. Bu nedenle, DP iktidarının nasıl bir toplumsal yapıyı devraldığı hususu; 1946 sonrasında değişen siyasi tercihlerin ortaya konulması açısından önem taşımaktadır. İşte bu çalışma, sözkonusu hususlar üzerinde yapılan tartışmalara katkıda bulunduğu ölçüde amacına ulaşmış sayılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE SOSYAL YAŞAM

A-Demografik Durum

Toplumsal yapıyı oluşturan unsurların başında, nüfus gelmektedir. Nüfusun niceliksel ve niteliksel durumu, sosyokültürel ve ekonomik nitelikleri, toplumsal yapı analizleri açısından büyük önem taşımaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu tarihte ülkedeki nüfus yapısının, çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan; ekonomisi, ilkel teknoloji ile yapılan tarımsal üretime dayanan; içine kapalı bir yaşam sürdüren; savaşlar, salgın hastalıklar dolayısıyla nicelik itibariyle büyük kayıplara uğramış bir yapıda olduğu görülmektedir. Bu nedenle, nüfus davası, genç Cumhuriyetin ele aldığı meselelerin başında gelmiştir. Dönemin hükümetleri, bu amaçla nüfus artışını özendirici politikalar izlemişler; doğum oranını arttırmaya ve ölümleri azaltmaya yönelik tedbirler almışlardır. Alınan tedbirlerle ülke nüfusu, Cumhuriyet idaresi altında artış sürecine girmiştir. Ancak 1939'da başlayan II. Dünya Savaşının ülkemizdeki etkileri, nüfus artış hızını da olumsuz yönde etkilemiştir.

1-II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye Nüfusu

Savaş yıllarının nüfus yapısı bakımından görünümü, çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan ve nüfusun, genel artış oranı içerisinde azalma gösterdiği bir yapı arz etmektedir. Bu yapıyı, savaş öncesi ve savaş sonrasındaki verilerle karşılaştırmak, savaş dönemi koşullarının nüfus yapısı üzerindeki etkisini ortaya koymak açısından önem taşıdığından; Türkiye'de 1927–1950 sayım yılları itibariyle nüfus, sayımlar arasındaki artış adet farkı, nüfus nispi artışları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

TABLO 1: 1927–1955 Nüfus Sayımlarına Göre Türkiye Nüfusu ve Artış Oranları¹³

Sayım Yılları	Nüfus Miktarı	Artış Farkı	Yıllık Artış Oranı
1927	13.648.270 ¹⁴	-----	-----
1935	16.158.018	2.509.748	21.2
1940	17.820.950 ¹⁵	1.662.932	17.3
1945	18.790.174	...969.224	10.5
1950	20.947.188	2.157.014	22.9

Tablodan da görüleceği üzere, 1940–1945 yılları arasında artış oranları bakımından büyük bir düşme gözlenmektedir. Çocuk yapma çağında olan genç nüfusun askere alınmış olması, sağlık problemleri, geçim sıkıntısının ortaya çıkardığı ve kıtlık boyutuna varan beslenme güçlükleri gibi hususlar, savaş koşullarının nüfus yapısı üzerindeki tezahürleri olarak ortaya çıkmıştır. Geçim sıkıntısı, bir taraftan birçok hastalıklarla sağlık hayatını tehdit ederken; diğer taraftan da, evlilik oranlarının düşmesinde ve gayri resmi ilişkilerin artmasında etkili olmuştur.

Sağlık sorunları, özellikle doğum nispetinin fazla olduğu köy yerleşimlerini büyük ölçüde etkilemiş; bebek ve küçük yaşlardaki çocuk ölümlerinin fazlalığı dolayısıyla nüfus, doğum nispetine paralel bir artış gösterememiştir. 1940'lı yıllarda Ankara köylerinde tetkiklerde bulunan Niyazi Berkes, bunun nedenini ekonomik zaruretlere bağlamakta ve fazla çocukların aile ekonomisi için sıkıntı oluşturacağı durumlarda, çocuk ölümlerinin, nüfusun mevcut maddi imkânlarla intibakı ve denge kurulması açısından, buhranlı durumun ortadan kaldırılmasında emniyet supabı işlevi gördüğünü belirtmektedir¹⁶.

Berkes'in bu tespitine rağmen; kırsal yerleşimlerde, çok çocuk sahibi olmayı gerektiren etkenler çeşitlilik göstermekte ve daha ağır basmaktadır. Geleneksel

¹³ **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:399, Cilt:67, İstanbul 1961, s.3.

¹⁴ Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı, 1927 yılında yapılmış olmakla birlikte; bu sayımda 13.648.270 olarak tespit edilen nüfus miktarının, askerlik ve vergi gibi faktörlerin tesiri altında gerçek sayıdan az olduğu, 250–400 bin arasında bir nüfusun beyan edilmediği ileri sürülmüştür. Ömer Celal Sarç, "Türkiye Nüfusunun Tabii Artış Nisbeti", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sa:I, C:II, 1941, s.5.

¹⁵ 23 Haziran 1939 tarihinde anavatana katılan Hatay'ın 208.116 olan nüfusu, bu sayının dışında tutulmuştur.

¹⁶ Niyazi Berkes, **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı, Ankara, 1942, s.33.

zihniyetlerin tesiri, dinden gelen etkiler, özellikle kadınların erken yaşlarda evlenmeleri, çocuğun maliyetinin düşük olması ve ücretsiz işgücü teşkil etmesi, çok eşlilik, kadının sosyal statüsü, bilgisizlik ve kötü beslenme şartları gibi faktörler, çocuk- sahibi olmaya ayrı bir önem kazandırmış ve doğurganlık oranlarının yükselmesine neden olmuştur¹⁷. Köylerde, çocukları okutmak kaygısı da duyulmadığı için, çocukların, küçük yaşlardan itibaren ailelerine çeşitli şekillerde yardımcı oldukları gözlenmiştir¹⁸.

Şehirlerde ise, aile yapısının köylerdeki gibi ekonomik birlik teşkil etmemesi, doğacak çocuğun, aile ekonomisi için önemli bir iş unsuru olarak görülmemesi, değişen hayat şartlarına uyum sürecinin daha hızlı yaşanması dolayısıyla, çok çocuk sahibi olmaya böyle bir gereksinim duyulmamış; bu nedenle doğurganlık oranı, köy yerleşimlerine göre daha düşük kalmıştır. Nitekim şehirlere yaklaştıkça, aile hayatı ve kadının toplumsal konumundaki değişmeye paralel olarak çekirdek aile yapısının artması ve çocuk sayısının azalması, bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Bu veriler doğrultusunda, incelediğimiz dönem itibariyle, köylerde sıkça görülen çocuk ölümlerini açıklayıcı en önemli etkenin, batıl inanç ve alışkanlıkların etkisi, bilgisizlik, gıda ve sağlık şartlarındaki yetersizlikler olduğu söylenilebilir. Ankara Hasanoğlan Köyünde yapılan incelemelerde, hamile kadınların, giyinme, yeme ve çalışma konularında diğer kadınlardan farklı hareket etmedikleri ve doğuma kısa bir süre kalıncaya kadar ağır işlerle uğraşmaya devam ettikleri gözlenmiştir¹⁹.

Köylerde eğitimsizliğin yol açtığı cehalet o kadar ileri boyuta varmıştır ki; *“küçük iken ölen çocukların yarın ahirette şefaatçi olacağı”* gibi yanlış telkinlerin etkisi, bu durumun kaderci bir tutum içerisinde adeta normal karşılanmasına, hatta önlenmesi için çareler aranmamasına neden olmuştur²⁰. Dönem içerisinde incelenen Anadolu köylerinde, altı aylık çocuğunun nüfusunun sayılmasını istemeyen bir

¹⁷ Cavit Orhan Tütengil, **Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1966, s.41.

¹⁸ Mediha Berkes, “Köy Çocukları”, **Yurt ve Dünya**, C: 1, Sa:5, Mayıs 1941, s.14. Erkek çocukların küçük yaşlardan itibaren yaptıkları işlerin en önemlileri, hayvanlara bakmak, tarla sürmek, hayvana yük sarmak, arabaya yük yüklemek, döğen sürmek, bostan çapalamak, ata binmek iken; kız çocuğunun yaptığı işler arasında, kardeşlerine bakmak, ev temizlemek, çeşmeden su getirmek, dikmiş dikmek, çorap örmek, ekme ve yemek pişirmek, yama yamamak gibi işler yer almıştır. İsmail Hakkı Tonguç, **Canlandırılacak Köy**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947, s.67.

¹⁹ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü'nün İctimai-İktisadi Yapısı**, Doğu Matbaası, Ankara, 1955, s.67.

²⁰ Trakyalı, “Köylü Sayfası”, **Ana**, Sa:2, 15 Şubat 1938, s.17.

anneninin söylediği “ *bunu yazmayın, kalıp kalmayacağı daha belli değil*”²¹; ve on iki çocuğundan yalnızca iki tanesi hayatta kalan yaşı bir kadının söylediği “*Kızlar, çok çocuk doğurun, onların yarısından çoğu nasıl olsa öliir. Bak, ben on iki tane doğurmamış olsaydım, şimdi bu ikisi de kalmazdı*”²² şeklindeki sözler, çocuk ölümlerinin ne kadar doğal karşılanan bir durum olduğunu gözler önüne sermektedir. Böyle bir anlayışın sonucu olarak da, çocuk sağlığı üzerinde ciddiyle durulmamış; hastalıklara karşı fenni tedbirlere başvurmak yerine, tıbbi olmayan yöntemler sürdürölmeye çalışılmıştır²³.

İşte gerek kırsal yerleşimlerde görölen mevcut şartlar; gerekse, savaş yıllarının ortaya çıkardığı yeni koşullara bağlı olarak, incelediğimiz dönemde Türkiye nüfusu azalma eğilimi göstermiştir. Bunlar, bir ölkede nüfus yapısını doğrudan etkileyen faktörler olmakla birlikte; nüfusun genel bünyesi içerisinde artma veya azalma yönünde etkili olan bir unsur daha vardır ki, o da göç olgusudur. Bu nedenle, savaş yıllarında Türkiye’nin nüfus yapısını ortaya koyarken; bu dönemde Türkiye nüfusunu etkileyecek şekilde bir göç hareketliliği olup olmadığına da bakılması gerekmektedir.

Savaş yıllarını kapsayan 1939–1945 sürecinde, Türkiye’nin, göç alma ve verme bakımından hareketsiz bir öлке olduğu, nüfusun artmasını veya azalmasını etkileyecek şekilde bir göç hareketine sahne olmadığı görölmektedir. Bu dönemde Türkiye dışına yönelik göç dalgası görölmezken; ölkemize yönelik göçler de, sürekli azalma göstermiştir. Göç hareketleri ile gelenler, 1935 sayımında toplam nüfus içerisinde, 207.350’lik oranla nüfus artışında % 9.2’lik bir paya sahip olurken; bu oran, 1940 sayımında 124.281 ile % 7.7’ye, 1945 sayımında da 21.813 ile % 2.1’e kadar gerilemiştir²⁴. Bu veriler, savaş dönemi Türkiye’sinde, nüfusun önemli kısmının, doğal artıştan kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Savaş yıllarında dönemin siyasi atmosferine bağlı olarak, ölkemize yönelik mülteci hareketi gözlenmektedir. Öyle ki, savaş sırasında Almanya’nın Yunanistan, Ege Adaları, Rodos’u işgali üzerine, çevre adalardan ve Yunanistan’dan, Türkiye’ye

²¹ Mediha Berkes, “Köyde Şehirli”, **Yurt ve Dünya**, C:1, Sa:4, Nisan 1941, s. 37.

²² Mediha Berkes, “Fadime Hala- Cevriye Kadın”, **Yurt ve Dünya**, C:2, Sa:8, Ağustos 1941, s.81.

²³ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.65-66.

²⁴ Cevat Geray, **Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1962, s.28.

sığınma talebinde bulunmuş²⁵; özellikle, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kestiği 1944 yılından sonra, Yunanistan ve Rodos Yahudilerinin Türkiye'ye sığınmalarına olanak tanınmıştır²⁶. Bu süreçte Türk balıkçıların yardımıyla Antalya'ya kaçırılan mülteciler, İzmir Yahudilerinin de yardımlarıyla, Filistin'e giriş vizesi alınca kadar Türkiye'de kalmışlardır²⁷.

Yine bu dönemde Kuşadası, İzmir, Bodrum, Çeşme Gümrük Muhafaza Birliklerinden Başvekâlete, Dışişleri ve Genelkurmay Başkanlıklarına gönderilen günlük raporlarda; Kuşadası, Bodrum, Marmaris, Çeşme, Ayvalık, Dikili, Söke, Güllük'e gelen İtalyan, Yunanlı, İngiliz, Amerikan, Alman kadın, erkek, çocuk, asker mülteciler hakkında bilgiler verilmiştir²⁸. Edirne Valiliği tarafından Dahiliye Vekaletine gönderilen şifre telgraflarda da, Edirne sınırından yapılan Türk, Çingene, Yunanlı, Bulgar ilticaları ve alınan sınır ötesi haberler yer almıştır²⁹

1940–1945 yıllarında ülkemize sığınanlardan, 2.522 ailede 12.612 kişi Türkiye'de yerleşmiştir³⁰. Mülteci statüsünde gelen bu kişiler yanında; Balkanların savaş haline gelmesiyle birlikte, çeşitli dış ülkelerden göçmen grupları da gelmiş ve bu gruplar, 1942 yılından itibaren Türkiye'nin çeşitli bölgelerine yerleştirilmişlerdir. 1940–1945 yılları itibariyle toplam sayısı 21.813 olan göçmen ailelerin yerleştirilmeleri için, genel bütçeden yapılan kesin hesaplara göre harcama miktarı, 5.820.268 lira olarak tespit edilmiş; mesken yaptıracak olan ailelere de, aynı veya nakdi yardımlar yapılmıştır³¹. Göçmenlerin bu şekilde yerleştirilmeleri, köy ve kent

²⁵ Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s.172-173.

²⁶ Bu süreçte diğer ülkelerde baskı altında yaşayan Türk vatandaşı Yahudilerin de kurtarılması çalışmalarına hız verilmiş; özellikle Paris Büyükelçisi Behiç Erkin'in, Vichy Fransa'sında baskı altında kalan Türk vatandaşı Yahudilerin kurtarılmasında büyük emeği görülmüştür. Behiç Erkin'in, II. Dünya Savaşı yıllarında Fransa'da hem Nazilere, hem de Nazi işbirlikçisi Vichy Hükümetine karşı verdiği mücadele için bkz. Emir Kıvırcık, **Büyükelçi**, Goa Basım Yayım, İstanbul, 2007.

²⁷ Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.149-150. Dönemin tüccar-işadamlarından Vehbi Koç, gemiyle İstanbul limanına gelen Romanya Musevilerinden 600 kişilik bir grubun sığınma talebinin kabul edilmediğini belirtirken; kendisinin, Mobil Oil şirketinin Romanya'daki direktörü ile ailesinin gemiden çıkarılması ve Türkiye'den ayrılmalarının temini konusunda yardımcı olduğunu kaydetmektedir. **Özel Arşivinden Belgeler ve Anlılarıyla Vehbi Koç**, Haz: Can Dünder, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.142-143.

²⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 97211, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 117.814.2.

²⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 97216, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 117.815.4

³⁰ Cevat Geray, **a.g.e.**, s.7.

³¹ **A.g.e.**, s.51, 69. İskan işleri üzerine, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından yapılan bir açıklamada, dış ülkelere gelen Türk nüfusun sayısı, 6415 hanede 21.783 olarak verilmekte; bunların, serbest göçmen statüsünde geldikleri ve işlemleri tamamlanincaya kadar kamplarda yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılandığı belirtilmektedir. **T.C. Devlet Yılığ 1945**, Başbakanlık Basın Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1946, s.368.

yerleşimlerinde sosyoekonomik yapıyı etkilerken; bu kitlelerin getirdikleri yenilikler, yerli halkın tutum ve zihniyetlerinde değişmelere yol açmıştır³².

Dönem boyunca, Türkiye sınırlarından dışarıya yönelik ciddi bir göç hareketi görülmemekle birlikte; Türk Yahudilerinin bir kısmı, bu dönemde Filistin'e göç etmeye başlamışlardır. Özellikle, 1942 Varlık Vergisi uygulamasından sonra, pek çok Yahudi göçmenin Filistin'e göç ettiği ileri sürülmüştür³³. Bununla birlikte, Türkiye'deki Yahudilerin kitle halinde göç dalgası, 1948 yılında İsrail Devletinin kurulmasıyla gerçekleşecektir³⁴.

1939–1945 sürecinde meydana gelen doğal afetlerin de, nüfusun artış sürecini olumsuz yönde etkileyen faktörler arasında yer aldığı söylenilebilir. Bu afetlerin en önemlisi, 1939 Aralık ayında Erzincan'da meydana gelen deprem olmuş; bu deprem, meydana getirdiği fiziki tahribat yanında, 25.000'e yakın kişinin hayatını kaybetmesine yol açmıştır. 1939 yılını izleyen yıllarda meydana gelen birçok depremde de, can ve mal kayıpları yaşanmıştır.

Görüldüğü gibi, 1940–1945 sürecinde başta savaş koşulları olmak üzere çeşitli nedenler, nüfusun genel yapısını doğrudan etkilemiştir. Nitekim 1945 sonrası süreçte nüfus artış hızında görülen yükselme, savaş koşullarının ortadan kalkması ve hayatın normale dönmesiyle birlikte sosyoekonomik yaşamda görülen iyileşmenin göstergesi olmuştur. Askere alınanların terhis edilmesi, hastalıklarda ölüm oranlarını azaltan penisilin³⁵ ve antibiyotiklerin bulunması, bit dâhil haşereleri yok eden DDT gibi ilaçların yaygınlaşmasının etkisiyle ölüm oranları azalırken; nüfus miktarında belirgin bir artış gözlenmiştir³⁶.

³² Orhan Türkdoğan, **Türkiye'de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları**, İstanbul, 1977, s.175. Bu dönemde, pek çok aile İzmir'e yerleştirilmiştir. Göçlerin İzmir'in demografik yapısına tesirleri için bkz. Müslime Şen, **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Hayatı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1998, s.13-17.

³³ Hale Okçay, "Türkiye'den İsrail'e Göç Eden Yahudiler: Toplumsal Neden ve Sonuçları", **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi Toplum ve Göç**, (20-21-22 Kasım 1996), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s.425.

³⁴ **A.g.m.**, s.424-430.

³⁵ Penisilin, dönemin gazete ve dergilerinde, İngiltere Başbakanı Churchill'i ölümden kurtaran ilaç olarak tanıtılmıştır. Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.468.

³⁶ Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.340; Zafer Toprak, Erol Tümer, Uğur Tanyeli, "Cumhuriyet İstanbul'u", **İstanbul'un Dört Çağı, İstanbul Panelleri**, Haz: Fatma Türe, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, s.86.

2-II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye Nüfusunun Sosyo-Ekonomik Nitelikleri

Ülkemizde II. Dünya Savaşı sonuna kadar, 1927, 1935, 1940, 1945 yılları olmak üzere toplam dört nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımlar, sadece nüfusun sayısı değil, niteliği açısından da önem taşımakla birlikte; ülkemizde istatistik zihniyetinin yeterince yerleşmemiş olması dolayısıyla, nüfus niteliği açısından güvenilir sonuçların alınmasını etkileyen bazı durumlar görülmüştür. 1940 sayımında, memuriyeti gereği birçok yerde görev yapmış bulunan bir devlet memurunun, ayrı şehirde doğan çocuklarını kendisinin oturduğu şehirde doğmuş olarak yazdırması, bazı kimselerin yaşlarını yuvarlak olarak vermesi ve çocuklarının yaşlarını küçültmesi gibi durumlar, nüfus sayımlarının güvenilirliği açısından etkili olmuştur³⁷.

Nüfusun sosyal nitelikleri açısından önemli hususların başında, cinsiyete göre ayırım gelmektedir. 1927–1945 nüfus sayımları itibariyle, nüfusun cinsiyete göre ayırımına bakıldığında, aşağıdaki tablo karşımıza çıkmaktadır:

TABLO 2: 1927–1945 Nüfus Sayımları İtibariyle Türkiye Nüfusunun Cinsiyete Göre Dağılımı³⁸

Cinsiyet Durumu	1927	1935	1940	1945
Erkek	6.563.879	7.936.770	8.898.912	9.446.580
Kadın	7.084.391	8.221.248	8.922.038	9.343.594
Toplam	13.648.270	16.158.018	17.820.950	18.790.174

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, 1945 sayımına kadar kadın nüfusu, erkek nüfusundan fazlalık göstermektedir. Uzun süren savaş yılları, Cumhuriyetin ilk yıllarında erkek nüfusta azalmaya yol açarken; sayım yılları boyunca, erkek nüfustaki artış nispeti daha hızlı yükselmiş ve nitekim savaşın sona erdiği 1945 yılında erkek nüfus, kadın nüfusu geçmiştir.

³⁷ “Hadiseler, Düşünceler: Nüfus Sayımı”, **Yurt ve Dünya**, Sa:1, Son kanun 1941, s.7-8.

³⁸ **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:286, Cilt No:65, Ankara, 1950, s.3.

Ülkenin nüfus yapısını ortaya koyması açısından önemli bir husus da, nüfusun yaş gruplarına göre dağılımıdır. 1940–1945 yıllarında nüfusun yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında³⁹: toplam nüfusta en yüksek oranı, 15–44 yaş grubunda olanların teşkil ettiği; 65 yaş ve yukarı yaş grubundakilerin, en düşük orana sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, 0–5 yaş grubunda görülen oranın, bu yaş grubunu izleyen 6–11 ve 12–14 yaş grubunda düşme göstermesi, ülkemizde, doğan çocukların yaşatılması konusundaki yetersizlikleri ortaya koymaktadır. Bu tabloya göre, ülkemizin, genç nüfusun çoğunluğu oluşturduğu, çocuk ölüm oranlarının yüksek, ekonomik hayatta etkin nüfusun ve ortalama yaşam süresinin düşük olduğu bir nüfus yapısı sergilediği söylenilebilir.

Nüfusun doğum ve ölüm miktarları açısından bakıldığında ise, ülkemizde en yüksek ölüm oranının olduğu devre, 1940–1945 yılları olarak tespit edilmiştir. 1935–1960 yılları arasında 25 il merkezinde yapılan bir araştırmaya göre ülkemizdeki yıllık ortalama ölüm sayısı, 1935–1940 yıllarında 35.024 iken; 1940–1945 yıllarında, 41.085’e yükselmiş ve bu sayı, 1945–1950 döneminde, 37.812’ye düşmüştür. Bu sayı içerisinde, yetişkin nüfus ölümleri ise, en yüksek miktarı teşkil etmiştir⁴⁰.

Yine 1940–1945 dönemi, doğumlar ile ölümler arasındaki farkın ortaya çıkardığı tabii artışın, kendisinden önceki 1935–1940 ve sonrasındaki dönemlere göre en düşük seviyede kaldığı bir dönem olmuştur. Türkiye’de 1935–1940 sayım devresinde tabii artış oranı, binde 18.9 iken; bu oran, 1940–1945 sayım devresinde 9.9’e gerilemiş, 1945–1950 sayım devresinde 21.2’ye yükselmiştir⁴¹. Bu dönemde, 1914–1922 savaş yıllarında doğumların az, ölümlerin çok olmasıyla, doğurganlık çağında olan kadın nüfus ve baba olabilecek yaşlardaki erkek nüfusun azalmış olması; savaş dolayısıyla evlenebilecek ve baba olabilecek büyük bir erkek nüfus kitlesinin silah altına alınması; savaş koşullarının ortaya çıkardığı hastalıklar; ilaç temininde yaşanan sıkıntılar; geçim sıkıntısı dolayısıyla dar gelirli ailelerin çocuk

³⁹ 1940 ve 1945 yılları itibarıyla, toplam nüfusun yaş gruplarına göre ayrılışı ve yaş gruplarının cinsiyete göre dağılımı için bkz. **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s.61-62.

⁴⁰ Orhan Türkdöğün, **a.g.e.**, s.236, 238.

⁴¹ Kenan Gürtan, **Türkiye’de Nüfus Problemi ve İktisadi Kalkınma ile İlgisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1966, s.88.

sahibi olmaktan çekinmeleri gibi faktörler⁴², ölümlerin artmasına ve doğumların azalmasına yol açarak nüfus artış hızını önemli ölçüde etkilemiştir.

Nüfusun sosyal niteliği açısından bir başka unsur, medeni halidir. İncelediğimiz dönemde, evlenmeye ve boşanmaya ait davranışlar, 1927 ve 1935 yılları ile karşılaştırıldığında; 1945'te evli erkek ve kadın oranlarının düştüğü, boşanma oranlarının yükseldiği ve bu oranın, erkeklerde daha yüksek olup, kadınlarda azaldığı görülmektedir⁴³.

TABLO 3: 1932–1945 yılları arasında evlenme⁴⁴ ve boşanmalar⁴⁵

Yıllar	1932	1940	1945
Evlenme	23.054	34.179	42.939
Boşanma	2.004	4.027	6.187

Evlenme ve boşanma sayısında niceliksel bir artış olmakla birlikte; boşanmalardaki artış oranlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sürecinde, toplumların yapısında görülen ekonomik sıkıntılar ve ahlâksal bunalımlar, boşanmaların çoğalmasına neden olmuştur⁴⁶. Bununla birlikte, daimi ikametgâhları itibariyle boşanma olaylarını gösteren tabloya göre, boşanmalar, köy yerleşimlerinde daha fazladır⁴⁷. Ancak bu fazlalık, köy nüfusuna orantılandığında; köylü nüfusun şehirlere göre kalabalık olması ve köylerdeki evliliklerin fazlalığı dolayısıyla köy yerleşimlerinde boşanma oranlarının, miktar olarak yüksek, oran olarak düşük kalması söz konusudur. Bununla birlikte, köy yerleşimlerinin önemli bir kısmında imam nikâhlı evliliklerin tercih edilmesi ve Medeni Hukuka uygun olarak evlenme ve boşanmaların henüz yerleşmemiş olması gerçeği dikkate alınır; bu istatistiklerin de, ne dereceye kadar sağlıklı bilgiler vereceğinin sorgulanması gerekmektedir.

⁴² Nevzad Yalçıntaş, **Türkiye'nin Sosyal Bünyesi**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1972, s.13. 1935 yılından itibaren sayım devrelerine göre, fiili artışla tabii artış arasındaki farklar için bkz. **A.g.e.**, s. 11.

⁴³ Nezahat Arkun, **Türkiye'de Evlenme ve Boşanmalar Hakkında Psiko-sosyal Bir Araştırma**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1965, s.40.

⁴⁴ **Evlenme İstatistikleri**, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No: 442, s.5. Evlenmeler, il ve ilçe merkezlerine göre tespit edilmiştir.

⁴⁵ **Boşanma İstatistikleri 1940-1963**, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No: 471, s.5. Boşanmalar, iller itibariyle tespit edilmiştir.

⁴⁶ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Türk Aile Hukukunun Bireyci ve Toplumcu Yönleri", **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, Hil Yay., İstanbul, 1983, s.182.

⁴⁷ Daimi İkametgâhları İtibariyle Boşanma Olayları için bkz. **Boşanma İstatistikleri**, s.12.

Nüfusun temel bölgeler itibariyle dağılımı da, nüfus çoğunluğunun hangi bölgelere yerleşip yaşadığını ve bunun zaman içerisinde nasıl bir seyir gösterdiğini ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. Nüfusun bölgeler arası dağılımını etkileyen en önemli unsur ise, bölgelerin arazi büyüklükleri olmuştur⁴⁸. Buna göre, 1940–1945 dönemi itibariyle, nüfusun bölgelerarası dağılımında ilk sırada İç Anadolu Bölgesi yer almakta; bunu sırasıyla, Marmara ve Ege Bölgeleri, Karadeniz Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi, Batı Anadolu Bölgesi, Avrupa Türkiyesi⁴⁹, Akdeniz ve Güney Doğu Anadolu Bölgeleri izlemektedir⁵⁰.

Bölgelerdeki kentlerin yıllık nüfus artışları bakımından ise, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinde görülen yüksek oranlar, savaş koşullarından ve bu bölgelerin, savaş sınırına uzak kalması dolayısıyla kentleşmenin ağır basmasından kaynaklanmıştır⁵¹.

Nüfusun mesleklere göre dağılımında, tarım sektöründe çalışanlar çoğunluğu oluşturmakta; daha sonra da, kalifiye olmayan işçiler gelmektedir. 1945 nüfus sayımı itibariyle, meslek zümrelerine göre faal nüfus sayısına bakıldığında, ilk sırada 5.809.698 ile ziraat, ormancılık, balıkçılık faaliyetleri yer almakta; bu faaliyetleri, 693.111 ile genel idare, hizmetler, serbest meslekler, 674.336 ile sanayi ve küçük sanatlar, 279.698 ile ticaret, 139.839 ile ulaştırma ve haberleşme, 29.708 ile ev ekonomisi ve özel hizmetler izlemektedir⁵².

Türkiye nüfusunun % 75'inin köylerde yaşadığı ve küçük yaşlardan itibaren aile işletmelerinde tarımla uğramaya başladıkları düşünüldüğünde; ülkemizde egemen olan ekonomik uğraşının, zirai faaliyetler olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, tarım potansiyelinin yeteri kadar kullanılamaması; tarımın, gelenek ve göreneklere bağlı olarak basit araçlarla yapılması; teknik araç ve sermaye yatırımı yetersizlikleri; tarım topraklarının büyük kısmının, belli aile gruplarının ellerinde toplanması; toprakların çoğunun, küçük ve parçalanmış olması; topraksız köylülerin

⁴⁸ Nevzad Yalçıntaş, **a.g.e.**, s.117.

⁴⁹ Avrupa Türkiyesi sınırları içerisinde, Çanakkale, İstanbul-Avrupa yakası, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ yer almaktadır.

⁵⁰ **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, s.8.

⁵¹ Tevfik Çavdar, **a.g.e.**, s.343. Savaş sürecinde, başkent olması itibariyle saldırıya uğrama ihtimali dolayısıyla Ankara; savaşın Ege'ye sığırma ihtimaline karşı İzmir; Sovyetler tehdidine karşı da, Erzurum ve çevresi güvensiz bölgeler olarak görüldüğünden, Anadolu'daki göç yerleri dışında bırakılmıştır. Altan Öymen, **a.g.e.**, s.255-257.

⁵² **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s.232.

varlığı; tarım etkinliklerinin, tabiat şartlarına bağımlı kalması gibi faktörler, tarımsal uğraşıya paralel bir tarımsal üretimin ortaya çıkmasını güçleştirmiştir⁵³.

Savaş dolayısıyla ilan edilen seferberliğin tarım sektöründeki etkisi de, üretimin düşmesi şeklinde kendini gösterirken; 1940–1945 sürecinde, tarımdaki kadın işgücü oranında artış görülmüştür. Tarımda çalışan erkek işçilerin oranı, 1940 yılında % 68,4 iken, 1945 yılına gelindiğinde % 59,8'e gerilemiş; buna karşılık, 1940'ta % 56,3 olan kadın işçi oranı, 1945'te % 69,5'e yükselmiştir⁵⁴. Bu da, erkeklerin tarım sahasındaki açığının, kadın emeği ile karşılanmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Şehirlerde ise, 1927–1945 süreci itibariyle, endüstri, ticaret, hizmet sektörleri önem kazanmaya başlamış ve bir milyon üzerinde kişi, bu sektörler arasında istihdam edilmiştir. Madencilik ve enerji kaynaklarında, istihdam bakımından yaklaşık dört katı bir gelişme yaşanırken; kimya endüstrisi de canlılık kazanmaya başlamıştır. 1924 yılında, hiç kimsenin faaliyet göstermediği bu sektörde, 1935'te 890 kişi çalışırken; bu oran 1945'te 2.557'e yükselmiştir⁵⁵. Bununla birlikte, sınaî işgücünü teşkil eden insan sayısının, tarım sektöründekilerin çok gerisinde kalması, Türkiye'nin bu dönemde sanayileşme ve şehirleşme bakımından çok yavaş bir gelişme içerisinde olduğu gerçeğine işaret etmektedir.

Tarım sektöründe çalışan nüfus fazlalığı ve tarım dışı işlerin azlığı, ülkenin üretim kapasitesi tarafından emilmeyen gizli işgücü kitlesini ortaya çıkarmış; 1945 sonrasında kırsal kesimden kentlere yönelen mevsimlik ya da sürekli göç dalgasına bağlı olarak da, bu gizli işsizlik, açık işsizliğe dönüşmüştür⁵⁶. Böylece, temel ekonomik uğraşı sahası ve toplumsal yapı da değişime uğramış ve sanayileşmeye öncelik verilmeye başlanmıştır.

Köylü ve şehirli nüfus açısından bakıldığında, 1927–1945 yılları arasında sayım yıllarına göre kentsel ve kırsal nüfus şu şekilde gelişme göstermiştir:

⁵³ Cavit Orhan Tütengil, **a.g.e.**, s.42-43.

⁵⁴ Irene B. Taeuber, "Population and Modernization in Turkey", **Population Index**, Vol: 24, No:2, April 1958, s.108-109.

⁵⁵ Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society**, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1958, s.119.

⁵⁶ Mübeccel B. Kıray, "Türkiye'de Dış Göçten Etkilenen Tarımsal İşletmelerin Yeniden Yapılanışı", **Kentleşme Yazıları**, Bağlam Yay., İstanbul, 1998, s.67.

TABLO 4: Nüfusun Şehirli ve Köylü Nüfus Arasındaki Dağılımı⁵⁷

YILLAR	GENEL NÜFUS	ŞEHİRLİ NÜFUS	%	KÖYLÜ NÜFUS	%
1927	13.648.270	3.301.046	24.2	10.347.224	75.8
1935	16.158.018	3.802.642	23.5	12.355.376	76.5
1940	17.820.950	4.346.249	24.4	13.474.701	75.6
1945	18.790.174	4.687.102	24.9	14.103.072	75.1

Tablodaki verilere göre, 1940–1945 sürecinde kırsal ve kentsel yerleşimlerdeki nüfus artışları sınırlı düzeyde kalmıştır. Bu dönemde kentsel nüfus, miktar itibariyle köylerde yaşayan nüfusun gerisinde kalmakla birlikte; şehirli nüfus oranı, genel nüfus içerisinde, köylü nüfusa göre yükselme eğilimi göstermiştir.

1927, 1940, 1945 yılları itibariyle, şehirli nüfusun çoğunluğu 100.000 ve daha fazla nüfuslu kentlerde yaşamakta⁵⁸; bu kentleri sırasıyla, 20.000–50.000, 10.000–20.000, 50.000–100.000 nüfuslu yerleşimler izlemektedir⁵⁹. Cinsiyet itibariyle bakıldığında ise, erkek nüfus oranının, şehirli nüfus içerisinde daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunda, köylerde geçimi zorlaşan aile reislerinin, geçici süreliğine para kazanmak amacıyla şehre gelmesi suretiyle oluşan sınırlı hareketliliğin de etkili olduğu söylenilebilir.

Köylerdeki nüfus çoğunluğu açısından bakıldığında ise, köy topluluklarının ekonomik durumu, ulaşım ve haberleşme imkânlarının temel ölçüt olduğu görülmektedir. Buna göre, ekonomik seviye yükseldikçe ve ulaşım, haberleşme imkânları arttıkça, nüfus miktarı da yükselmektedir. Yapılan gözlemlerde, bu yükselişin ova köyelerine özgü olduğu tespit edilmiştir⁶⁰.

⁵⁷ Ruşen Keleş, **Türkiye’de Şehirleşme Hareketleri 1927–1960**, Sa:8, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1960, s.2. İl ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus da, şehirli nüfus kapsamına alınmıştır.

⁵⁸ Türkiye’de nüfusu 100.000’i aşan büyük şehirler sayısı, 1927–1950 yılları itibariyle şöyledir: 1927’de, 2; 1935 ve 1940 yıllarında, 3; 1945 yılında, 4; 1950 yılında, 5’tir. Cavit Orhan Tütengil, **Türkiye’nin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Gelişmesi Açısından “Küçük Köy” Ve “Büyük Şehir” Sorunumuz**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1971, s.10.

⁵⁹ **22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı**, TC. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No: 410, İstanbul, 1961, s.28.

⁶⁰ Behice Boran, **Toplumsal Yapı Araştırmaları, -İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki-**, Sarmal Yay., İstanbul, 1992, s.63-64.

Nüfusun köyler, şehirler veya bölgelerarası dağılımına tesir eden en önemli unsur, iç göçler olduğu için, bu dönemde ülkemizde iç göçler itibariyle bir hareketlilik olup olmadığına bakılması gerekmektedir. İncelediğimiz dönemde, köyden şehre doğru ciddi bir göç hareketini teşvik edecek koşullar, henüz ortaya çıkmış olmadığından; şehirlere doğru nüfus hareketliliğine bağlı olarak yoğun bir kentsel nüfus artışından söz edilemez. 1945 nüfus sayımında, 16.3 milyon nüfus doğdukları yerde yaşarken; sadece 1.7 milyonunun doğdukları yer dışında yaşaması da, şehirlere doğru yoğun bir göç dalgasına bağlı bir hareketliliğin olmadığına göstergesi olarak kabul edilebilir⁶¹. 1945 yılına kadar kentsel ve kırsal nüfus oranlarında büyük değişimlerin gözlenmemesi, bu dönemde ülkemizde yaygın bir şehirleşme olmadığına ve ülkemizin, sosyoekonomik yapı bakımından tarım ülkesi konumunda bulunduğu en açık delildir.

II. Dünya Savaşına kadar olan dönemde ve savaş yıllarında köyden şehre doğru kayda değer bir göç hareketinin yaşanmamasının nedenleri arasında ise, köylerdeki nüfus yoğunluğunun düşüklüğü; tarıma açılmamış alanların varlığı; köy-şehir bağlantısını sağlayacak altyapı yetersizlikleri; tarımda makineleşmenin yaygınlaşmamış olması gibi hususlar dikkate alınmalıdır.

Bu dönemde şehirler de, kişi başına düşen ulusal gelir, istihdam, eğitim, sağlık, kültür, eğlence imkânları itibariyle, köy nüfusunu çekecek çekim gücüne sahip değildir. Cumhuriyet döneminde yapılan sanayi planlarından ilki, köylüye iş sahası sağlayacak şekilde şehri çekim merkezi haline getiremezken; İkinci Sanayi Planı da, savaş dolayısıyla uygulanma olanağı bulamamıştır. Bununla birlikte, Türkiye’de şehirleşme hareketinde, köylerin itmesi faktörü, şehirlerin çekmesinden daha çok rol oynamış; bu nedenle şehirleşme, sanayileşmeden önce ilerlemiştir⁶².

1946 yılına kadar köycülük perspektifinde köyleri kalkındırmaya yönelik gelişmelerin, 1946 sonrasında yerini demokratik söylemlere bırakması; kırsal kesimde çözülmenin bir gereklilik halini alması; makineleşmenin etkisiyle ortaya çıkan işgücü açığı ve kırsal kesimlerden gelen nüfus baskısı; kırsal alandaki pazarla bütünleşme hedefine yönelik demiryolu siyaseti yerine, karayolu siyasetine ağırlık

⁶¹ Daniel Lerner, **a.g.e.**, s.118.

⁶² Cavit Orhan Tütengil, **Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı**, s.93.

verilmesi gibi hususlar, köylerden kentlere göçü arttırmış; 50'li yıllardan sonra kent nüfusu, beş yılda iki-üç katına kadar yükselmiştir⁶³.

Savaş döneminde Türkiye nüfusu konusunda karşımıza çıkan bu tablo, Türkiye'nin toplumsal yapısına büyük ölçüde ışık tutarken; II. Dünya Savaşına girmemesine rağmen, savaşın tesirlerine maruz kaldığını açıkça ortaya koymaktadır.

3-II. Dünya Savaşı Yıllarında Nüfus Konusuna Yaklaşımlar ve İzlenen Politikalar

Türkiye Cumhuriyeti, uzun süren savaşlar ve güçleşen yaşam şartları dolayısıyla, imparatorluk döneminden, sağlıklı ve ortalama yaşam süresi çok düşük bir nüfus kitlesi devralmış; sağlıklı ve dinamik nüfus kitlesinin yetiştirilmesi, yeni kurulan devlet için önemli davaların başında gelmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren de, savaş koşullarının ortadan kalkmasına bağlı olarak yaşam şartlarının normale dönmesi, nüfus artış hızının yükselmesini sağlamıştır⁶⁴.

Nüfus konusu, Cumhuriyetin kuruluş yıllarından itibaren ulusallaşma ve ulusal devlet olma yolunda milli dava olarak ele alınmış⁶⁵; ulusça kalkınmak noktasında, sayı ve nitelik bakımından Türk neslinin arttırılması önemli görülmüştür. İncelediğimiz dönemde içinde bulunulan savaş koşulları dolayısıyla da, dünyanın gelecekteki yeni durumu karşısında Türkiye'nin varlığını koruyabilmesi ve medeniyet dünyası içerisinde yer alabilmesi için, nüfusça çoğalma meselesindeki hassasiyetin arttığı, dönem yayınlarından izlenebilmektedir.

Nüfus davası konusunda ileri sürülen görüşlerin bir kısmında, nüfusun nicelik; bir kısmında da nitelik itibariyle önemine vurgu yapılmıştır. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Türkiye'nin kültürce yüksek bir millet olmasını, Türk kadınının doğurganlığı ile açıklarken⁶⁶; Sadi İrmak, nüfus davasının yanlış anlaşıldığına ilişkin bir yazısında, İsviçre'nin medeni yaşantısını örnek göstererek, nüfusun nitelikçe önemine işaret etmiştir⁶⁷. Bu görüşlerden ilki, biyolojik; diğeri ise, sosyal açıdan nüfus sorununa yaklaşmaktadır.

⁶³ Zafer Toprak, Erol Tümertekin, Uğur Tanyeli, **a.g.m.**, s.80.

⁶⁴ Fatma Acun, "Değişim ve Süreklilik: Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yay., Ankara, 2006, s.86.

⁶⁵ Kemal Arı, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Unsurlar", **ATAM**, C: VIII, Sa: 23, Mart 1992,

⁶⁶ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Nüfus İşlerimiz", **Yeni Adam**, Sa: 497, 1944, s.2.

⁶⁷ Sadi İrmak, "Nüfus Davasını Yanlış Anlıyoruz", **Ülkü**, Sa:25, 1942, s.31.

Nüfusun nitelikçe önemi, yeni neslin, milli kültür ve ahlaki değerlere sahip olarak milli vasıflarla yetiştirilmesi olarak görülmekte; bu, aynı zamanda, milli varlığı korumak, devamını sağlamak ve milli kalkınmayı gerçekleştirmek noktasında, devlet ve milletin varlık meselesini teşkil etmektedir. Nüfus davasının önemli bir boyutunu temsil eden bu anlayışın, dönemin koyu milliyetçi yayınları tarafından, “ülkü ve ideal birliği” adı altında şiddetle savunulduğu görülmektedir⁶⁸.

Yine bu anlayış çerçevesinde, sosyal bünyenin temeli olarak görülen aile kurumuna, yeni medeni bilgi ve vasıtaların kazandırılması; çocuğun, aile içerisinde ve eğitim kurumlarında milli idealler doğrultusunda terbiye edilmesi önem kazanmıştır⁶⁹. Ailede çocuk terbiyesine yönelik değerlendirmelerde, kadının aile içerisinde değişen konumunun ön plana çıkarıldığı görülmektedir ki; bu hususa sonraki bölümlerde temas edilecektir. Görüldüğü gibi, nüfus davasının devlet ve milletin varlık meselesi olarak ele alınması, kültür seviyesi yüksek, milli şuura sahip gürbüz nesiller yetiştirilmesini zaruri kılmıştır.

Bu dönemde nüfus siyasetinin ana hatları, “sağlık koşullarının iyileştirilmesi suretiyle doğanları yaşatmak”; “evlenmeleri teşvik etmek ve aile kurumunu himaye etmek suretiyle de doğumları arttırmak” şeklinde iki kısımda ele alınmıştır. Bazı yazarlar, sağlık koşullarına öncelik verirken; sağlık koşullarının iyileştirilmesini, nüfus artışının önündeki engellerin kaldırılması noktasında yeterli görmeyenler de olmuştur.

Nüfus siyasetinde aile kurumunun teşvik ve himaye edilmesine öncelik veren dönemin hukuk profesörlerinden Ali Fuat Başgil’e göre, doğum işi, anne-babanın isteğine bağlı olup; ailenin düşünce yapısı, hayat tarzı ve maddi imkânları, bunu doğrudan etkilemektedir. O halde, aile bağlarının kuvvetlendirilmesi ve uygun sosyoekonomik koşulların hazırlanması noktasında devlet himayesinin sağlanmasına yönelik çalışmalar, sağlam bir nüfus siyasetinin esasını oluşturacaktır. Bu ise, alınacak sağlık tedbirleriyle doğanları yaşatmak siyasetinden daha zor

⁶⁸ H.E.Erkilet de, milletlerin bağımsız olarak varlıklarını sürdürmeleri yolunda, gerektiğinde silahlı mücadele için, ülkü ve ideal birliğine sahip nüfus çokluğunun başlı başına kuvvet kaynağı olduğunu belirtmektedir. Hüseyin Emir Erkilet, “İdeale Doğru”, **Çınaraltı**, Sa:2, Ağustos 1941, s.4.

⁶⁹ Dr. Sadi Konuk, “Sosyal ve Biyolojik Bakımdan Nüfus İşimiz”, **Ana**, Sa:14, Şubat 1939, s.1-2. Ailenin çocuk terbiyesindeki önemi, dönem yazınında sıkça işlenen konulardan biri olmuştur. Halil Fikret Kanat, “Terbiyede Ailenin Rolü ve Aile Terbiyesinin Başlıca Esasları”, **Ana**, Sa:12, İkincikanun 1939, s.4-5, 9.

görülmektedir⁷⁰. Görüldüğü gibi Başgil, nüfus davasının, evliliği teşvik suretiyle çözümlenmesinden yanadır.

Nüfus davasında evliliklerin teşvik edilmesini yeterli görmeyen çevreler ise, köylerdeki sosyal yapıdan hareketle, sağlık sorunlarının çözümlenmesine öncelik vermişlerdir. İlk hedefi, “50 milyonluk Türkiye” olarak ortaya koyan Prof. Dr. Nüzhet Şakir Dirisu’ya göre, nüfusun çoğunu köylüler teşkil ettiği ve köylerde, evlenme ve çocuk sahibi olma konusunda bir sıkıntı olmadığı için, ülkemizde evlenme ve doğum işini teşvik edecek çalışmalara gerek yoktur. Yapılacak tek şey, sayısı 40 bine varmış olan ve şehirdeki sağlık imkânlarından büyük ölçüde yoksun bulunan köylerde, doğan çocukların yaşamalarını sağlayıcı tedbirler alınmasıdır. Bu konuda Çocuk Esirgeme Kurumunun sorumluluğuna işaret eden yazar, bu kurumun şehir çocuklarına hizmet etmek yerine; ölenleri yaşatmak ve büyütme yolunda faaliyet göstermesi ve bu kurumdaki çocuk bakıcı hemşirelerin, çocuk bakımı konusunda köy halkına yardımcı olması gerektiğini ortaya koymaktadır⁷¹.

Nüfus davasını, sağlık koşullarının iyileştirilmesi boyutuyla ele alanlardan biri de, bu dönemde üniversite hocası olan Alman Ord. Prof Dr. F. Neumark’dır. Neumark’ın hareket noktası, Türkiye’de nüfus artışının, dünyanın en yüksek nispetleri arasında yer almasına karşın; doğum-ölüm oranları arasındaki farkın düşüklüğü olmuştur⁷². Buradan hareket eden Neumark, doğan çocuk sayısı yerine; hayatta kalan çocuk sayısının, ülkemizde nüfus artışını temin eden temel faktör olduğunu belirtmekte ve bu noktada, ölüm nispetini azaltmak suretiyle nüfus artışını sağlamanın, ülkemiz açısından önemini vurgulamaktadır⁷³.

Dönemin aydınlarından Nadir Nadi de, 1945 yılı Nisan ayında Çivril’de dünyaya gelen dördüz bebeklerin yaşatılamamış olmasından üzüntü ile söz ederken; nüfus davasında, küçük yaşta çocuk ölümlerine engel olmak için, ziraat, endüstri, ekonomi, kültür, sağlık ve diğer alanlarda atılacak adımlarla hayat seviyesinin yükseltilmesi gerektiğini vurgulamıştır⁷⁴. Yine bir başka yazısında bu konuya değinen

⁷⁰ Ali Fuat Başgil, “Nüfus Siyasetimizin Ana Hatları”, **Barış Dünyası**, Sa:4, 25 Şubat 1944, s.6.

⁷¹ Nüzhet Şakir Durusu, “İlk Hedef 50 Milyonluk Türkiye”, **Millet**, Sa:6, I İkteşrin 1942, s.183–185.

⁷² Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletince yapılan tetkiklerde, Türkiye’de doğum ve nüfus artma oranının Avrupa ve ABD’nden daha yüksek olmasına karşın; ölüm nispeti, bu ülkelerden fazla olarak tespit edilmiştir. Asım Us, **Asım Us’un Hatıra Notları, 1930’dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devrilerine Ait Seçme Fıkralar**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1966, s.499.

⁷³ Ord. Prof. Dr. F. Neumark, “Bekârlık Vergisi”, **Barış Dünyası**, Sa: 4, 25 Şubat 1944, s.8.

⁷⁴ Nadir Nadi, “Dördüzlerin Ölümü”, **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1945.

yazar, istenilen nüfus artışının sağlanamaması nedenini, doğan çocukların gereği gibi korunamaması ve çok çocuklu fakir ailelere yeterli ölçüde yardım edilememesi olarak göstermektedir⁷⁵.

Dönemin fikir hayatına damgasını vuran sol görüşlü yayınlarda ise, nüfus davasına, köy kalkınması açısından yaklaşılırken; modern tekniğin imkân dâhilinde köylere girmesi suretiyle, köyün nüfus durumunu belli bir sınırdan tutan şartların değiştirilmesi ve tabiat ile nüfus arasındaki dengenin nüfus lehine bozulması gereği ortaya konulmuştur⁷⁶.

Nüfus siyasetine ilişkin bu görüşler karşısında doğru tespitler yapılabilmesi için, öncelikle, bu dönemde ülkemizin, şehirleşme sürecinin yaygınlık kazanmadığı ve kırsal özelliklerin ağır bastığı bir sosyoekonomik yapıya sahip olduğu gerçeğini göz önüne almamız gerekmektedir. Bu yapıyı göz önüne aldığımızda, karşımıza şu tablo çıkmaktadır: Nüfusun çoğunluğunun yaşamını sürdürdüğü köylerde, bir taraftan geleneksel zihniyet ve din; diğer taraftan ekonomik faktörlerin tesiriyle, çocuk yapma eğiliminin yüksek olduğu görülmektedir.

Ailelerin sosyoekonomik durumlarının, çocuk sahibi olmak konusundaki düşüncelerine etkisi olmuşsa da; daha çok şehir hayatına özgü bu durum, köyler itibarıyla çok sınırlı kalmıştır. O halde köylerde, çocuk dünyaya getirme konusunda önemli bir sorun olmadığı söylenebilir. Ülkemizde nüfus artış nispetinin yüksek olması da, bunun bir göstergesidir. Bu durumda, “sorun nerededir?” sorusuna verilecek en uygun cevabın, doğanların yaşamasını sağlayacak tedbirlerin yetersizliği sebebiyle, ölüm oranlarının yüksek olması olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde, ülkemizdeki istatistikî veriler de, doğan çocukların yaşatılamamasının önemli bir sorun teşkil ettiğini doğrulamaktadır. Bu durumda yapılması gereken, başta sağlık koşullarının iyileştirilmesi olmak üzere, ölümleri azaltacak tedbirlerin alınmasını sağlamaktır. Halkın bilinçlendirilmesi ve eğitilmesinin, sosyoekonomik koşulların elverişli hale getirilmesinin de, bu alanda önemli bir işlev göreceği tartışılmaz bir gerçektir.

⁷⁵ Nadir Nadi, “Nüfus Meselesi”, **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1943.

⁷⁶ Niyazi Berkes, “Köy Nüfusu”, **Yurt ve Dünya**, Sa:4, Nisan 1941, s.22-25.

1940–1945 yıllarında nüfus davası, içinde bulunulan koşulların da bir gereği olarak, doğan çocukların yaşatılması, sağlıklı ve gülbüz nesiller yetiştirilmesi hususu üzerinde yoğunlaşmış; bu yolda alınan tedbirlerle, sıhhi ve ekonomik şartların iyileştirilmesine çalışılmıştır. Sağlık konusunda yapılan düzenlemeler yanında; halkın da bu konuda bilgilendirilmesine önem verilmiş; radyo programları ve verilen konferanslar, bu hususta önemli işlev görmüştür.

Radyo programları arasında, hayatın çocuklarla anlam kazandığı ve yaşanabilir hale geldiği gibi konuların işlendiği özel piyeslere⁷⁷; verem, sıtma, frengi gibi hastalıklar konusunda bilgiler veren, bunlardan korunma yollarını gösteren, nüfusun arttırılması ve neslin korunmasını konu alan konferanslara yer verildiği görülmektedir. Uzman kişilerin verdiği bu konferanslarda, sıhhatli bir nesil yetiştirme imkânlarının araştırılması, belli halk gruplarının çocuk yapmaya teşvik edilmesi, bunların iktisadi olarak himaye edilmesi gibi nüfus siyasetine ilişkin çeşitli önerilerde bulunulmuştur⁷⁸. Böylece, halkın sıhhi bilgisi arttırılmaya çalışılmış; kitle ve ferdi koruyan programın tatbik sahası genişletilmiştir. Yine, nüfus sayımı günlerinde de, radyo idaresince zengin radyo programları hazırlanması gündeme gelmiş ve bu husus, Meclis tartışmalarına da yansımıştır⁷⁹.

Bu dönemde sağlıklı ve gülbüz nesiller yetiştirilmesi konusunda, sosyal yardım kuruluşları da önemli yere sahip olmuştur. 23 Nisan Çocuk Haftası dolayısıyla, Nisan ayında Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından gülbüz çocuk müsabakaları düzenlenmiş; bu müsabakalara katılanlar ve dereceye girenler, basın kanalıyla ilan edilerek, kendilerine mükâfatlar verilmiştir⁸⁰.

Dönemin nüfus davasında, sağlıklı nesiller yetiştirilmesine yönelik politikalar içerisinde, beden terbiyesine yönelik düzenlemelerin de önemli bir yere sahip olduğu

⁷⁷ Bunlardan biri olan “Hayat Halkası” piyesinde, cennet gibi bir sarayın içerisinde yaşamdan zevk almadan yaşayan bir kralın, bir çocuğu kucığına aldıktan sonra yaşamının tadına varması konu edilmiştir. Kemal Zeki Gençosman, “Hayat Halkaları”, *Ana*, Sa:17, Haziran 1939, s.16-18.

⁷⁸ **Babalık**, 16 Birincikanun 1940.

⁷⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VII, C:20, 14. Birleşim, TBMM Matbaası, Ankara, 1945.

⁸⁰ **Yeni Mecmua**, Sa:53, 3 Mayıs 1940. Gülbüz Çocuk Müsabakasına ilişkin Akşam gazetesinde verilen bir ilânda, müsabakanın Beyoğlu Fransız Tiyatrosunda yapılacağı; 5 aylık-1 yaş, 1 yaş-3 yaş, 3 yaş-7 yaş olmak üzere üç yaş grubu arasında düzenleneceği; çocuk mütehasıslarından oluşan bir jüri heyeti tarafından, gülbüz çocuklar seçilerek 1., 2. ve 3'lere hediyeler verileceği; müsabaka öncesinde doktor Ali Şükrü tarafından çocuk bakımı hakkında konferans verileceği; müsabakadan sonra da anneler için müsamere düzenleneceği belirtilmektedir. “Gülbüz Çocuk Müsabakası”, **Akşam**, 23 Nisan 1940.

görülmektedir. Dönemin eğitim ve kültür politikalarıyla da bağlantılı olması itibariyle, bu konuya ikinci bölümde değinilmiştir.

Yüksek vasıfta nüfus kitlesinin arttırılmasında, yalnızca çocuk sağlığının yeterli olmayacağı; aile kurumunun da sağlam temellere dayandırılması gerekli görülmüştür. Bu noktada, anne ve baba sağlığını korumak, onları, milli bünyeyi sarsacak cereyanlardan uzak tutmak ve çocuklarını kaygısız büyütebilecekleri bir ortam yaratmak gibi hususlara temas edilmiştir⁸¹. Frengi, verem, sıtma, bel soğukluğu gibi hastalıklarla içki alışkanlığı⁸², milletin nesil verimsizliğine yol açan sosyal afetler olarak görülmüş; bu hastalıklara karşı, devletin kendi teşkilatı ile koruyucu önlemler alması yanında, halkın da bu tehlikelerin bilinciyle kendini koruması gereği ortaya konulmuştur⁸³.

Bu dönemde, yeni nesilleri sağlıklı bir ortamda yetiştirmek çalışmaları yanında; evlenmeyi teşvik ve aile kurumunu himaye amacıyla da çeşitli tedbirler alınmıştır. Devlet tarafından çok çocuklu ailelere para yardımı yapılması, ailelerin ekonomik olarak himayesi için gerekli görülmüş; bunun için, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti bütçesine konulan tahsisatla, bütçe imkânları ve tahsisat nispetinde çok çocuklu ailelere yardım yapılmasına çalışılmıştır⁸⁴.

1944 yılı Ocak ayında Meclis gündemine gelen “İnönü Mükâfatı Konulması” hakkındaki kanun projesinde de, Türk Milletinin nüfusça çoğalması noktasına temas edilmiş; aile reislerinden 8 çocuğu olanlara 5.000, 6 çocuğu olanlara 3.000, 5 çocuğu olanlara da 1.500 lira verilmesi teklif edilmiştir⁸⁵. Mayıs 1944’te gerçekleşen bütçe görüşmelerinde de, üç çocuktan fazlası için verilmekte olan 2,5 liralık çocuk zammının, iki çocuktan itibaren ve her çocuk için beş lira olmak üzere artışa tabi tutulması; hastalık ve ölüm durumlarında geniş yardımlar yapılabilmesi hususunda kanun tasarıları hazırlanmış ve Meclise sunulmuştur. Bunun için de, Maliye bütçesine 15 milyon liralık bir tahsisat ayrılmıştır⁸⁶

⁸¹ Suat Konuk, “Aile”, **Ana**, Sa:15, 1 Nisan 1939, s.18.

⁸² Rakı fiyatları arttıkça rakı tüketiminin de arttığını belirten bir yazar, pahalılığın, içki bağımlılığına engel teşkil etmediği gibi, ahlak düşkünlüğüne yol açtığını belirterek, bu konuda daha aktif tedbirler alınması gereğine işaret etmiştir. Suphi Nuri İleri, “Kumar ve Rakı”, **Büyükdoğu**, Sa:27, 14 Nisan 1944, , s.3.

⁸³ “Nüfus Davamızda Ailenin Rolü”, **Ana**, Sa:16, 1 Mayıs 1939, s.5.

⁸⁴ **Babalık**, 18 Mart 1940.

⁸⁵ “Haftalık Hayatımız: İnönü Armağanı”, **Barış Dünyası**, Sa:1, 4 Şubat 1944, s.19.

⁸⁶ Ertuğrul Baydar, **II. Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s.57.

“İnönü Mükâfatı”nı, nüfus siyasetinin plânlı bir şekilde yürütülmesinin ilk ve en önemli adımı olarak nitelendiren Ali Fuat Başgil, özellikle büyük şehirlerde bekârların artmasının, tek çocuklu ailenin moda haline gelmesinin, aile içi geçimsizlikler ve boşanmaların yaygınlaşmasının, sosyal bir hastalık olduğuna işaret etmekte; bu sosyal hastalığın giderilmesi için de, nüfus siyasetinin planlı ve şuurlu bir şekilde yürütülmesini gerekli görmektedir⁸⁷.

Nüfusu kalabalık aileler için gelir yaratmak ve evliliği teşvik etmek amacıyla da, bekârlardan vergi alınmasına ilişkin kanun projesi gündeme gelmiş ve böylece, belli şartlarda, bekârlardan vergi alınması kararlaştırılmıştır⁸⁸. Yozgat Milletvekili B. Süleyman Sırrı'nın teklifini yaptığı bu proje, askerliğini yapmış bekâr erkekler ile 17 yaşını tamamlamış bekâr kızlardan vergi alınmasına ilişkindir. Buna göre köylüler, çocuk sahibi olan kasaba ve şehirli dullar, evlenmeye engelleri olduğu sağlık raporu ile sabit olanlar vergiden muaf tutulacak; mükellefiyet, 45 yaşına kadar sürecek ve vergi, vergiye tabi olanların maaş, ücret ve gündeliklerinin % 10'u nispetinde olacaktır⁸⁹. Kanuna göre alınacak verginin, devlet bütçesine gelir; Sıhhiye Vekâletine de masraf kaydolunarak, çok çocuklu ailelere tahsisi düşünülmüştür⁹⁰.

Kanun kapsamında, köylülerin mükellefiyet dışı bırakılması ve şehirlerde oturan bekâr kişilerin vergi kapsamına alınmasının; köylerde, yukarıda da belirtildiği gibi, doğum nispeti konusunda önemli bir sorunla karşılaşılması ve buna karşılık şehirlerde, evlilik oranlarının daha düşük olmasından kaynaklandığı söylenilebilir.

Bekârlık Vergisi, bazı kesimler tarafından kişi hürriyetini sınırlandırdığı gerekçesiyle eleştirilmişse de; şehirlerde evliliklerin az olması itibarıyla, evlenmeyi teşvik edecek bir tedbir olarak gerekli görülmüştür. Eski Adalet Bakanlarından Mahmut Esat Bozkurt, kendisiyle yapılan bir görüşmede, bekârlardan vergi alınmasına, nüfusun artmasını sağlamaya yönelik bir tedbir olarak sahip çıkmıştır.

⁸⁷ Ali Fuat Başgil, “Nüfus Siyasetimizin Ana Hatları”, **Barış Dünyası**, Sa:4, 25 Şubat 1944, s.5.

⁸⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İçtima:3, C:22, 15.11.1941. Ord. Prof Dr. F. Neumark, bekârların vergilendirilme sebepleri üzerinde dururken, doğum nispeti artışını sağlamayı, demografik sebep; evli olanların ekonomik olarak daha güç durumda olmaları itibarıyla, iki sınıf arasındaki vergi ödeme farklarını evliler lehine düzenlemek için gelirlerin vergilendirilmesinde evliler için kolaylıklar sağlanması ve bekârların özel surette vergilendirilmelerini, sosyal sebep; hazinenin gelir kaynakları ihtiyacını karşılamayı, mali sebep kapsamında ele almakta ve bu sebeplerin, bekârlık vergisiyle hedeflenen amaca hizmet edip etmeyeceğini tetkik etmektedir. Ord. Prof. Dr. F. Neumark, “Bekârlık Vergisi”, **Barış Dünyası**, Sa: 4, 25 Şubat 1944, s.7-8; Ord. Prof. Dr. F. Neumark, “Bekârlık Vergisi”, **Barış Dünyası**, Sa:5, Mart 1944, s.5-6.

⁸⁹ “Bekarlık Vergisi”, **Akşam**, 6 Nisan 1940..

⁹⁰ Asım Üs, **a.g.e.**, s.427.

Bozkurt, nüfusun arttırılması noktasında, evlenenlere ekonomik ve sosyal kolaylıklar gösterilmesi; vergilerde, nakil vasıtalarında, satış yerlerinde indirimler yapılması; muhtaçlara bedava erzak, tedavi, mesken kolaylıkları sağlanması; evlenecekler önceden borç olarak ve altı çocuğu olanlara karşılıksız sermaye verilmesi; çocuk bakım evlerinin arttırılması; köylere ebe ve sağlık memuru gönderilmesi gibi hususların da dikkate alınmasını gerekli görmektedir⁹¹.

Bekârlık vergisini, Mahmut Esat Bozkurt gibi evlenmeyi ve çocuk doğumunu teşvik edecek bir tedbir olarak görenler yanında; verginin bu hedefe ulaşmak noktasında, etkisiz kalacağını ve ülkemiz koşullarına uygun olmadığını ileri sürenler de olmuştur. Ord. Prof. Dr. F. Neumark, söz konusu verginin, ancak, mükellefin medeni haline göre vergi yüklerinde ayrımlar yapılması suretiyle, sosyal adaletin sağlanmasına hizmet edeceğini belirtirken⁹²; hukukçu Ali Fuat Başgil de, evliliklerin kanuni mecburiyet haline getirilmesini, bekârlığın azaltılması, hazine için gelir temini, vergi adaletinin sağlanması ve sosyal politika anlayışı bakımından yerinde bir tedbir olarak görmemektedir⁹³.

Başgil'e göre, evlilikleri teşvik için, bu tür zorlayıcı tedbirler yerine; evliliği, çözülmesi güç, masraflı, çok formalitelere dayalı bir bağ olmaktan kurtarmak üzere evlenme ve boşanma hukuku yeniden gözden geçirilmelidir. Başgil'in evlenecek gençleri teşvik için ileri sürdüğü kolaylıklar arasında ise, askerlikten tecil, askerlik sürelerini kısaltmak ve onları, imkânlar nispetinde buldukları mıntikalarda istihdam etmek; evlendikten sonra bir süre vergiden muaf tutmak; devlet hizmetine girişte tercih önceliği tanımak gibi hususlar yer almıştır⁹⁴.

Türk toplumunda evlenme, bu şekilde çeşitli tedbirlerle teşvik edilmeye çalışılırken; toplum içerisinde mutlu bir yuva kurmanın kutsallığına dayanılarak da, boşanma davaları, sosyal bünyenin en önemli yaralarından biri olarak görülmüştür. Ülkenin huzur ve refahı için gerekli görülen aile kurumunun devam ettirilmesi ve temellerinin sağlamlaştırılması noktasında, boşanma ile mücadeleye girişilmesi ve

⁹¹ Baki Süha, "Milli Davalar Karşısında Türk Milleti: Eski Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'la Yapılan Görüşme", **Yeni Mecmua**, Sa:59, 14 Haziran 1940, s.10-12

⁹² Ord. Prof. Dr. F. Neumark, "Bekarlık Vergisi", **Barış Dünyası**, Sa:6, 10 Mart 1944, s.4.

⁹³ Ali Fuat Başgil, "Evlenmeleri Nasıl Teşvik Edebiliriz?", **Barış Dünyası**, Sa:7, Mart 1944, s.6.

⁹⁴ Ali Fuat Başgil, "Evlenmeleri Nasıl Teşvik Edebiliriz?", **Barış Dünyası**, Sa:8, Mart 1944, s.5.

geçerli sebep göstermeden boşananların, toplum tarafından kınanması istenmektedir⁹⁵.

Ele aldığımız bütün bu görüşler doğrultusunda, köy ve kent yerleşimleri arasında sosyal değerler bakımından görülen farklılığın, nüfus konusuna da yansıdığını söyleyebiliriz. Burada belirleyici unsur ise, aile kurumu ve çocuk sahibi olmak konusunda, köy ve kent yerleşimleri arasında görülen yaklaşım farklılığıdır. Şöyle ki, köylerde, çocuk doğumu konusunda önemli bir sorun görülmediği için, nüfusun niceliği yerine niteliği önem kazanmış ve doğan çocukların sağlıklı bir şekilde yaşatılmasına yönelik çalışmalara öncelik verilmiştir. Buna karşılık kent yerleşimlerinde ise, yeni hayat koşullarının daha çabuk etkisini göstermesi ve aile kurumunu da etkilemesi itibarıyla, doğum oranlarının arttırılması ve bunun için, evliliklerin teşvik edilmesini hedefleyen yöntemlere başvurulmuştur. Görüldüğü gibi, bu dönemde ülke genelinde nüfus davası bakımından, nicelik ve nitelik, doğanları yaşatmak ve evlilikleri teşvik etmek hususları, ülke koşullarına uygun biçimde birbirine paralel olarak sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak dönemin savaş koşulları ve bu koşulların ortaya çıkardığı, sıhhi, sosyal, ekonomik sorunlar dikkate alındığında; alınan önlemler bakımından, birtakım yetersizliklerin olduğu da kaçınılmaz bir gerçektir.

B-Kırsal ve Kentsel Yaşam Tarzları

1-Gündelik Yaşam

Köy hayatı, nüfusunun çoğunluğunu, kırsal kesimde yaşayanların teşkil etmesi itibarıyla, Cumhuriyet Türkiye'sinde toplumsal yaşayışın önemli bir boyutunu teşkil etmiştir. DPT tanımına göre köy, *“ekonomik yapısı büyük ölçüde tarıma dayalı, kendine has toplumsal ilişkileri olan, belli bir yerleşim sınırına sahip, en küçük idari üniteyi teşkil eden ve 2000 e kadar nüfusa sahip topluluklardır”*⁹⁶. 1924 tarihli Köy Kanunu ile, nüfusu 2000'e kadar olan yerler, köy; 2.000–20.000 arası olan yerler kasaba; 20 000 den fazla olan yerleşimler ise şehir olarak tespit edilmiştir. 1930 tarihli Belediyeler Kanununa göre de, köy, belediye örgütü olmayan

⁹⁵ “Okurlarımızla Baş başa: Boşanma Bir Lekedir”, **Ana**, Sa:8, Ağustos 1938, s.4.

⁹⁶ **Köy ve Köylü Sorunu**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1967, s.7.

topluluklardır⁹⁷. Böylece köy ve şehir yerleşimlerinde temel ölçüt olarak, nüfus ve yönetim unsurları benimsenmiştir.

Türkiye’de 1940 yılında toplam köy sayısı, 34.024 iken; bu sayı, 1945’te 34.063’e yükselmiş ve köylerde yaşayan ortalama nüfus sayısı, 413 olarak tespit edilmiştir⁹⁸. Bu köyler arasında, şehre yakın, ulaşım imkânlarına sahip, halkı medeni hayat süren ve nüfusu fazla olan köyler bulunmakla birlikte; çoğunluğu, kasaba ve şehirden uzak, küçük, bakımsız, dağ başında veya sarp yerlerde, medeni yaşamdan yoksun kalmış olanlar teşkil etmiştir⁹⁹.

Köylerde ekonomik yapı, tarımsal üretime dayandığından; köylülerin çoğu tarımla uğraşmakta¹⁰⁰ ve bu nedenle, işbölümü ayrışması¹⁰¹ görülmemektedir. Bununla birlikte, köylü ekonomisinin tarıma dayalı olması dolayısıyla, köylünün durumu, tamamen alacağı mahsul vaziyetine bağlı kılınmıştır. Burada da önemli olan, ekilebilir arazi miktarı ve kullanılan tekniklerdir. Tarım ürünleri, 1935–1945 yılları arasında Türkiye ihracatının % 91 ve ulusal gelirin % 70’ini sağlamakla birlikte; zirai faaliyetlerin ilkel yöntemlerle sürdürülmesi, köy toplumsal yapısını olumsuz yönde etkilemiştir¹⁰².

İncelediğimiz dönemde, köylerde tarımsal teknoloji, köylünün üretim gücünü arttıracak, tarıma açılmamış alanların işlenmesini sağlayacak ve köyün sosyal yapısını değiştirecek boyutta gelişmiş değildir. Hatta bazı Anadolu köylerinde, ziraat işlerinde at, öküz gibi hayvanlardan dahi faydalanılmadığı ve bütün toprak işlerinin,

⁹⁷ **A.g.e.**, s.6. Köy ve şehir yerleşmeleri için sınır kabul edilen bu nüfus miktarları üzerinde, birlik sağlanabilmiş olmayıp; tek bir ayırıcı ölçüden de söz edilmesi güçtür. Ülkemizde bazı coğrafyacılar, sınır olarak 3.000; bazıları da 5.000’i kabul etmişlerdir. Cavit Orhan Tütengil de, kır ekonomisi yapısından tamamen sıyrılabilmek için, ölçü olarak 5.000 üstünde bir nüfusu, hatta 10.000’lik nüfusu ele almanın daha yerinde olacağı görüşündedir. Cavit Orhan Tütengil, “Sosyal Bir Yapı Olarak Türkiye’de Köy ve Meseleleri”, **Şehircilik Konferansları, 1963-1964 Yaz Yarıyılı**, İTÜ Matbaası, İstanbul, 1966, s.128.

⁹⁸ **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, s.28.

⁹⁹ Mehmet Nuri Alpay, **Köy Davamız ve Köyün İçyüzü**, Örnek Matbaası, Ankara, 1946, s.4-5.

¹⁰⁰ Burada tarım sözcüğü, geniş anlamda kullanılmış olup; içerisine, hayvancılık, ormancılık, bağ, bahçe ve tarla ziraati girmektedir. Bununla birlikte, incelediğimiz dönem itibarıyla, tarla tarımı, köy nüfusunun geçim kaynağı olarak % 82 ile en yüksek oranı teşkil etmiştir. Cavit Orhan Tütengil, **a.g.m.**, s.131.

¹⁰¹ Teknik ilerlemelere bağlı olarak sanayide, üretim faaliyetleri ile üretimin idare ve teşkilatlanmasında işbölümü ve farklılaşma ortaya çıkmışsa da; ziraatta, üretim vasıtalarını işletmek, üretimi düzenlemek ve kontrol etmek, toprak işlerinde çalışmak faaliyetleri çiftçi tarafından idare edildiğinden, farklılaşma meydana gelmemiştir. Behice S. Boran, “Zirai İstihsalin Geriliğinin Sebepleri, Gelişmesinin Şartları”, **Adımlar**, Sa:10, Şubat 1944, s.314.

¹⁰² Savaş yıllarına ilişkin tarım istatistikleri için bkz. **Zirai İstatistik Özetleri 1936–1956**, T.C. Başvekelet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1957.

insan eli ile yapıldığı görülmüştür¹⁰³. Tarıma açılmamış alanların varlığı ve işlenen arazinin azlığı, tarım teknolojisindeki geriliğin bir göstergesi olmuştur. 1940 yılında, ülkemizde 1086 traktör bulunurken; bu sayı, 1945 yılında 1156'a, 1948'de 1.756'a, 1949'da 9.170'e, 1950'de 16.585'e yükselmiştir¹⁰⁴. 1945 sonrası traktör sayısındaki bu artışa bağlı olarak, işlenen arazi miktarı artmış; bu maddi değişmeler, köylünün değer yargıları ve siyasal tutumlarını da etkilemiştir¹⁰⁵.

Gündelik hayatta meydana gelen değişimlerde, teknolojik gelişmeler ve üretim şartları büyük ölçüde belirleyici olmaktadır. Ülkemizde teknolojik gelişmelerin köylere daha geç girmesi, köylerin uzun yıllar geri kalmış, kendi içine kapalı, iktisaden kendine yeterli, dışla münasebetleri az bir toplumsal yapı görünümü arz etmesine yol açmış; bu yapı içerisinde, köy yaşayış şartları ve tarzında, düşünce anlayışı ve sosyal kurumlarında meydana gelen değişmeler de, daha uzun bir sürece yayılmıştır. O halde, köylerde toplumsal yapının daha hızlı değişimi, teknolojik gelişmelere paralel bir gelişim göstermektedir. Buna karşılık, İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirler ile Karabük, Zonguldak, Sivas gibi sanayi merkezleri, değişimin en hızlı görüldüğü yerler olmuş ve şehir merkezlerine yaklaştıkça, köylerin değişme süreci de hız kazanmıştır¹⁰⁶.

Tarım temeli üzerinde yükselen ekonomik faaliyetler, köy ve şehir yerleşimleri arasındaki ayrışma noktalarının temeli olarak görülmüştür. 1923–1950 Döneminde köy-şehir ilişkileri, büyük şehir merkezlerine fiziki olarak¹⁰⁷ yakın olan sahalarda fazla olmakla birlikte; şehre uzak olan sahalarda ise köyler, adeta tecrit edilmiş durumdadır. Bölgeler itibariyle şehirle bağlantısı olmayan köylü oranı ise,

¹⁰³ Asım Us, **a.g.e.**, s.522-523.

¹⁰⁴ Ruşen Keleş, **a.g.e.**, s.35. 1936-1938 arası kısa bir dönem dışında, 1947'e kadar tarımı makineleştirmeye yönelik özel bir çabada bulunulmamış; 1947'de Marshall Yardımı ile, kısa sürede çok miktarda traktör ithali yapılmıştır. Mübeccel B. Kıray, "Türkiye'de Dış Göçten Etkilenen Tarımsal İşletmelerin Yeniden Yapılanışı", **Kentleşme Yazıları**, s.69-70.

¹⁰⁵ Orhan Türkdoğan, **a.g.e.**, s.15.

¹⁰⁶ Behice S. Boran, "Değişme Halinde Köylerimiz", **Adımlar**, Sa:4, Ağustos 1943, s.124. Yazar, bu yazısında, kapalı köy topluluklarının açık köy toplulukları haline gelmesinde, teknolojik değişmeler üzerinde dururken; köylerin durumunun, iktisadi yapıya, yollar sistemindeki mevkie, vilayet merkezlerine yakınlık ve uzaklık durumuna göre değişme gösterdiğini belirtmektedir.

¹⁰⁷ Burada köyün toplumsal yapısına tesir eden şehre uzaklık veya yakınlık durumu, km ile ölçülen uzaklık ve yakınlık olmayıp; köyün, şehirle münasebetini sağlayan mevcut ulaşım ve haberleşme vasıtalarının durumuna göre bulunduğu konumu ifade etmektedir. Behice S. Boran, "Değişme Halinde Köylerimiz", **Adımlar**, s.125.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde daha yüksek; Batı ve İç Anadolu Bölgelerinde ise daha düşük oranları teşkil etmiştir¹⁰⁸.

Doğu Bölgelerinden Batı Bölgelerine, dağ köylerinden, şehre daha yakın ve şehrin daha fazla tesirinin hissedildiği köylere doğru refah düzeyinin artmasıyla birlikte, koşullar da değişmektedir¹⁰⁹. Doğu Bölgesi köyleri, kapalı ve ilkel tüketim ekonomisine sahip, geçim imkânları sınırlı, toprakları az ve verimsiz, dış dünya ile münasebeti olmadığından dış tesirlere kapalı ve daha yavaş değişim gösteren yerleşimler olmuştur. Bununla birlikte, tetkik edilen bazı dağ köylerinde, dış piyasa için mahsul üretilmesi suretiyle, dış dünyayla temasın arttığı ve sosyal tabakalaşmada, dışarıdaki tüccarlara komisyonculuk eden veya doğrudan ticaretle uğraşan komisyoncu, tüccar zümresinin belirlediği gözlenmiştir¹¹⁰. Batı Anadolu köyleri ise, çoğunlukla el sanatları ve tarım kültürü yönünden gelişmiş, üretici köylerdir. Bunların da, yerleşme biçimlerine göre aralarında farklılıklar gözlenmiştir¹¹¹.

Köyler ile şehir yerleşimleri arasında, mekânsal konumun, ulaşım ve haberleşme imkânlarını belirleyici olduğu iç içe geçmiş bir bağlılık mevcuttur. Tarımsal ürünler, hammaddeler ve insan gücü bakımından şehir köye; köyler de, ekonomik ve toplumsal hizmetler bakımından şehre muhtaçtır. Köylerin üretimi, genellikle kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde olmakla birlikte; üretim fazlası, çevre kasaba ve şehirlerde ihtiyaç duyulan mallar karşılığında mübadele edilmekte ve bu şekilde, köyler ile şehirler arasında ekonomik münasebette bulunmaktadır. Köylüler, süt, yumurta, peynir, yağ, arpa, buğday, nohut gibi ürünleri şehre getirip satmakta; bunlar karşılığında, lastik, çarık, pabuç, elbise, kasket, sabun, tuz, şeker, pirinç, mum, gaz, kibrit, tütün, lamba şişesi, iplik, iğne, kına gibi çeşitli ihtiyaçlarını temin etmektedirler¹¹².

¹⁰⁸ Orhan Türkdoğan, **a.g.e.**, s.39.

¹⁰⁹ Behice Boran, Manisa'nın ova ve dağ köyleri arasında yaptığı tetkiklerde, iktisadi durum ve dışla olan münasebet vasıtalarını (mevcut yollar sistemi, ulaşım ve haberleşme vasıtaları) temel ölçüt olarak almış; buna göre, sosyal yapı ve hayatlarında görülen farklılıkları ortaya koymuştur. Yapılan tetkiklerde ulaşılan genel sonuçlar için bkz. Behice Boran, **a.g.e.** s.259-263.

¹¹⁰ "Köyün İçinden: Köyde Beliren Kuvvetler", **Adımlar**, Sa:5, Eylül 1943, s.174.

¹¹¹ Orhan Türkdoğan, **a.g.e.**, s.1-2.

¹¹² Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.54-55;. Ekonomik münasebetler, yalnız köyler ve şehirler arasında cereyan etmemekte; birbirine yakın köyler arasında da az çok mübadele görülmektedir. Bu mübadele de, mal mübadelesi şeklinde olmakla birlikte; haftanın belli günlerinde, çevre köy halkını alış verişi için bir araya toplayan pazarlarda veya köyler arasında ayrı olarak yapılmaktadır. **A.g.e.**, s.56.

Köyler ile şehirlerarasındaki bu mübadele sürecinde, zaman zaman köylüyü kandırmaya yönelik eğilimler de görülmüş; buna karşı köylünün tepkisi de, aynı surette olmuştur. Mehmet Nuri Alpay, II. Dünya Savaşı yıllarında, kendisine petrol yerine, teneke içerisinde su satılan köylünün; buna karşılık olarak, pazarda, koca bir turpu, tereyağı olarak elden çıkardığını kaydetmektedir¹¹³.

Mübadele sürecinde önemli bir başka unsur da, bu sürecin, şehirleşmeye olan etkisidir. Öyle ki, zengin köylülerin, iktisaden şehir eşyası almaya daha elverişli durumda olmalarına karşın; fakir köylülerin, şehir eşyası almak için yeterli maddi imkândan yoksun bulunmaları itibarıyla, şehirle ilişkileri daha sınırlı kalmış ve bu durum, geniş toprak sahibi zengin köylülerin, toprağı olmayan veya az topraklı köylülere göre daha fazla şehirleşmesine yol açmıştır. Bu nedenle, şehir merkezlerine yakın olan köylerde, şehirli gibi giyinmek, hareket etmek gibi sosyal değerler, üst tabaka vasfı olarak belirlemiştir¹¹⁴. Şehir eşyası almak için gerekli iktisadi imkânlar yanında; pazarla köyler arasındaki yolların bozuk olması, kış aylarında pazara giden yolların çoğunun kapanması, tren, vapur, kamyon gibi nakil vasıtalarının pahalılığı gibi hususlar da, fakir köylü kesimler için önemli bir güçlük teşkil etmiştir¹¹⁵.

Köylerin şehirle temasında, şehre fiziki uzaklık-yakınlık ve topluluk içerisindeki sosyal tabakalaşma yanında; köylerin, yerli ve göçmen köyleri olup olmaması da belirleyici olmuştur. Bazı bölgelerde yerli köyler, kendine yeterli kapalı bir ekonomik yapı arz ederken; göçmen köyler, şehir değerlerine daha açık, pazar ekonomisine yönelik üretim sistemine geçmiş yerleşimleri teşkil etmiştir. Sonradan yerleşmiş olan köylerin örf ve adetlerinin, eski ve yerli köylerin örf ve adetlerinden daha esnek olması, şehir hayatına daha kolay uyum gösterebilmelerini sağlamıştır¹¹⁶. Nitekim bu köylerde, köy-şehir ilişkilerindeki artışa paralel olarak; bakkal dükkânı, berber, marangoz, atölye, kahve gibi ticari oluşumlar meydana gelmiştir¹¹⁷.

Köy-şehir ikiliği, teknolojik geriliğin zirai üretime ve köy toplumsal yapısına yansımaları gibi hususlar, incelediğimiz dönemin köy kalkınmasına ilişkin görüşlerine de damgasını vurmuştur. Köy meselelerini ele alanlar arasında, köyü şehirden, ziraatı

¹¹³ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.9.

¹¹⁴ Behice S. Boran, "Değişme Halinde Köylerimiz", **Adımlar**, s.126.

¹¹⁵ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.48.

¹¹⁶ Behice S. Boran, "Değişme Halinde Köylerimiz", **Adımlar**, s.126.

¹¹⁷ Orhan Türkoğan, "Seçilmiş Bazı Yerli ve Göçmen Köyler Üzerine Sosyal Değişme Modelleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sa:3-4, Cilt:22, 1963, s.158.

sanayiden ayırmak, köye dönmek, köyü kendi iktisadi ve sosyal şartları içerisinde bırakmak eğilimi yanında; köy ve şehir ile ziraat ve sanayinin, aynı sosyal ve iktisadi yapının parçalarını oluşturması itibariyle böyle bir ayrıma gidilmemesi, şehir ile köy hayatının teknik seviye, iktisadi organizasyon, terbiye sistemi, sağlık teşkilatı, örf, adet, din, ahlâk, sanat kıymetleri ile bütünsellik içerisinde ele alınması¹¹⁸, şehir medeniyetinin ürünü olan ve buhar, elektrik, makineden oluşan teknolojik ilerlemelerin köye girmesi suretiyle köylerin şehirleşmesi¹¹⁹ gerektiği ileri sürülmüştür.

Bu yaklaşımların birleştiği ortak nokta ise, tarım faaliyetlerinin ilkel tekniklerle yürütülmesi ve ulaşım-haberleşme imkânlarında görülen yetersizliklerin, köy ve şehir toplulukları arasında sosyal yaşam, sosyal değer, kültür seviyesi farklarını ortaya çıkarmasıdır. Bu nedenle, ziraatın makineleşmesi; modern tekniklerin kullanılması; köye yol yapılması; telgraf, otomobil, telefon, gazete, radyo, dergi, kitap gibi haberleşme vasıtalarının köye girmesi; köyde doktor, baytar, ziraatçı bulunması; yazar ve ressamların köy hayatını anlatmaları şehre özgü vasıfların köylere girmesi için gerekli görülmüştür¹²⁰.

Köy ve şehir topluluklarının kendine özgü nitelikleri de, bu açıdan ele alınmıştır. Buna göre köy, geçimini tarımsal üretime dayandıran, cemaat hayatı, nispi kapalılık, geleneksel dayanışma ve yaşam biçimlerinin egemen olduğu yerleşme türü iken; şehir, ticaret ve sanayi gibi tarım dışı ekonomik etkinliklerin yoğunluk kazandığı, toplumsal çelişkilerin ve çatışmaların mevcut olduğu, ekonomik-toplumsal-siyasal düzeyde örgütlü yerleşimler olarak tanımlanmıştır¹²¹. Günlük hayatta kullanılan sözcükler bakımından da, köy ve şehir yerleşimleri arasında farklılık görülmekte; köylülerin kelime hazneleri, şehirlilere göre daha sınırlı kalmaktadır¹²².

¹¹⁸ “Köyün İçinden: Köy Anlayışında Parçacı Görüşler”, **Adımlar**, Sa:3, Temmuz 1943, s.109-112.

¹¹⁹ Behice Boran, “Şehir ve Şehirleşme Davamız”, **Yurt ve Dünya**, C:I, Sa:3, Mart 1941, s.25-35. Yazar, ileri tekniğin ziraatta kullanılması suretiyle gerçekleştirilecek zirai kalkınmayı, köylü kitleler lehine başarmak noktasında, iktisadi liberalizm yerine devletçiliğin benimsenmesi görüşündedir. Behice S. Boran, “Zirai İstihsalin Geriliğinin Sebepleri, Gelişmesinin Şartları”, **Adımlar**, Sa:10, Şubat 1944, s.315.

¹²⁰ Behice Boran, “Şehir ve Şehirleşme Davamız”, **Yurt ve Dünya**, s.34.

¹²¹ Behice Boran, **a.g.e.**, s.19-22; Cavit Orhan Tütengil, **Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı**, s.20; Yakut Sencer, **Türkiye’de Kentleşme**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1979, s.4, 8.

¹²² Bu dönemde köylerde bilimsel araştırmalar yapan Mediha Berkes, köylülerin söyledikleri sözleri anlamakta güçlük çektiğini belirtirken; bunun sebebi olarak, köylüler ile şehirliler arasındaki şive farkını, köylülerin kullandıkları kelimelerin, farklı anlamlar ifade etmesini ve yabancı deyimler

Köy ve şehir toplulukları arasında düşünce sistemleri ve ahlak anlayışları noktasında görülen ayrışma, köylü ve şehirlilerin birbirine bakış açısını büyük ölçüde etkilemiştir. Köylülerin, “*şehirlilerin su gibi para sarf ettikleri, açık gezen kadınların namuslu olmadıkları*” gibi düşüncelere sahip oldukları, bizzat yerinde gözlenmiştir. Bizzat köylüler içine girerek ilmi tetkiklerde bulunan yazarlardan biri, başı açık gezdiği ve ince çorap giydiği için köylülerden eleştiri aldığını; bunun üzerine, köy kadınlarınıninkine benzer başörtüsü ve yün çorap edindiğini, erkek arkadaşlarının arkasından yürümek, sedirin başköşesini erkeklere bırakıp kapı yanına oturmak gibi köy hayatına uygun şekilde giyinip hareket ettiğini belirtmektedir¹²³. Bu da, geleneksel değerlerin, köy yerleşimlerinde etkinliğini sürdürdüğünün bir göstergesidir.

Türkiye’de, köylü nüfusun her safhası ile ne durumda olduğu, Türk sosyal hayatının en önemli meselesi halini almıştır. Bu sosyal mesele çerçevesinde, köylü tabakası aleyhine şehirlilerle hâkimiyeti ve şehirlilerle memur zümresinin idare üstünlüğüne dayalı sistemin varlığı görülmektedir. Köylü, ülkenin en yoğun ve üretici kesimini teşkil ederken; sosyal yardım teşkilatından en az yararlanan ve idare mekanizmasında en az yere sahip bulunan tabakayı teşkil etmiştir. Bu süreçte, köylerin dağınık ve teşkilatsız bir yapıya sahip bulunması, şehirlilerin köylü üzerindeki hâkimiyetini etkilemiş; köylü kitlesinin, siyasi alanda zaafına yol açmıştır¹²⁴.

Şehirliler karşısında, köylü kitlelerinin yenedünya düzeninde hakları ve fikirleri ile etkili hale getirilmesi için de, topraklandırılması, teşkilatlandırılması, siyasi kuvvet haline getirilmesi, siyasi hürriyet ve iktisadi bağımsızlık duygusuna sahip kılınması gerekli görülmektedir¹²⁵. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, bu hususlar üzerinde önemle durulmuşsa da; köylü kitleler, siyasi kültür bakımından

kullanılmasını göstermektedir. Mediha Berkes, “Köyü Nasıl Tanıdım?”, **Yurt ve Dünya**, Sa:3, Mart 1941, s.12.

¹²³ Mediha Berkes, “Köyü Nasıl Tanıdım?”, **Yurt ve Dünya**, s.13-15.

¹²⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Türk İçtimai Meselesinin Mahiyeti”, **Barış Dünyası**, Sa:11, Nisan 1944, s.5. Köylülerin şehirliler karşısındaki bu konumu destekleyen örneklerden biri de, şehir ve kasabadan gelen memur, tahsildar veya jandarma subayının, köylü tarafından çok iyi bir şekilde karşılanmasına ve köylü üzerinde birçok yetkisi bulunmasına karşın; köylünün, şehirde devlet dairesinde göreceği işlemler için, kırtasiyecilikten doğan birçok bürokratik sıkıntılarla karşılaşması, bu yüzden işini gücünü bırakarak aylarca, bazen de yıllarca şehre gelip gitmek durumunda kalmasıdır. Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.9-14.

¹²⁵ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Türk İçtimai Meselesinin Mahiyeti”, **Barış Dünyası**, Sa: 13, 28 Nisan 1944, s.6.

istenilen düzeye henüz getirilmiş değildir. Köylerdeki geleneksel toplum yapısının, değişim süreci karşısındaki direnci de, burada göz önüne alınmalıdır.

Köy ve şehir toplulukları arasında görülen bu ayrışma noktaları yanında; köylülüğün, kendi içinde de toprak sahibi olup olmama, sahip olunan toprağın büyüklüğü, işlenilen ürün miktarı, pazarla bütünleşme ve bölgesel açıdan farklılıklar gösterdiği görülmektedir¹²⁶. Dış piyasalara yönelik sanayi ve ihracat bitkileri yetiştiren köyler, ekonomik bakımdan diğer köylere göre daha ileri durumda olmakla birlikte; ihracat ve sanayi maddeleri satılmasında aracılardan etkinliği ve bu tür mahsul miktarının isabetsizce azaltılıp çoğaltılması, zaman zaman üreticinin zarar görmesine yol açmıştır¹²⁷. Bununla birlikte, mevcut üretim münasebetleri de, köylerde sosyal tabakalaşmayı etkilemiş¹²⁸; büyük, orta, küçük toprak sahipleri arasında servet farklarını ortaya çıkarmıştır. Bu sosyal tabakalaşma açısından bakıldığında ise, ülkemizde, geniş toprak sahibi büyük çiftçiler yanında; geçimlik üretim yapan küçük köylülüğün egemen olduğu görülmektedir.

Dış piyasalara yönelik üretim yapan köylerde, kaynağını zenginleşen köylülerin oluşturduğu bakkal, komisyoncu, tüccar zümrenin belirlediği ve bu zümrenin, köyün dış dünyayla münasebetlerini ve köylü ailelerin geçimlerini kontrol altına almak suretiyle nüfuz sahibi oldukları görülmektedir. Bu zümre, daha mahsul zamanı gelmeden köylüye borç vermekte; borçlanan köylü, mahsul zamanında elde ettiği artı ürününü, borç aldığı kimseye düşük fiyatla vermek suretiyle borcunu ödemek durumunda kalmaktadır¹²⁹. Bu durum, küçük köylülüğü daha da zor durumda bırakmıştır.

¹²⁶ Sibel Kalaycıoğlu, “Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yay., Ankara, 2006, s.10. Mehmet Nuri Alpay, köy ekonomisinde köylüyü, fakir aile; geçinebilen aile; orta halli aile; zengin aile olarak dört kısma ayırmakta ve bunlardan ikinci ve üçüncü gruba dahil olanların sürekli köyde bulduklarını, birinci gruba dahil erkeklerin, geçimleri için geçici olarak köyden ayrıldıklarını, zengin ailelerin ise şehirde oturduklarını kaydetmektedir. Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.53-54.

¹²⁷ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.50-51.

¹²⁸ Bu dönemde köylerde servet ve asalet sahibi kişiler ile onların hizmetinde çalışanlar arasındaki sosyal tabakalaşma, hikâyelerle tasvir edilmeye çalışılmıştır. Halil AYTEKİN, “Köyün İçinden: Adak Ali”, **Adımlar**, Sa:4, Ağustos 1943, s. 141-144.

¹²⁹ “Köyün İçinden: Köyde Beliren Kuvvetler”, **Adımlar**, Sa:5, Eylül 1943, s.174. Köylerde zengin ve nüfuzlu kişilerin, fakir köylüler üzerinde sömürü düzeni kurmaları, dönemin romanlarında konu edilmiştir. Fakir köylülere borç verdikleri parayı faizle almaları, borç karşılığında tarlalarına el koymaları şeklinde işleyen bu sömürü düzeninin ve köylünün toprağına bağlılığının konu edildiği Kara Toprak romanında, bu tür hareket eden nüfuzlu kişilerin “dindar insan” olarak sunulması, roman yazarının taraflı tutumuna bağlanmıştır. Ramazan Kaplan, **Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy**, Akçağ Yay., Ankara, 1997, s.86-90, 92-95.

Bu dönemde köylüler için en büyük sıkıntı yaratan hususun, toprakların yetersizliğinden çok; mevcut arazileri işleyecek imkânlardan yoksun bulunmaları olduğunu da söylemek gerekmektedir. Bunun yanında, samansızlık ve kötü hava şartları gibi nedenlerle hayvanların ölmesi, mahsulün zarar görmesi, geniş toprak ve işletmelere sahip çiftlik sahiplerinin nüfuzu, tarla işleriyle uğraşan birçok kişiyi güç durumda bırakmış; onları, geçimlerini sağlamak üzere çiftçiliği bırakarak başka çareler aramaya yöneltmiştir. Bunlar içerisinde, iş ve geçim vasıtası sağlamak için büyük toprak sahipleri yanında ortakçı, kiracı, marabacı olarak ziraat işçiliği, ırgatlık yapanlar yanında; Ankara ve diğer şehirlere geçici süreliğine göç edenler de olmuştur¹³⁰. Nitekim bu dönemde, kendileri ile anket yapılan şehirdeki işçilerin bir kısmı, köylerinde mevcut arazileri işleyecek sermaye yetersizliği dolayısıyla, ekip-biçme işlerinden istedikleri verimi alamadıklarını; aile geçimini sağlamak için gurbete çıkarak amelelik yaptıklarını ve geçici süreliğine şehre geldiklerini belirtmişlerdir¹³¹. Bu durum, birçok köyde tarlaların ziyan olmasına ve toprağını kaybetmiş geniş bir zümrenin belirmesine yol açmıştır¹³².

1930 ve 1940'ların Türkiye'si'nde, arazi sorununun ortaya çıkardığı ekonomik faktörlerle toprak ve sınır meseleleri de, köylüyü güç durumda bırakan sorunlar arasında yer almıştır. Yapılan istatistiklerde, köyde işlenen suçların önemli kısmının, arazi ihlallerinden kaynaklandığı görülmüştür¹³³. Arazi konusunda hükümet düzenlemeleri de, zaman zaman hukuki çatışmalara yol açmıştır. Hükümetin 1942'de çıkardığı 3116 sayılı ve 12 numaralı Orman Tahdit Komisyonunun teşkiline ilişkin kanun, orman içi köylerde büyük ihtilaflara yol açmıştır. Bu komisyon ile, köylülerin orman bölgesindeki arazilerinin sınırlandırılması ve köyün yayla ve çiftliklerinin de

¹³⁰ Halil AYTEKİN, "Orta Anadolu'da Toprak Meselesi", **Adımlar**, Sa:9, İkincikanun 1944, s.305.

¹³¹ **İnkılapçı Gençlik**, Sa:56-2, 26 Haziran 1941, s.1, 5. Ülkemizin çoğunluğunu teşkil eden köylü ve işçilerin sıhhi, sosyal, iktisadi, kültürel durumlarını öğrenmek için, İnkılapçı Gençlik gazetesi tarafından bir anket düzenlenmiş; bu anketin, vilayetlerdeki öğretmenler ve gençler tarafından uygulanması istenmiştir. **İnkılapçı Gençlik**, Sa:56-1, 19 Haziran 1941.

¹³² Nabi DİNÇER, "Köyün İçinden: Balâ Köylerinde Toprağını Kaybetmiş Bir Zümre Beliriyor", **Adımlar**, Sa:8, İlkkanun 1943, s.279-280; Halil AYTEKİN, "Karadeniz Bölgesinde Toprak Meselesi", **Adımlar**, Sa:10, Şubat 1944, s.332-333. Dönemin sosyologlarından Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Türkiye'de nüfusun önemli kısmının kırsal kesimde yaşaması itibarıyla, zirai sahada, topraksız veya az topraklı köylülerin topraklandırılması ve köylünün her safhası ile ne durumda olduğu meselesini, Türk sosyal hayatının önemli bir boyutu olarak ele alırken; toprağa yerleşme ile birlikte, toprak mülkiyeti ve sosyal tabakalaşmanın ortaya çıktığını ve bu durumun, Türk sosyal siyasetinin ana meselesi halini aldığını belirtmektedir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türk İçtimai Meselesinin Mahiyeti", **Barış Dünyası**, Sa:10, 7 Nisan 1944, s.5.

¹³³ Mehmet Nuri ALPAY, **a.g.e.**, s.48.

orman kapsamında hazineye aktarılması; köylüleri ormanda tarla açmak, eski araziler üzerinde ağaç kesmek şeklinde beliren orman suçlarına yöneltmiştir¹³⁴.

Köylerde görülen mahkeme davaları arasında, ormanda izinsiz kesim yapmaktan kaynaklanan orman davaları da yer almıştır. Bazı köylerde, mahkeme davalarının % 90'ını orman davaları teşkil ettiği görülmüştür. Bu davalar, ormandan kesim yapmak üzere başvurduğu halde uzun süre cevap alamayan köylünün, ormandan izinsiz kesim yapması şeklinde ortaya çıkmış ve bu yüzden, mahkemeye intikal etmiştir¹³⁵.

Köylerde ekonomik yapının temelini tarım teşkil etmekle birlikte; tarıma elverişli olmayan bazı dağ köylerinde, hayvancılık geçim tarzı haline gelmiştir. Köylerde tarım dışı yapılan işler arasında da, bekçilik, duvarcılık, dülgercilik gibi çeşitli zanaatlar yer almıştır. Niyazi Berkes, tetkik ettiği Ankara köylerinde, aile içi işbölümü esasına göre yapılan ve az bilgi, ihtisas gerektiren tarımla ilgili işler yanında; aile dışında ve köy içinde belli birkaç ferdin mesleği haline gelmiş olan, her çiftçi tarafından yapılamayan ihtisaslaşmış işler olduğunu kaydetmektedir. Bu işlerden dokumacılık, nalbantlık, marangozluk, demircilik, dülgercilik, berberlik gibi işler maddi hayatın; muallimlik, muhtarlık, bekçilik, koruculuk, imamlık gibi işler ise, sosyal ve dini hayatın önemli bir parçasını teşkil etmiştir. Köyün yerlisi içinde, daimi surette bu zanaatlarla uğraşanların az olduğu bu köylere, çevre köylerden seyyar zanaatkârların geldiği de görülmüştür¹³⁶.

Köy ve şehir yerleşimleri ile köy yerleşimlerinin kendi içerisindeki gösterdiği ayrışmayı ve münasebetleri bu şekilde ortaya koyduktan sonra; köy topluluğunun yapısını ortaya koymak açısından, gündelik faaliyetlerin birer parçasını oluşturan temel hususlara da yer verilmesi gerekmektedir. Köy topluluğunun homojenliği, yapılan işlerin niteliği, geleneklerin tesiri, burada kendini göstermektedir.

Köy topluluğunun gündelik faaliyetleri açısından önemli bir husus, zaman taksiminde kullanılan ölçüttür. Köy topluluğunun homojenliği dolayısıyla, gündelik faaliyetlerin zaman taksiminde dakiklik önemsiz olmakla birlikte; günün çeşitli

¹³⁴ Orhan Türkdoğan, **a.g.e.**, s.75-76. Devlet arazilerinin var olan çiftliğe katılması veya devlet otlaklarının işgal edilmesi, çiftlik topraklarını genişletme vasıtası olmuş; bunu önlemek için çıkarılan tarımla ilgili yasalar, toprak mülkiyeti ve toprağın kullanımı açısından yetersiz kalmıştır. Mübeccel B. Kıray, "Türkiye'de Dış Göçten Etkilenen Tarımsal İşletmelerin Yeniden Yapılanışı", **Kentleşme Yazıları**, Bağlam Yay., İstanbul 1998, s.74-75.

¹³⁵ Asım Us, **a.g.e.**, s.487.

¹³⁶ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.75-76.

zamanları saate göre değil, güneşin durumuna ve ezanın okunmasına göre ayarlanmıştır¹³⁷. Köylüler arasında kullanılan “*gün doğarken*” veya “*ezan okunmadan kalkılır*” gibi ifadeler, bu durumu ortaya koymaktadır¹³⁸. Bununla birlikte, köylerin şehirle teması, zamanın anlamlandırılması noktasında da, köy yerleşimlerini ekilemiştir. Şöyle ki, Ankara’nın Hasanoğlan Köyü gibi ulaşım vasıtalarına sahip, Ankara ile yakından temasta bulunan yerleşimlerde, köylüler, zaman ve mesafe hakkındaki bilgilerini yeniden anlamlandırmak zorunda kalmışlar; bütün dünyanın kullandığı takvim ve zaman bölümlerini kabul etmişlerdir. Böylece, köyde uzunluk ölçüsü olarak kullanılan “*adım*”, derinlik ölçüsü olarak kullanılan “*adam ve minare boyu*”, zaman ölçüsü olarak kullanılan “*güneş ve gölgeler*” önemini yitirmiştir¹³⁹.

Köylünün günlük hayatında din olgusu, önemli yere sahip olmuş; köylülerin yaşayış tarzlarına ve dünya görüşlerine büyük ölçüde tesir etmiştir. Dini hayatın, köylerde, şehirlere göre daha canlı olduğu ve köy dini hayatında imamların, dini temsil eden manevi otorite olarak önemli rol oynadığı görülmektedir¹⁴⁰.

Ziraat vasıtalarının yetersiz kaldığı durumlarda da, dine başvurularak çareler aranmış; mahsulün bereketi ve ilmi yöntemler olmadığı için, hocanın nefesinden medet umulur hale gelmiştir¹⁴¹. Köylüler üzerinde hocaların dini egemenliği, uzun yıllar hüküm sürmüştür; batıl inanışların toplumsal yaşayışın her alanında yaygınlık kazanması, din adamlarının, hocaların, şeyhlerin halk arasındaki saygınlıklarını, toplumsal ve siyasal etkinliklerini arttırmasına yol açmıştır¹⁴². Hatta zaman zaman görülen, köylünün harman kaldırırken, mahsulünün bereketli olması için hocaya harmancılık olarak buğday vermesi, ölen ve hasta olan kişiler için dua okuyan

¹³⁷ A.g.e., s.58-59; Mehmet Nuri Alpay, a.g.e., s.80.

¹³⁸ 1944 yılında beş Türk köyünde çalışmalar yürüten sosyolog Muzaffer Şerif, Beşikdüzü köyünde 842 köylüden 80’inin, sadece takvim ve saat kullandıklarını tespit etmiştir. Köylülerin çoğunun, saatleri güneşe; günleri de, kurulan pazarlara; aylar ve mevsimleri, ekim zamanlarına; geçmiş yılları da, savaşlara ve hatırladıklarına göre belirledikleri gözlenmiştir. Bunlara örnek olarak da, Salı günü için “Görel pazarı iki gün önceydi”, aylar ve mevsimler için, “fındık toplama zamanı” ifadeleri kullanılmaktadır. Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society**, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1958, s.132-133.

¹³⁹ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü’nün İctimai-İktisadi Yapısı**, Doğu Matbaası, Ankara, 1955.s. 48-49.

¹⁴⁰ Orhan Türkdoğan, a.g.e., s.204-205; Mediha Esenel, **Geç Kalmış Kitap: 1940’lı Yıllarda Anadolu Köylerinde Araştırmalar ve Yaşadığım Çevreden İzlenimler**, Sistem Yay., İstanbul, 1999, s.133.

¹⁴¹ Nabi Dinçer, “Köyde Dini Kıymetlerin Durumu”, **Adımlar**, Sa:7, İkinciteşrin 1943, s.247.

¹⁴² İbrahim Yasa, **Türkiye’nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1970, s.160.

hocalara, evin zenginliğine göre para verilmesi gibi durumlar; köy hocalarının, dini kıymetlerin köy cemiyetindeki kuvvetli mevkiinden faydalanmalarına yol açmıştır¹⁴³.

Dini kıymetlerin tesiri yanında, ekonomik yetersizlikler ve eğitimsizlik de, insanların duygu ve düşünce dünyasını sınırlandırmış; karşılaştığı olaylar karşısında onları çaresizliğe itmiştir. Çevresinde meydana gelen olayların sebepleri hakkında doğru bilgi sahibi olmayan insanların, gerçek dışı inanışlara başvurması, dönem romanlarında da sıkça işlenen konulardan biri olmuştur. Kara Toprak romanında, köylüye, tarlalarının ellerinden alınmaması için şehirdeki üfürükçülere sabun yazdırarak ırmağa atması gibi tavsiyelerde bulunulmakta, camiden alınan tabut ıslatılırsa, yağmur yağacağına inanılmakta; kapı aralığında çocuk dövülmesi, cin çarpmasına neden olacağı için uygun görülmemektedir¹⁴⁴.

Dini kıymetler, bu şekilde toplum bünyesinde önemli yere sahip olmakla birlikte; zaman zaman, hayatın maddi güçlükleri ve fizyolojik ihtiyaçlar karşısında, bu kıymetlerin zayıflamakta olduğu da görülmüştür. Harman mevsiminde işlerin ağır olması dolayısıyla, köylünün dini vazifelerle ilgisinin azaldığı ve namaz, oruç gibi ibadetlerinde ihmalkârlık içerisinde olduğu gözlenirken; imama ihtiyaç duymadıkları geçici durumlar da olmuştur¹⁴⁵.

Gelenek-göreneklerin, batıl inanışların bu şekilde varlığını sürdürdüğü köylerde, şehirlerde olduğu gibi canlı bir eğlence hayatı, eğlenme ve dinlenmeye yönelik geniş imkânlar da görülmemektedir. Bununla birlikte kahve, cami ve köy meydanları, köy halkının başlıca toplantı yerleri olmuş; buralarda, canlı ve geniş alanlı ilişkiler sürdürülmeye çalışılmıştır.

Köylerin ev yapı biçimlerine bakıldığında, yaşam şartları ve sağlık koşulları bakımından elverişli yerleşimler görülmemekle birlikte; köylerin mekânsal ve ekonomik durumuna göre farklılıkların olduğu gözlenmektedir. Köy evleri, köylünün ekonomik gücü ve sağlık şartlarının göstergesi olmuştur. Birçok yerlerde yakacak sıkıntısı ve geçmiş dönemlerdeki asayişsizlik yüzünden ahırla ev bir arada yapılmış; evler, çok sade ve az sayıda eşya ile döşenmiştir¹⁴⁶. Dönemin romanlarında da köy

¹⁴³ Nabi Dinçer, "Köyde Dini Kıymetlerin Durumu", **Adımlar**, s.247.

¹⁴⁴ Ramazan Kaplan, **a.g.e.**, s.127-128.

¹⁴⁵ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.85.

¹⁴⁶ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.48.

evleri, “damları toprak, duvarları kerpiç, yalnız dar kapılarından ışık ve hava alan, hayvanlarla bir arada yaşanan basık evler” olarak tasvir edilmiştir¹⁴⁷.

Doğu bölgelerinde köy evleri yapım sürecinde, Ruslardan kalma demiryolu rayları kullanılmış; bu raylar, aralarına kamış ve üzerlerine toprak konularak çökme tehlikesine karşı sağlam olan tavan meydana getirilmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında, Doğu Bölgelerini yerinde tetkik eden bir yazar, bu mimari tarzının, evlerin sıcak olması ve az emekle inşa edilmesi bakımından tercih edildiğini belirtmektedir¹⁴⁸.

Evlerin yapı biçimlerinde, ekonomik durum ve şehre yakınlık konumu da belirleyici olmuştur. Fakir ve geri kalmış köylerdeki evler, kerpiçten yapılmış, üstü toprakla örtülü, penceresiz, mutfak ile odanın iç içe geçtiği, tek katlı ve yer evleri şeklindedir. Buna karşılık şehre yakın ve zengin köy evleri ise, çoğunlukla iki katlı olan, üst katında üstü kapalı, önü açık bir balkon bulunan, pencereleri geniş olduğundan içerisi aydınlık olan, mutfağın odadan tamamen ayrılmış bulunduğu bir yapı arz etmiştir¹⁴⁹.

Köy evlerinin yapılış tarzı bakımından gösterdiği bu özelliklerde, ekonomik yetersizlikler, eğitimsizlik yanında; günlük hayatlarının büyük kısmını tarlada geçirmeleri itibariyle, evlerini daha yaşanılır hale getirme gereksiniminin duyulmamış olması da etkili olmuştur. Nitekim Niyazi Berkes’in köy gözlemlerine dayanarak ortaya koyduğu, bütün köylerdeki oturma odalarının, yalnız kışın döşenmesi ve minder, yastık, kilimlerin yazın kaldırılması durumu da, böyle bir hususun varlığına işaret etmektedir.

Köy yerleşimlerinde toplumsal değişme eğilimlerine bakıldığında, ailelerin barındıkları yerlerde, kullanılan eşyalar itibariyle bazı değişiklikler olduğu görülmektedir. Hasanoğlan Köyünde tetkiklerde bulunan İbrahim Yasa, köye giren yeni eşyalar arasında, çatal, sandalye, masa, çay ve kahve bardakları; elbise askısı, takvim, kumbara, cam sürahi, pencere perdesi, masa örtüsü, tahta karyola, dikiş ve yağ çıkarma makineleri ile ev döşemesi olarak da, hasır yerine kilim ve ucuz halıları

¹⁴⁷ Ramazan Kaplan, **a.g.e.**, s. 118. Yazar, bu şekilde köy tasvirlerinde bulunan romanlar arasında, Kara Toprak, Yaban, Çıkrıklar Durunca romanlarını saymaktadır.

¹⁴⁸ Eli Şaul, **Balat’tan Batyam’a**, Yay. Haz. Rıfat N. Bali-Birsen Talay, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s.139.

¹⁴⁹ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.91-94.

saymaktadır¹⁵⁰. Köylerin ekonomik durumuna göre farklılaşma, evlere döşenecek eşya konusunda da görülmüştür. Zengin köylerde halı yastığı veya sedir halısı gibi pahalı eşyalar istenirken; bunların yerini, fakir köylerde, kumaş yastıkları ve hasır almıştır¹⁵¹.

Savaş yıllarında Türk köylüsü, nüfusun sosyoekonomik nitelikleri itibariyle küçük köylülüğün egemen olduğu, çoğunluğunu, köylerinde aile arazilerinde tarım yapan yoksul ve küçük üreticilerin oluşturduğu, geleneksel güçlerin toplumsal yaşamda ağırlığını hissettirdiği bir toplumsal yapıya sahiptir. Tanzimat'la başlayan Batılılaşma sürecinden II. Dünya Savaşı sonrasına kadar uzanan yüzyıl boyunca, sosyokültürel yaşam itibariyle önemli değişimler gerçekleştirilmesine rağmen; bu değişimler, daha çok şehirlerde belli kesimler tarafından temsil edilmiştir. Buna karşılık kırsal kesimde, belli toplumsal ve ekonomik özelliklerin varlığını koruduğu, çağa uygun değişim sürecinin yaşanmadığı görülmektedir.

II. Dünya Savaşı yıllarında Batı cephesinde gözlemlerde bulunan gazetecilerden Nadir Nadi, İngiltere ile Türkiye arasındaki yaşam düzeyini ortaya koymak noktasında, fakir bir İngiliz köylüsü ile Türk köylüsünü karşılaştırmakta ve aradaki farkın, ekonomik olmayıp çağ farkı olduğunu şu sözlerle ortaya koymaktadır: *“Fakir Türk köylüsü, hâlâ on altıncı yüzyıl fakir İngiliz köylüsünün maddi sefaleti içinde çırpınırken, bugün fakir İngiliz köylüsü yirminci yüzyılın refah ve sağlık imkânlarından yararlanacak duruma gelmiştir. Evi temiz, güzeldir. Bahçesini çiçek tarlaları süsler. Ucuz elektrik gücü hizmetindedir. Radyosu, buzdolabı vardır. Çocuklarını, devlet sekiz yıl süre ile parasız okutur. Hastalanırsa, modern tıbbın bütün araçları onun yardımına koşar...”*¹⁵². Türk köylüsünün içinde bulunduğu bu durum sebebiyledir ki; Cumhuriyet hükümetleri tarafından önemle ele alınan köy kalkınma davası, zirai verimi arttıracak tedbirler yanında, köye yönelik eğitim, sağlık, ulaşım, kültür hizmetlerinin yürütülmesini gerekli kılmıştır.

Köy yerleşimleri yanında, eski kasaba evleri çevresinde yükselen modern evler, küçük apartmanlar; halkevi, kütüphane, hastane, mektep, sinema gibi yeni gelişen binalar; demiryolları, büyük elektrik santralleri, fabrikalar, maden arama çalışmaları, yüksek mektepler ve araştırma enstitüleri, radyo istasyonları ve posta-

¹⁵⁰ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü'nün İctimaî-İktisadî Yapısı**, s.168.

¹⁵¹ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.167-170.

¹⁵² Yunus Nadi, **Perde Aralığından**, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1965, s.79.

telgraf-telefon merkezleri ise, başta Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerimiz olmakla birlikte birçok şehrin, modern şehir vasıfları kazanmaya başladığının göstergesi olmuştur¹⁵³.

Maddi ve manevi kültür değerleri de, şehirleşmeye bağlı olarak değişime uğramış; bu değişimi yaratan temel faktörler ise, ziraat sahasında makineleşmeye bağlı değişimler, kitle haberleşme vasıtaları, taşıt imkânları, sanayileşme olmuştur. Köylerden kasaba, kaza ve il merkezlerine yapılan yerleşmeler, ev eşyası, ev stili, eğitim, giyim-kuşam, sağlıkla ilgili tutumlarda değişmelere yol açmıştır. Bu dönemde bu tür değişim yaratacak bir şehirleşme hareketi yaygın olarak görülmemekle birlikte; 1945 sonrasındaki süreçte, makineleşmeye bağlı olarak toplumsal yapıda değişimler gözlenmiştir¹⁵⁴.

2-Aile Hayatı

Toplumsal hayatın en önemli kurumlarının başında gelen aile kurumu, milli varlığın temeli olarak, ülkemizin toplumsal yapısında güçlü bir mekanizma işlevi görmüştür. İncelediğimizi dönem itibariyle, aile yapısı bakımından da, köy ve şehir yerleşmeleri arasında farklılıklar görülmektedir.

Köy yerleşimlerinde aile tabiri, eş veya çocukların annesi anlamında kullanılmakta olup¹⁵⁵; karı, koca ve çocuklardan oluşan ve ekonomik birim teşkil etmeyen bir toplumsal yapıya işaret etmektedir¹⁵⁶. Buna karşılık köylerde, cemaat tipi ailenin egemen olması itibariyle, aralarında kan ve akrabalık bağı olan herkesi içine alan ve iktisadi bir bütün teşkil eden hane tabiri, temel üretim, tüketim ve ikâmet birimi anlamında kullanılmıştır¹⁵⁷.

Hananın, aile üyelerinin başlı başına geçimini sağlayan ekonomik birlik teşkil etmesi, köydeki hane kavramı ile şehirdeki aile kavramının birbirinden farklılık göstermesinde belirleyici olmuştur. Buna göre şehirde aile, anne, baba, çocuklardan

¹⁵³ Behice Boran, “Şehir ve Şehirleşme Davamız”, **Yurt ve Dünya**, Sa:3, Mart 1941, s.30-31.

¹⁵⁴ Orhan Türkoğan, **a.g.e.**, s.174-176.

¹⁵⁵ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyünün İctimai-İktisadi Yapısı**, s.145-146.

¹⁵⁶ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.117.

¹⁵⁷ İbrahim Yasa, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s.147. Literatürde, aile ve hane terimlerinin kullanımı konusunda karmaşa olduğunu belirten yabancı yazar Alan Duben, ikâmet birimlerini dikkate almaksızın, birden fazla çiftin oluşturduğu örgütsel birimi, geniş aile; bir arada oturan ortak tüketim, ortak ekonomik faaliyetler, ortak bütçenin olduğu, babasoyluluğa dayanan geniş aileyi ise, geniş aile hanesi olarak tanımlamaktadır. Alan Duben, “Türkiye Kentlerinde Aile ve Akrabalığın Önemi”, **Kent, Aile, Tarih**, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s.68.

oluşan çekirdek aileye doğru şekillenirken; köyde hane kompozisyonu, anne, baba, evlenmiş erkek çocuklar, bunların eşleri, evlenmemiş kız ve erkek çocukların tek bir birim içinde bir arada yaşadığı babasoylu geniş birleşik aile görünümü arz etmiştir¹⁵⁸. Erzurum'un bir merkez köyünde, aynı evde baba, anne, altı oğul, 3 gelin, 6 torun olmak üzere 17 kişi yaşadığı ve bu yapının, genellikle Doğu bölgesi köylerinin özelliğini teşkil ettiği kaydedilmektedir¹⁵⁹. Görüldüğü gibi, kırsal yerleşimlerde aile, öncelikle nicelik itibarıyla yapısal olarak şehirlerden farklılık göstermektedir.

Kırsal yerleşimlerde, geniş aile yapısı egemen olmakla birlikte; 1940'lı yıllarda çok aileli hanelerin oranlarının, normalden daha düşük olduğu gözlenmiştir. 1911 ile 1922 yılları arasında, savaş dolayısıyla yetişkin erkeklerin ölüm oranının yüksek olmasına bağlı olarak, çok aileli hane reisi olacak yaşlı kuşaktan çok azının hayatta kalmasının, bunda etkili olduğu görülmektedir¹⁶⁰.

Aile hayatının ilk adımını, evlilik teşkil etmekte; ailenin kuruluşu, evlenme suretiyle gerçekleşmektedir. Bununla birlikte, bu süreçte belirleyici olan bazı unsurlar söz konusudur ki; bu unsurlar itibarıyla de, yerleşimler arasında farklılıklar görülmektedir. Köylerde görülen evliliklerde en önemli unsur, evlenecek erkeğin, evlenmek istediği kızın ailesine “*ağırlık parası*” olarak “*başlık*” vermesi geleneğidir. Özellikle büyük kentlerden köylere doğru gidildikçe, başlık geleneğinin artan bir yoğunlukla uygulandığı görülmüş; bu yoğunluk, çekirdek ailede en alt düzeyde ve ataerkil aile biçiminde en üst düzeyde kalmıştır. Üretim araçlarının daha çok insan gücü ile karşılandığı bölgelerde de, kadının üretim aracı olması sonucu, başlık geleneğinin yüksek düzeyde devam etmesi, teknik şartların da bu süreçte etkili olduğunu ortaya koymaktadır¹⁶¹.

Köylerin çoğunda süregelen başlık geleneği, köylerin ekonomik durumuna göre değişiklik göstermiştir. Zengin köylerde 100–300 lira arasında değişen miktar, fakir köylerde 50–60, 7–10 liraya kadar düşmüş ve nadiren de olsa, bazı köylerde hiç

¹⁵⁸ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.118-119.

¹⁵⁹ Orhan Türkdoğan, **a.g.e.**, s.226. Mümtaz Turhan da, Doğu vilayetlerinde Erzurum ve Kars arasındaki köylerde yapılan tetkiklere temasla, bu köylerdeki aile nüfusunun, sayı itibarıyla 10-30 arasında değiştiğini kaydetmektedir. Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri-Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s.89.

¹⁶⁰ Alan Duben, “Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri”, **Kent, Aile, Tarih**, s.137.

¹⁶¹ Eralp Özgen, “Erken Evlenme, Başlık, Kadın Kaçırma”, **Türkiye’de Ailenin Değişimi, Yasal Açardan İncelemeler**, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1984, s.32-35.

başlık alınmadığı da görülmüştür¹⁶². Kız ve erkek ailelerinin ekonomik durumları gibi ekonomik temele dayalı faktörler yanında; kızın güzelliği ve talibinin çok olması gibi kişiye bağlı ve ailenin sosyal saygınlığı gibi sosyal sebeplere bağlı nedenler de, başlık miktarının saptanmasında belirleyici olmuştur¹⁶³. Bu durumun, zengin ve fakir aile çocuklarının, kendi seviyesindeki kişilerle izdivaçlar yapmasında etkili olacağı düşünüldüğünde; köylerde sosyal tabakalaşmanın korunması açısından, başlık uygulamasının önemli bir işlev gördüğü söylenilebilir.

Başlık parası uygulamasının ortaya çıkardığı en büyük olumsuzluk, kadının aile içerisindeki konumu açısından kendini göstermektedir. Köylerin çoğunda, başlık parası dolayısıyla, kız evlendirmek yerine kız satmak deyimini kullanılması¹⁶⁴, kadının bu suretle mal gibi alınıp satıldığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle erkek, para ile satın aldığı kadın üzerinde daha geniş tasarruf imkânına sahip olmuş; kadın ise, birçok haklarından mahrum kalmıştır. Nitekim, kadının aile içerisinde birey olarak değer kazanması ve sosyal hayatta yer almaya başlaması ile, başlık parasıyla evlenme geleneğinin azaldığı gözlenmiştir.

Başlık parası ve evliliğin kız tarafının istediği şekilde yapılması durumu, evlenme biçimini de etkileyen bir faktör olmuştur ki; başlık parasının sağlanamadığı durumlarda, velenmek istenilen kızın düğünsüz kaçırılması gibi yollara sıkça başvurulduğu görülmüştür¹⁶⁵.

Evlilik usulleri itibariyle bir başka husus da, evlenmelerde, aşk evliliklerinin değil; anne-baba rızasının, görücü usulünün geçerli olması ve evliliklerin, kız ve erkek tarafının ailelerini, akrabalarını, komşularını, bütün köy topluluğunu ilgilendiren bir mesele olarak şehirdeki evlenmelerden daha açık kalması hususudur¹⁶⁶. Böylece köy topluluğunda mevcut olan yardımlaşma geleneği, evlilik sürecinde de kendini göstermiş; bu da, köy yerleşimlerindeki toplumsallaşma sürecinin bir parçasını teşkil etmiştir.

Evlenme biçimleri yanında, evlenme yaşları konusunda da; köy ve kent yerleşimleri arasında farklılık söz konusudur. Kırsal kesimde, erken yaşlarda; şehirlerde ise daha ileri yaşlarda evlenmeler görülmekte; kadınlarda evlilik yaşı,

¹⁶² Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.166.

¹⁶³ Eralp Özgen, **a.g.m.**, s.36.

¹⁶⁴ Mediha Esenel, **a.g.e.**, s.181.

¹⁶⁵ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.83.

¹⁶⁶ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü'nün İctimaî-İktisadî Yapısı**, s.127-131, 137-138.

erkeklerle göre daha düşük bir oran teşkil etmektedir¹⁶⁷. Behice Boran'ın Ankara şehrinde evlenmeler üzerine yaptığı tetkiklere göre, şehirlerde hayat seviyesi yüksek tabakadan aşağı tabakaya inildikçe, evlenme yaşı düşmekte ve evlenenler arasındaki yaş farkı azalmaktadır. Dönemin hukukçularından Ali Fuat Başgil de, köylerde ve küçük kasabalarda, dinin ve geleneklerin daha etkili olması ve sosyoekonomik koşullar itibariyle, askerlik hizmetinden önce veya sonra olmak üzere, 18-25 yaş arası; büyük şehirlerde ise, askerlik hizmeti, ekonomik imkânlar ve aile alışkanlıkları itibariyle, 25-35 yaş arasını, evlenmek için normal yaş grupları olarak tespit etmiştir¹⁶⁸.

Köylerde evlenme yaşının, şehirlere göre daha erken olmasının nedenleri arasında ise, köy ve şehir yerleşimleri arasındaki geçim ve yaşayış şartları farklılıkları; köy aile işletmesinin kurulu düzene göre devam etmesi ve mümkün olduğu kadar birliğini koruması gereği; mevcut aile işletmesine katılacak yeni üyelere ihtiyaç duyulması; köylerde ayrı bir iktisadi birlik teşkili güçlüğü; erken evlenmiş gençlerin, evlenmeyenler üzerindeki psiko-sosyal tesiri; tabiatla iç içe olan köy gençlerinin, biyolojik istek ve ihtiyaçlarının daha yoğun olması gibi hususlar önemli rol oynamıştır¹⁶⁹. Ayrıca, kadının cinselliğinin aile namusuyla yakından ilgili olduğu Türk toplumunda, kız çocukların erken evlenmesi, aynı zamanda bir güvenlik stratejisi teşkil etmiştir¹⁷⁰. Köylerde kadınların, ancak oğullarını evlendirdikleri zaman, evin hâkimi olarak kendi hükümlerini sürdürdükleri en yüksek mevkie erişmiş sayılmaları da; oğullarını evlendirmek konusunda, şehir kadınlarından daha istekli bulunmalarında etkili olmuştur¹⁷¹. Bütün bunlar, iktisadi ve sosyal faktörler yanında; toplumsal değer yargılarının, kadının toplumdaki yeri açısından ne kadar etkili olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kırsal yerleşimlerde evlilik yaşı konusunda, Türk toplumunda aile hayatı ile ilgili düzenlemeler açısından toplumsal yaşamda önemli yere sahip bulunan ve aile,

¹⁶⁷ Enise Apak, "Bugünün Evlenmelerine Tesir Eden Sosyal Amiller" (Behice Boran'ın şehir sosyolojisi semineri çalışmalarında hazırladığı etüdün kısaltılmış metni), **Adımlar**, Sa:11, Mart 1944, s.356. Kırsal kesimde evlilik yaşı konusunda verilen rakamlar, genel olarak, kadınlarda 16-18, erkeklerde 18-20 yaşları arasındadır. Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.158; Paul Stirling, **Turkish Village**, Charles Birchall & Sons LTD, Liverpool and London, 1965, s.179. 1940 ve 1945 yılları itibariyle, il ve ilçe merkezlerinde cinsiyete göre tespit edilen evlenme yaşları için bkz. **Evlenme İstatistikleri**, s.15.

¹⁶⁸ Ali Fuat Başgil, "Evlenmeleri Nasıl Teşvik Edebiliriz", **Barış Dünyası**, Sa:7, Mart 1944, s.5.

¹⁶⁹ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü'nün İctimaî-İktisadî Yapısı**, s.162-163.

¹⁷⁰ Alan Duben, "Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri", **Kent, Aile ve Tarih**, s.124.

¹⁷¹ Mediha Berkes, "Köyde Kadının Durumu", **Yurt ve Dünya**, Sa:21, Kasım 1942, s.331.

evlenme, boşanma, miras, taşınır-taşınmaz eşya ve borç ilişkileri gibi tüm yaşamı düzenleyen Türk Medeni Kanunu¹⁷² ile de uyumsuzluk görülmektedir. Medeni Kanunda evlenme çağı için yaş sınırı, başlangıçta, erkekte 18 ve kadında 17 yaş olarak belirlenmişse de; bu husus, mahkemelerde yaş yükseltmek için açılan yaş düzeltme davalarının artmasına ve köylerde, imam nikahı ile kaçak veya yasa dışı evliliklere başvurulmasına yol açmış ve buna bağlı olarak da, evlilik dışı çocuklar sorununu, toplumsal sorun haline almıştır. Bu nedenle, 1938 yılında çıkarılan 3453 sayılı kanunla, yaş sınırları erkekte 17, kadında 15'e; olağanüstü durumlar için de, erkekte 15, kadında 14'e düşürülmüştür¹⁷³. Böylece, Türk toplumsal yapısının zorlaması ve mevcut gereksinimler, değişim yönünde yasal düzenlemeler yapılmasını gerekli kılmıştır.

Medeni Kanunun aile hayatına yönelik esaslarının, köy yerleşimlerinde ne derece uygulama sahası bulduğunu ortaya koymak noktasında, miras, evlenme ve boşanma ile ilgili hususiyetlere de bakılması faydalı olacaktır. Cumhuriyet döneminde hukuk alanında gerçekleştirilen devrimlerin başında yer alan Medeni Kanun, aile hayatı içinde, kadına da, erkeğin yanında eşitlik sağlamaya yönelik hukuki çözümler getirmiş; Türk ailesini akılcı ve çağdaş gereksinimlere uygun olarak yeniden yapılandırmıştır.

Medeni Kanunun mirasla ilgili hükümlerinin uygulanma sürecine bakıldığında, bu dönemde tetkik edilen köylerde, eski miras düzeninden pek fazla farklılık görülmediği ve miras sisteminin, daha çok erkek lehine işlediği gözlenmiştir. Bu sistemde, köylü ailelerin büyük kısmı, kız çocuklarına, ayrı bir iktisadi birlik teşkil eden koca hanesine geçeceği düşüncesiyle, araziden pay vermek konusunda isteksiz davranmışlar ve onların toprak üzerindeki hisselerini, para ve diğer taşınmaz eşya olarak vermek eğilimi içerisinde bulunmuşlardır. Böyle bir durumda haksızlığa uğrayan kız çocuklarına, Medeni Kanunla, mirastan eşit pay alma ve mahkemeye başvurma hakkı tanınmış olmasına rağmen; köy halkı tarafından ayıplanmak gibi bir takım toplumsal değerler ve bürokratik işlemler, kız çocukların bu haktan yararlanma sürecini olumsuz yönde etkilemiştir¹⁷⁴.

¹⁷² Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Hukuk Devriminin Can Noktası", **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, Hil Yay., İstanbul, 1983, s.134-135.

¹⁷³ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kimi Eski Ahişkanlıklarla Savaşma Sorunu ve Yurttaşlar Yasası", **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, s.189-190.

¹⁷⁴ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.130-131.

Köy yerleşimlerinde miras hukukunun uygulanmasında, Medeni Kanuna rağmen, kadın-erkek arasındaki toplumsal eşitsizlik sürmekle birlikte; bazı yerlerde kadınların, kanunun kendilerine sağladığı haklardan yararlandıkları da görülmüştür. Behice Boran, 1941 yılında Manisa'nın birkaç köyünde yaptığı gözlemlerde, İç Anadolu'daki uygulamaların tersine, gelişim ve değişmelere kapalı dağ köylerinde bile, kadınların miras konusunda eşit pay hakkına sahip olduklarını tespit etmiştir¹⁷⁵. Bu da, değişim sürecinin, sınırlı da olsa etkisini gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Köylerde, kız çocuklarına mirastan pay verilmek istenmemesinin temelinde yatan mirasın bölünmemesi hususu¹⁷⁶, evlenilecek eşlerin seçiliş tarzını da zaman zaman belirlemiş; birçok yerde, akraba içi veya komşu köy halkı ile evlilikler tercih edilmiştir¹⁷⁷. Bununla birlikte, yapılan tetkiklerde, köyün sosyal organizasyonundaki değişimlere bağlı olarak, bu evliliklerin azalma sürecine girdiği ve evliliklerde, kadınları tarlada daha az çalıştıran ve durumu daha iyi olan çevre köyler ile şehirlerin tercih edilmeye başlandığı gözlenmiştir¹⁷⁸. Nüfus itibarıyla az olan köylerde de, seçme olanağının azlığı, buldukları köyün dışından evlilikler yapılmasını gerekli kılmıştır¹⁷⁹.

Medeni Kanununun evlilik hukuku açısından getirdiği en önemli düzenleme ise, evliliklerde resmi nikâh uygulaması olmuştur. Bu uygulama, ülkemizin küçük kasaba ve köylerinde, aile kuruluşunda imam nikâhının esas sayılmaya devam edilmesi itibarıyla, henüz yaygınlık kazanmış değildir. Yukarıda da belirtildiği üzere, kız çocuklarının resmi nikâh yapılacak yaşa henüz gelmemiş olmaları, evliliklerin tabi tutulduğu formalite çokluğu, formalitelerin evlenmeler üzerinde olumsuz tesirine yol açmış; bu formaliteler gereği, resmi makamlarla karşılaşmakta çekimser kalan köy halkı, çoğu kez imam nikâhı ile evlilikleri tercih etmiştir¹⁸⁰. Bunda, imam nikâhı ile oturan kadınları boşamanın daha kolay olması da, etkili olmuştur¹⁸¹. Bununla

¹⁷⁵ Behice Boran, **a.g.e.**, s.97-98; 115-116.

¹⁷⁶ Medeni Kanunla kız çocuklarına aile arazisinden eşit pay verilmesi, küçük aile işletmelerinin parçalanması ve dağılmasına yol açan hukuki bir etken olmuştur. Kanunun 322-325. maddeleri ile, tarım işletmelerinin parçalanmasına engel olabilecek aile vakfı ve mal ortaklığı gibi hükümler getirilmişse de; bu hükümler uygulama alanı bulamamıştır. İbrahim Yasa, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları**, s.93.

¹⁷⁷ Orhan Türkdoğan, **Türkiye'de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları**, s.173.

¹⁷⁸ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.160.

¹⁷⁹ Mediha Berkes, "Köyde Şehirli", **Yurt ve Dünya**, Sa:4, Nisan 1941, s.36.

¹⁸⁰ Ali Fuat Başgil, "Evlenmeleri Nasıl Teşvik Edebiliriz?", **Barış Dünyası**, Sa:8, 24 Mart 1944, s.6.;

¹⁸¹ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Boşanmada Yakınılan Noktalar", **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, s.212-213. Asım Us, bu dönemde boşanma usullerini kolaylaştırmak için, Medeni Kanun ile Hukuk

birlikte, yapılan tetkiklerde, resmi nikâh yapılmasının en çok kız tarafından istendiği gözlenmiş; bunun nedeni olarak da, boşanma veya ayrılmalarda, kadının kanuni hak iddia edebilmesi ve oğlan evi tarafından verilen çeyizin, kız tarafına iade edilmesi endişesi gösterilmiştir¹⁸².

Medeni Kanunla evlilik hukukunda getirilen düzenlemeler arasında, çok eşliliğe ve kocanın, tek yönlü olarak boşama yetkisine son verilmesi hususları da yer almıştır. Tetkik edilen köylerde, kadının çocuk doğuramaması, kısırlığı, erkek çocuk dünyaya getirememesi, sağlıklı olup olmaması, evli bir erkeğin başka bir kadın sevmesi gibi durumlarda, çok eşliliğin ve evli kadının üzerine kuma getirilmesinin devam etmekte olduğu görülmüştür¹⁸³. Hatta köylerdeki anlayışa göre, kadını boşamak yerine, üzerine kuma getirilmesi, her iki taraf açısından daha ehven-i şer görülmüştür¹⁸⁴.

Kadın açısından, boşanan kadına iyi gözle bakılmaması ve başıboş kalması; erkek açısından ise, kadının başlık parası ile alınması, evde ve tarlada işgücü teşkil etmesi itibarıyla, genellikle boşanmaya gidilmek istenmemiş ve çok eşlilik tercih edilmiştir¹⁸⁵. Bununla birlikte, resmi nikâh uygulaması gibi tekeşlilik de, özellikle yeni kuşaklar arasında ve şehrin daha fazla tesiri altında kalan, feodal ilişkilerin kalktığı, pazara açık Batı Anadolu yerleşimlerinde daha hızlı yerleşme zemini bulmuştur.

Köylerin çoğunda, çok eşli ve imam nikâhlı evlilikler görülmekle birlikte; bu evliliklerin ortaya çıkardığı en önemli sorun, evlilik dışı doğumların artması olmuştur. Bunun için de, belli aralıklarla çıkarılan af kanunlarıyla, böyle çocuklar için nüfus ve soyadı yazımı esasları getirilmiştir¹⁸⁶.

Usulü Muhakemeleri Kanununun bazı maddelerini değiştiren bir kanun tasarısının Başbakanlığa verildiğini; buna göre, iki taraf isterse hâkimin boşanma kararı vereceğini kaydetmektedir. Asım Us, **a.g.e.**, s.391.

¹⁸² İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü'nün İctimaî-İktisadî Yapısı**, s.163.

¹⁸³ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.161.

¹⁸⁴ Mediha Esenel, **a.g.e.**s.193.

¹⁸⁵ Mediha Berkes, "Köyde Kadının Durumu, **Yurt ve Dünya**, Sa:21, Kasım 1942, s.329-330. Alan Duben, Türkiye'de kırsal kesimde görülen çokeşliliğin, önemli sayıda erkeğin göç etmesi veya savaşlarda ölmesi sonucunda ortaya çıkan cinsiyet dengesizliğine karşı, aynı zamanda bir çözüm olabileceğini ileri sürmektedir. Alan Duben, "Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri", **Kent, Aile, Tarih**, s.125.

¹⁸⁶ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kimi Eski Ahişkanlıklarla Savaşma Sorunu ve Yurttaşlar Yasası", **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, s.190-191.

Köylerde aile yapısına bakıldığında ise, evin en yaşlı üyesi olarak babanın otoriteyi temsil ettiği patriarkal aile¹⁸⁷ yapısının egemen olduğu görülmektedir. Bu yapı içerisinde baba, evi idare etmek, arazi ve malları tasarruf haklarına sahip bulunmakta iken; kadın, çocuklar ve diğer hane üyeleri de, ona bağlı kalmakta ve ölünceye kadar da, onun otoritesi dışına çıkmamaktadır. Köy ailesinde yaygın olarak görülen bu ataerkil yapı, gelir düzeyi ve toprak büyüklüğü ile de bağlantılı olduğundan; geniş toprağa sahip ve gelir düzeyi yüksek köy ailelerinde, ataerkillik oranının yüksek olduğu gözlenmiştir¹⁸⁸. Ataerkil kültür, iletişime de yansımış; kullanılan sözcüklerde, erkeklik kültürünün ve fiziksel gücün tesirleri görülmüştür¹⁸⁹.

Evdeki bu erkek egemen yapının, hane içerisinde anne ile erkek çocuk ilişkilerini etkilediği durumlar da olmuştur. Genellikle kız çocukları, küçük yaşlardan itibaren, kadının yaşadığı hayata uyum sağlayabilecek şekilde sabırlı, çalışkan, uysal, itaatkâr olarak yetişirken; erkek çocukların, baba hâkimiyeti altında daha cüretkâr olarak yetişmesi, annelerine ve kız kareşlerine karşı takındığı tavrı büyük ölçüde etkilemiştir¹⁹⁰. Köylerde görülen bu yapı, küçüklerin, yaşlılar; kadınların da, erkekler gölgesinde kalmaya devam ettiğini göstermektedir.

Aile yapısının diğer bir özelliği, mevcut örf ve adetler gereği, baba hayatta olduğu sürece ailenin birlikte çalışıp yaşaması hususudur. Bu nedenle, erkek çocukların haneden ayrılması uygun görülmemekte; evlendikten sonra da, eşyle birlikte anne-babaları yanında kalması tercih edilmektedir. Erkek çocuğun haneden ayrılmaması, geleneksel baba-oğul ilişkilerinin gereği olmuş; iktisadi birlik teşkil eden hanenin geleceği için, adeta “*güvenlik supabı*” işlevi görmüştür. Bu nedenle erkek çocuk sahibi olmak, köy yerleşimlerinde önemli görülürken; erkek çocuğun evden ayrılması, ailesiyle bağlarını gevşetmesi, bağımsız bir işle uğraşması, çoğu kez, ona karşı duyulan güvenin sarsılmasına yol açmıştır¹⁹¹.

¹⁸⁷ Le Play'e göre üç temel aile tipi; patriarkal aile, kök aile ve ferdi ailedir. Cemaat kuruluşuna dayanan toplumlarda, baba otoritesinin egemenliğine dayanan patriarkal aile; ferdiyetçi esasta olan toplumlarda ise, ferdiyetçi aile egemendir. Türkiye'deki sistem, birinci kategoriye girmektedir. Orhan Türkdöğen, **Türkiye'de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları**, s.164.

¹⁸⁸ Serim Timur, **Türkiye'de Aile Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1972, s.57-60.

¹⁸⁹ Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society**, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1958, s.134.

¹⁹⁰ Mediha Esenel, **a.g.e.**, s. 162.

¹⁹¹ Mübeccel B. Kıray, “Annelerin Yeni Roller: Türkiye'nin Küçük Bir Kasabasında Değişen Aile İçi İlişkiler”, **Seçme Yazılar**, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s.113.

Köy yerleşimlerinde, bu uygulamaya ters düşen durumlar da görülmemiş değildir. Doğu vilayetlerindeki köylerde yapılan tetkiklerde, erkek çocukların aileden ayrılmaları durumunun örf ve adetlere ters düşmesine karşın; I. Dünya Savaşı öncesine göre daha sık görüldüğü ve büyüklerin de, bu hususta daha hoşgörülü oldukları gözlenmiştir¹⁹².

Köylerde aile organizasyonu açısından önemli görülen bir başka husus da, gelin-kaynana münasebetleridir. Küçük yaşta kocasının hanesine katılan gelin, kaynana otoritesi altına girmekte ve bu da evlilik ilişkilerini etkilemektedir¹⁹³. Mediha Berkes, kırsal yerleşimlerde, gelinle kaynana arasındaki münasebetlerde ciddi sorunlar görülmezken; kent yerleşimlerde, bu ilişkilerin daha sorunsal hale geldiğini belirtmektedir¹⁹⁴.

Burada önemli bir husus da, aile yapısının köylerin değişme sürecine olan etkisidir. Türk hanesinde esas olan, birey çıkarı değil; hanenin çıkarlarıdır ve bu nedenle, hanenin bir parçasını teşkil eden bireylerin hakları, başta mülkiyet konusu olmak üzere, hane çıkarlarına uygun düşmek zorundadır¹⁹⁵. Bu da, aile içinde kişisel gelişme yerine; grup dayanışmasının varlığını gerekli kılmıştır. Bunun yanında, köylerde aile fert sayısı ve büyüklüğü, geleneksel aile yapısından dolayı aile gruplarındaki ilişki şekilleri ve karar verme faaliyetlerinde yetkinin, baba ve baba soyuna bağlılığı gibi faktörler; ailedeki değer sistemleri ve normların kalıplaşmasına, her türlü yeniliğin grup kararına bağlı olmasına ve değişmelere karşı direncin artmasına yol açan bir etken olmuştur¹⁹⁶. Bu nedenle, köylerin sosyo-ekonomik kalkınma süreci değerlendirilirken, bu geleneksel aile yapısının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Hane organizasyonunda, bu şekilde kolektivist anlayışın egemen olmasının, bireyciliğin gelişimini büyük ölçüde etkilediği ve bu suretle, ülkemizde laikleşme ve demokratikleşme sürecinde de belirleyici olduğu söylenilebilir. İşte gerek, devrim sürecinin kırsal kesimde taban bulması; gerekse, 1945 sonrasında, Türkiye’de değişen siyasal tercihler değerlendirilirken, bu geleneksel yapılanmanın göz ardı edilmemesi, kaçınılmaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁹² Mümtaz Turhan, **a.g.e.**, s.89.

¹⁹³ Paul Stirling, **a.g.e.**, s.108-109.

¹⁹⁴ Mediha Berkes, “Fadime Hala-Cevriye Kadın”, **Yurt ve Dünya**, Ağustos 1941, Sa:8, s.82-83.

¹⁹⁵ Paul Stirling, **a.g.e.**, s.94.

¹⁹⁶ Orhan Türdoğan, **Türkiye’de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları**, s.142-143.

Köydeki bu geleneksel aile yapısında görülen değişimi, kasaba ve şehirlere gidildikçe izlemek mümkündür. Köy ile şehir arasında bir geçiş topluluğu niteliği taşıyan kasabalarda, aile büyüklüğü ve aile içi ilişkiler bakımından, köy ve şehir yerleşmelerinden farklılıklar mevcuttur. Kasaba ailesinde çekirdek aile oranı, köylere göre daha yüksek, şehirlere göre daha düşük düzeyde kalmış; aile içerisinde baba-oğul ilişkilerindeki geleneksel yapı çözüldükçe, anne-oğul ilişkisinde anne, çocukları ve eşi arasında uzlaştırıcı bir rol üstlenmiştir¹⁹⁷. Yine kasaba ailesinde olanaklar, köy ailesine göre çeşitlenmiş; yenilikleri benimseme eğilimi artmış; yenilikler benimsendiği ölçüde, yaşlı kuşaklar arasında tutuculuk güçlenmiş; gençlerin eğlence kültürü gelişmiş; köylü aileyi küçümseme ve kentli aileyi üstün görme tutumu belirginlik kazanmıştır¹⁹⁸. Böylece aile, şehirlere doğru gidildikçe, niceliksel olarak küçülmekte ve aile içi münasebetler ve aile üyelerinin birbirlerine karşı davranışları itibarıyla da değişim gözlenmektedir.

Köy ve şehir yerleşimleri arasındaki farklılıkların temel noktalarını ise, aile üyelerinin sayısı ve aile büyüklüğü; ailelerin iş-güç biçimleri; cemaat dayanışması ve ferdiyetçi yapı; değişmeye karşı uyum; kadın-erkek statü farklılaşması; eğitim düzeyi; beslenme ve tüketim değerleri teşkil etmiştir¹⁹⁹. Türk Medeni Kanununun aileye ilişkin maddelerinin, şehir yerleşimlerinde daha geniş uygulama alanı bulması da, hane birimlerinin daralması ve anne-baba-çocuklardan oluşan çekirdek aile yapısının yaygınlaşmasında belirleyici olmuştur²⁰⁰.

Batılılaşma süreci ile birlikte, özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde eşler arasındaki ilişki, eskiye oranla daha yakın ve arkadaşça bir tutum içerisinde gelişmeye başlamış²⁰¹; evlilik usullerinde değişim gözlenmiştir. 1930'lara kadar

¹⁹⁷ Mübeccel Kiray, **Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, DPT, Ankara, 1964, s.114.

¹⁹⁸ İbrahim Yasa, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları**, s.152.

¹⁹⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Türkdoğan, **Türkiye'de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları**, s.166-171; İbrahim Yasa, **Toplumbilim Ders Notları**, AÜSBF Yay., Ankara, 1973, s.162-176.

²⁰⁰ Alan Duben, 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de kentleşmenin aile ve hane üzerindeki etkisini ele aldığı bir incelemesinde, aile ve hanedeki değişimin kentleşmenin sonucu olmadığını ve toprak kıtlığı, ücretli iş olanaklarının artması, aile büyüklerinin yaşam süresinin daha kısa olması gibi nedenlere bağlı olarak, Türkiye'de büyük kentlere göç eden Anadolu'nun kırsal kesimindeki çoğu insanın, göç etmeden önce küçük çekirdek aile hanelerinde yaşadıklarını ileri sürmekte; buradan hareketle, 1950'li yıllardan itibaren kente göçün, hane türünde geniş aile hanesinden çekirdek aile hanesine doğru bir değişime yol açmadığı ve hane türünde yaşanan en önemli değişimin, üst gelir grubuna mensup eski kentlilerde, geniş aileden çekirdek aileye doğru gerçekleştiği sonucuna ulaşmaktadır. Alan Duben, "Türkiye Kentlerinde Aile ve Akrabalığın Önemi", **Kent, Aile, Tarih**, s. 69-79; 97-98.

²⁰¹ 19. yüzyıldan itibaren başlayan yenileşme süreci içerisinde aile hayatı da, batılı anlamda değişmeye başlamış ve medeniliğin ölçüsü sayılan bu değişim sürecinde kadın-erkek ilişkileri, klasik mahremiyet

şehirlerdeki evliliklerinin çoğu, görücü usulüyle gerçekleştirilmişse de; Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, özellikle büyük şehirlerde aşk evlilikleri artmaya başlamıştır. Bununla birlikte, ilişkinin gençler tarafından başlatıldığı bu durumlarda da, karar verme aşamasında aile büyüklerine başvurulması, gelin adayının babasından istenmesi, ailelerin, çocukları üzerinde güç ve etkilerini kullanabilmeleri gibi hususlar; aşk evliliklerinin, aile normlarından köklü bir kopuşa yol açmadığını ve tamamen bireysel bir seçim meselesi haline gelmediğini göstermektedir²⁰².

Hayat şartlarındaki değişikliğin bir başka boyutu ise, insanlarda görülen maddi servet ve konfor içerisinde yaşama arzusunun, her türlü kıymetin üstüne çıkması olmuş; böylece şehirlerde, bekârlık ve geç evlenmeler yaygınlık kazanmış²⁰³; az çocuk sahibi olmak eğilimi ortaya çıkmıştır²⁰⁴. Bu dönemde savaş koşullarının ortaya çıkardığı geçim sıkıntısı ve bunun, toplumsal değerler üzerindeki etkisi de, aile saadetini büyük ölçüde etkilemiş; boşanma olayları artış göstermiştir. Bu hususlara, kadının toplumsal konumu ve savaş koşullarının toplumsal ahlak üzerindeki etkileri kısımlarında temas edilecektir.

3-Kadının Toplumsal Yaşam İçerisindeki Konumu

İncelediğimiz dönemde, Cumhuriyet Türkiye'sinin temelini teşkil eden köy hayatında, kadınlar önemli bir yere sahip olmuş ve köy kadınlarının, hayatın en ağır şartlarına büyük fedakârlıklarla göğüs germesi, köy hayatına canlılık kazandırmıştır.

Medeni Kanunla birlikte, medeni hayatta kadın-erkek arasında hukukî eşitliği sağlamaya yönelik önemli bir adım atılmışsa da; kırsal kesimde yaşayan kadınlar, aradan 10–15 yıllık bir süre geçmesine rağmen, sosyal hayatta bu haklarından gereği gibi istifade edebilmiş değildir. Gelenek ve görenekler, din kurallarının etkisi, bilinç ve kültür düzeyinin düşüklüğü, erkeğin egoizmi, çocuk doğurma görevinin kadına

anlayışından uzaklaşmıştır. Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları”, **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yay., Ankara, 2006, s.49.

²⁰² Alan Duben, “Geçmişte Türk Ailesi: Mitos ve Gerçekler”, **Kent, Aile, Tarih**, s.152.

²⁰³ Ali Fuat Başgil, “Evlenmeleri Nasıl Teşvik Edebiliriz?”, **Barış Dünyası**, Sa:7, Mart 1944, s.5.

²⁰⁴ Cavit Orhan Tütengil, **Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı**, s.102. Remzi Oğuz Arık, köy kadınına, ana olarak aile ve milletin temeli olarak ortaya koyarken; şehir kadınına, milletin ana benliğini temsil etmekten uzak bir sayı azlığı içerisinde yaşayan, milletin varlığı ile ilgili gelenek ve göreneklerden uzak kalmış olan, vazifelerin en ağırı ve kutsalı olan analıktan kaçınan, lüks içerisinde bir hayat sürdürmekten yana olan bir zümre olarak tanımlamaktadır. Remzi Oğuz Arık, **Köy Kadını**, Ulusal Matbaa, Ankara, 1943, s.6.

yüklenmesi, ekonomik bağımlılık gibi faktörler, kadının, kendisine sağlanan haklardan yararlanabilecek düzeye ulaşmasını büyük ölçüde geciktirmiştir²⁰⁵. Büyük çoğunluğu okuma-yazma olanaklarından yoksun kalmış olan kadınlar, her bakımdan erkeğin gölgesinde kalmış durumdadır.

Cinsiyet ayrımı ve cinsiyetler arasındaki eşitsizlik, aile içerisinde başlamaktadır. Evlilik olayı, anne-baba olmanın başlangıcı olarak kabul edildiği için, evlat yetiştirme fonksiyonu görmeyecek bir izdivaç düşünülmemekte; ailenin devamını sağlayacak zürriyet yetiştirmek, evliliğin temel amacı olarak görülmektedir²⁰⁶. Öyle ki, çocuk -özellikle de erkek çocuk- dünyaya getirebilmek, haneye katılan kadının itibarı için bir zaruret halini almıştır. Bir kadın, ne kadar iyi olursa olsun, erkek çocuk dünyaya getirememesi durumunda, statüsü düşmekte ve çocuk vasıtasıyla, kocasının hanesiyle kan bağına kuruncaya kadar, hanenin üyesi olarak kabul görmemektedir²⁰⁷. Hanedeki mevkiinin yükselmesi ve hane üyesi olarak kabul edilmesi, çoğu kez, çocuk doğduktan sonra mümkün olabilmektedir.

Hane içerisinde görülen cinsiyet ayrımı, sosyoekonomik ve kültürel hayatın her safhasına yansımıştır. Köy hayatında kadınlar ve erkekler dünyası, kesin çizgilerle ayrılmış olup; her iki cins, temelde cinsiyet ayrımına dayanan bir sistem içerisinde yaşamlarını sürdürmüştür. Bu süreçte kadınların, erkeklerin tarlada gördükleri işlere yardımcı oldukları görülürken; kadın işlerinin erkekler tarafından görülmesi, söz konusu değildir.

Türkiye'nin kırsal bölgelerinde, işlerin tanziminde, erkeğin sadece tarla işleriyle uğraşmasına karşılık; kadın, bir taraftan tarlada, bağda, bahçede mahsul üretim sürecinde yer almakta ve diğer taraftan, ev temizlemek, yemek hazırlamak, hayvan bakmak, yağ, kaymak, yoğurt yapmak, çorap örmek, dikiş dikmek, çamaşır yıkamak, pekmez kaynatmak gibi ev işlerini de görmektedir²⁰⁸. Böylece köy kadını, küçük tezgahı, çıkırığı, çapası, sabanı, döğeni, orağı ile, Türkiye ekonomisinin temeli

²⁰⁵ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Görüntü Hakları", **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, s.79-84.

²⁰⁶ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.120.

²⁰⁷ Mübeccel B. Kıray, "Annelerin Yeni Roller: Türkiye'nin Küçük Bir Kasabasında Değişen Aile İlişkileri", **Seçme Yazılar**, s.113-114.

²⁰⁸ Mediha Berkes, "Köyde Kadının Durumu", **Yurt ve Dünya**, Kasım 1942, Sa:21, s.327-328; Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.70-71. Mümtaz Turhan, maddi koşulların belirleyici olduğu toplumsal tabakalaşmanın, kadınların toplumsal konumunu etkilediğine işaret; Doğu köylerinde zengin ve orta halli kadınların, tarlada çalışmadıklarını, buna karşılık, fakir aile kadınlarının hasat zamanında erkeklere yardımcı olduklarını kaydetmektedir. Mümtaz Turhan, **a.g.e.**, s.89.

olan ziraatta ve bütün üretimde en esaslı unsur olmuştur²⁰⁹. Bütün bu işleri, çocukların bakımıyla birlikte sürdürdüklerinden; çocuk sayısının artması, taşıdıkları yükü daha da ağırlaştırmıştır²¹⁰.

Köy kadınları, örgü, dokuma, halı, kilim, nakış işleri gibi el sanatlarını sürdürmek suretiyle de, aile ihtiyaçlarının karşılanmasında ev ekonomisine yardımcı olmuşlardır. Özellikle ürünü yetersiz olan bölgelerdeki köylü kadınlar, koyundan aldıkları yün ile yatağını, yorganını, yastığını dokumuş; tezgâhta dokuduğu kumaşla elbiseler dikmiş ve bunları boyamış; kilim, halı, keçe, heybe, çorap, eldiven, yağmura karşı kepenek, başlık, çuval, çadır gibi eşyaları da bizzat kendileri yapmışlardır²¹¹. Kadınların el sanatları ile meşguliyeti, hemen her köyde görülmekle birlikte; şehre olan mekânsal konum, bu durumu da etkilemiş ve şehre yakın köylere, kanaviçe, sarma gibi nakışlar yapmak ve dantel örmek adetleri girmiştir²¹².

Köylerde el tezgâhlarında yapılan dokumacılık, yerli sanayi açısından da önem taşımakla birlikte; Avrupa'da sanayi devrimi sonucunda, ileri üretim teknolojisi ile üretilen fabrika mamullerinin Türk mallarını istila etmesi, yerli sanayinin çökmesinde etkili olmuştur. Ancak savaş yıllarında, şehirlerde büyük sanayinin karşılaştığı güçlükler, köylerde el tezgâhı dokumacılığının geliştirilmesi politikalarında etkili olmuş; köylüye, çok sayıda el tezgâhı dağıtılmıştır. Çalışmamızın, ekonomik hayata ilişkin dördüncü bölümünde, bu hususa temas edilecektir.

Arıcılık, bahçe yetiştiriciliği gibi işler ise, iktisadi buhran içerisinde geçim sıkıntısı çeken ve ağır sorumluluk gerektiren işler altında ezilen köy kadınlarının gündelik hayatında, çoğu kez değişiklik yaratacak, eğlence ve zevk verecek işler olarak görülmüştür. Trakya köylerinde, böyle bir hareket başlamış ve evlerin bahçelerinde arı istasyonları kurulmuştur. Bu suretle ev kadınlarının, zamanın gerektirdiği ziraat politikasına ayak uydurarak köy kalkınmasına; aile yuvasının dirlik ve düzenliğini teşkil eden ev ekonomisine; çocuklarını kuvvetli gıda ile beslemek suretiyle, sağlık hayatına katkıda bulunması büyük ölçüde sağlanmıştır²¹³. Böylece kadın, üretici çalışmalarıyla iktisadi varlık teşkil etmekteyse de; ekonomik

²⁰⁹ Remzi Oğuz Arık, **a.g.e.**, s.12.

²¹⁰ Avni Candar, "Köyde ve Köylü Ana", **Ana**, Sa:24, II.ci Kanun 1939, s.14, 21.

²¹¹ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.50.

²¹² Mediha Berkes, "Köy Gençliği", **Yurt ve Dünya**, Sa:26-27, Şubat-Mart 1943, s. 75.

²¹³ Kadri Oğuz, "Köy Hayatı: Kadın ve Arıcılık", **Ana**, Sa:4, 15 Nisan 1938, s.14-16.

bağımsızlığını henüz kazanabilmiş değildir²¹⁴. Bu da, kadının toplumsal konumunu belirleyen önemli bir etken olmuştur.

Mevcut işbölümü şekline göre, mahsulü kasabaya götürmek, kasabada alış-veriş yapmak, resmi işleri takip etmek gibi dış dünyayla münasebet gerektiren işlerde erkeklerin uğraşması ise, erkeklerin kadınlardan daha fazla şehirleşmesine yol açmış; bu fark, bazı köylü ailelerde, aynı sofrada kadının elle, erkeğin çatala yemek yemesi şeklinde kendini göstermiştir²¹⁵. Böylece şehir faktörü, cinsiyetler itibarıyla de farklılıklara neden olmaktadır.

Bütün köylerde kadınların gördükleri işler, birbirine benzemekle birlikte; işlerin yoğunluğu bakımından, köyün mekânsal konumuna göre farklılıklar bulunmaktadır. Şehre yakın ve şehrin fazla tesiri altında kalan köylerde, kadınların gördükleri işler azalırken; şehrin tesirinin daha az hissedildiği köylerde, kadınlar daha fazla çalışmaktadırlar. Bu durum, köy kızlarını şehre evlendirme eğilimini de arttırmıştır²¹⁶. Bununla birlikte, şehir hayatında, zorunlu tüketim vasıtalarının çeşitliliği ve tedarik güçlüğü, kadını, ağır şartlarla çevrili iş hayatına sevk etmiş ve bu durum, aile hayatında, kadının analık vasfını güçleştirici bir etken olarak görülmüştür²¹⁷.

Toplumsal değer yargıları da, cinsiyetler arasındaki eşitsizlikte belirleyici duruma gelmiş; dini görüş, örf ve adetlerin kadına verdiği mevki, kadının faaliyet ve ilişkiler sahasını büyük ölçüde sınırlandırmıştır. Kadınların, yolda erkeğin arkasında gitmesi, bir erkekle karşılaştığında geri çekilmesi, kadın ile erkeğin aynı hizada yürümemesi ve birçok yerde kadının erkeğin önüne geçmesinin uğursuzluk sayılması²¹⁸; genç kızların ve kadınların zaruret olmadıkça şehre gitmeleri ve köye gelen seyyar satıcılardan alışveriş yapmalarının uygun görülmemesi, alışverişin çoğu kez erkekler vasıtasıyla yapılması²¹⁹; değer yargılarının ve toplumsal yadırgamanın, kadının toplumsal konumu üzerinde ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

²¹⁴ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Ekonomik Açıdan Kadın Sorunu”, **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, s.163.

²¹⁵ Behice S. Boran, “Değişme Halinde Köylerimiz”, **Adımlar**, Sa:4, Ağustos 1943, s.126. Orta Anadolu köylerinde yapılan gözlemlerde, çatalın asla kullanılmadığı; yemeklerin elle, çorba ve pilavın da, tahta kaşıklar vasıtasıyla yenildiğini göslenmiştir. Mediha Esenel, **a.g.e.**, s.120.

²¹⁶ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.73-74.

²¹⁷ “Nüfus Davamızda Ailenin Rolü”, **Ana**, Sa:16, 1 Mayıs 1939, s.6-8.

²¹⁸ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.58; Mediha Berkes, “Küfeli Melekler”, **Yurt ve Dünya**, Ekim 1941, Sa:10, s.207.

²¹⁹ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s. 75, 80-81.

Kadının, erkekle yakından veya serbestçe konuşmaktan kaçması durumu, Anadolu şehirlerinde de görülmekle birlikte; burada, köy yerleşimlerinde görülen kadınların erkekten kaçma durumundan farklılık kendini göstermiştir. Şöyle ki; Anadolu şehirlerinde, başı açık kadınların bulunması dolayısıyla, nikâhın düşmesi şeklinde ortaya çıkan erkekten kaçma; köylerde, hiçbir zaman başlarını açmadıkları için, kadınların erkekle yakından veya serbestçe konuşmaktan kaçması şeklinde görülmüştür²²⁰. Bu da, kadın-erkek ilişkilerinin, yaşanan değişim sürecinden nasıl etkilendiğinin bir göstergesidir.

Köylerde kadının gördüğü işler, erkeklerden daha ağır olmakla birlikte; kadınla erkeğin sosyal konumu, gördükleri işler ile ölçülmemekte; erkek, değer ve itibarı bakımından kadına göre daha yüksek mevkide bulunmaktadır. Kadınla erkek arasında hukuki eşitlik sağlayan Medeni Kanuna rağmen, evlilik-boşanma-miras gibi konularda erkeğin üstünlüğünün korunmaya çalışıldığı görülmektedir.

Köylerde ayrışma, yalnızca işbölümü ve sosyal konumları itibariyle, kadın ve erkekler arasında değil; ekonomik konum, yaş, çocuk sahibi olup olmama, mevki ve kişilik itibariyle, kadınların kendi arasında da mevcut olmuştur. Oğlu olmayan fakir bir kadın, yaşlı da olsa itibar görmezken; kaynana mevkiinde ve hali vakti yerinde olan bir kadın, kadınlar arasında başköşede oturmaya ve erkekler arasında serbestçe konuşmaya lâyık görülebilmektedir²²¹.

Cumhuriyet döneminde kadınların toplumsal ve hukuksal konumlarında radikal değişimler gerçekleştirilmişse de; bu değişimler, inanışlar, alışkanlıklar ve değerler sisteminin değişime karşı gösterdiği direnç dolayısıyla, kırsal kesimde daha uzun bir zaman gerektirmiştir. Bununla birlikte, şehir tesirine açık olan köy yerleşimlerinde, kadınların giyim eşyaları üzerinde şehrin tesiri görülmüştür. Bu tesir, şehre inen köy kadınları arasında ve onların, ipek çorap, yüksek ökçeli ayakkabı, tayyör giymeleri ve eşarp kullanmaları şeklinde kendini göstermiştir²²².

Büyük şehirlerde ise, özellikle orta ve üst sınıfların günlük yaşamının belli yönlerinde Batılı yaşam biçimlerine doğru yönelim belirmiş; değişim süreci, daha

²²⁰ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.160-161.

²²¹ Mediha Berkes, "Köyde Kadının Durumu", *Yurt ve Dünya*, Kasım 1942, Sa:21, s.329.

²²² İbrahim Yasa, *Hasanoğlan Köyü'nün İctimaî-İktisadî Yapısı*, s.168.

kolay ve hızlı olmuştur²²³. Bu dönemde şehirlerde, batı standartları ile özdeşleşmiş ve sosyal-kültürel anlamda, batılı yaşam temposu içerisinde yaşayan bir şehirli kitlesinin varlığı görülmektedir²²⁴.

Şehir halkının, sosyal değerler bakımından türdeş olduğu söylenemez. Sosyal değerler, üst-orta-alt tabakalara göre değişim göstermekte; sosyal değerlerin yerleşmişliği ve ailenin, toplumsal yapının temeli kabul edilmesi noktasında, orta tabakanın ön plâna çıktığı görülmektedir. Behice Boran'ın tetkiklerine göre, “*ideal erkek ve ideal kadın*” anlayışları konusunda, üst tabakada, güzel giyinmek ve konuşmak, dil bilmek, dans etmek, eski ve tanınmış aileye mensup olmak, müzik aleti çalmak gibi sosyal konumlarını yansıtan şekli vasıflar; orta tabakada, çalışkanlık, dürüstlük, evine bağlılık, ev kadınlığı, aile babası gibi nitelikler; alt tabakada ise, daha çok, ihtiyaçları karşılamaya yönelik vasıflar üzerinde durulmuştur²²⁵. Meslek sahibi bayanlar da, ideal erkekte aradıkları özellikleri, yuvasına bağlı, ailesine sadık, sporcu, kültürlü, neşeli olması şeklinde, orta tabakaya uygun nitelikler olarak sıralamışlardır²²⁶.

Cumhuriyet kadınının, giyim, davranış, toplumsal rol ve hukuksal statüleri ile modernlik, laiklik, batılı devlet olmanın simgesi olarak büyük kentlerde ve üst tabakalarda temsil edildiği görülmektedir. Parklar ve plajlarda kadınlar görülmeye başlanmış; kadın spor klüpleri kurulmuş; genç kızlar, her yıl düzenlenen spor bayramlarına katılmaya başlamışlardır²²⁷. Tayyör ve şapkalı Ankara kadınının meşguliyetleri arasında, Şehir Hipodromunda at yarışlarına ve mektepler arası spor müsabakalarına katılmak, kitap sergilerini ziyaret etmek gibi aktiviteler yer almış; bu aktivitelerde Türk kadınının görülmesi, medeni yaşam tarzını benimsemiş, sağlam vücutlu ve kültürlü nesillerin yetişmekte olduğunun göstergesi olmuştur²²⁸. Böylece

²²³ Şehirli kadınların sosyal ilerlemelerinin, köylü kadınlara göre daha hızlı olması itibarıyla, köylerdeki sosyal gelişmenin şehirlere göre daha sağlam olduğu ileri sürülmüştür. “Okurlarımızla Baş başa: İş Kadınından Evvel Ev Kadını”, **Ana**, 15 Nisan 1938, s.4.

²²⁴ Mübeccel B. Kiray, “II. Dünya Savaşı Ertesinde Türk Metropollerinde Sosyal Değişim Kalıpları”, **Kentleşme Yazıları**, Bağlam Yay., İstanbul, 1998.s.178.

²²⁵ Enise Apak, “Bugünün Evlenmelerine Tesir Eden Sosyal Amiller” (Behice Boran'ın şehir sosyolojisi semineri çalışmalarında hazırladığı etüdün kısaltılmışı), **Adımlar**, Sa:11, Mart 1944, s.357-359.

²²⁶ R.G.Arkin, “Heybeliada Öğretmenler Kampında”, **Ana**, Sa:21, İlkteşrin 1939, s.22-23

²²⁷ Bernard Caporal, **Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını 1919-1970**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1982, s. 651.

²²⁸ Ankaralı, “Ben bu ay neler gördüm?...”, **Ana**, Sa:17, Haziran 1939, s.22-23. Dahiliye Vekilliği döneminde Kars'ı ziyaret eden Hilmi Uran, kendisi için Halkevinde düzenlenen toplantıya, erkeklerin

alafranga yaşam tarzı tesirleri görülmekle birlikte; henüz yaygınlık kazanmış değildir.

Kılık kıyafet açısından da, bu kesimlerde Avrupai tarzda değişim gözlenmektedir. Dönem dergilerinde, kadının geleneksel yaşamdan çıkarak Batılı yaşam tarzı içerisindeki konumu yoğun olarak işlenmiş; giyim-kuşam ve saç tarzlarına ilişkin moda sayfaları²²⁹, sağlıklı yaşam öğütleri, vücut sağlığı ve güzelliği için pratik bilgiler²³⁰, Medeni Kanunun Türk kadınına sağladığı haklar²³¹, asrın gerekleri ve bilimsel esaslara göre çocuk bakımına ilişkin yazılarla, çağdaş Türk kadını imajı çizilmeye çalışılmıştır. Bu da, Cumhuriyet döneminde kadının toplumsal konumunun, çağdaşlık ve medenilik ölçütü olarak kabul edildiğinin ve basının, Batılılaşma konusundaki misyonunu devam ettirdiğinin bir göstergesidir.

Bu dönemde İnönü'nün eşi Bayan İnönü, giyim-kuşamıyla ve Türk kadınlarını cemiyet hayatına yararlı olmaya davet etmek²³²; Yardım Sevenler Cemiyeti Kongresine başkanlık yapmak²³³; gönüllü hastabakıcılık kursunda uygulamalı derslere katılmak²³⁴ suretiyle davranışlarıyla, çağdaş, lâik, fedakâr Türk kadınına örnek teşkil etmiştir²³⁵. Dönemin savaş yılları olduğu göz önünde

yanında kadınların da katılmasını; “lâik Cumhuriyet idaresinin Kars’a kadar uzanmış medenî ve içtimai inkılâp eseri” olarak nitelendirmektedir. Hilmi Uran, **a.g.e.**, s.426.

²²⁹ “Yeni Tayyör Modası”, **Akşam**, 23 Mayıs 1940; “Kadın Modaları”, **Yeni Mecmua**, 15 Eylül 1942; Kandemir, “Güzel Olmak İçin Nelere Katlanıyorlar?”, **Yeni Mecmua**, Sa:101, 4 Nisan 1941, s.8-9, 14. Bayanlar için şapkalar, delikli iskarpinler, tayyörler moda sayfalarında yer alırken; bayanların bir kısmı, sinema ve filmlerden etkilenerek saç tarzlarını beğendikleri yıldızlara benzetmeye çalışmışlardır. Bu moda haberleri içerisinde, insanların savaş gelişmeleri sıkıntısından uzaklaşmak ve güzel vakit geçirmek için gittikleri plajlar da, yeni modaların teşhir edildiği yerler olarak sunulmuştur. Rüştü Sezginöğlü, “Deniz ve Plaj”, **Yeni Mecmua**, Sa:61, 28 Haziran 1940, s.10-12; “1940 Plaj Mevsiminin Hususiyetleri”, **Yeni Mecmua**, Sa: 64, 19 Temmuz 1940, s.2.

²³⁰ R.İ.E., “Dünün ve Bugünün Kadını”, **Ana**, Sa:17, Haziran 1939, s.4; Nuri Şeref, “Güzel Kalmak İçin Ne Yapmalı”, **Yeni Mecmua**, Sa:58, 7 Haziran 1940, s.6, 13; “Kırışıklarla Mücadeleye Vaktinde Başlamalısınız”, **Ana**, Sa:22, İkinciteşrin 1939, s.18-19.

²³¹ Güzide Alpar, “Hukuki Bahisler: Türk Medeni Kanununda Ananın Çocuğa Karşı Olan Vazifeleri”, **Ana**, Sa:3, 15 Mart 1938, s.13-14; Güzide Alpar, “Türk Medeni Kanununda Ananın Çocuğa Karşı Olan Vazifeleri”, **Ana**, Sa:5, 15 Mayıs 1938; Orhan Doğaner, “Türk Medeni Kanununa Göre Evlilik Birliğinde Kadının Hak ve Vazifeleri”, **Ana**, Sa:13, 1 Şubat 1939, s.23-24; Nurhan Norman, “Türk Kadınının Adli Hakları: Evlenmede Kadının Mevkii”, **Ana**, Sa:16, 1 Mayıs 1939, s.1-2. Medeni Kanunda, evlilik birliğinin saadet ve refahı açısından kocanın aile reisi olması uygun görülmüş; kadın, evlilik birliğinin temini hususunda kocasının yardımcısı kabul edilerek, kadına da gereken yetki verilmiştir.

²³² “Bayan İnönü'nün Türk Kadınına Beyanname”, **Vatan**, 5 Mayıs 1941.

²³³ “Bayan İnönü'nün yüksek himayelerinde yardım sevenler cemiyeti dün kongresini yaptı”, **Ulus**, 30 Mart 1939.

²³⁴ “Sn. Bayan İnönü'nün huzuruyla gönüllü hastabakıcılık kursunda dün ameli derslere devam edildi”, **Ulus**, 19 Nisan 1944.

²³⁵ Bu dönemde sosyal yaşam içerisinde, İnönü ailesinin örnek bir “Türk ailesi” misyonu üstlendiği görülmektedir. İnönü'nün oğlu Ömer İnönü de, Türk havacılığının gelişiminin öncüsü olarak basında

bulundurulduğunda; bu suretle, gündelik yaşamında çağdaş değerleri benimsemiş Türk kadınının, gerektiğinde, orduda vatan savunmasında da yerini alması ve savaş koşullarına hazır hale getirilmesine çalışıldığı söylenilebilir.

Cumhuriyet ideolojisinin Türk kadınına çizdiği yeni misyonda, kadının dışa açılması ve aile dışında, kendine uygun çalışma sahalarında topluma yararlı faaliyet göstermesi, toplum kalkınması ve ilerlemesi için gerekli görülmüştür²³⁶. Bununla birlikte, incelediğimiz dönemin kadın ve aile dergilerine bakıldığında, batılı yaşam tarzının ortaya çıkardığı değişim süreci içerisinde, kadının, geleneksel aile kadını misyonunu bırakarak aile hayatına ilişkin değerlerini yitirmesi, salon ortamına girerek ailesini ihmal etmesi de, zaman zaman eleştiri konusu yapılmış; modern yaşamın cazibesine kapılarak yuvasını ihmal eden kadınlar, aile saadetinin bozulmasının sorumlusu olarak gösterilmiştir. Bu noktada, medeni hayat içerisinde yer almaları zaruret olarak görülürken; bu yeni hayatın sakıncalı yönlerinin ıslah edilmesi gereği de ortaya konulmuştur²³⁷.

İstanbul ve Ankara Bayanları vasıtasıyla, Türk kadınına seslenen bir yazar; onları, medeni Avrupa'nın yalnız süsünü, kaptısını almak ve sorumluluklarının bilinci içerisinde hareket etmemekle suçlamaktadır. Yazara göre, kadının en önemli görevi, hayat mücadelesinde kocasının yanında yer alması ve onun, maddi-manevi sıkıntılarını gidermek için uygun ortam hazırlamasıdır²³⁸.

Kadınların sosyal yaşayışında, israf, gösteriş, ihtiyaçtan fazla lüks tüketim gibi alışkanlıklarının da, aile saadeti üzerindeki etkisi üzerinde durulmuş; evli kadınların gereksiz masraflardan kaçınmaları ve gerek kazandıkları paranın kullanımında, gerekse evdeki idareleri, iktisatları ve yardımları ile aile bütçesine

sıkça yer almış; kendisinin, meslek seçimi ve vatan hizmeti konusundaki düşüncelerine yer verilerek, Türk gençliğine örnek birisi olarak sunulmuştur. Rahmi Yağız, "Ömer İnönü Mühendis Mektebinde", **Yeni Mecmua**, Sa:78, 25 Birinciteşrin 1940, s. 4-5, 17.

²³⁶ İlbeyi Özer, "Cumhuriyet Döneminde Devrimler, Toplumsal Yaşama Etkileri ve Gündelik Hayat", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yay., Ankara, 2006, s.195-196. Kadının adli haklarına göre, herhangi bir meslek veya sanatla uğraşması, kocasının iznine bağlı kılınmış olmakla birlikte; kadına, kocasının izni olmadığı durumlarda, bu meşguliyetinin aile birliği ve menfaati açısından gerekliliğini ispat etmeleri halinde hâkim tarafından gerekli izin verilebilecektir. Nurhan Norman, "Türk Kadınının Adli Hakları: Evlenmede Kadının Mevkii", **Ana**, Sa:16, 1 Mayıs 1939, s.2.

²³⁷ Bu konuda dönem yazınında dikkat çeken yazılar şunlardır: Peyami Safa, "Fikir Cephesi: Niçin Boşanıyorlar?", **Yeni Mecmua**, 4 Temmuz 1942, s.4; Yaşar Nabi, "Aile Yuvasının Sağlamlığı", **Ana**, Sa:18, Temmuz 1939, s.19;

²³⁸ Ahmet Dünder, "İstanbul ve Ankara Bayanlarına", **Barış Dünyası**, Sa:10, 7 Nisan 1944, s.9, 16.

katkıda bulunmaları, aile saadeti ve istikrarı açısından önemli görülmüştür²³⁹. Akbaba dergisindeki karikatürlerde de, modern görüntülü bayanlar resmedilirken; değer yargılarındaki değişme, zaman zaman hicvedilmiştir.

Dönem yazınında, aile saadetinin bozulmasında kadının bu şekilde birinci derecede sorumlu görülmesi, kadının aile yuvasında ne kadar önemli bir yer işgal ettiğinin göstergesi olmakla birlikte; bu konuda bir genelleme yapmak ve aile saadetini, sadece kadının sorumluluğunda görmek, doğru bir yaklaşım tarzı değildir. Nitekim böyle bir yaklaşım, bazı çevreleri, Medeni Kanunun getirdiği hakları sorgular hale getirmiş; bu çevreler tarafından, Medeni Kanunun Türk toplumunun örf ve adetlerine uymadığı ve yaşanan sıkıntıların da, bundan kaynaklandığı ileri sürülmüştür²⁴⁰.

Yeni hayat şartlarına uyum sürecinde birtakım entegrasyon sorunları yaşanabileceği ve ailenin, çocuk terbiyesinde önemli bir yere sahip olduğu kaçınılmaz bir gerçekse de; Türk kadınının toplumdaki yeni konumunun etkisi ile açıklanmaya çalışılan bu nitelikteki yaklaşımlar, Cumhuriyet rejimin ve Medeni Hukukun kadına sağladığı haklardan rahatsızlık duyan çevrelerin mahsulü olmuştur.

Kadının ev ve çalışma hayatındaki konumu, bu şekilde dönem boyunca sıkça işlenirken; Türk kadınının önceliğinin belirlenmesi için, yüksek tahsil gençliği arasında bir anket de yapılmıştır. Son Posta gazetesinin “*Türk kadınının iş hayatını mı? Yoksa yuvasını mı tercih etmesi gerektiği*” hususunda açtığı anket sonucuna göre, ankete katılan üniversite gençliğinin önemli bir kısmının, kadının yerinin evi olduğu, ancak zorunluluk veya ülke menfaatlerinin gerektirmesi halinde çalışmalarını ve böyle bir mecburiyet olmadıkça, bütün çalışmasını yuvası ve çocukları için harcaması gerektiği görüşünde olduğu tespit edilmiştir. Anket sonucunu değerlendiren bir yazara göre, gençlerin aile yuvasını işe tercih etmeleri, iş hayatının temel hedef olarak belirlenmemiş olduğunun göstergesidir²⁴¹. Bu yöndeki görüşler

²³⁹ Muazzez Tahsin Berkand, “Aile Bütçesi ve Kadın”, **Ana**, Sa:12, 1 İkincikanun 1939, s.15, 19. Kadının ev idaresinde gereksiz masraflarda bulunması gibi durumlarda, kadına kanunen verilen ev işlerindeki temsil yetkisinin, kocası tarafından kaldırılmak suretiyle sınırlandırma esası getirilmiştir. Nurhan Norman, “Türk Kadınının Adli Hakları: Evlenmede Kadının Mevkii”, **Ana**, Sa:16, 1 Mayıs 1939, s.2.

²⁴⁰ Nejat Muhsinoğlu, “Avukatlar Arasında”, **Büyükdoğu**, 24 Birincikanun 1943, Sa:15, s.4; Nejat Muhsinoğlu, “Müddeiumumi ve Hakimler Arasında”, **Büyükdoğu**, 10 Birincikanun 1943, Sa:13, s.4..

²⁴¹ Yaşar Nabi, “Türk Kadınının İdeali Ne Olmalıdır?”, **Ana**, Sa:17, Haziran 1939, s.13.

ise, sol görüşlü bazı kadın yazarlar tarafından, geri kalmış zihniyet eseri olarak görülerek eleştirilmiştir.

Dönemin sol görüşlü yayınlarında, Türk kadınının Avrupa medeniyetini tanınması ve Batılı tarz yaşam biçimini benimsemesi, bunun gereği olarak da çalışma hayatına atılması suretiyle kadın-erkek arasındaki iktisadi farklılığın kaldırılması üzerinde durulmuştur. Böylece, kadının iş hayatına atılması, ekonomik bağımsızlığı açısından gerekli görülmektedir.

Sağ görüşü temsil eden yazarlar ise, yeni nesillerin, milli şuur ve ideal sahibi olarak yetiştirilmeleri noktasından hareketle; kadınların öncelikle Türk kültürüne bağlı olmaları ve Türkçülük cereyanı içerisinde aktif rol oynamalarına vurgu yapmışlardır²⁴². Böylece kadının annelik vasfı, yalnızca çocuk doğurmak olarak değil; onları vatan ve millet menfaatlerini savunacak kabiliyette yetiştirmek, onlara sağlam bir gelecek sağlamak, vatanseverlik, şeref, haysiyet kavramlarını aşlamak şeklinde geniş boyutlu olarak ele alınmış; ailenin, çocuk terbiyesindeki önemi üzerinde durulmuştur²⁴³.

Türk kadınının, değişen toplumsal konumu üzerine yapılan bütün bu değerlendirmelerde, genel itibariyle kadının aile içi sorumluluklarına vurgu yapılırken; yeni rejimin getirdiği Türk kadını modelinde, kadının, Cumhuriyet baloları, halkevleri ve çeşitli derneklerin balo türü etkinliklerinde erkeklerle birlikte ve batılı tarz giyimleriyle göze çarpan, çalışma hayatında yer alan, çeşitli derneklerde sosyal faaliyetlere katılan “asrılık” özelliği ön plana çıkarılmış ve ulusal Türk kadın imajı yaratılmaya çalışılmıştır²⁴⁴. İncelediğimiz dönemde, bu imaj, Devlet Başkanı İnönü'nün eşinin kişiliğinde büyük ölçüde temsil edilmiştir.

²⁴² S. Horasanlı, “Türkçülük ve Kadınlarımız”, **Çınaraltı**, Sa:27, 7 Şubat 1942, s.14. Anne-baba olmak, Türk milli hayatı için önemli görülürken; kadın ve erkeğin, kendi milliyetinden, yetiştiği çevreden, aynı vatan ve millet ideali taşıyan kişilerle evlenmesinin, ülke menfaatleri açısından gerekliliğine de işaret edilmiştir. Muzaffer Sezer, “Evlenmede Milliyet Meselesi”, **Ana**, Sa:15, 1 Nisan 1939, s.7, 15. Bu yazarlar arasında, evlilikten bir yıl sonra çocuk sahibi olmayan ve kütüğüne yeni bir isim yazdırmayan anne ve babaların, “milli suç” işlemiş sayılarak suçlu kaydedilmesi görüşünü ileri sürenler de olmuştur. Yusuf Ziya Ortaç, “Ninni”, **Çınaraltı**, Sa:28, 14 Şubat 1942, s.3.

²⁴³ Halil Fikret Kanat, “Terbiyede Ailenin Rolü ve Aile Terbiyesinin Başlıca Esasları”, **Ana**, 1 İkincikanun 1939, Sa:12, s.4-5, 9.

²⁴⁴ Cihan Aktaş, **Tanzimattan Günümüze Kılık Kıyafet ve İktidar I**, Nehir Yay., İstanbul, 1989, s.179-180.

Cumhuriyet döneminde açılan kız enstitüleri; akşam sanat mektepleri; biçki-dikiş yurtları; okullarda tıp, matematik, kimya gibi şubelerde kız öğrencilerin çokluğu; üniversite kürsüsüne kadar yükselebilmeleri; sanatkâr ve entelektüel düzeyde kadınların varlığı; gönüllü hastabakıcılık teşkilatında yer almak suretiyle ülke davalarına hassasiyet göstermeleri; evli kadınların, aile idealini kaybetmeyerek çeşitli mesleklerde çalışmak suretiyle evin geçim yükünü paylaşmaları²⁴⁵, Türk kadınlığının, Cumhuriyet yönetiminin sağladığı nimetlerden faydalanmakta olduğunun başlıca göstergeleri olarak kabul edilmelidir.

4-Eğlence ve Dinlenme Hayatı

Savaş yılları olması dolayısıyla, bu dönemde gazinolarda, eğlence mekânlarında yaygın bir eğlence hayatı görülmemekle birlikte; sinema ve tiyatrolar, konserler, halkevi salonlarında düzenlenen etkinlikler, yaz aylarının geçirildiği tatil mekânları, halkın başlıca eğlence vasıtalarını teşkil etmiştir. Dönemin sinema, tiyatro, konser etkinlikleri konusunda, çalışmamızın kültür hayatını kapsayan üçüncü bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir..

Savaş yıllarında, özellikle büyük şehirlerdeki tatil beldeleri ve denize girme imkânı sağlayan plajlar, yaz aylarının geçirildiği, neşe ve dinlenme ihtiyaçlarının karşılandığı yerler olarak önem kazanmıştır. Bu dönemde birçok plaja sahip olan İstanbul'da, Florya plajı, Türkiye'nin en ünlü plajı haline gelmiştir²⁴⁶. Büyük şehirlerde, öğretmen kampları kurulmuş ve bu suretle, öğretmenler için dinlenme olanağı sağlanmıştır. İstanbul'da bir grup öğretmenin kurduğu ve Edirne, İzmir, Samsun, Balıkesir, Sivas gibi çeşitli vilayetlerden katılımın gerçekleştiği Heybeliada Öğretmen Kampında, kamp direktörünün verilerine göre bayan sayısı fazla olmakla

²⁴⁵ Mithat Tuncel, "Yarınki Türk Kadını", **Yeni Mecmua**, 25 Birinciteşrin 1940, s.6. Kadın dergilerinde Cumhuriyet kadını, kütüphanede çalışan, laboratuvarlarda erkek arkadaşlarıyla birlikte deney yapan, yeni nesilleri yetiştiren, ziraat sahasında ihtisas sahibi, fabrikada çalışan, sanat mekteplerinde ders gören, Güzel Sanatlar Akademisinde sanatkâr olarak çalışan ve sanatın çeşitli sahalarında kabiliyetlerini ortaya koyan, havacılık sahasında yetişmiş, Meclis kürsüsünde söz söyleme yetkisine sahip, modern ailenin oluşturulması yolunda Avrupa ülkelerinde ihtisasını tamamlayan, aynı zamanda pazar yerlerinde evine ait alışverişi hesapla yapan ev kadını nitelikleriyle ve resimlerle tasvir edilmiştir. "Cumhuriyet Kadını", **Ana**, II.nci Teşrin 1939, Sa:22, s.6-7; "Dün Olmayan Yeni Kadını", **Ana**, II.nci Teşrin 1939, Sa:22, s.8-9; Nurhan Norman, "Cumhuriyet Devrinde Türk Kadınlığının Tekâmülü", **Ana**, Sa:15, 1 Nisan 1939, s.11.

²⁴⁶ Savaş yıllarını İstanbul Beşiktaş'ta geçiren Aydın Aybay, bu plajlardan yararlanabilmek için mayo giyilmesi mecburiyeti olduğunu, varlıklı kişilerin sandal sefası yaptıklarını, kadın ve erkeklerin karma olarak plajlardan yararlandıklarını ve bunun, hiçbir sorun teşkil etmediğini kaydetmektedir. Aydın Aybay, **Beşiktaş'ta Savaş Yılları**, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., İstanbul, 2006, s.29-30.

birlikte; dans, tavra, müzik, radyo, satranç gibi etkinlikler, öğretmenlerin mesleki hayatlarını bir tarafa bırakarak neşe içinde vakit geçirmelerini sağlamıştır²⁴⁷.

İzmir’de yaz aylarında düzenlenen fuar etkinlikleri²⁴⁸, dönemin savaş yılları olmasına rağmen halk tarafından büyük ilgi görmüş; özellikle fuar mevsiminde, fuarın düzenlendiği Kültürpark, şehir halkının eğlence kaynağı olarak canlılık kazanmıştır. Fuar etkinlikleri kapsamında, ziyaretçileri eğlendirme ve dinlendirmeye yönelik etkinlikler düzenlenmiş; müzeler, gezinti yerleri, bahçeler, Açık hava tiyatrosu, lunapark ve oyun tesisleriyle, eğlence hayatı zenginleştirilmeye çalışılmıştır²⁴⁹.

Savaş dolayısıyla uluslar arası ticaret yollarının güvensiz hale geldiği bu dönemde bile, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Romanya, Bulgaristan gibi savaşan ülkelerden ziyaretçiler fuara gelmiş; bu ziyaretçilere birtakım kolaylıklar sağlanmıştır. Fuar etkinlikleri, ülke ekonomisinin savaşın olumsuz koşullarından korunması²⁵⁰ ve ülke turizmine katkıda bulunması açısından önemli görülmüştür²⁵¹.

Dönemin eğlence hayatına damgasını vuran etkinliklerden biri de, halkevi salonlarında yılbaşı geceleri düzenlenen eğlenceler olmuştur. Halkevi salonlarında, yılbaşı münasebetiyle düzenlenen eğlenceler, aydın zümrenin katıldığı kültürel nitelikte etkinlikler olmuş; milli şarkılar, şiirler, danslar, sanatsal faaliyetler, bu etkinlikler kapsamında yer almıştır²⁵². Aralık 1939’da Erzincan’da meydana gelen

²⁴⁷ R.G.Arkin, “Heybeliada Öğretmenler Kampında”, **Ana**, Sa:21, İlkteşrin 1939, s.22-23; “Heybeliada Öğretmen Kampı”, **Yeni Mecmua**, Sa: 69, 23 Ağustos 1940, s.7-8. O dönemlerde, tatil yapmak için az sayıda otel bulunduğu ve bunların fiyatlarının çok yüksek olduğuna işaret eden Altan Öymen, yaz tatilinde kapanan okullardan deniz kıyısına yakın olanlarda, öğretmenlerin kalması için düzenlemeler yapıldığını; uygun olan sınıf ve odaların, öğretmenlere 7 veya 15’er günlüğüne tahsis edildiğini; böylece, aileleriyle buraya gelen öğretmenlere, kısa süreli de olsa tatil imkânı sağlandığını belirtmektedir. Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, s.544-546.

²⁴⁸ 1933, 1934 ve 1935 yıllarında Panayır alanında açılan 9 Eylül Panayırı, İzmir Uluslar arası Fuarının temelini oluşturmuş; 1936 yılında, Kültürpark içinde Uluslar arası İzmir Fuarı açılmıştır. Fuar, Türk ürünlerinin tanıtılması ve satılması, bölgesel ve kentsel düzeyde ekonomik etkinliklerini artırılması, kent genelinde çeşitli meslek gruplarına gelir sağlaması, Türk turizminin gelişimi açısından önemli işlevler üstlenmiştir. Ülker Baykan Seymen, “Tek Parti Dönemi Belediyeciliğinde Behçet Uz Örneği”, **Üç İzmir**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1992, s.316-318.

²⁴⁹ R.G. Arkin, “İzmir Enternasyonal Fuarı”, **Çınaraltı**, Sa:57, 31 Mayıs 1940, s.3-4, 12.

²⁵⁰ Falih Rıfkı Atay, “Harp İçinde Sulh Eserine Devam”, **Ulus**, 24 Ağustos 1940.

²⁵¹ Yunus Nadi, “İzmir Fuarı”, **Cumhuriyet**, 21 Ağustos 1941. Dönemin siyasilerinden Asım Us, Kültür parkın, İzmir’in eski “gâvur İzmir” adını unutturduğunu ve onu, “Türk İzmir” haline getirdiğini kaydetmektedir. Asım Us, **a.g.e.**, s.481-482.

²⁵² **Anadolu**, 2 İkincikanun 1943.

deprem felaketi dolayısıyla, 1940 yılı için, yılbaşı eğlenceleri yapılmaması kararlaştırılmıştır²⁵³.

Savaş yıllarında spor faaliyetleri de; oyun, eğlence ve boş zamanları değerlendirme işlevi görmüştür. Bu faaliyetler arasında ilk sırada yer alan futbol, geniş ve tutkulu kalabalıklar yaratan bir etkinlik olmuştur. Bu dönemde, milli lig bulunmayan ve amatörece sürdürülen futbol sahasında²⁵⁴, Ankara, İstanbul, İzmir bölgelerine mensup sekiz kulüp arasında milli küme maçları²⁵⁵ yapılırken; milli kümeye girmeyen takımlar arasında da, Beden Terbiyesi kupa maçları düzenlenmiştir. Federasyon veya kulüplerin teşebbüsleriyle, çeşitli yabancı takımlar getirilmiş; bunlarla karşılaşmalar düzenlenmiştir. İzmir fuar etkinlikleri arasında da, Ankara, İstanbul ve İzmir bölgeleri arasında kupa maçları yapıldığı görülmektedir²⁵⁶. Yapılan bu maçlarla ilgili bilgiler, dönem basınında izlenebilmektedir.

Bu dönemde ülkemiz, büyük spor organizasyonlarına da sahne olmuştur. Bu organizasyonlardan biri, 1940 yılı Ekim ayında İstanbul'da düzenlenen ve bütün Balkan uluslarının katıldığı atletizm oyunları olmuştur. Bu uluslar arası organizasyon, spor propagandası yapılması, geniş halk kütelleri üzerindeki tesiri ve ülkemiz atletizmine yeni bir hamle kazandırılması açısından önemli görülmüştür²⁵⁷. Balkan sporcularının, ülkemizde güreş, atletizm gibi çeşitli sahalardaki spor müsabakalarına katılması; bütün dünyanın ateş çemberi içerisinde olduğu bir dönemde, Balkan ulusları arasındaki münasebetlerin geliştirilmesi noktasında da önem kazanmış ve bazı yazarlar, Sadabat Paktı devletleri arasında da, bu şekilde spor temasları yapılması fikrini ileri sürmüşlerdir²⁵⁸.

Yine her yıl Mayıs ayında Edirne'de yapılan tarihi Kırkpınar güreşleri, pehlivanları ve bütün yurdu ilgilendiren ülke çapında bir spor hareketi olarak

²⁵³ Asım Us, **a.g.e.**, s.418. Asım Us, büyük can ve mal kaybına yol açan Erzincan'daki depremin şiddetinden, Paris ve Bern'deki bütün sismograf aletlerinin kırıldığını ve aynı zamanda dünyanın çeşitli yerlerinde sarsıntılar yaşandığını kaydetmektedir. **A.g.e.**, s.419.

²⁵⁴ 1951 yılında, amatör kulüpler bünyesinde profesyonel takım kurma yetkisi tanınmış; 1959 yılında, Türkiye ligi başlatılmıştır. Avni Akyol, **Ana Çizgileriyle Cumhuriyetin Ellinci Yılında Türkiye'de Beden Eğitimi ve Spor**, Gençlik ve Spor Bakanlığı Müsteşarlık Bürosu, Ankara, 1973, s.8.

²⁵⁵ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.472.

²⁵⁶ "Bir Cumhuriyet Yılında Beden Terbiyesi ve Spor Faaliyeti ve Spor Teşkilatının Memleketimizde Geçirdiği İstihalelere Kısa Bir Bakış", **Beden Terbiyesi ve Spor**, İkinciteşrin 1939, Sa:11, s.5.

²⁵⁷ Burhan Felek, "İlk Balkan Kır Koşusu Türkiye'de Yapılıyor" **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:13, İkincikanun 1940, s.35; "Sütunlar Arasında: Balkan Oyunları", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:22, B. Teşrin 1940, s.41.

²⁵⁸ "Sütunlar Arasında: Spor Sahasında Balkan Birliği", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:16, Nisan 1940, s.39.

sürdürülmüş; bu müsabakalarda derece alanlara, CHP Genel Sekreterliği tarafından mükâfatlar verilmiştir²⁵⁹. Bu güreşler münasebetiyle, yakın köylerden, İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Edirne'ye akınlar olmuş; güreş müsabakası süresince, pazar ve panayırlar kurularak halka alışveriş olanağı sağlanmıştır²⁶⁰. Böylece ananevi geleneğin sürdürüldüğü bu etkinlikler, yalnız eğlendirici olmamış; ekonomik olarak da fayda sağlamıştır.

Dönem boyunca yaz aylarında düzenlenen at yarışları da, panayır eğlencelerine sahne olmuştur. Hükümet, at yetiştiricilerini teşvik amacıyla bu yarışları himaye ederken; yarışlar üzerine girilen bahisler, bu yarışmalarda şahsi eğlence ve zevklerin de karşılanmaya çalışıldığının göstergesi olmuştur²⁶¹.

Köylerde, şehirlerde olduğu gibi bar, gazino, tiyatro, sinema tarzında insanları eğlendirmeye yönelik sosyal tesisler görülmezken; düğünler²⁶², eğlence hayatının önemli bir parçasını teşkil etmiştir. Bunun yanında köy meydanlarında oynanan av, cirit, güreş, nişan talimi gibi oyunlar ve sazlı, sözlü sohbetler²⁶³, halkevleri köycülük kollarının köylerdeki sanatsal etkinlikleri, 6 Mayıs hıdrellez gününü kutlamak için köylerde yapılan etkinlikler, köylüleri eğlendirme ve dinlendirme yolunda önemli işlev görmüştür. Bununla birlikte, kışın görülen işlerin azlığı, eğlence, ziyafet ve düğünlerin genellikle bu mevsimde yoğunlaşmasına yol açmıştır²⁶⁴.

Köy toplumsal yaşayışında görülen kadın-erkek ayrımı, eğlence ve dinlenme hayatına da yansımıştır. Erkeklerin toplandığı köy odaları, her konudan, siyasetten, savaş gelişmelerinden konuşulduğu, sinsin, zeybek, harmandalı gibi birçok milli oyunlar oynanıp şarkılar, türküler söylendiği, eğlenciler yapıldığı, kitaplar veya gazeteler okunduğu, yeni fikir ve yeniliklerin tartışıldığı, herkesin düşüncelerini ortaya koyduğu demokratik birer toplantı yeri olmuştur²⁶⁵. Birçok köyde, CHP Ocağı, muhtar odası ve özellikle kahveler açıldıktan sonra, köy odaları eski sosyal değerlerini kaybetmeye başlamışlarsa da; bu odalar, köyün muhafazakâr halkından

²⁵⁹ “Kırkpınar Güreşleri”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:6, Haziran 1939, s.5-6.

²⁶⁰ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.83-84.

²⁶¹ Suphi Nuri İleri, “Kumar ve Rakı”, **Büyükdoğu**, Sa: 27, 14 Nisan 1944, s. 3.

²⁶² Mediha Berkes, “Bir Köy Düğünü”, **Yurt ve Dünya**, Mart- Nisan 1942, Sa: 15-16, s.85-96; İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.79-81; İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü'nün İktisadî Yapısı**, s.127-137.

²⁶³ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.79-80.

²⁶⁴ Mediha Berkes, “Köyü Nasıl Tanıyorlar”, **Yurt ve Dünya**, Şubat 1941, Sa:2, s. 18-19.

²⁶⁵ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.69.

bir kısmı ve özel eğlence yapmak isteyen bazı gençler için toplantı yeri olmaya devam etmiştir²⁶⁶

Kadınlar da, geceleri belli evlerde toplanarak erkeklerin gelmesi yasak olan eğlenceler düzenlemişlerdir²⁶⁷. Bu toplantılarda, çorap örmek, dikiş dikmek gibi işler gören kadınlar, türküler, şarkılar, maniler söyleyerek eğlenmişlerdir. Yine, bulgur dövmek, erişte kesmek, şıra çıkarmak, pekmez kaynatmak, yatak kabartmak gibi beraberce yaptıkları işler sırasında da, türküler, maniler söyleyerek oyunlar oynamışlardır²⁶⁸. Böylece eğlence etkinliği, gündelik uğraşların bir parçası olarak sürdürülmüştür.

E-II. Dünya Savaşının Sosyal Yaşam Üzerindeki Etkileri

1-II. Dünya Savaşı Savaş Yıllarında Türkiye’de Sağlık Hayatı

Cumhuriyet döneminde izlenen sağlık politikasının amaçları arasında; doğum oranını arttırmak ve ölüm oranını azaltmak, salgın hastalıklarla mücadele etmek ve komşu ülkelerden gelebilecek salgın hastalıkları önlemek, sağlık hizmetlerini Anadolu’nun en uzak köşelerine kadar ulaştırmak gibi hususlar yer almıştır.

İncelediğimiz dönemde köylerin toplumsal yapısının geri olması, yoksulluk, bilgisizlik, dinin toplumsal etkisi, sağlık hayatına da belirgin şekilde yansımış; geleneklere bağlı, eğitim düzeyi çok düşük, ekonomisi sıfırı tüketmiş bir toplumda, sağlık sorunlarının tedavisi de, tıbbi olmayan geleneksel yöntemlerle sürdürülmeye çalışılmıştır. Özellikle şehre uzak dağ köylerinde, ilmi usullerin ve modern tıp tekniklerinin bilinmemesi ve sağlık imkânlarından yoksunluk nedeniyle, “*zatüreye karşı kurbağa keserek ciğerlerini hastanın bileklerine bağlamak, kurşun döktürmek, okuyup üfleme, muska yazdırmak, büyücülük*” gibi tıbbi olmayan tedavi yöntemleri önem kazanmış; çoğunda doktor, sağlık memuru, ilaç bulunmayan bu köylerde, şehre ulaşımı sağlayacak ulaşım yetersizlikleri de, sağlık hizmetlerinden yararlanılmasını büyük ölçüde güçleştirmiştir²⁶⁹.

²⁶⁶ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü’nün İctimaî-İktisadî Yapısı**, s.23.

²⁶⁷ Mediha Berkes, “Köyde Şehirli”, **Yurt ve Dünya**, Nisan 1941, Sa:4, s.33.

²⁶⁸ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.78-79.

²⁶⁹ “Köyün İçinden: Köyde Beliren Kuvvetler”, **Adımlar**, Sa:5, Eylül 1943, s.175; Köylülerin hastalıkların tedavisinde kullandıkları ilkel yöntemler, dönem romanlarına da konu olmuştur. Bunlardan biri olan Kara Toprak romanında, trahoma karşı, kırılarak göz kapaklarına yerleştirilen yumurta; sıtmaya karşı, mezardan alınıp içilecek toprak; doğumu kolaylaştırmak için de, kadının

Köylerin şehre yakınlık veya uzaklığı, şehrin köy üzerindeki etkileri, kırsal kesimde sosyoekonomik yapıyı etkilerken; şehirle yakından teması olan, kolay varılabilecek bir hastanesi olan köylerde, yatır, büyü, sihir, ev ilaçlarıyla uygulanan tedavi yöntemlerinin değiştiği ve üfürükçülere rağbetin azaldığı gözlenmiştir²⁷⁰.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bilgisizlik, ekonomik koşullar ve teşkilat yetersizlikleri nedeniyle önemli bir sorun teşkil eden bebek ölümleri, savaş yıllarında karşılaşılan sağlık ve beslenme problemleriyle bu dönemde daha büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu durumun, özellikle toprağı işlenmeye uygun olmayan, bu nedenle, aile reisinin geçimi sağlamak için başka yerlere gitmek zorunda kaldığı ve kadının, aileyi beslemek yükünü üstlendiği köylerde belirgin olduğu görülmektedir. Kadının sorumluluğunun daha da artması, çocukların ihmal edilmesine yol açmıştır.

Doğumların, köyün yaşlı kadınları tarafından bilinçsizce ve sağlıksız ortamlarda yaptırılması da; doğum yapacak kadının ve çocuğunun sağlığını çoğu zaman tehlikeye düşürmüş ve sağlıksız doğumlara, ölümlere yol açmıştır. Bununla birlikte, doğan çocuğun yaşaması için başvuru yollar arasında, doğan çocuklara yatır adları konulması; hatta Tunceli'nin bazı köylerinde, "*Müslüman olmayanların dünya malı sayıldığından uzun yıllar yaşadığı*" inancıyla, Türk ve Müslüman çocuklara, Artin, Karabet gibi isimler verilmesi²⁷¹, cehaletin ne boyutlara vardığını açıkça gözler önüne sermektedir.

Cumhuriyet Hükümetinin temelini teşkil eden köylüyü sağlık bakımından korumak ve sağlıklı nesiller yetişmesini sağlamak amacıyla, doğum ve çocuk bakımevleri²⁷², ebe ve sağlık okulları açılmıştır²⁷³. Çocukların doğumu, sağlığı ve yetişmesi ile yakından ilgilenmek; bilgisizliğin yol açtığı kötü sonuçları önlemek; düşük olaylarına ve cahil ebelerin bilinçsizce hareketlerine son vermek amacıyla açılan bu okulları bitirenler, Cumhuriyet Türkiye'sinin sağlık görevlisi olarak köylere gönderilmişlerse de²⁷⁴; bunların köylü tarafından kabul görmesi kolay

oklava ile gezdirilmesi, kocalarının el suyunun içirilmesi gibi ilkel tedavi usullerine yer verilmiştir. Ramazan Kaplan, **a.g.e.**, s. 120-121.

²⁷⁰ Mediha Berkes, "Türk Köyünün Tetkikine Başlarken", **Yurt ve Dünya**, Sa:1, Son kanun 1941, s.27.

²⁷¹ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.44.

²⁷² M.S., "Aydın Röportajı: Balıkesir Doğum ve Çocuk Bakım Evi", **Ana**, Sa:6, 15 Haziran 1938, s.25-27.

²⁷³ 1939-1945 dönemi itibarıyla ülkemizde, 3 ebe okulu; 1 tane de çocuk bakıcılık okulu mevcuttur. **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, DİE, Yayın No:517, s.34.

²⁷⁴ Mükerrrem Kamil Su, "Balıkesir Köy Ebe Okulu", **Ana**, Sa:7, 15 Temmuz 1938, s.24-25.

olmamış²⁷⁵ ve özellikle, yaşlı ve tecrübeli kadınlar yerine, okumuş, genç, tecrübesiz, evlenmemiş olan ebelerin, köylü kadınlar tarafından tepkiyle karşılandığı gözlenmiştir²⁷⁶.

1943 yılında kabul edilen 4459 sayılı Köy Ebeleri ve Köy Sağlık Teşkilat Kanunu ile de, 1936 yılında çıkarılan 3017 sayılı Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı teşkilat kanununa açıklık getirilmiş; Köy Enstitü mezunu olan köy sağlık memurları ve köy ebelerinin görev ve yetkileri, atamaları karara bağlanmıştır. Böylece, ebe, hekim ve hemşire bulunmayan yerlerde, birçok anne ve bebeğin kurtarılmasına çalışılmıştır²⁷⁷. Yine köylü kadınları sağlık bakımından yetiştirmek amacıyla, seyyar köy kursları tesis etmek üzere girişimlerde bulunulmuştur²⁷⁸.

Köylerin ev yapı biçimlerinin de, sağlık şartlarına uygun olmadığı daha önce belirtilmişti. Köy evlerinin çoğunda kışın cam açılmamakta; bazı bölgelerde kâğıtla iyice kapatılmaktadır. 1940'lı yıllarda, camın çok pahalı olması nedeniyle, kırılan camların gazete kâğıdı yapıştırmak veya tahta çakılmak suretiyle kapatılmasına çalışılmış; hatta bu nedenle köy çocukları, tren boylarında yolculardan gazete toplamışlardır²⁷⁹. Yine, evlerin çoğu tek katlı toprak veya arası kapatılmadan, bir tarafı ahır bir tarafı da mesken olarak kullanıldığından; bit, pire gibi haşereler, yataklarda, giyecek eşyaları arasında yuvalanarak insan sağlığını tehdit eder hale gelmiştir²⁸⁰. Bunun üzerine, köy evlerinin daha sıhhi, sosyal yaşam ve iktisadi zaruretlere uygun hale getirilmesi resmi düzeyde ele alınmış; bu evlerin, tuğlalı, kiremitli köy evleri halinde yapılması ve sıhhi olmayan evlerin inşasına izin verilmemesi amacıyla, Dâhiliye Vekâleti tarafından tamimler hazırlanmıştır²⁸¹.

²⁷⁵ Cumhuriyet öncesinde memurların kötü davranışlarına maruz kalan köylüler, sıhhatleri konusunda resmi dairelere ve doktorlara başvurmakta ihmalkârlık ve çekingenlik göstermişler; doktora gitmek yerine, uydurma ilaçlarla kendilerini tedaviye çalışmışlardır. Trakyalı, "Köylü Köşesi: Köylülerimiz Sıkılğanlığı Bırakmalıdırlar!", **Ana**, Sa:4, 15 Nisan 1938, s.17.

²⁷⁶ Mediha Berkes, "Köyde Sağlık", **Yurt ve Dünya**, C:4, Ağustos 1943, Sa:32, s.284.

²⁷⁷ Rıdvan Ege, **Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa**, İnönü Vakfı Yay., Ankara, 1992, s.24.

²⁷⁸ **Babalık**, 2 Mayıs 1940.

²⁷⁹ Mediha Berkes, "Köyde Sağlık", **Yurt ve Dünya**, C:4, Ağustos 1943, Sa:32, s.283. Ülkemizin dört bir köşesine yayılan yeni ve modern binalar, Cumhuriyet idaresinin gelişme yolunda bayındırlığa verdiği önemin en canlı örneklerini teşkil etmiştir. Şehirlerde basık tavanlı, cumbalı, kafesli evlerin yerini, yeni plânla yapılan ışıklı, güneşli ve bol havalı evler almış; bu evler, eski yapılara göre daha kullanışlı, daha sıhhi, daha pratik mimari özellikler taşımıştır. "Yurdumuz Güzelleşiyor", **Yeni Mecmua**, Sa:103, 18 Nisan 1941, s.12.

²⁸⁰ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.20.

²⁸¹ "Köy Evlerinin Islahı", **Akşam**, 13 Mayıs 1940; **Babalık**, 13 Mayıs 1940.

Köy yerleşimlerinde, temizlik konusunda gösterilen hassasiyetin, cinsel ilişkiden sonra yıkanmanın dinsel bir zorunluluk olarak görülmesi itibariyle, gençler ve evliler açısından önem taşımaya karşın; özellikle çocuk ve yaşlılar arasında, temizliğe gereken önemin verilmemesinin de, sağlık hayatı açısından olumsuzluk teşkil ettiği görülmektedir²⁸². Temizlik maddesi olarak kullanılan sabun kıtlığı ve pahalılığı da, insanların temizlenme ihtiyaçlarının karşılanması açısından sıkıntı yaratmıştır. Dönem içerisinde asker olarak Doğu köylerini tetkik etme olanağına sahip olan bir yazar, bu yerleşimlerde, zenginler ve orta sınıf halkın sabunla çamaşır yıkadıklarını ve sabunun bir lüks eşyası olduğunu belirtirken; fakir halkın, çamaşır yıkamak bir yana, el, yüz ve vücut temizliğinde dahi su ile yetinmek zorunda kaldığını kaydetmektedir.²⁸³ Nitekim çamaşır yıkamak ve yıkanmak amacıyla kullanılan sabun, köylerde en zor tedarik edilen madde olması itibariyle, köylü kadının, şehre giden erkeğine verdiği ilk siparişler arasında yer almıştır²⁸⁴.

Köylerde sağlık hayatı açısından bir başka sorun kaynağı ise, ağır yaşam koşullarıdır ki; özellikle ağır yük taşımaktan dolayı kadınlarda, kadın hastalıkları belirgin bir artış göstermiştir. Burada önemli olan bir nokta da, kadınların bütün güçlüğüne rağmen; bu işi yapmayı kabullenmiş olmaları ve bu işleri, erkeklerin görmesinde rahatsızlık duymamalarıdır²⁸⁵ Bu da, kadınların, toplum içerisindeki konumları ile ne kadar özdeşleşmiş olduklarını ortaya koymaktadır.

Bu dönemde vilayet meclislerine gelen ve köy hayatına ilişkin dilekler arasında, kadınların yük taşımalarının yasaklanması hususu da yer almıştır. Trabzon Vilayeti genel meclisine gelen dileklerde, bu konuda, köy gezilerinde kadınların yük taşımalarının zararlarının anlatılması suretiyle köylülerin aydınlatılması, halkevi aydınlarından istenmiştir²⁸⁶. Yük taşımak, köy erkekleri için haysiyet kırıcı bir iş olarak görüldüğünden; bu konuda idari amirler tarafından yapılan uyarılar da çok etkili olmamıştır.

²⁸² Mediha Esnel, **a.g.e.**, s.120-121.

²⁸³ Eli Şaul, **a.g.e.**, s.145.

²⁸⁴ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.21.

²⁸⁵ Mediha Berkes, "Küfeli Melekler", **Yurt ve Dünya**, Sa:10, Ekim 1941, s.207-209.

²⁸⁶ "Trabzon Mektupları: Köylü Kadınlar sırtlarına yük taşımaları mı? Taşımamaları mı?", **Akşam**, 13 Nisan 1940.

Bütün bunlar, kırsal yerleşimlere özgü temel sorunlardır. Bu sorunlara karşı, resmi düzeyde birtakım önlemler alınmaya çalışılırken; II. Dünya Savaşı'nın başlaması, ülke genelinde sağlık koşullarını daha da ağırlaştırmıştır.

1.1. II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Sağlık Sorunları ve Mücadeleler

Savaş dolayısıyla ülkede altyapı, sağlık kurumu ve personel yetersizliklerinin hat safhaya ulaşması, temizlik şartlarının elverişsizliği, yetersiz beslenme, ilaç temininde yaşanan sıkıntılar ve aşırı fiyat artışlarının sağlık sektörünü de etkilemesi gibi faktörler; sıtma, verem, frengi, tifüs, çiçek gibi salgın hastalıkların yaygınlaşması için uygun zemini hazırlamıştır²⁸⁷. Savaş yıllarında yiyecek ve içeceklerin kontrolden uzak kalması, esnafın sıhhi tedbirlerden çok, kazanç arzusu içerisinde olması, insanların en temel ihtiyaçlarını bile iktisadi olarak karşılayamaz duruma gelmesi, sağlık standartlarının ve alım gücünün daha da düşmesine yol açmıştır. Savaş yıllarında yaygınlık kazanan karaborsacılık, ilaç sektörüne de damgasını vurmuş; ilaç fiyatları büyük bir artış gösterirken, ithalat güçlükleri dolayısıyla üretilen yerli ilaçlar da, istenilen kalitede olmamıştır.

Bu dönemde halk sağlığını olumsuz yönde etkileyen salgın hastalıkların başında, sıtma gelmektedir. Sıtma hastalığı, Cumhuriyetin ilk yıllarında köylerde en yaygın görülen hastalık olduğundan; sıtmayla mücadele işi, ciddiyetle ele alınmıştır. Bu hastalığın başlıca sebebi, bataklıklar olduğundan, dönem içerisinde belediyeler tarafından bataklık alanların kurutulmasına büyük önem verilmiş; illerde sıtma mücadele komisyonları oluşturulmuş ve sıtmanın ilacı olan kininin temin edilerek halka dağıtılmasına çalışılmıştır²⁸⁸.

Sıtma ile mücadelede karşılaşılan en büyük güçlük, kinin ve mazot sıkıntısı olmuştur. Savaş dolayısıyla, kinin hammaddesinin ithali güçleşmiş; mevcut stokların tasarruflu kullanılmasına önem verilmiştir. Temininde sıkıntı çekilen bu maddeler,

²⁸⁷ Dönem koşullarının beraberinde getirdiği salgın hastalıklar, edebi eserler de konu olmuş; bu eserler arasında, Sait Faik Abasıyanık'ın Kurabiye, Bige Karasu'nun Dutlar, Ayla Kutlu'nun Emir Beyin Kızları yer almıştır. Alev Sinar Çılgın, **Türk Roman ve Hikayesinde İkinci Dünya Savaşı**, Dergâh Yay., İstanbul, 2003., s.48.

²⁸⁸ 1939-1952 yıllarında İstanbul Sıtma Savaş Başkanlığı tarafından, sıtma mücadelesi kapsamında yürütülen çalışmalara ilişkin istatistikler için bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, **İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız**, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1953, s.144-145.

fakir halka ücretsiz; durumu iyi olanlara da maliyet fiyatı üzerinden dağıtılmıştır²⁸⁹. Bununla birlikte, kininin karaborsaya düşmesi önlenememiş; kinin fiyatları hızla artarken, piyasaya sahte kinin sürenler de görülmüştür. Bu husus, milletvekillerinin seçim dairelerindeki tetkiklerine ait raporlarda da dile getirilmiş; bu konuya, Sıhhat Vekâletinin dikkati çekilmiştir. Bunun üzerine, piyasada, devlet kinini ve Kızılay kinin komprimeleri dışında kinin komprimelerinin satılmaması ve piyasaya sahte kinin sürenler hakkında kanuni takibat yapılması gereği, bütün sıhhat müdürlüklerine ve sıhhat müfettişliklerine bildirilmiş; radyo ve günlük gazetelerde de ilan edilmiştir²⁹⁰.

Sıtma mücadelesinde, halka da bazı yükümlülükler getirildiği görülmektedir. İzmir Vilayeti Sıtma Mücadele Komisyonunun aldığı kararlar doğrultusunda, 16–25 yaş arasındaki erkeklere üç gün süreyle bataklik kurutma çalışmalarına katılma mecburiyeti getirilmiş; sağlık vb. sorunları nedeniyle çalışmak istemeyenler, üç günlük çalışma ücretini Belediye'ye vermekle yükümlü tutulmuşlardır²⁹¹.

Savaş dolayısıyla ilân edilen askeri seferberlik, maddi yetersizlikler, kinin sıkıntısı, bu konudaki çalışmaları olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle Bursa gibi geniş bataklıkların ve çay mecralarının olduğu bölgelerde, bataklik kurutma işlerinin mahalli imkânlarla başarılamayacağı Sıhhat Vekâleti tarafından yerinde tespit edilmiş; bu önemli işin hükümet eliyle başarılması için, durum Nafia Vekâletine bildirilmiştir. Ancak Vekâletten alınan 2.11.1942 tarih ve 12377/16369 sayılı tezkerede, ellerindeki elemanların çoğunun askerlik vazifesini yapmakta olmaları dolayısıyla, gerekli görülen ıslah projesini başaracak personele sahip olmadıkları gerekçe gösterilerek, şimdilik bu işin ertelenmesi gerektiği bildirilmiştir²⁹².

Bu dönemde, bataklik yerlerin ıslahı çalışmaları yanında; bataklik tehlikesi dolayısıyla bazı bölgelerde pirinç ziraatı de men edilmiştir²⁹³. Bursa vilayeti de, pirinç ziraatının men edildiği bölgeler arasında yer almıştır. 1942 yılında Ziraat

²⁸⁹ 1942 yılı içinde Bursa sıtma mücadele reisliğine, 250 kilo ücretsiz kinin, 14 kilo atebrin, 4 kilo draje kinin, 225 kutu kinin ampulü ve diğer sıtma ilaçları gönderilmiştir. Vilayet sıhhat müdürlüğüne de, bedeli karşılığında halka satılmak üzere 110 kilo devlet kinini, 150 kilo devlet kinin ampulü ve mücadele dışında fakir sıtmalılara dağıtılmak üzere 5 kilo ücretsiz kinin ve on kutu ücretsiz kinin ampulü gönderilmiştir. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 2. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 509.2041.1.

²⁹⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 2. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 509.2041.1. **Anadolu**, 22 Nisan 1941.

²⁹² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 2. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 509.2041.1.

²⁹³ Asım Us, **a.g.e.**, s.569.

Vekâleti ile yapılan anlaşma sonucunda getirilen pirinç ziraatı yasağı, 1943 yılında da devam etmiştir²⁹⁴.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında görülen sıtma salgınlarına karşı, sıtma savaşına hükümet tarafından hız verilmiş; sıtma ile mücadelede, sıtma mücadele bölgeleri genişletilmiş; 1944 yılında bu bölgelerin sayısı 19'a ulaşmıştır. Bu 19 bölge, 33 ilin 108 ilçesinin 4614 köyünü içine almış; 151 doktor ve 563 sağlık personeli, 3.650.068 kişi üzerinde çalışmalar yapmıştır²⁹⁵. 1944 yılı itibariyle, sıtma ile mücadeleye yapılan sarfiyat miktarı da büyük artış kaydetmiş; 1939 yılında, 1.167 bin olan harcama miktarı, 1944 yılına kadar inişli çıkışlı bir seyir izlerken, 1944'te, 4.011, 1945'te 4.607'e kadar yükselmiştir²⁹⁶.

1945 yılında sıtmanın genel afet halini alması üzerine, Meclis'te Olağanüstü Sıtma Savaşı Kanunu Tasarısı da görüşülmüş ve 54 il, olağanüstü sıtma savaş bölgesi ilan edilmiştir. Sağlık Bakanlığı tarafından yapılan açıklamaya göre, 321 ilçe ve 16.934 köy, bu bölge kapsamında yer almış; bu ilçe ve köylerdeki 7.549.280 nüfustan, 5.552.487'si muayene edilmiş ve bunların, 2.542.272'si sıtma tedavisine alınmıştır²⁹⁷. Yine aynı yıl, bilim adamlarının katılımıyla bir kongre toplanarak, sıtma ile mücadelede bilimsel yöntemler ve çözüm yolları görüşülmüştür.

Mevcut yetersizlikler, bataklıkların ıslahı ve kinin dağıtılması suretiyle sıtma hastalığının önlenmesi çabalarını bir ölçüde sınırlandırırken; mevcut imkânlar dâhilinde alınacak tedbirlerle, hastalığın önlenmeye çalışılması üzerinde durulmuştur. Bu şekilde alınacak tedbirler kapsamında, sivrisineklerin üremesine yarayan küçük su birikintilerinin ortadan kaldırılması; akıtılması mümkün olmayan suların, mümkün oldukça mazotlanması; sivrisineklerin girmesine engel olmak için, evlerin, ahırların kapı ve pencerelerine ince tel kafes veya ince dokumalı tülbent takılması; güneş batmaz kapı ve pencerelerin kapatılması ve gerek olmadıkça ışık yakılmaması; gerek duyulmadıkça geceleri sokağa, bahçeye, balkona çıkılmaması, gece sokağa çıkmak mecburiyetinde kalındığı durumlarda eldiven, kalın çorap, atkı, başörtüsü gibi şeyler örtülmesi; geceleri ev dışında, bahçe ve

²⁹⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 2. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 509.2041.1.

²⁹⁵ 1925 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Refik Saydam başkanlığında İstanbul'da toplanan komisyonun hazırladığı talimatnameye göre, ülkede sıtma savaş bölgeleri oluşturulmasına başlanmış; bunlar, 1931 yılında 24 ile ve 2 milyon nüfusa yayılmıştır. **Tarih IV, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)**, Kaynak Yay., İstanbul, 2004, s.337.

²⁹⁶ **İstatistik Yıllığı, 1942-1945**, C:15, Yayın No: 255, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946.s.141.

²⁹⁷ **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.362.

bostanlarda, harman yerlerinde yatılmaması ve uyunmaması; geceleri cibinlik altında uyunması; hiç olmazsa baş cibinliği kullanılması gibi hususlar yer almıştır²⁹⁸.

Sıtma ile mücadelede sağlık propagandasına büyük önem verilmiş; “*Sıtmadan Korunma ve Kurtulma Öğütleri*” adı altında broşür, halk sağlığını ilgilendiren konularda afişler ve nakil vasıtalarına asılmak üzere sıtma propaganda kartları bastırılmıştır. 29 Nisan–5 Mayıs tarihleri arasında düzenlenen “*Sıtma Haftası*”nda, radyoda Bakanlık yetkilileri tarafından sıtma savaşının önemi üzerine konuşmalar yapılmış; radyofonik skeçler tertip edilmiş; yetkili uzmanlar tarafından, sağlık konuşmaları içerisinde bu konuya geniş yer verilmiştir²⁹⁹.

Savaş yıllarında sıtma ile mücadele bu şekilde sürdürülürken; hayat pahalılığının ortaya çıkardığı açlık, işsizlik, elverişsiz yaşam koşulları, tifüs, tifo, uyuz, verem gibi birçok hastalığın yaygınlaşmasına yol açmıştır. 1945 yılında, Rize’de %75 oranında verem vakası ortaya çıkması ve Giresun’da nüfusun % 23’ünün veremden ölmesi, Karadeniz Bölgesindeki arazinin verimsiz olması dolayısıyla ortaya çıkan ve savaş koşullarında daha da ağırlaşan yiyecek yetersizliklerinin göstergesi olmuştur³⁰⁰. Sağlık Bakanlığının yaptığı araştırmalarda, 1943–1947 yılları itibariyle veremden ölümler, genel ölümlerin % 13.5’i olarak saptanmış; 1944’te 25 il merkezinde 100.000 nüfusun 262’si tüberkülozdan hayatını kaybetmiştir³⁰¹. Yine, köylerin çoğunda sağlığa uygun olmayan ve açık kaynaklardan, derelerden, göllerden temin edilen suların kullanılması da, tifo, dizanteri gibi hastalıklar ve bu yüzden ölümler görülmesine sebebiyet vermiştir.

Savaş koşullarında yiyeceklerin niteliğinin değişmesi, sağlık hayatını da etkilemiş; hatta bu durum, orduya da sirayet etmiştir. Asım Us, ordu hizmetine alınan askerlerin, köylerinde kepekli ekmeğe alıştıklarını ve kepeksiz ekme yemek yüzünden hastalandıklarını kaydetmektedir³⁰².

Bu dönemde sağlık açısından önemli bir sorunu da, savaş dolayısıyla kalay temininde karşılaşılan güçlükler teşkil etmiştir. Bursa Milletvekillerinin seçim bölgelerinde yaptıkları tetkiklerde, Mustafa Kemalpaşa kazasına ait dilekler arasında, kalaycı ve tenekeci esnafıyla peynircilik ve kremacılık yapanlar için, İstanbul

²⁹⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 19855, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 177.223.14.

²⁹⁹ **T.C. Devlet Yılığ**, 1945, s.363-364.

³⁰⁰ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.35.

³⁰¹ Rıdvan Ege, **a.g.e.**, s.28.

³⁰² Asım Us, **a.g.e.**, s.514.

ofisinden kalay ve yaprak teneke verilmesi hususu yer almış; kazanın bu dileği için, bütün Anadolu'nun kalaysızlık derdinin hayati bir sorun halini aldığı ve köylerdeki bakır kapların kalaysızlık yüzünden sağlık hayatı açısından tehlikeli duruma yol açtığı bildirilmiştir³⁰³.

Bu dönemde artan fuhuş olaylarının da önemli bir toplumsal sonucu, sağlık hayatını olumsuz yönde etkilemesi olmuştur. 1941–1944 yılları arasında Doğubeyazıt'ta askerliğini yapan bir yazar, Doğu bölgelerinde kadın ihtiyacının tatmin edilmesi için genelevlerin yetersiz kaldığını belirtirken; her yerde gizli fuhuş yapıldığını ve bu nedenle frengi, bel soğukluğu gibi hastalıkların, bu bölgelerde büyük bir afet halini aldığını kaydetmektedir³⁰⁴.

Savaşın tüm olumsuzluklarına rağmen, savaş tehlikesine karşı sağlık alanında da hazırlıklı olabilmek amacıyla devlet tarafından önemli adımlar atılmıştır³⁰⁵. Çeşitli etkinliklerle her kesimden halkın sağlık konusunda bilgilendirilmeye çalışılması³⁰⁶, yoksul halkın tedavi giderlerinin devlet hastaneleri ve devlete bağlı kuruluşlar tarafından karşılanması, özellikle sıtmalı ve muhtaç vatandaşlara kinin dağıtılması, doğum ve çocuk bakımevleri vasıtasıyla çocuk ölümleri ile mücadele edilmesi, büyük şehirlerde dispanserler açılarak annelik, hamile hıfzısıhhası ve çocuk bakımına ilişkin danışma yerleri teşkil edilmesi, ülke genelinde hastabakıcılık kursları açılması, sağlık alanında atılan adımlar arasında yer almıştır.

³⁰³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 2. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 509.2041.1.

³⁰⁴ Eli Şaul, **a.g.e.**, s.119-120.

³⁰⁵ İstanbul'un 500 yıllık sağlık hayatını inceleyen Bedi N. Şehsuvaroğlu, II. Dünya Savaşının ortaya çıkardığı bütün imkânsızlıklara rağmen; bu dönem İstanbul'unun, şehirdeki sağlık kuruluşlarının sayısı, sağlık işlerine ayrılan pay, sağlık kuruluşlarında tedavi edilen hasta sayısı itibarıyla sağlık hayatı açısından verimli bir dönem geçirdiğini belirtmektedir. Bedi N. Şehsuvaroğlu, **a.g.e.** s.118.

³⁰⁶ Bu dönemde halkın sağlık bilgilerini arttırmak ve sağlık kurumlarında faydalanma yollarını göstermek için, Sıhhat Vekâleti tarafından broşürler, afişler, filmler hazırlanmış; hastalıklar üzerine kitaplar yayınlanarak parasız dağıtılmış; radyoda sağlık konusunda konferanslar verilmiştir. **Cumhuriyetin 18 inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1941.s.45-46. Radyoda, her hafta Çarşamba günleri sağlık saatine ayrılmış; mevsim ve mevcut sıhhi duruma göre, yetkili tabiplerce hazırlanan çeşitli sağlık konularına ait konuşmalar yayınlanmıştır. **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.364. Altan Öymen de döneme ilişkin anılarında, okulda öğretmenleri tarafından salgın hastalıklar üzerinde durulduğunu ve el-vücut temizliği, meyve ve sebzelerin iyice yıkanması, içme suyu olarak şehir suyunun kullanılması, şehir suyunun ulaşmadığı yerlerde de, çeşmelerden alınan suyun kaynatılması gibi önlemlerin kendilerine anlatıldığını belirtmektedir. Altan Öymen, **a.g.e.**, s.148.

Bulaşıcı hastalıkların³⁰⁷ önlenmesi yolunda sağlık koşullarının iyileştirilmesine önem verilmiş; pislikten kaynaklanan tifüs, uyuz, tifo gibi hastalıklarla mücadele için, belediyeler tarafından hamamlar açılarak halkın bu hamamlardan ucuz fiyatla yararlanmaları sağlanmıştır³⁰⁸. Yoksul ailelerin parasız yıkanması, vapurların, sinemaların, devlet daireleri, tren ve otobüslerin, iş yerlerinin toplu alanların dezenfekte edilmesi, içme sularının ıslahı ve mikroplardan arındırılması, artezyen kuyuları veya su tulumbaları tesisi gibi çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sırasında, halkın da hastalıklar konusunda bilgilendirilmesi için, temizlik ve bittin korunmanın önemini anlatan broşürler hazırlanmış ve halka dağıtılmıştır.

Çiçek ve tifüs hastalıklarını önlemek amacıyla, okullarda öğrencilere ve fabrikalarda çalışan işçilere aşı yapılmıştır³⁰⁹. Ülkemizde, özellikle 1943–1944 yıllarında görülen çiçek salgını³¹⁰, bu iş için üç yılda 60 milyon doz aşı sarf edilmek suretiyle, 1945 yılında büyük ölçüde önlenmiştir³¹¹.

Bu dönemde, komşu ülkelerden gelebilecek salgın hastalıkları önlemek konusunda da önlemler alınmıştır. Hudut ve Sahiller Sıhhiye Umum Müdürlüğü tarafından, uluslararası ticaret ve nakil vasıtalarıyla sınır dışından gelebilecek salgın hastalıklar kontrol altına alınmaya çalışılmış; sahil sıhhiye merkezleri ve tahaffuzhaneler, bu amaçla hizmet görmüştür³¹². Mardin, Urfa, Siirt illerinde, Suriye sınırından gelen çiçek hastalığına karşı ihtiyati tedbir olarak, belli günlerde 30 yaşına kadar uygulanan çiçek aşısının kapsamı genişletilmiş; bu aşının, vekâletler memur ve müstahdemlerine de yapılması gereği, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından Bölge Sıhhat Müdüriyetine bildirilmiştir³¹³.

³⁰⁷ 1942-1949 yılları itibariyle, ülkemizde görülen bulaşıcı hastalıklar ve bunlardan ölümler için bkz. **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1950**, C: 18, Yayın No: 328, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, s.86.

³⁰⁸ **Akşam**, 26 Nisan 1940; 20 Mayıs 1940. Bu hamamlarda, pasif korunma tatbikatları sırasında iperit gazından kirlenenlerin de yıkanması uygun görülmüş; hamama girenlerin elbise ve çamaşırları etüvden geçirilmiştir.

³⁰⁹ Razi H. Maner, “Sağlık Bahisleri: Tifüs Aşısı”, **Barış Dünyası**, Sa:4, 25 Şubat 1944, s.17; **Akşam**, 23 Mayıs 1940.

³¹⁰ 1942 yılında, çiçek salgınına yakalananların sayısı 1.871 kişi iken, bu sayı 1943'te 12.395'e; hastalıktan ölenlerin sayısı da, 174'ten 1380'e yükselmiştir. **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1950**, C: 18, Yayın No: 328, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, s.86.

³¹¹ **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.362. 1939–1945 yıllarında, karantina altına alınan gemi, yolcu ve göçmen sayıları, etüv ve aşı miktarları için bkz. **İstatistik Yıllığı, 1942-1945**, T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, C:15, Yayın No:255, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946, s.139-140.

³¹² Bedi N. Şehsuvaroğlu, **a.g.e**, s.166-169.

³¹³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:1453, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 15.87.30.

Maarif Vekâleti de, parasız yatılı okullarda çocukların sağlığının korunmasına önem vermiş; hastalığı okul doktorları tarafından tespit edilen çocukların kısa süre içerisinde prevantoryuma gönderilmeleri konusunda Maarif Müdürlüklerine tamimler göndermiştir³¹⁴.

Koruyucu hekimliğin gelişmesiyle, ölüm oranları azalmış; 1935–1940 yılları arasında binde %19,4, 1945–1950 arasında binde 17'ye kadar düşmüştür. Bu düşüş bile, bazı Avrupa ülkelerindeki ölüm oranlarının gerisinde kalmıştır³¹⁵.

Her yıl belli dönemlerde toplanan İzmir Fuar etkinlikleri kapsamında, sağlık sergileri ihmal edilmemiştir. Fuarda, İstanbul Sağlık Müzesi tarafından, çocuk bakımı, alkol, su, gebelik hıfzısıhhası, vitaminler, beslenme, sıtma, koruyucu hekimlik, kanser, tifüs, vereme ait hazırlanan panolar teşhir edilmiş³¹⁶; sıtma pavyonu kurularak halkın istifadesine sunulmuştur³¹⁷.

Sağlık sorunlarına karşı alınan bütün bu tedbirler, sağlık sorunlarının büyük boyutlara ulaşmış olması itibariyle, zaman zaman yetersiz kaldığı noktada eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler arasında, taşıma araçlarının çok kalabalık olması; düzenli olarak dezenfekte edilmemesi; hamam, etüv gibi temizlik vasıtalarının ihtiyaçları karşılayamaması; tedbirlerin, çoğu zaman kağıt üzerinde kalması gibi hususlar yer almıştır³¹⁸. Bununla birlikte söz konusu hastalıkların, sosyal sefaletin yol açtığı birer sosyal afet halini alması dolayısıyla da, hayat pahalılığı, işsizlik, açlık gibi sosyal sefaletle mücadele edilmedikçe, sıhhi tedbirlerin yeterli olmayacağı ve sosyal tedbirler alınması gereği üzerinde önemle durulmuştur³¹⁹.

Savaş yıllarında çeşitli hastalıklara bağlı ölüm oranlarında görülen artışlar, alınan bütün tedbirlere rağmen; sorunların çözüme kavuşturulamadığını ve hastalıklarla mücadelede istenilen düzeye gelinemediğini göstermektedir. Savaş dolayısıyla ağırlaşan mali yetersizlikler ve buna bağlı olan kurum ve personel yetersizliklerinin, bunda etkili olduğu söylenebilir.

³¹⁴ **Babalık**, 28 Şubat 1940.

³¹⁵ Orhan Türkoğan **a.g.e.**, s.282-283.

³¹⁶ Bedi N. Şehsuvaroğlu, **a.g.e.**, s.157-158.

³¹⁷ **T.C. Devlet Yılığı, 1945**, s.364.

³¹⁸ **Vatan**, 7 Haziran 1943.

³¹⁹ Sabiha Sertel, “Tifüsle Mücadele”, **Tan**, 31 Mayıs 1943.

Gerçekten de bu dönemde, bütçeden sağlık hizmetlerine ayrılan payların çok düşük oranda kaldığı görülmektedir. 1940–1945 yılları itibariyle, Sağlık Bakanlığı kesin hesaplarının, yıllık bütçeler içindeki oranları şöyledir: 1939 yılında, % 2.94; 1940 yılında, % 2.06; 1941 yılında, % 1.94; 1942 yılında, % 1.69; 1943 yılında, % 1.51; 1944 yılında, % 2.11; 1945 yılında, % 2.79³²⁰. 1944 yılında görülen artışın sebebi olarak ise, 1943-1944 sürecinde, salgın hastalıkların büyük boyutlara ulaşmış olması gösterilebilir.

1.2. II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Sağlık Hizmeti Veren Kuruluşlar

II. Dünya Savaşı yıllarında sağlık hizmeti veren kuruluşların başında, hastaların ayakta veya yatarak tedavi edildikleri hastaneler gelmektedir. Savaş yıllarında faaliyet gösteren hastaneler, teknik donanım, yatak sayısı, personeli itibariyle ülke ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmıştır. Bu dönemde, savaşın yol açtığı dünya buhranı, inşaat sektörünü olumsuz etkilerken; yeri, plânı, parası hazır olduğu halde, hastane inşa faaliyetlerini büyük ölçüde güçleştirmiştir³²¹.

³²⁰ Ertuğrul Baydar, **a.g.e.**, s.88.

³²¹ Kandemir, “Dünyanın Cenneti Yarınki İstanbul”, **Yeni Mecmua**, Sa:74, 27 Eylül 1940, s.10. Vilayet merkezlerinin modern şehirler haline getirilmesi yolunda girilen imar plân ve programlarında, hangi ihtiyaçların öncelikli olduğunun tespit edilerek hareket edilmesi gerektiği belirtilirken; Ankara ve İstanbul gibi hastane, doğumevi, okul, kütüphane gibi hayati ihtiyaçların karşılanması, planlı şehirleşme açısından zaruri görülmektedir. “Hadiseler ve Düşünceler: Şehircilik”, **Yurt ve Dünya**, Sa:4, Nisan 1941, s.4-5.

TABLO 5: 1940-1945 Yılları İtibariyle Sağlık Kurumları, Yatak, Eczane ve Eczacı Sayısı³²²

YILLAR	HASTANE SAYISI³²³	YATAK SAYISI	ECZANE SAYISI	ECZACI SAYISI
1940	154	11.883	482	129
1941	150	11.992	461	138
1942	147	12.229	463	139
1943	148	11.751	464	131
1944	152	13.304	474	128
1945	153	13.633	483	116

Tablodan da görüleceği üzere hastane sayısı, doktor sayısının çok gerisinde kalırken; eczacılık sektöründe tersi bir durum görülmüş ve eczane sayısı, eczacı sayısından fazlalık göstermiştir. Bu dönemde İstanbul’da resmi, özel, yabancı, azınlık dâhil olmak üzere, 1939 yılında 33 hastane mevcut iken; 1940–1943 yılları arasında 40, 1944–1945 yıllarında 43 hastane faaliyet göstermiştir³²⁴.

TABLO 6: Savaş yıllarında ülkemizdeki sağlık personeli sayısı³²⁵

YILLAR	DOKTOR	HEMŞİRE	SAĞLIK MEMURU	EBE
1939	1.514	409	1.638	559
1940	1.500	405	1.493	616
1941	1.585	410	1.462	475
1942	1.759	419	1.501	667
1943	1.742	411	1.564	687
1944	1.693	401	1.615	786
1945	1.945	409	1.632	806

³²² **İstatistik Göstergeler 1923-2002**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003, s.46-48.

³²³ Devlet hastaneleri, belediye hastaneleri, özel idare hastaneleri, yabancı hastaneler, cemaat hastaneleri, cemiyet hastaneleri özel hastaneler; hastane sayısına dahil edilmiştir. **İstatistik Yıllığı, 1942-1945**, T.C C:15, Yayın No:255, Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, , Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946, s.130.

³²⁴ Bedi N. Şehsuvaroğlu, **a.g.e**, s.133-134.

Tablodan görüldüğü üzere, sağlık personelinde doktor ve hemşire sayısı, 1940 yılından itibaren, savaşın şiddetlendiği 1943 yılına kadar artış; 1943 ve 1944 yıllarında ise düşüş göstermiştir. Buna karşılık sağlık memuru ve ebe sayısının, sınırlı da olsa artış gösterdiği gözlenmektedir. İsmet İnönü, 1.11.1944'te yaptığı Meclis açış konuşmasında söylediği, “*En uzak köşelerine kadar memleketi kavrayacak doktor teşkilatı kurmak niyetindeyiz... Bütün köylerimizde ebe ve sağlık memuru bulundurmak için etraflı tedbirlere başvurduk. Yeni okullardan ve yeni fakülteden ihtiyacımızı karşılamak için esaslı yardımlar bekliyoruz*”³²⁶ sözleriyle, sağlık hizmetlerini sürdürmek için personel ihtiyacına işaret ederken; sağlık personelinin yetiştirmek gerekliliğini ortaya koymuştur. Nitekim bu konuya resmi düzeyde verilen desteğin sonucunda, 20.6.1945 tarih ve 4761 sayılı kanunla, Ankara Tıp Fakültesi kurulması kabul edilmiş ve 28 Eylül 1945'te, fakültede öğretime başlanmıştır³²⁷.

Kızılay, Yeşilay, Veremle Mücadele Cemiyeti, Çocuk Esirgeme Kurumu, Amele ve İşçiler Kurumu, Kuduz Tedavi Merkezi de, dönemin sağlık alanında hizmet veren kurumları arasında yer almıştır.

Ankara merkez olmak üzere ülkenin dört bir tarafında şubesi bulunan Kızılay, bu dönemde halk sağlığı ve sosyal yardım alanında önemli hizmetler görmüştür. Bu faaliyetler kapsamında, zaman zaman muhtaç köylere, içinde acil durumlara karşı gerekli ilaçlar, pasif korunmaya ait ilaçlar ve bunların tatbik suretini gösteren broşürler bulunan sıhhi imdat dolapları gönderilmeye çalışılmıştır³²⁸. Sıtmalı hastalar için gerekli olan kininin, dışarıdan ithali için, Türkiye Kızılay Cemiyeti emrine bir milyon liralık bir kredi tahsis edilmiştir³²⁹. Ankara, İstanbul, İzmir Verem Savaş Derneklerinin çalışmaları da Kızılay tarafından desteklenmiş; bu derneklere röntgen cihazı alınması için para yardımı yapılmıştır. Bunun yanında, tedaviye muhtaç veremli öğrencilerin sanatoryum ve prevantoryumlarda tedavi masrafları da karşılanmaya çalışılmış; bunun için, ayrıca ödenek ayrılmıştır³³⁰.

³²⁵ İstatistik Yıllığı, 1942-1945, C:15, s.129.

³²⁶ Kazım Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, İstanbul, 1968, s.359.

³²⁷ Rıdvan Ege, a.g.e., s.24-26.

³²⁸ Babalık, 17 Haziran 1940; Akşam, 16 Haziran 1940.

³²⁹ Babalık, 30 Eylül 1940.

³³⁰ T.C. Devlet Yıllığı, 1945, s.539.

Yeşilay, toplum sağlığını ve yaşayışını olumsuz yönde etkileyen içki illeti ile mücadele amaçlı faaliyet gösteren bir kurumdur. Yaşama hedefi taşımayan insanlarda içki alışkanlığı görüldüğünü belirten bir yazar, bu sorunla mücadelede, Yeşilay'ın konferans, propaganda, yayın faaliyetlerinin ve İnhisarlar İdaresi tarafından vergilerin arttırılmasının yeterli olmadığına işaretle; içki içmenin sebepleri üzerinde durulması ve yaşam yorgunluğundan bunalan insanlar için dinlenme sahaları açılması gereğini ortaya koymaktadır³³¹

Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından çocuk bakımı ve çocuk büyütme usulleri, sıhhi tedbirler hakkında yayınlar –Öğütler- yapılmış ve bunlar, ücretsiz olarak ailelere gönderilmiştir. Bu konuya ilişkin olarak gazetelerde verilen bir ilânda, bu yayınlardan yararlanmak isteyenlerin, adreslerini ve çocuklarının kaç aylık olduğunu Ankara'da Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Merkezine bildirmeleri istenmektedir³³². Böylece annelerin çocuk bakım bilgisinin arttırılması suretiyle, artan çocuk ölümlerinin önlenmesi hedeflenmiştir. Bu da, sağlık politikasının, nüfus politikasıyla bir bütün haline yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Çocuk yuvaları ve gündüz bakımevleri yanında; süt damlaları, muayene evleri, diş muayene evleri, doğum evleri, aşevleri, talebe sofraları, çocuk bahçeleri, banyolar, sinemalar, okuma odaları, çocuk bakıcılık müzesi, çocuk bakıcılık mektebi, ana mektebi, yüzme ve kum havuzu, pansiyonlar gibi çocuk bakımıyla ilgili kuruluşlar da, ÇEK tarafından meydana getirilmiştir³³³.

Kuduz Tedavi Merkezleri, kuduz vakalarının tedavisinin yapıldığı kurumlar olmuştur. Her zaman olduğu gibi bu dönemde de, birçok şehirde kudurma hadiseleri görülmüş; bunun üzerine saldırıya uğrayan kişiler tedavi altına alınırken, şehir sokaklarında dolaşan başıboş hayvanlarla da mücadeleye girişilmiştir³³⁴. 1942 yılında, ülkemizde 66 olan kuduz istasyonları sayısı, 1945'te 74'e yükselmiş; bu istasyonlarda çok sayıda kişi aşılanmış ve kuduz aşısı üretilmiştir³³⁵.

³³¹ Mahmut Yesari, "Ayyaşlık Faciamız", **Büyükdoğu**, 1 İlkteşrin 1943, Sa:3, s.3.

³³² **Babalık**, 6 Mart 1940.

³³³ **CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1942, s.126.

³³⁴ **Babalık**, 8 Haziran 1940.

³³⁵ **Türkiye İstatistik Yılığ**, 1950, C: 18, Yayın No: 328, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, s.85.

II. Dünya Savaşı yıllarında artış görülen veremle mücadelede, bu hastalık ile mücadelenin sistemli ve kontrollü bir şekilde sürdürülmesi gerekli görülmüş; alınan kararlar doğrultusunda, ülkede genel bir verem taraması yapmak için, verem dispanserleri ve sağlık merkezleri açılması, hastaların tecrit ve tedavilerine mahsus sanatoryumlar, prevantoryumlar ve diğer verem hastaneleri inşası faaliyetlerine devam edilmiştir³³⁶. Kamplar kurmak suretiyle de, veremli hastaların tedavisi sağlanmaya çalışılmıştır.

Sağlık alanında faaliyet gösteren bu kurumlar dışında, çocuk bakım ve doğumevleri, gelecek nesillerin sağlık sorunlarının giderilmesi ve doğum sürecinde anne-çocuk sağlığının korunması yolunda çalışmalarını sürdürürken; sağlık okullarında, sağlık personelinin yetiştirilmesi çalışmalarına önem verilmiştir. Rıdvan Ege'nin deyimiyle 1941–1946 yılları, “sağlıkla ilgili eğitim ağırlıklı yıllar” olmuştur³³⁷

2-Kamusal Düzenin Bozulması

2.1-Beşinci Kol ve Casusluk Faaliyetleri

Beşinci Kol tabiri, son İspanya harbinde Madrid üzerine dört koldan yürünürken, halkın maneviyatını sarsmaya yönelik beşinci bir propaganda kolu bulunması ile ortaya çıkmıştır³³⁸. II. Dünya Savaşı yıllarında, savaş içerisinde bizzat yer alan Alman, Sovyet beşinci kollarının, ülkemizde el altından sürdürmeye çalıştıkları siyasi içerikli faaliyetleri, Türkiye'deki emniyet havasını olumsuz yönde etkilemiş; Almanya ve Rusya ile olan ilişkilerine doğrudan yansımıştır.

Bu tür faaliyetlerin önemli bir boyutunu, savaş yıllarında ülkemizde diplomatik görevlerde bulunan kişilere düzenlenen suikast girişimleri teşkil etmiştir. 1941 yılı mart ayında, İngiltere'nin Sofya büyükelçisinin İstanbul'a gelmesi sırasında meydana gelen bomba patlaması, Alman Beşinci Kolunun yürüttüğü siyasi amaçlı faaliyetler arasında yer almıştır. Yapılan tahkikatlar sonrasında, bombanın, İngiliz elçisi Bulgaristan'da iken eşyaları arasına karıştırılmış olduğu tespit edilmiş; Almanya ve Bulgaristan, bu tespitin doğru olmadığı yolunda tekziplerde

³³⁶ T.C. Devlet Yıllığı, 1945, s.362. 1939 yılında, ülkemizde üç verem dispanseri mevcut iken, bu sayı 1944 yılına kadar aynı kalmış; 1945 yılında 5'e yükselmiştir. Türkiye İstatistik Yıllığı, 1950, C: 18, s. 85.

³³⁷ Rıdvan Ege, a.g.e., s.38.

³³⁸ “Dört Kollu İle Gitmeye Mahkum Beşinci Kol”, Yeni Mecmua, Sa:58, 7 Haziran 1940, s.4.

bulunmuşlardır³³⁹. Ancak, yapılan suikast girişiminde, Almanlar ve Bulgarların sorumlu görülmesi, Türkiye’de Nazi aleyhtarı hava doğmasında etkili olmuştur³⁴⁰.

1942 Şubat ayında Alman Büyükelçisi Von Papen’e³⁴¹ Türkiye’de düzenlenen suikast girişimi de, Sovyet Beşinci Kolu tarafından yürütülmüştür. Başarısızlıkla sonuçlanan bu suikastta, bombacının Sovyet Konsolosluğuyla olan bağlantısı, uzun tartışmaları beraberinde getirmiştir³⁴².

Ülkemizde, basına açık yapılan duruşmalar sonunda, bu girişimin, Türkiye’de bir Alman resmi görevlisinin suikastla öldürülmesini sağlamak suretiyle, Türk Alman ilişkilerini bozmak, Türkiye’yi Rusya tarafına çekmek amaçlı olarak Rusya tarafından organize edildiği kesinleşmiş; bu durum, Türk-Rus ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir³⁴³. Bununla birlikte, Sovyet vatandaşların suikastla ilişkileri konusunda kanıtların yetersiz olduğu; suikastın, Hitler’in bilgisi dâhilinde Gestapo tarafından hazırlandığı ve böylece Sovyet entrikası olarak sunulduğu hususu, bu konuda farklı bir yaklaşım teşkil etmiştir³⁴⁴. Sonuç itibariyle, kanıtlanmış olsun veya olmasın, suikastın en büyük yansıması dış politika sahasında olmuş; Türk-Rus ilişkileri, daha önce yaşanan gelişmelerin de etkisiyle, bir daha düzelemeyecek bir girdabın içerisine girerken, Almanya da, hedefine bir ölçüde ulaşmıştır.

Savaş yıllarında, hükümete ait sır mahiyetindeki bilgileri sızdırmak suretiyle, yabancı ülkeler adına çalışarak ülkenin emniyet havasını bozmaya çalışan kimseler de olmuştur.

Bu casusluk muhakemelerinden biri, İstanbul’da bir yabancı devlet elçiliğinden aldıkları para karşılığında, devlete ait sır mahiyetindeki haberleri sızdıran ve Van, Bitlis, Diyarbakır, Malatya illerinde halk arasında hükümet aleyhine propaganda yapan Mehmet İhsan Yazgan ve Rıza Çavdarlı adlı iki kişiye aittir.

³³⁹ Asım Us, **a.g.e.**, s.463-464.

³⁴⁰ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C:III, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.s.285.

³⁴¹ 1939-1944 yıllarında Almanya’nın Türkiye Büyükelçisi olan Papen, Türk-Alman Saldırmazlık Paktında ve Türkiye’nin tarafsız kalmasında etkili olmuş; 1942 Şubatında uğradığı suikast girişiminden kurtulmuş; 1945’te savaş suçluları arasında Nürnberg’te yargılanmış ve aklanmıştır. Teoman Özalp, **Tanıklık Ediyorum, Cumhuriyet ve Atatürk Anıları**, Epsilon Yay., İstanbul 2006, s.153.

³⁴² Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar**, Milliyet Yay., İstanbul, 1977, s.247-248.

³⁴³ Fahir H. Armaoğlu, “İkinci Dünya Harbinde Türkiye”, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C:XIII, No:2, Haziran 1958, s.164.

³⁴⁴ Johannes Glasneck, **Türkiye’de Faşist Alman Propagandası**, Çev: Arif Gelen, Onur Yay., Ankara, t.y., s.170-171.

Davanın, ülke emniyetine ilişkin olması itibariyle, muhakemenin ağır ceza mahkemesinde gizli olarak sürdürülmesine karar verilmiştir³⁴⁵.

Hükümet aleyhine yürütülen faaliyetlerden biri de, kendisi eski milletvekili olan ve bir süre İktisat Vekâletinde bulunan B. Sırrı Bellioğlu'nun bazı askeri ve mülki makamlara, hükümet icraatını tenkit eden imzasız veya çeşitli zümre ve sınıfların imzasını taşıyan mektuplar göndermesi olmuştur. Yapılan son milletvekili seçimlerinde, kendisinin aday gösterilmemiş olmasından dolayı başka kurumların ağzından mektuplar yazan bu kişi, yakalanarak askerî mahkemeye gönderilmiştir³⁴⁶.

Bu dönemde, Türkiye tarafında yığınaklar ve askeri durumu öğrenmeye yönelik casusluk faaliyetleri de görülmüştür. Rusların, Batum'da sessizce hareket eden motorların arkasına taktıkları bir kayık vasıtasıyla, Türk sularına casus bıraktıkları tespit edilmiş; bunun için, sahil muhafazasında esaslı tedbirler alınması üzerinde düşünülmüştür³⁴⁷.

Dönemin en önemli casusluk olayı ise, "Cicero Olayı" olmuştur. Bu olay, Churchill'in Kahire Konferansı sonunda Türk tarafına verdiği, Batı Anadolu'daki havaalanlarının açılması ve İngiliz uzman personelinin Türkiye'ye girmesi şeklindeki gizli muhtıranın, Kahire Konferansına ilişkin İngiliz gizli belgelerinin, Papan'ın "Cicero" takma adını verdiği casus tarafından Alman Büyükelçiliğine sızdırılmasıyla ortaya çıkmıştır³⁴⁸.

İstanbul'da casusluk suçundan birkaç Alman tutuklanmış; Almanya, buna karşılık, Berlin'deki Türk öğrencilerini tutuklama girişiminde bulunmuştur. Bu öğrenciler için Almanya nezdinde yapılan temaslar sonrasında, öğrencilerden biri dışında diğerlerinin serbest bırakıldığı, Hariciye Vekâletine bildirilmiştir³⁴⁹.

³⁴⁵ "Casusluk Muhakemesi", **Akşam**, 15 Haziran 1940.

³⁴⁶ "Hükümet aleyhinde mektuplar gönderen eski bir mebus yakalandı", **Akşam**, 18 Nisan 1940; **Akşam**, 25 Nisan 1940.

³⁴⁷ Asım Us, **a.g.e.**, s.488.

³⁴⁸ Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, C:2, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s.204-205. Johannes Glasneck, **a.g.e.**, s.265-266. Alman casusluk çalışmaları, Türk-Alman dostluk anlaşması imzalanmasından sonra hız kazanmış; Alman askeri gizli servisi tarafından, servisin Ankara'da bir merkezi ve İstanbul'da da şubesi kurulmuştur. Böylece müttefikler ve Sovyetler Birliği konusundaki siyasal ve askeri bilgi malzemesi, Türkiye'de Alman diplomatik temsilciliklerinde çalışan casusluk örgütü ajanları tarafından ve Türk Genelkurmayı ile Türkiye'nin diplomatik temsilcilikleri üzerinden elde edilmiştir. 1943-1944 yıllarına damgasını vuran Cicero Olayı ise, Alman casusluk etkinliğinin en yüksek noktasını teşkil etmiştir. **A.g.e.**, s.161-162.

³⁴⁹ Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar**, s.148.

Hükümet, ülke içerisinde kendi amaçları doğrultusunda çalışmak suretiyle emniyet havasını bulandırıcı bu tür faaliyetler karşısında, dışarıda barış ve içeride emniyetin korunması noktasında hassasiyet göstermiştir. Ülke yöneticilerinin yaptıkları konuşmalarda, yabancı ülkeler adına çalışan beşinci kol faaliyetlerinin, ülkemiz için miktar ve mahiyet bakımından önem taşımadığı; ülkenin emniyet ve asayiş durumunun iyi olduğu; bu tür tahripçi propagandalara, fesat ve bozgunluklara fırsat verilmeyeceği ve bunlar karşısında Milli Şef ve hükümete itimatla milli birlik halinde olmak gerektiği üzerinde durulmuştur³⁵⁰.

Savaş süresince alınan tedbirler kapsamında, parti ve halkevleri teşkilatlarına tamimler gönderilerek de, düşman istihbaratına ve beşinci kol faaliyetlerine karşı halkın daima dikkatli ve uyanık olmak konusunda bilgilendirilmesi istenmiştir³⁵¹. Böylece bu tür faaliyetler, kamusal düzen açısından önemli sorun teşkil etmiştir. Dönemin savaş yılları olması, bu konudaki hassasiyeti daha da arttırmıştır.

2.2-Sivil Savunma Önlemleri

Savaş yıllarında ülkemizde, askeri tedbirlerin yanı sıra; “pasif korunma” adı altında alınan tedbirlerle, büyük kentler ve buralarda yaşayan sivil halkın korunmasına çalışılmıştır. XX. yüzyıl savaşlarının, değişen niteliği ile cephe gerisinde yaşayan sivil halkın yaşamını doğrudan etkilemesi, askeri hazırlıklar ve tedbirler yanında; halkın da düşman saldırılarına karşı korunmasını ve muhtemel hava saldırılarına karşı sivil savunma tedbirlerinin alınmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında da Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, bir taraftan, bütün devletlerle dostça ilişkilerini sürdürmek suretiyle savaş dışı kalmak politikası izlerken; diğer taraftan da, ülkenin mevcut olanaklarıyla savunma tedbirleri alınmaya çalışılmıştır. Gerçekte bu tedbirlerin, savaşın resmen başlamadığı; ancak savaş rüzgârlarının estiği 1939 yılı başlarından itibaren alınmaya başlandığı görülmektedir.

15.2.1939 tarihli Hava Saldırılarına Karşı Işıkların Söndürülmesi ve Karartılması Hakkında Tüzük, 30.3.1939 tarihli ve 3502 sayılı Hava Saldırılarına karşı Pasif Korunma Tüzüğü, 9.4.1939 tarihli Hava Saldırıları Karşısında

³⁵⁰ “Başvekilin Türk Milletine Hitabesi”, **Akşam**, 3 Haziran 1940; **Akşam**, 4 Haziran 1940; **Akşam**, 26 Haziran 1940.

³⁵¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.10, Yer No:79.524.9.

Hayvanların ve Hayvanlardan Üretilen Yiyecek Maddelerinin Korunması Yönetmeliği, 11.4.1939 tarihli Ticaret Gemilerinin Gaza Karşı Korunması Hakkında Tüzük, 3593 sayılı Kara ve Deniz Kuvvetleri Bütçelerine Ödenek Konulması Hakkında Kanun ve 3634 sayılı seferberlikte ve olağanüstü durumlarda gerekli askeri ihtiyaç ve hizmetler için herkesin vermek ve yapmak zorunda olduklarını gösteren kanunlar ile³⁵², bütün halka, resmi, milli ve özel kuruluşlara korunma tedbirleri alma zorunluluğu getirilmiştir.

Savaşın başladığı ilk aylarda pasif korunma önlemleri içerisinde yer alan uygulamalardan biri, ışıkların dışarıdan görünmemesi için alınan karartma tedbirleri olmuştur. Savaş sürecinde, geceleyin ışıklı yerlerin hava saldırılarına maruz kalma tehlikesi, bu tedbirin alınmasını gerekli kılmıştır³⁵³. Bu tedbir çerçevesinde, evlerde ve işyerlerinde, pencere ve vitrinlerden dışarı taşan elektrik aydınlığını örtmek için, siyaha boyalı kâğıt veya kartonlar, siyah veya koyu renkli bezden yapılmış perdeler³⁵⁴, şeffaf mavi kâğıtlarla maskelenmiş veya mavi camlı olan ampüller kullanılması³⁵⁵, şehir sokaklarında aydınlanmayı sağlayan lambaların söndürülmesi, otobüs lambalarına siyah bezden kılıflar hazırlanması, tramvay tabelalarının indirilmesi ve maskelenmesi gibi yöntemlere başvurulduğu görülmektedir³⁵⁶. Karartma uygulaması dolayısıyla, gece dışarı çıkmak isteyen insanlar, ay ışığından; ay ışığı yoksa, mum veya ufak bir gaz lambasından yararlanmak durumunda kalmışlardır. Gaz lambalarının şişesi de, ışıkları birkaç mil uzaktan görülmemesi için maviye boyanmıştır³⁵⁷.

Büyük şehirlerde, hava saldırıları ve bombardımanlarına karşı savunma amacıyla alınan tedbirler arasında, alarm tecrübeleri ile yapılan pasif korunma tatbikatları önemli yer tutmaktadır³⁵⁸. Bu konuda talimatnameler hazırlanarak, halkın ve yetkililerin görevleri açıklanmış; herkesin, hava saldırılarına karşı hazırlıklı hale

³⁵² Mahmut Goloğlu, **Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, Kalite Matbaası, Ankara 1974, s.38-39.

³⁵³ **Ulus**, 21 Kasım 1940.

³⁵⁴ Dönemin tanığı olan Teoman Özalp, karartmayı sağlamak için, öğrenci iken kaldığı evin bütün pencerelerine koyu lacivert stor perdeler taktığını kaydetmektedir. Teoman Özalp, **a.g.e.**, s.156.

³⁵⁵ **Anılarda Savaş-Sözlü Tarih Çalışmaları**, Söyleşi: H. Bülent Tuna-Eyüp Muhcu-Yıldız Uysal, Çizgi Basım Yayın, İstanbul, 2003, s.14. Altan Öymen, **a.g.e.**, s.242.

³⁵⁶ "Karanlık İstanbul", **Yeni Mecmua**, Sa:84, 6 Birincikanun 1940, s.2; **Yeni Mecmua**, 29 İkinciteşrin 1940, Sa:83, s.2.

³⁵⁷ Lynn A. Scipio, **My Thirty Years in Turkey**, Richard R. Smith Publisher, New Hampshire, 1955, s.305.

³⁵⁸ **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1944; **Babalık**, 16 Mart 1940; **Ahali**, 22 Kanunusani 1941.

getirilmesine çalışılmıştır. Önceden haber verilmeden, sirenler çalınarak yapılan pasif korunma tatbikatları sırasında, çalınan sirenleri duyan halkın sokaklardan kaçarak kapalı mekânlara sığınması, herkesin maske temin etmesi gibi hususlar üzerinde önemle durulduğu görülmektedir.

Hava saldırılarında zehirli gaz bombaları kullanılma ihtimaline karşı³⁵⁹, Kızılay tarafından halk tipi gaz maskeleri imal ettirilmiş³⁶⁰; bu maskelerin satış ilânları, gazetelerde yer almıştır. Döneme tanıklık eden Altan Öymen, Kızılay şubelerinde 6 liradan satılan bu maskeleri satın alabileceklerin sınırlı olması itibarıyla, burnu mendille kapatarak gaz bölgesinden uzaklaşma usullerinin de halka anlatıldığını belirtmektedir³⁶¹.

Pasif korunma adı altında gerçekleştirilen uygulamalardan biri de, kapalı mekânlar içinden seçilen bazı kişilerin, sanal yaralı olarak sokakta görevli koruyucular tarafından hastanelere sevk edilmesi olmuştur. Döneme tanıklık eden yazarlardan biri, sanal yaralı seçilen kişinin birçok müdahaleye maruz kalması itibarıyla, görevlileri gören herkesin yakalanmamak için kaçtıklarını kaydetmektedir³⁶².

Savunma tedbirleri kapsamında, apartman ve evlerde siper ve sığınak yaptırılması mecburiyeti getirilmiştir. Pasif korunma tedbirlerine ilişkin talimatnameye göre, üç kattan fazla olan beton apartmanların alt katlarında korunma yerleri olarak sığınak yaptırılacak; üç kattan aşağı ahşap binaların³⁶³ bahçesinde, siper kazılacak; bahçesi olmayan ahşap binalar için de, mahalli görevliler tarafından siper için uygun yerler gösterilecek; sığınakların pencerelerine kum torbaları konulacak; sığınakların kapısı demir veya tahtadan olacak; 1,5 ay içerisinde sığınaklarla siperler yapılmadığı takdirde, bunun sorumluları hakkında kanuni takibat

³⁵⁹ Zehirli gaz saldırılarına karşı korunmak amacıyla, bazı teknikler geliştirilmiştir. Bir Rum genci, böyle bir durumda sahilde olanların, bir kayığı ters çevirerek kayığın altına girmek suretiyle korunabileceklerini keşfetmiştir. Asım Us, **a.g.e.s.381**.

³⁶⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 4418, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 51.331.09.

³⁶¹ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.136-137.

³⁶² Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.12-13.

³⁶³ Havadan gelecek saldırılara karşı korunma tedbirleri, CHP Grup toplantılarında tartışılırken; herhangi bir saldırı esnasında ahşap binaların yanması ve yangının çevre binalara hasar vermesi tehlikesine karşı, büyük binalar ve özellikle hastaneler çevresindeki ahşap yapıların yıktırılması gereği ortaya konulmuştur. Kazım Karabekir, **Ankara'da Savaş Rüzgârları-II. Cihan Harbi CHP Grup Tartışmaları**, Yayına Haz. Faruk Özerengin, Emre Yay., İstanbul, 1995, s.82.

yapılacaktır³⁶⁴. Alınan tedbirlerin, bomba parçaları ve patlamalara karşı gerekli tedbirleri almaya yönelik olduğu ve büyük bir külfet getirmeyeceği konusunda da, halka gerekli açıklamalarda bulunulmuştur³⁶⁵.

Sığınaklar, içinde yaşanan hayat şartları içerisinde gündelik hayatın içerisine o kadar girmiş ve adeta zamanın en konforlu, en gereksinim duyulan yerleri haline gelmiştir ki; ev tutarken öncelikle sığınağı olup olmadığı sorulmaya, sığınak kazılıp kazılmadığı bekçiler tarafından kontrol edilmeye, Beyoğlu'nda “sığınak” adı taşıyan meyhaneler ve barlar yapılmaya, gazetelerde gaz maskesi, canavar düdüğü, sığınak ilânlarına³⁶⁶ yer verilmeye başlanmıştır³⁶⁷. Bu dönemde sinemaların da, sivil savunmada sığınak olarak kullanılması düşüncesiyle, taştan yapıma zorunluluğu getirilmiştir.

Bu uygulama, teorik olarak çok faydalı görülmüşse de; işlevsel olarak yetersiz kalmıştır. Sığınakların çoğu, yağmurlar sonucunda kullanılmaz hale gelirken; korunma amacı dışında, umumi tuvalet gereksiniminin de karşılandığı yerler olarak kullanılmaya başlanmıştır³⁶⁸.

Pasif korunma konusunda, vatandaşların üzerlerine düşen görevlerini yerine getirmeleri ve hava saldırılarından en iyi şekilde korunmaları amacıyla halkın bilgilendirilmesine önem verilmiş; bunun için, halkevi hoparlörlerinden ve parti ocaklarındaki toplantılardan yararlanılması, bu konu etrafında haftanın belli günlerinde konuşmalar yapılması, hava tehlikesinden korunma talimatının her aile reisine verilmesi gibi noktalar üzerinde durulmuştur³⁶⁹.

³⁶⁴ “Pasif Korunma Tedbirleri”, **Akşam**, 10 Mayıs 1940; “Sığınak ve Siper Kazmak Mecburiyeti”, **Akşam**, 17 Mayıs 1940; “Pasif Korunma Tedbirleri”, **Akşam**, 7 Haziran 1940. Yapılan kontrollerde, sığınaklardan bir kısmının, talimatnameye aykırı inşa edildiği anlaşılmış; sığınak yapacak apartman sakinlerinin her kaza merkezinde bulundurulacak fen heyetlerine müracaat etmeleri, onların açıklamaları doğrultusunda sığınak yapmaları, bunun için ayrıca ücret alınmayacağı bildirilmiştir. “Sığınaklar”, **Akşam**, 13 Haziran 1940. Altan Öymen de, sokaklarda sığınak kazacak elemanların dolaştığını ve “sığınak kazarız” diye bağırdıklarını aktarmaktadır. Altan Öymen, **a.g.e.s.**243.

³⁶⁵ “Evlerde Yapılacak Sığınak ve Siperler”, **Akşam**, 11 Haziran 1940.

³⁶⁶ Halk tipi sığınak kapıları için gazeteyle verilen bir ilânda, gaz ve mermi parçalarına karşı muhafaza tertibatlı sığınak kapı ve pencereleri ile büyük sığınak yerlerine konulacak ağır kapılar imal eden bir fabrika reklâmı yer almaktadır. **Akşam**, 6 Haziran 1940.

³⁶⁷ Salahattin Güngör, “Bugünün en konforlu köşesi sığınak”, **Yeni Mecmua**, Sa:61, 28 Haziran 1940, s.9.

³⁶⁸ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.14.

³⁶⁹ Ahi Evren, “Konya’ımızda Pasif Korunma”, **Babalık**, 29 Şubat 1940.

Yine bu çerçevede, gazete ve dergilerde halkı aydınlatıcı nitelikte yazılar yazılmış³⁷⁰; kitaplar hazırlanmış³⁷¹; Seferberlik Müdüriyeti tarafından “*Pasif Korunma*” filmi çekilmiş³⁷²; konferanslar verilmiş³⁷³; pasif korunma teşkilatında çalışmak üzere itfaiyecilik, sıhhi imdat kursları açılmış³⁷⁴; talim ve tatbikatlar yapılmıştır³⁷⁵.

II. Dünya Savaşında yeni bir muharebe sistemi olarak paraşütçü ve hava indirme birliklerinin kullanılması da, geri bölgelerin ve yurt içinin savunmasına önem kazandırmış; bu amaçla hava saldırılarına karşı pasif korunma önlemleri alınırken, hava indirme saldırılarına karşı da mücadele edilmiş ve yurt içi teşekküller kurulmuştur³⁷⁶. CHP Genel Sekreteri Ahmet Fikri Tuzer tarafından parti ve halkevleri teşkilatlarına gönderilen tamimde de, paraşüt, paraşütçü kıtalar, bunların savaşma sistemleri ve bunlara karşı mücadele yolları hakkında bilgiler verilmiş ve bunların her Türk vatandaşına özellikle de köylülere öğretilmesi bildirilmiştir³⁷⁷.

³⁷⁰ “Pasif Korunmada İlk Düşünülecek Şeyler Nelerdir”, **Ana**, Sa:21, İlkteşrin 1939, s.6-7. Bu yazıda pasif korunmada bilinmesi gerekenler şöyle sıralanmaktadır: 1-Işıkların dışarıdan görünmemesi için evdeki lamba ve elektriklerin karton kutu içerisine alınması. 2-bombalara karşı yer altı sığınakları teşkili. 3-Zehirli gazın içeri girmesini önlemek için pencerelerin kapalı tutulması 4-Bir bombardımanda elbise üzerine sıçrayan tozların elle silinmemesi. 5-Sokakta hava saldırısıyla karşılaşıldığında, en yakın binaya sığınılması. 6-Evin üst katında tavan arasındaki gereksiz eşyanın kaldırılması, bir sandık kum, bir kürek, birkaç kova su bulundurulması. 7-Maske tedarik edilmesi.

³⁷¹ Kendisi öğretmen olan Turgut Kömürcüoğlu tarafından, ortaokullar için, “Hava Taarruzları ve Bunlardan Korunma” adında bir kitap hazırlanmıştır. Turgut Kömürcüoğlu, “Hava Taarruzları ve Bunlardan Korunma”, İzmir, 1940; tez, s.54. Savaş ortamından yararlanmak isteyen bazı kimseler tarafından, “tayyare bombardımanına karşı tedbir kılavuzu” gibi adlar altında broşürler bastırılarak, şehirlerin kalabalık yerlerinde çocuklar aracılığıyla sattırıldığı da görülmüştür. Altan Öymen, **a.g.e.s.**137.

³⁷² Bu film, bütün vatandaşların görmesi amacıyla, Şehzadebaşı Ferah Sinemasında her gün bu film için uygun fiyatlarla seanslar tertip edilmiş ve bu filmi izlemeleri için, bütün mektep ve kuruluşlara tamimler gönderilmiştir. **Akşam**, 7 Nisan 1940.

³⁷³ Defterdardaki mensucat fabrikasında diğer fabrika mensuplarının da katıldığı pasif korunma konulu konferansta, hava saldırılarına karşı alınacak savunma tedbirleri ve çeşitli yerlerde yapılan tecrübelerden alınan sonuçlar hakkında bilgiler verilmiştir. **Akşam**, 24 Mayıs 1940. Halkı kötü propagandalara karşı ikaz etmek ve paraşüt ve paraşütçüler hakkında aydınlatmak amacıyla, parti idare heyetleri tarafından konferanslar düzenlenmiş; bu konferanslar, halk tarafından yakın ilgi ile takip edilmiştir. **Akşam**, 26 Haziran 1940.

³⁷⁴ **Akşam**, 11 Haziran 1940. **Akşam**, 21 Haziran 1940; **Ahali**, 7 Mayıs 1943. Pasif hava ve zehirli gazdan korunmak için vilayetlerde açılacak mesleki sıhhiye kursları programında dersler, harp cerrahisi, zehirli gazdan korunma ve tedavi, salgın hastalıklar ve mücadelesi olarak üç gruba ayrılmıştır. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 51.332.20. İçinde bulunan durum dolayısıyla kurslara katılımın artması üzerine, pasif korunma tedbirleri için açılan bu kursların yazın da sürdürülmesi uygun görülmüştür. **Akşam**, 14 Haziran 1940.

³⁷⁵ Pasif korunma tedbirlerinden olmak üzere, şehrin çeşitli noktalarına konulan düdüklelerin ses vaziyetlerini kontrol için çalınması tecrübeleri yapılmıştır. **Akşam**, 24 Haziran 1940; **Akşam**, 26 Haziran 1940.

³⁷⁶ Kemal Soyupak, “Kara Kuvvetleri”, **CDTA**, C:10, İletişim Yayınları, s.2618.

³⁷⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.10, Yer No:79.524.9.

Havanın geceleri ışıldaklarla aydınlatılması suretiyle, gökyüzünde uçan uçakların taranması; bu uçakların imhası için de, uzun namlulu toplarla ateş açılması tedbirleri gündeme gelmiştir³⁷⁸.

Bu dönemde sivil savunma tedbirleri kapsamında alınan önlemlerden biri de, savaş sahasına yakın mintikalardaki halkın tahliyesi olmuştur. Almanya'nın savaş sırasında Balkanlardaki konumunu güçlendirmesi ve Bulgaristan'a yerleşmesi üzerine, Türk Hükümeti tarafından alınan önlemler kapsamında, İstanbul dâhil Trakya kesimindeki –Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Çanakkale- sivil halkın iç Anadolu'ya gitmesi teşvik edilmiş; Anadolu'ya gidecek olanların, 50 kiloluk yükleri ile birlikte tren ve vapur gibi devlet araçlarında parasız taşınması, emekli maaşıyla geçimlerini sağlayanların, emekli maaşlarını gittikleri yerlerde alabilecekleri konusunda kolaylık gösterilmiştir³⁷⁹. Savaş sürecinde, şehir, kasaba ve köylerin, gerektiğinde tahliye ve seyrekleştirilmesi için de, 4656 sayılı kanun çıkarılmıştır³⁸⁰

Ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hayır cemiyetlerinin faaliyetleri de, sivil savunma kapsamında alınan tedbirler arasında yer almıştır. Sınırdaki bekleyen askerler için, hayır kuruluşları, okullarda ve evlerde kışlık giyecek seferberliği başlatılmış; hazırlanan eşyalar, orduya sevk edilmek üzere halkevlerine teslim edilmiştir³⁸¹. Askerlere yapılacak yardım konusunda, dönem yayınlarında çeşitli görüşler de ileri sürülmüştür. Dönemin yazarlarından biri, geliri, Mehmetçiklere kışlık malzeme sağlanmasına ayrılmak üzere, beş-altı puldan oluşan ve seri tutarı, 150–200 kuruş arasında olan orijinal bir “Mehmetçik Serisi” çıkarılmasını, posta idaresine teklif etmektedir³⁸².

İkinci Dünya Savaşının topyekûn savaş olması itibariyle, cins ve yaş farkı olmaksızın her vatandaşın üzerine düşen görevi yerine getirmesi, dönem yazınında

³⁷⁸ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.14-15.

³⁷⁹ Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara, 1959, s.360; Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.175. İstanbul Milletvekili Kazım Karabekir, bu konu üzerinde parti grubunda yapılan tartışmalarda, İstanbul'da yaşayan ve ekonomik gücü elinde bulunduran Türk olmayan unsurların varlığına ve ortaya çıkacak boşluğun, bunlar tarafından doldurulması suretiyle ortaya çıkacak güvenlik tehlikesine işaretler; Türk halkın Anadolu'ya getirilmesine taraftar olmadığını, Türk olmayan unsurların Anadolu'nun uygun yerlerine tahliye edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre yapılması gereken, İstanbul'da Türk olan unsurların hakim kılınması ve bunun için de, bunların, şehrin en güzel yerlerinde konuşlanmış olan Türk olmayan unsurların yerlerine oturtulabileceklerini ileri sürmüştür. Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s.247-249.

³⁸⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VII, İctima:1, C:13, TBMM Matbaası, Ankara, 1944, s.111.

³⁸¹ **Yeni Mecmua**, Sa:83, 29 İkinciteşrin 1940, s.2; Sa:84, 6 Birincikanun 1940, s.2.

³⁸² Cemal Faik Yalın, “Mühim Bir Teklif: Mehmetçik Serisi”, **Yeni Mecmua**, Sa:83, 29 İkinciteşrin 1940, s.4.

sıkça vurgulanan konulardan biri olmuştur. Bu konuda, özellikle kadınların sorumluluğuna işaret edilmiş; gönüllü hastabakıcılık kurslarına katılmak suretiyle ülke savunmasına hizmet etmeleri, cephe gerisindeki görevleri başında vurgulanmıştır³⁸³.

Savaş yıllarında halkın sağlık konusunda bilinçlenmesini sağlamak amacıyla, askeri hastanelerde “*Gönüllü Yardımcı Hemşire Kursu*” adı altında hastabakıcılık kursları açılmış³⁸⁴; hasta vatandaşlara sağlık yönünden yardımda bulunulmasının, ulusal ve sosyal yönden bir borç olduğu vurgulanmıştır. Kızılay Hastabakıcı Okuluna girişin teşviki için de, genelgeler yayınlanmıştır³⁸⁵. Kızılay Hastabakıcı ve Hemşire Okulunun kuvvetlendirilmesi için alınan tedbirler arasında, öğrenci sayısı arttırılmaya çalışılırken; Amerika’dan iki uzman getirilerek okul idare ve öğretim sistemi yeniden gözden geçirilmiştir³⁸⁶.

Savaş döneminde alınan bütün bu savunma önlemlerin, günlük hayatta çeşitli yansımaları olmuştur. Bu dönemde büyük şehirlerde toplum yaşayışını en çok etkileyen uygulama, karartma uygulaması olmuş; bu uygulama, insanların çalışma, eğitim, eğlence ve dinlenme hayatlarında sınırlamalar getirmiştir. Geceleri açık olan dükkânlar, ışık sızmalarına karşı yeterince tedbir alamadıkları için, dükkânlarını erken kapatmak zorunda kalmışlar; özellikle açık tezgâhlarda satış yapanlar, daha zor durumda kalmışlardır³⁸⁷. Yaz aylarında tatil beldelerindeki eğlence mekânlarında dahi karartmaya dikkat edilirken³⁸⁸; İstanbul’da karartmanın devam etmesi dolayısıyla eğlence hayatını sınırlandıran bazı düzenlemeler yapılması gerekli görülmüştür. Sinemalar devam etmesine karşın, eğlence yerleri erken kapatılmış; şehir hatları vapur seferleri, belli bir saatten sonra kaldırılmış³⁸⁹; barların gece 24.00’den sonra kapatılmasına³⁹⁰; içki satışı ve gazinoların sıkı denetim altına alınmasına ilişkin kararlar alınmıştır.

³⁸³ **Akşam**, 25 Nisan 1940; 28 Nisan 1940; 4 Haziran 1940; **Ana**, Sa:21, İlkteşrin 1939, s.4-5.

³⁸⁴ **Ahali**, 10 Ağustos 1940. Sıhhiye Vekaleti teşkilatında görev alan sağlık personelinin yetiştirilmesi için Hıfzısıhha Mektebi bünyesinde açılan sıhhat memurları kursları uygulamasına, 1939–1940 yıllarında da devam edilmişse de; daha sonraki yıllarda, savaş dolayısıyla bu kurslara devam edilememiştir. **T.C. Devlet Yılığ**, 1945, s.368.

³⁸⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 1. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 5.27.8.

³⁸⁶ **T.C Devlet Yılığ**, 1945, s.

³⁸⁷ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.10.

³⁸⁸ Teoman Özalp, **a.g.e.**, s.161.

³⁸⁹ **a.g.e.**, s.159.

³⁹⁰ **Anadolu**, 22 Ekim 1942; 10 Kasım 1942.

Alınan tedbirlerin eğitim hayatındaki yansımaları, resmi daire ve kurumlarda çalışan memurların çalışma ve öğrencilerin derse giriş-çıkış saatlerinin, Vekiller Heyeti tarafından sabah 09:00-12:00, 13:30-17:00 olarak tespit edilmesidir. Teneffüs süreleri kısaltılmış, öğrencilerin karanlık basmadan evlerine dönmesinin sağlanmasına çalışılmıştır³⁹¹.

Sivil savunma konusunda gerekli önlemler alınmış olmasına rağmen; ekonomik yetersizlikler, sadece sosyoekonomik hayatı değil; sivil savunma önlemlerini de etkilemiştir. Bu nedenle alınan tedbirlerin yetersiz kaldığı görülmüş ve uygulamada bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Nakil araçlarının maskelenmesi ve sığınakların sağlıklı hazırlanmasında, halk gereken duyarlılığı gösterememiş; ekonomik faktörler de, bunda belirleyici olmuştur. Bununla birlikte, “*sanal yaralı*” uygulamasında olduğu gibi prosedürlerin çokluğu, savaş koşullarından bunalan halkı daha da isteksiz hale getirmiştir. Ülkemizdeki olanakların da, Avrupa ülkelerinin savaş sırasında kullandıkları hava teknolojisine göre yetersiz kaldığı görülmüştür³⁹².

Savaş yıllarında yaşanan ve ileride üzerinde durulacak olan toplumsal ahlak buhranı, bu sahada da “ihtikâr” şeklinde kendini göstermiş; savunma dolayısıyla ihtiyaç duyulan, ışığın sızmasını engelleyen malzemeler ile sığınaklarda kullanım zorunluluğu getirilen kum torbaları, piyasada karaborsaya düşmüş ve mevcut şartlardan istifadeye çalışan bu kişiler hakkında gerekli soruşturmalar yapılmıştır.

2.3-Savaş Koşullarının Toplumsal Ahlak Üzerindeki Etkileri

Savaş yıllarında yaşanan ekonomik sıkıntıların, kamusal düzeni bozduğu ve toplumsal ahlak üzerinde olumsuz etkiler meydana getirdiği görülmektedir. Savaş yıllarında, bir taraftan savaş zenginlerinin sayıları giderek artarken; diğer taraftan yaşam koşullarının gittikçe ağırlaşması, topluma ayakta tutan bir takım değerlerin yitirilmesi suretiyle sosyal yaşamı da olumsuz yönde etkilemiş ve hırsızlık, dolandırıcılık, rüşvet, suiistimal gibi hukuksal ve ahlaki normlara ters düşen olayların artmasına ve derin bir ahlak buhranı yaşanmasına yol açmıştır.

³⁹¹ Anadolu, 2 Aralık 1940

³⁹² Aydın Aybay, a.g.e., s.14.

Ahlak buhranının bir boyutunu, savaş dolayısıyla satın alma gücü azalan ve büyük bir geçim sıkıntısıyla karşı karşıya kalan insanların hayatlarını sürdürmek için yasal olmayan yollara başvurması teşkil etmiştir. Bu dönemde, evlerde ekmek kavgaları yaşanacak kadar yoksulluk hüküm sürerken; fakir insanların açlıkla, yoksullukla, pahalılıkla verdiği mücadele, savaş yıllarını konu alan edebi eserlerde de çok çarpıcı şekillerde ortaya konulmuştur.

Belediyenin önünde dökülecek etleri, bozuk malları, eksik ekmekleri bekleyen yaşlı kadınlar³⁹³ (Muzaffer Arabul, Çakrazlar); ekmek yerine süpürge tohumu yemek zorunda kalan insanlar³⁹⁴ (Pınar Kür, Biraz Daha Ölmek); önlük, ayakkabı, hatta iç çamaşırı giymeden okula gitmek zorunda kalan çocuklar³⁹⁵ (Ayla Kutlu, Emir Bey'in Kızları); çöpleri karıştıran, Kızılay'ın aş ocakları önünde yiyecek alma mücadelesi veren yoksul insanlar, işsizlik ve işsizliğin yol açtığı geçim sıkıntısı dolayısıyla toplumsal değerlerini yitiren kişiler³⁹⁶ (Faik Baysal, Sarduvan romanı) dönemi konu alan romanlarda karakterize edilmiştir. Bu romanların çoğunda, yasal olmayan yollara başvurulmasına gerekçe olarak, savaş dolayısıyla yaşanan açlık, sefalet ve geçim sıkıntısı gösterilmiş; işlenen suçlar, hayatı devam ettirebilmek için işlenen ve bu nedenle mazur görülebilecek şekilde okuyucuya yansıtılmıştır.

Savaş yıllarında temel tüketim maddelerindeki darlıklar ve yaşanan geçim sıkıntısı, sosyal yaşamda, yiyecek maddelerinde yapılan suiistimler şeklinde kendini göstermiştir. Daha fazla ekmek alabilmek için sahte karne düzenleyenler yanında; ölmüş insanların ekmek karnelerini kullananlar da görülmüştür³⁹⁷.

Yiyecek maddelerinde yapılan suiistimler, ekmekle sınırlı kalmamış; sabit ve dar gelirlilere düşük fiyatla yiyecek yardımı yapılmasına yönelik düzenlemede de, kanunun verdiği hakkı kötüye kullanarak, daha fazla istihkak elde etmeye ve bu yardımdan, azami kâr sağlamaya çalışanlar olmuştur. Şeker ve diğer yiyecek dağıtımında görülen bu suiistimal, yardımlardan yararlanmak için doldurulan ve yardım alacak kişinin kendisi ile bakmaya mecbur olduğu aile fertlerini gösteren beyannamelerde, bekârların evli; iki çocuğu olanların, beş çocuk sahibi olarak

³⁹³ Alev Sınar Çılğın, **a.g.e.**s.40.

³⁹⁴ **A.g.e.**, s.46.

³⁹⁵ **a.g.e.**, s.46.

³⁹⁶ Ramazan Kaplan, **a.g.e.**, s.81-85.

³⁹⁷ Muzaffer Arabul'un Çakrazlar, Oktay Akbal'ın Garipler Sokağı romanlarında, bu tür yollara başvuran insanlar yansıtılmıştır. Alev Sınar Çılğın, **a.g.e.**s.33, 40-43.

yazılması ve bekâr olduklarını yazanların da, çalışan babalarını dahi beyannameye göstermeleri suretiyle yapılan yardımlardan daha fazla hak almak istemeleri şeklinde kendini göstermiştir³⁹⁸.

Bu dönemde işlenen suçlarla ilgili istatistiksel verilere göre de, temel gıda ve giyim maddelerinde görülen hırsızlık olayları, en fazla ceza alınan suçu teşkil etmiştir. 1939 yılında 10.722 kişi hırsızlık dolayısıyla ceza alırken; bu sayı, 1943'te 15.605'e, 1944'te 15.223'e yükselmiştir³⁹⁹. Bu süreçte hırsızlık, insanların hayatlarını sürdürebilme ve geçimlerini sağlayabilmek için adeta bir zorunluluk olarak ortaya çıkmış; insanlar, en basit ihtiyaçlarını karşılamak için bile hırsızlığa başvurur hale gelmişlerdir.

Büyük şehirlerde ve geceleri uygulanan karartma uygulaması sırasında artan hırsızlık, adam öldürme olaylarına karşı, zabıta tarafından emniyet tedbirleri alınmışsa da; bu cezai tedbirlerin, zaman zaman kamuoyunda eleştiri konusu olduğu görülmektedir. Savaş koşullarından kaynaklanan ekonomik yetersizliklerde, maddi durumu kötü olan insanların çalışmalarından istifade edilmesi ve bunların üretici hale getirilmeleri, kalkınma davası çerçevesinde dönem yazınına konu olmuş, bu noktada, cezai tedbirler yerine, savaş sıkıntısından bunalmış olan insanlara iş ve çalışma imkânı sağlayacak tedbirler alınması üzerinde durulmuştur.

Bu konuya değinen yazarlardan biri olan Ahmet Dünder, "*İmralı Tecrübesi ve Hayatımız*" başlıklı yazısında, İmralı adasındaki mahkûmların, üretimde bulunarak ada ekonomisine katkıda bulduklarına, sanat öğrenerek çalışma alışkanlığı kazandıklarına ve kendi geçimlerini temin ettiklerine temas etmekte; bu tecrübenin, ülkemizdeki boş gezen ve çalışmayan insanlar için de uygulanmasını ve bu kişilerin, zorla da olsa kanunlar ve iş sahaları vasıtasıyla çalışma mahkûmiyetine tabi tutulmalarını, milli bir dava olarak ele almaktadır⁴⁰⁰.

Dönem içerisinde, geçim sıkıntısının yol açtığı bu suçlar yanında; halkı dolandırmak suretiyle gayrimeşru kazanç sağlamaya yönelik girişimler de görülmüştür. Bu girişimler arasında, örfi idare makamları adına şantaj yaparak para kazanan bir şebekenin ortaya çıkarılması, kamuoyunda tartışmalara yol açmıştır. Bu

³⁹⁸ Eli Şaul, a.g.e., s.155.

³⁹⁹ 1939–1945 yılları arasında, hırsızlık suçundan hüküm giyenler için bkz. **Hükümlüler İstatistiği, 1938-1950**, s.71-72.

⁴⁰⁰ Ahmet Dünder, "*İmralı Tecrübesi ve Hayatımız*", **Barış Dünyası**, Sa:2, Şubat 1944, Yıl: 1, s.15-16.

olayın en önemli tarafı, örfi idare gibi hassasiyet gösteren, korku ve saygı telkin eden ciddi bir makamın adının geçmiş olmasıdır. Bu nedenle de, yalnız şantaj çetesi değil; örfi idareye mensup şerefli subayların böyle bir harekette bulunmalarına inanarak onlara para veren iş ve sermaye çevreleri de sorumlu görülmüştür⁴⁰¹.

Ahlak buhranı, ticaret hayatına da yansımış ve fiyat artışları dolayısıyla yapılan sözleşme hükümlerine uyulmaması şeklinde, ticaret davalarının artmasında etkili olmuştur. Buna göre, 5 ay önce yapılan bir sözleşmeye göre 2 ay sonra malın teslim edilmesi gerekirken; iki ay içerisinde fiyatların artış göstermesi üzerine, şahsi menfaatler uğruna, mal teslim edilmez duruma gelmiştir⁴⁰².

Kamusal düzeni etkileyen ahlaki buhranın bir diğer boyutunu da, toplumun temel taşı olan aile kurumu üzerindeki sarsıcı etkileri teşkil etmiştir. Askeri seferberlik dolayısıyla geçim sıkıntısının büyük boyutlara ulaşması, ekonomide ortaya çıkan temel işgücü arzı açığını kapatmak ve ailenin geçimini sağlamak noktasında kadınların sorumluluğunun artması ve çalışma hayatına daha çok girmek mecburiyetinde kalmaları gibi hususlar; toplumsal yaşama, aile kurumunun sarsıntıya uğraması, aile içerisindeki çocukların daha çok ihmal edilmesi, terk edilmesi, sağlıksız çocuklar yetişmesi, çocuk suçluluğunun artması şeklinde yansımıştır. Bu dönemde, sokaklarda köprü altlarında başıboş yaşayan, evsiz ve kimsesiz çocuklar, kucağında çocukları ile dilenen genç kadınlar, işsiz güçsüz dolaşan insanlar, şehirlerin genel görüntüleri halini almıştır. Görüldüğü gibi, ülkemiz savaş dışında kalmakla birlikte; savaşın getirdiği ekonomik sıkıntıların toplumsal yaşam üzerindeki etkileri çok derin olmuştur.

Bu dönemde pek çok kişinin askere alınması dolayısıyla güç durumda kalan bazı kadınların fuhşa başvurması⁴⁰³ ve randevuevleri sayısında görülen artış da, aile değerlerinin ve toplumsal ahlakın nasıl bir çöküntü içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Savaş zengini ve vurguncu tüccarlar, kazançlarını buralarda değerlendirirken; buraları, düşkün durumda olan bazı kadınlar için geçim kapısı olmuştur. İşsiz kalan kadın, yokluğun ortasında yalnız kaldığı zaman, kendisini

⁴⁰¹ **Büyükdoğu**, 25 Şubat 1944, Sa:20, s.

⁴⁰² Nejat Muhsinoğlu, "Müddeiumumi ve Hakimler Arasında", **Büyükdoğu**, Sa:13, 10 Birincikanun 1943, s.4.

⁴⁰³ İnsanların, savaş yıllarında geçim sıkıntısı dolayısıyla fuhşa sürüklenmeleri, Yılmaz Karakoyunlu'nun, Salkım Hanımın Taneleri romanında işlenen konulardan biri olmuştur. Alev Sınar Çılğın, **a.g.e.**, s.47.

ahlaksızlık ve fuhuş girdabı içerisinde bulmaktadır. Bu durum, inzibati tedbirler yerine; sosyal tedbirler kapsamında gerçekleştirilecek sosyal yardım ve iş sahasındaki teşkilatlanma ile, sorunlara çözüm bulunması hususuna önem kazandırmıştır⁴⁰⁴.

Toplumda artan fuhuş olaylarında, geçim sıkıntısı yanında; yeni hayat şartları ve batıdan gelen tesirlerin de, etkili olduğu düşünülmekte; bu tesirlerin, gerçek bir namus batakhanesi olan randevuevlerini ortaya çıkardığı ve buralarda, ahlak kıymetinin bir değirmen gibi öğütüldüğü belirtilmektedir⁴⁰⁵.

Bu dönemde nikâhsız birleşmelerden doğan gayrimeşru çocukların artması, zina olaylarının da yaygınlaştığını göstermektedir. Nitekim, 1941–1945 dönemi itibariyle boşanma olaylarına bakıldığında; aile içi geçimsizlikten sonra, boşanmaların en önemli sebebinin zina olduğu, zina sebebiyle boşanmaların sürekli artış gösterdiği ve zina olaylarının, çoğunlukla kadın tarafından yapıldığı görülmektedir⁴⁰⁶.

Adliye Vekâleti Ceza İşleri Genel Müdürlüğü teşkilatında yer alan Burhan Köni de, 1941 yılında Ankara Radyosunda yaptığı Cumhuriyet Bayramını açış konuşmasında, aile birliğinin toplumun temel taşı olduğuna ve bu birliği teşkil eden karı-koca-çocuklar arasındaki ilişkilerin, Medeni Kanunla düzenlenmiş olduğuna işaret ettikten sonra; meşru olmayan yollardan yapılan birleşmelerin ve bu birleşmelerden meydana gelen nesebi belli olmayan çocuklar sayısının arttığına dikkat çekmiş, sosyal birlikteliği ve aile düzenini sarsan bu durumun önlenmesi için, vekâletçe esaslı tedbirlerin alınmasına başladığını belirtmiştir⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ Ahi Evren, “Yerine Göre: Fuhuşla Mücadele”, **Babalık**, 27 Şubat 1940. Dönemin muhafazakar görüşlü dergilerinde, fuhuşla mücadele konusunda alınacak ahlaki tedbirler kapsamında, kışın barlar, çalgılı gazinolar ile yazın plajlar, mesire yerlerinin kontrol altında tutulması; çalgılı gazinolarda şarkı okuyan bayanların sahnede oturmalarının yasaklanması; plajlarda kadın ve erkeklerin ayrılması; ahlak düşkünlerinin ağır cezalara çarptırılması gibi hususlara yer verilmiştir. Mahmut Yesari, “Ahlak Facialarımız Üstünde”, **Büyükdoğu**, 31 Birincikanun 1943, Sa:16, s.3.

⁴⁰⁵ Orhan Rahmi Gökçe, “Batakhaneler”, **Anadolu**, 19 Ocak 1944.

⁴⁰⁶ **Boşanma İstatistikleri 1940-1963**, s.12. 1941 yılında boşanma sebebi teşkil eden zina olaylarının sayısı, 935 iken; bu sayı, 1942 yılında 1432’ye, 1944 yılında 1535’e, 1945’te 1670’e yükselmiştir.

⁴⁰⁷ **Cumhuriyetin 18. Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1941, s.6.

Adliye Vekâleti tarafından, konunun bilimsel biçimde ele alınıp tartışılması ve sorunlara, kalıcı çözüm yollarının bulunması amacıyla, 1941–1942 yıllarında büyük bir anket düzenlenmiş; anket sonuçları, mülki amirler, hâkimler, savcılar ve çeşitli bilim dallarından profesörlerin görüşleri alınarak, Bakanlık Hukuk İşleri Genel Müdürlüğü tarafından rapor haline getirilerek hükümete sunulmuştur. Rapora göre, Medeni Kanunun uygulanmasını önleyen nedenler arasında, halkın geleneklere bağımlılığı; imam nikâhının evlenme ve boşanmadaki kolaylığına karşı, resmi nikâh formalitelerinin çokluğu gösterilmiştir⁴⁰⁸.

Toplumsal ahlâkı zedelemek suretiyle sosyal düzeni zedeleyen bu tür olaylar, evlenme çağına gelenlerin evlenmelerini teşvik etmek suretiyle, evlilik meselesine ayrı bir önem kazandırmış⁴⁰⁹; hükümeti de, birtakım tedbirler almak zorunda bırakmıştır. 1944 yılında nesebi belli olmayan çocukların hukuki vaziyetlerini belirleyecek kanun projesi hazırlıklarına başlanmış; resmiyet kazanmamış birleşmeler hakkında alınacak tedbirler üzerinde de tetkikler yapılmıştır⁴¹⁰. Adliye Vekâleti tarafından yürütülen tetkikler kapsamında, vali ve savcılar yanında profesörlerin görüşlerine de müracaat edilmiş; alınan cevaplarda, mevcut kanunlarda günün koşullarına uygun değişiklikler yapılması, boşanma usullerinin kolaylaştırılması, evlat edinme işlerinin hızlandırılması, imam nikâhının fuhuştan farksız olduğunun, her türlü imkânlarla halka anlatılması gibi hususlar tavsiye edilmiştir⁴¹¹.

Savaşın toplumsal ahlak üzerindeki tesirleri açısından bir başka gelişme, ihtikâr, karaborsa, vurgunculuk gibi adlarla tanımlanan ve ülkenin sosyoekonomik bünyesinde yoksul kesimler zararına işleyen gayrimeşru hareketlerin yaygınlaşması olmuş; bu tür hareketlerle mücadelede, MKK, kamusal düzen içerisinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Savaş yıllarında, geçim sıkıntısı, açlık, salgın hastalık gibi pek çok sosyoekonomik problemlerle karşılaşan yoksul halk kesimleri yanında; savaş koşullarından faydalanarak, kıtlığı çekilen maddeleri el altından yüksek fiyatla satan ve bu suretle büyük paralar kazanan savaş zenginleri zümresi belirmiştir⁴¹². Bu

⁴⁰⁸ Hicri Fişek, “Sunuş”, **Türkiye’de Ailenin Değişimi-Yasal Açıdan İncelemeler**, s.8.

⁴⁰⁹ Ali Fuat Başgil, “Evlenmeleri Nasıl Teşvik Edebiliriz”, **Barış Dünyası**, Sa:7, Mart 1944, s.5-6.

⁴¹⁰ “Tescil Edilmemiş Birleşmeler” **Barış Dünyası**, Sa: 5, Mart 1944, s.19.

⁴¹¹ “İçtimai Meseleler: Kanun dışı evlenmeler, nesebi gayri sahih çocuklar”, **Anadolu**, 2 İkincikanun 1943

⁴¹² Vehbi Koç, ihtiyaç duyulan mallar gelmeyince, ihtiyaç sahiplerinin, malını kaçta bulursa almak zorunda kaldıklarını ve bu sistemde bazı insanların, anormal kazançlar sağladıklarını belirtirken;

hareketler o kadar yaygınlaşmıştır ki; “harp zengini”, “istifçi”, “karaborsacı”, “muhtekir”, “vurguncu” kelimeleri, savaş yıllarında gündelik yaşamda sıkça kullanılır hale gelmiş; dönemin mizah dergilerinde çizilen karikatürlerle de, sık sık hicvedilmiştir.

İhtikâr olaylarına yol açan nedenlerin başında, talebin artması karşısında arzın azalması ve bunun üzerine fiyatların artması şeklinde kendini gösteren arz-talep dengesi yer almıştır. Dönem içinde dördüncü ticaret mahkemesinde görevli bir hâkim, sorunun bir ahlak ve zihniyet meselesi olduğuna temasla; hükümet bir mal için sınır koyduysa, kimsenin o maldan fazla almaya hakkı olmadığını, bunun bir ticaret zihniyeti, ticaret terbiyesi olduğunu belirtmektedir⁴¹³.

Dönem boyunca görülen ihtikâr olayları, sıkıntısı çekilen malın piyasadaki çekilerek fazla fiyatla veya ucuza satılan malın hileli satılması şeklinde kendini göstermiştir. Artan vergiler ve fiyat kontrolleri dolayısıyla, maliyeti azaltma suretiyle hileli satışlar yaygınlaşmış; piyasada gaz kokan peynirler⁴¹⁴, yağsız ekşi yoğurt, esmer undan yapılmış gıda maddeleri, içlerine kum karıştırılmış makarnalar görülmeye başlanmıştır⁴¹⁵. Bu durum, insan sağlığını tehdit ederken; savaş yıllarında, jilet, saat gibi günlük ihtiyaçlar için kullanılan malların da, çoğu zaman bozuk ve kullanışsız olduğu görülmüştür⁴¹⁶. Dönem yazınında bu duruma dikkat çekilirken; ihtikârla sürdürülen mücadelenin yalnızca fiyatlarla sınırlı kalmaması, satın alınan mallarda görülen hilelere karşı da gereken tedbirlerin alınması ve bu malların belediye tarafından kontrol edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır⁴¹⁷.

Bu dönemde karaborsaya düşen maddeler arasında, ekmek, kahve, çay, yağ, pirinç, sabun, şeker gibi talebin çok olduğu maddeler yer almıştır. Karaborsaya düşen bu maddelerin fiyatlarının büyük ölçüde yükselmesi, gündelik yaşamı büyük ölçüde etkilemiş; özellikle şeker fiyatlarında görülen yüksek artış, şeker tüketiminin büyük

tüccar-işadamı olarak savaş yıllarında kendilerinin içinde bulunduğu durumu da, “firma sahibi olduğum 1926 yılından 1939 yılına kadar benim ve yanımda çalışan arkadaşlarımın dürüstlüğü için her türlü yemini edebilirim. 1939’dan 1946’ya kadarsa kuruluş olarak ahlâkımız bozuldu, duyduğumuz veya duymadığımız birçok olay geçti, tabii bilerek ya da bilmeyerek müşteri karşısında lekelenidik” sözleriyle ortaya koymaktadır. **Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç**, Haz: Can Dünder, s.143-144.

⁴¹³ Nejat Muhsinoğlu, “Müddeiumumi ve Hakimler Arasında”, **Büyükdoğu**, 10 Birincikanun 1943, Sa:13, s.4.

⁴¹⁴ Selman Cafer, “Gaz Kokan Peynirler”, **İktisadi Yürüyüş**, Sa:11, Mayıs 1940, s.15.

⁴¹⁵ “Dikkat”, **Tan**, 21 Mayıs 1943.

⁴¹⁶ **Tan**, 9 Haziran 1944.

⁴¹⁷ Vecdi Keyn, “İhtikâr”, **İktisadi Yürüyüş**, Sa:56, 1 Nisan 1942, s.13, 22.

ölçüde sınırlandırılmasına yol açmıştır. Köylerde, şeker ve kahve lüks tüketime girerken; evlerde ve kahvelerde çay için kuru üzüm, tatlılar için de üzüm pekmezi ve kuru incir tatlandırıcı olarak yaygınlık kazanmıştır⁴¹⁸. Savaş yıllarında ülkemizde, ekmek ve şeker kıtlığı yaşanırken; et fiyatlarının yükselmesi dolayısıyla da, et tüketimi azalmış ve marketlerde, genellikle tavuk ve balık satışı yapılmıştır⁴¹⁹.

Bu tür hareketleri önlemek yolunda alınan tedbirlerin başında, MKK gelmiştir. MKK ile alınan önlemler, vurgunculukla sağlanan kazançların gayrimeşru olduğunu göstermesi açısından önem taşımakla birlikte; fiyatlar üzerinde getirilen sıkı devlet kontrolü, karaborsacıyı önlemekte yetersiz kalmış, mal darlığı sıkıntısı artmış, karaborsa da yaygınlaşmıştır⁴²⁰.

MKK, getirdiği yasal düzenlemelerle dönemin kamusal hayatında önemli yere sahip olmuştur. MKK'na aykırı hareket edenler için mahkemeler kurulmuş ve gerekli cezalar verilmiştir⁴²¹. Milli Korunma Mahkemelerine verilenleri, kendilerine isnat edilen suçlar ile dönemin basınından izlemek mümkündür.

MKM'lerine intikal eden suçlar arasında, Fiyat Murakabe Komisyonlarının tespit ettiği fiyatlardan daha yüksek olarak satış yapmak; dükkânında bulunan ürünü satışa sunmamak; el koyma hükümlerine bağlı olan mısır, arpa, buğdayı ofise teslim etmemek; buğday unundan yapılması yasaklandığı halde simit ve börek yapıp satışa sunmak; pirinç ve undan yapılması yasaklanan revaniyi ticaret amaçlı olarak yapmak; meydana getirilen ekinden belli miktarını hükümete satış yapmamak; karnesiz ekmek dağıtmak; faturasız mal alıp satmak; dükkânında bulundurduğu gıda maddeleri için kanunî süre içerisinde beyanname vermemek veya eksik göstermek; dükkânındaki mallara cins ve fiyatını gösteren etiket koymamak, kira bedelini normalin üzerinde tutmak gibi suçlar yer almıştır. Mahkemelere intikal eden bu suçlara, ağır para, hapis, dükkân kapatma, ticaretten men etme gibi cezalar verilmiştir

⁴¹⁸ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.8.

⁴¹⁹ Lynn A. Scipio, **My Thirty Years in Turkey**, Richard R. Smith Publisher, New Hampshire, 1955, s.305.

⁴²⁰ Asım Us, **a.g.e.**, s.518.

⁴²¹ 1942 yılı itibariyle, adli teşkilatta genişleme kaydedilmiş; gerekli görülen bazı yerlerde yeniden Sulh Hakimlikleri, İcra Hakimlikleri, Ağır Ceza Teşkilatı oluşturulurken, Milli Korunma davalarının önemi göz önünde bulundurularak Ankara, İstanbul, İzmir, Zonguldak'ta MKM kurulmuş ve bunların dışında kalan yerlerde, Asliye Ceza Mahkemeleri, MKK kapsamına giren asliye davalarını görmekle görevlendirilmiştir. **CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar**, s.13. 1942-1946 yılları itibariyle, Milli Korunma Mahkemeleri faaliyeti için bkz. **Adalet İstatistikleri 1940-1946**, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:283, Ankara, 1948, s.326-328.

Kanunun getirdiği yasal düzenlemelere uymayanlar arasında, vilayet idare heyetlerinde yer alan itibar sahibi kişilerin de bulunduğu tanıklık edilmiştir. Bunlardan biri olan Samsun Vilayet İdare Heyeti Başkanı Mustafa Aldıkaçtı, Samsun'da fazla fiyatla şeker satmak suçundan, 15 gün tutuklu kaldıktan sonra iki yıllığına Amasya'ya sürgüne gönderilmiş, 500 lira ağır para cezasına çarptırılmıştır⁴²². Samsun ilinin teftiş ve çalışma raporlarında da, bu olaya değinilmekte ve bu olaydan dolayı, adı geçen kişinin itibarını yitirdiği belirtilmektedir⁴²³.

Savaş yıllarında MKM'ne verilenlerden biri de, iş dünyasının tanınmış isimlerinden Vehbi Koç'tur. Fabrikalarında ürettikleri zeytinyağının belirli kısmını ayniyat vergisi olarak veren Koç ve ortaklarının, 1943 yılında devlete teslim ettikleri zeytinyağı miktarı, asidi yüksek olması itibariyle yetersiz görülmüş ve bunun üzerine, Gemlik'te MKM'ne sevk edilmişlerdir. Sonuçta mahkeme, belirlenen miktardaki zeytinyağının gününden önce teslimine dayanarak, sanıkların beraatına karar vermişse de; Vehbi Koç, kendisini çok üzen bu olay sonrasında, zeytinyağı fabrikasını Varlık Vergisi yüzünden satmak zorunda kaldıklarını kaydetmektedir⁴²⁴.

İhtikâr olaylarıyla mücadelede, MKK'na dayanılarak bu tür tedbirler alınırken; kanunun fiyatlar üzerinde getirdiği sıkı devlet kontrolü ile vurgunculuğun önlenememesi üzerine piyasa ekonomisi uygulamasına geçilmiştir. Bu suretle üretimin artacağı, talebin karşılanacağı ve vurgunculuğa fırsat verilmeyeceği düşünülmüşse de; bu uygulama da, fiyatların serbest bırakılmasıyla hayat pahalılığının yükselmesine yol açmış ve savaş zenginlerinin, daha da zenginleşmesine ortam hazırlamıştır. İşte Varlık Vergisi, savaş yıllarında uygulanan fiyatlarda devlet kontrolü ve piyasa ekonomisi tedbirlerinin başarısız olduğu böyle bir ortamda tek seferlik servet vergisi olarak ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde, devlet işlerinin adil biçimde ve sorumluluk bilinciyle yürütülmesi⁴²⁵ noktasında yaşanan sorunlar da, kamusal düzeni etkilemiş; alınan

⁴²² Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1983, s.187-188.

⁴²³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 490.10, Yer No: 700.384.1.

⁴²⁴ **Özel Arşivinden Belgeler ve Anlarıyla Vehbi Koç**, Haz: Can Dünder, s.150.

⁴²⁵ Bu dönemde, devlet dairelerinde görülen işlerin günü gününe çıkarılması, yürütülmesi, hükümeti en esaslı ve üzerinde hassasiyetle durduğu prensiplerden biri olmuş; bu konuda Dâhiliye Vekâleti tarafından vilayetlere tamimler gönderilmiştir. Bu tamimlerden birinde, bazı vilayetlere yazılan yazılara aylarca cevap alınmadığından duyulan rahatsızlık dile getirilmiş ve bu tür geciktirme ve

tedbirlerle elde edilmesi düşünölen verimi azaltan önemli bir etken olmuştur. Savaş koşullarında ağırlaşan geçim sıkıntısı, fiyat kontrolleri, karne sistemi, vergi toplama gibi işlerin yürütölmesi için istihdam edilen sabit ve dar gelirli memur zümresini, zaman zaman vazife sorumluluklarından uzaklaşarak rüşvet gibi meşru olmayan yollardan kazanç sağlamaya; aldıkları rüşvet karşılığında da, yetkilerini kullanmaktan kaçınmaya sevk etmiştir⁴²⁶. Memurların geçim düzeyinin çok düşük olması, dönem yazınında da üzerinde durulan konulardan biri olmuş; devlet işlerinin iyi yürütölmesi noktasında, memurların mali vaziyetlerini düzeltmek için esaslı tedbirler alınması gerekliliği ortaya konulmuştur⁴²⁷. Nitekim savaş yıllarında sosyal yardım çalışmaları kapsamında ele alınan hususlar arasında, memur kesimine yönelik düzenlemelere de yer verilmiştir.

3-Sosyal Yardım Çalışmaları

Savaş yıllarında, ağırlaşan savaş koşullarının özellikle dar gelirli ve yoksul kesimler üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkileri hafifletmek ve muhtaç durumda bulunanlara yardım elini uzatmak amacıyla sosyal yardım kuruluşlarının önemli girişimleri olmuştur. Bu dönemde, Halkevlerinin sosyal yardım şubesi, Yardım Sevenler Cemiyeti, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Maarif Cemiyeti, asker ailelerine yardım amacıyla kurulan yardım büroları; savaşın ağır koşullarının yoksul kesimler üzerinde meydana getirdiği ağır yükü hafifletmeye çalışmak suretiyle cephe gerisinde zor şartlar altında sosyal dayanışmanın en güzel örneğini vermişlerdir.

ihmalkârlıklar için birtakım inzibati tedbirlere başvurulacağı bildirilmiştir. Ahi Evren, “Devlet ve Halk İşlerine Dair”, **Babalık**, 25 Mart 1940.

⁴²⁶ 1938–1947 yılları itibariyle rüşvet alıp verenlerin, giydikleri hüküm türlerine göre ayrılışları için bkz. **Hükümlüler İstatistiği 1938-1950**, Yayın No: 337, Ankara, 1952, s.12-13

⁴²⁷ “İhtikar Neden Önlenemiyor?”, **Tan**, 30 Ocak 1944; Ahmet Emin Yalman, “Yiyecek Maddeleri Niçin Pahalılaşıyor?”, **Vatan**, 24 Kasım 1943. Bazı yazarlar, devletin temeli olması itibariyle, memurlara yönelik bu eleştirileri haksız bulmakta; bunu, “memur düşmanlığı” olarak görmektedir. Bu noktada, ölkemizde memur sınıfının, idareyi elinde bulunduran aydın insanlardan oluştuğu ileri sürölerek; ölkemizin devlet halinde bağımsızlığını koruyarak yaşaması, sınıfsız bir millet halinde yarının dünyasında yerini alması için, bu sınıfın gerekliliği ortaya konulmakta ve içinde buldukları sorunlara karşı da, duyarlılık gösterilmesi istenilmektedir. Feridun Akdağ, “Davalarımızın Kıtası: Ah Şu Memurlar”, **Barış Dünyası**, Sa:6, 10 Mart 1944, s.11, 14.

Türkiye Yardımsevenler Cemiyeti, 1928’de Mevhibe İnönü himayesinde Ankara’da kurulmuş; 22 Haziran 1940 tarih ve 2/13763 sayılı Vekiller Heyeti kararıyla, genel menfaatlere hizmet eden cemiyetler arasına katılmıştır⁴²⁸.

1942 yılı itibariyle, Ankara’daki genel merkez dışında; 42 ilde merkez ve 53 kazada şubeleri mevcuttur. Bu cemiyetin savaş yıllarındaki çalışmaları kapsamında, çorap, beyaz iş atölyeleri açmak suretiyle işsiz kadınlara iş temini; yüksek tahsil yapan gençleri korumak amacıyla kız talebe yurtları açılması; muhtaç durumda olan hamile kadınlara yardımlar yapılması, yoksul annelere bebek takımları ve süt çocuklarına süt gönderilmesi; muhtaç mekteplilerin kitap, defter, önlük, gıda ihtiyaçlarının karşılanması; yoksul ailelere her sene kış başında şeker, yağ, nohut, bulgur gibi gıda maddeleri ile kömür dağıtılması; erlerin kışlık giyecek, yoksulların elbise, hastaların ilaç ihtiyaçlarının karşılanması; zelzele felaketine uğrayan vatandaşlara giyim eşyası yardımı yapılması; hastabakıcı, telgraf muhabere kursları açılması faaliyetleri yer almıştır⁴²⁹.

Dönemin sosyal yardım kuruluşları içerisinde, Kızılay’ın⁴³⁰ önemli yere sahip olduğu görülmektedir. Dönemin savaş koşulları yanında; dönem boyunca sıkça görülen doğal afetler, bu kuruma ayrı bir önem kazandırmıştır. Savaş yıllarında Kızılay vasıtasıyla, savaş alanı haline gelen adalar ve Yunanistan halkı⁴³¹, savaş tutsakları, gözaltılar ve mülteciler için Kızılhaçla işbirliği halinde yardımlar yapılmış⁴³²; İzmir’de gerçekleşen İngiliz ve İtalyan yaralı ve hasta savaş esirlerinin değişimi sürecinde yapılan yardımlar⁴³³, sınırda bekleyen askerler için yapılan

⁴²⁸ Cumhuriyetin 18 inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar, s.150.

⁴²⁹ CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu’nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar, s.144-145; Ahali, 6 Kanunusani (Ocak) 1943; T.C.Devlet Yıllığı, 1945, s.554.

⁴³⁰ Kızılay, savaşlarda yaralanan askerlere bakmak ve onların yaralarını sarmak amacıyla, 1868 yılında “Mecrutin ve Marda-yı Askeriyeyi İmdat ve Muavenet Cemiyeti” adı altında kurulmuştur. Yusuf Alper, “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de Sosyal Güvenlik: Amele Birliğinden Sosyal Güvenlik Kurumuna”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, s.406.

⁴³¹ Bu dönemde Kızılay aracılığıyla Yunanistan’a yapılan yiyecek ve hububat yardımları, CHP Grubunda tartışmalara yol açmıştır. Kazım Karabekir, içinde bulunulan durumda, tüketimin önemine işaret ederken; tüketimin, yurt dışına çıkarılan kısımlar da dahil olmak üzere, hükümet tarafından sıkı kontrol altına alınması gereğini vurgulamıştır. Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s.379-382.

⁴³² Kızılay’ın yurt dışı çalışmaları kapsamında, dünya savaşı sonucunda ayrı yerlerde kalmış ailelerin, birbirinden haberdar olmasını sağlamak için uluslar arası usule uygun olarak haberleşme kartları bastırılmış; tutsak subay ve erlerin askeri kıta, sağlık ve gözaltı yerlerini bildiren posta kartları hazırlanmış; sınırlarımızdan gelen mültecilere aynı ve nakdi yardımlar; savaş dolayısıyla sefaletle uğramış olan ülkelere Kızılhaç aracılığıyla yardımlar yapılmıştır. **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.539-540.

⁴³³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 203113, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 179.236.4

giyecek yardımları⁴³⁴, deprem, yangın, su baskını, heyelan bölgelerine yapılan aynı ve nakdi yardımlar⁴³⁵, yoksul ve bakıma muhtaç öğrencilere yönelik kitap, ayakkabı, giyecek, yiyecek yardımları ve sağlık kampları uygulaması, dönem boyunca Kızılay'ın başlıca faaliyet sahasını teşkil etmiştir.

Okulların yaz tatili devrelerinde, zayıf, yoksul, bakımsız ve hastalanma eğilimi olan çocukları, açık havada disiplinli bir bakımla ve iyi beslemek, spor yaptırmak suretiyle, kuvvetli ve sağlam bünyeli olarak okullarına göndermek üzere ülkenin bazı yerlerinde Kızılay Gençlik Kampları açılmıştır. Bu kamplarda verimlilik temini için, Amerikalı uzman Ezra Young'un başkanlığında sporcu ve uzman öğretmenlerden bir heyet oluşturulmuş; bu heyet tarafından, 1944 yılında Kamp El Kitabı adında bir broşür hazırlanmıştır. Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü teşkilatı tarafından satın alınan bu broşürün, halkevleri teşkilatına da tavsiye edildiği görülmektedir⁴³⁶.

Yoksulluğun gittikçe artması nedeniyle, günde bir öğün bile sıcak yemek bulamayan insanlara yiyecek sağlamak için, her semtte Kızılay Aş ocakları açılmış; yoksul kesimlerin bu imkândan yararlanmasına çalışılmıştır⁴³⁷. Aşevleri vasıtasıyla mülteci ve göçmenlere de yardımlar yapılmıştır. Kızılay'ın faaliyetlerine, hayırseverler, işverenler, tüccarlar da destek vermiş; yardımda bulunanların isimleri gazetelerde yayınlanmıştır. Hükümet tarafından da, İstanbul'da, muhtaçlara yiyecek yardımında bulunmak üzere açılması düşünülen aş ocakları için⁴³⁸, Kızılay'a 200 ton buğday verilmesi kararlaştırılmıştır⁴³⁹.

Çocuk Esirgeme Kurumu, 30 Haziran 1921 tarihinde, Atatürk'ün önderliği ile Milli Mücadeleye katılan şehit çocukları, diğer felaketselere uğramış çocukların her türlü bakım ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Himaye-i Etfal Cemiyeti adı altında dernek statüsünde kurulmuş⁴⁴⁰; 1935 yılında Çocuk Esirgeme Kurumu adını

⁴³⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 1. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 5.23.12. Kızılay tarafında Milli Müdafaa Vekâleti emrine savaş paketi ve çadır teslim edilmiş; ihtiyaç halinde ordu emrine verilmek üzere, Kızılay Cemiyeti Hastane Depoları tesis edilerek, malzeme ve eşyalar depo edilmiştir. **Cumhuriyetin 18 inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, s.105.

⁴³⁵ **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.536-537.

⁴³⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 868.420.01.

⁴³⁷ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.20-21.

⁴³⁸ 1942-1945 yılları itibarıyla, İstanbul'da 17 aş ocağı açılmış; bu aş ocakları vasıtasıyla, fakir vatandaşlara ve öğrencilere yemek dağıtılmıştır. **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.538.

⁴³⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 203108, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 179.235.31.

⁴⁴⁰ Ethem Çengelci, **Cumhuriyet Türkiyesinde Sosyal Hizmetlerin Örgütlenmesi**, Şafak Matbaacılık, Ankara 1996, s.6.

almış; 1937 yılından sonra da, kamu yararına çalışan kurum olarak bütün illerde örgütlenmiştir⁴⁴¹. Böylece çocuklara yönelik sosyal hizmetler, bu kurum çatısı altında yürütülmüştür.

Çocuk Esirgeme Kurumuna bağlı olarak faaliyet gösteren çocuk yuvaları, annesi ölmüş ve bakıma muhtaç çocukların hayatlarını kurtaracak yaşa gelinceye kadar yetiştirildiği ve himaye edildiği yerler olmuştur. 1925 yılında kuruma bağlı olarak faaliyete geçen Ankara Keçiören'deki Çocuk Yuvasında, süt çağını geçmiş kimsesiz çocukların elışı, hikâye ve oyunlarla ruhen gelişmelerine çalışılırken; mektep çağına gelenler, Keçiören İlkokuluna ve daha sonra kabiliyetlerine göre lise veya sanat okullarına gönderilerek tahsilleri sağlanmış⁴⁴², kız çocuklarına biçki-dikiş öğretilmiş, evlenme çağına gelenlerin mutlu yuva kurmasına çalışılmıştır. Çocuk yuvası bünyesinde, işe giden kadınların çocuklarının bakımı için de, bebek ve meme çocukları ile oyun çocuklarına mahsus iki kısımdan oluşan gündüz bakımevi oluşturulmuştur⁴⁴³.

Savaş koşulları, Çocuk Esirgeme Kurumunun savaş yıllarındaki çalışmalarını da etkilemiş; bu dönemde, savaş koşullarının kimsesiz ve yardıma muhtaç çocuklar üzerinde meydana getirdiği sıkıntılar giderilmeye çalışılmıştır. Savaş dolayısıyla erkeğin silah altına alınması, kadının çalışmak durumunda kalması ile birlikte ağırlaşan yaşam koşulları, çocukların hayatına olumsuz yönde yansımış; sokaklarda dilencilik yaparak geçinen, evden kaçan, kimsesiz ve bakıma muhtaç çocukların sayısı artmış; bunların korunması, bakımı ve topluma yeniden kazandırılması, ÇEK'nun başta gelen çalışma sahası olmuştur.

ÇEK faaliyetleri kağısında, çocuk bakımevleri, yurtlar açılmış; okullardaki yoksul talebelere yiyecek, giyecek, okul malzemesi yardımları yapılmış⁴⁴⁴; muayene ve tedavi imkânları sağlanmış; genel merkez tarafından, ikiz çocuk dünyaya getiren annelere ve en az altı çocuğu olan ailelere, parasız bez ve kumaş dağıtımı

⁴⁴¹ Yusuf Alper, **a.g.m.**, s.414.

⁴⁴² Dönem dergilerinde, Çocuk Esirgeme Kurumu sayesinde liselerde, sanat okullarında veya kolejlerde tahsillerine devam etme ve yüksek tahsillerini de tamamlama imkanı bulan gençlerin, ülkesine faydalı birer şahsiyet haline getirildiklerine ilişkin örnekler de sunulmaktadır. Bunlardan biri de, köylü şehit çocuğu olarak çocuk yuvasına yerleşen ve Tıp Fakültesini bitirerek doktor olarak hayata atılan bir gençtir. **Ana**, Sa:20, Eylül 1939, s.25.

⁴⁴³ Baki Süha, 1 Ankara Çocuk Yuvasında”, **Yeni Mecmua**, Sa:91, 24 İkinci kanun 1941, s.8–9.

⁴⁴⁴ “Kars'ta Giydirilen Çocuklar”, **Cumhuriyet**, 5 İkinci kanun 1942.

yapılmıştır⁴⁴⁵. Yine, nikâh mukavelesi ve parasız kumaşa ihtiyacını bildiren belediye vesikası getiren evlenecek fakir kızlar için de, gelinlik temin edilmiştir⁴⁴⁶.

ÇEK'nun faaliyet sahalarından birini de, yayın faaliyetleri teşkil etmiştir. Çocuklara, okul çalışmalarında yardımcı olmak ve boş zamanlarını faydalı şekilde değerlendirmek amacıyla, haftalık olarak Çocuk dergisi çıkarılmış; aile sosyolojisi, çocuk terbiyesi ve çocuk psikolojisi, biçki, dikiş, örgü işleri, yemek pişirme, gürbüz çocuk yetiştirme meseleleri, çocukları için masal, hikâye, şarkı, köy kadın köşesi, ülke işlerinde ve hayatta kadın gibi konular üzerinde Türk anneleri ve anneliğe aday genç kızlar için aylık olarak Türk Kadını Dergisi yayınlanmıştır⁴⁴⁷. Kurum çatısı altında yürütülen bütün bu faaliyetler, kurumun, devletin nüfus siyasetinde ve sosyal politikalarında önemli yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Türk Maarif Cemiyeti de, kimsesizliği, fakirliği dolayısıyla okuma imkânlarından yoksun kalmış olan Türk çocuklarının tahsillerini sağlamak suretiyle, ülkenin ihtiyacı olan eğitim hizmetlerine katkıda bulunmak amacıyla 31 Ocak 1928 tarihinde kurulmuş ve bu dönemde de, faaliyetlerini sürdürmüştür.

Modern okul binaları yapılması; liselerin, öğrencilere yabancı dil öğretmek üzere teşkilatlandırılması; öğrenci yurtları açılması; fakir çocukların yurt masraflarının kurum tarafından karşılanarak himaye edilmesi; fakir öğrencilerin, kurumun kendi okullarında veya diğer resmi okullarda okutulması; resmi okullarda bulunan yardıma muhtaç hasta öğrencilerin prevantoryum ve sanatoryumda tedavileri için gerekli maddi yardımların yapılması, bu cemiyetin sosyal yardım sahası içerisinde yer almıştır⁴⁴⁸. 1945 yılı itibarıyla, Ankara'da Yenişehir Lisesi, Bursa Kız Lisesi, İzmir Ege Lisesi ile İstanbul, İzmir, Edirne, Konya, Adana, Antakya, Çorum yurt binaları, bu kuruma bağlı olarak faaliyet göstermektedir⁴⁴⁹.

Yüksek tahsil gören gençleri barındırmak ve onların her türlü ihtiyaçlarını karşılamak üzere öğrenci yurtları açılması hususu, CHP tarafından da önemle ele

⁴⁴⁵ CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar, s.123-124.

⁴⁴⁶ Cumhuriyet, 4 Temmuz 1942.

⁴⁴⁷ T.C. Devlet Yıllığı, 1945, s.552.

⁴⁴⁸ CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar, s.151-152.

⁴⁴⁹ T.C. Devlet Yıllığı, 1945, s.555-556.

alınmış; Şehzadebaşı'nda 1000 yataklı, Cağaloğlu'nda 100 yataklı kız talebe yurdu bu dönemde açılmış ve çok az bir ücretle, öğrencilerin istifadesine sunulmuştur⁴⁵⁰.

Dönemin sosyal yardım kuruluşları bünyesinde yapılan bu tür yardımlar, dönemin olağanüstü koşulları dolayısıyla ihtiyaçları karşılamada yetersiz kalmakla birlikte; savaş yıllarında yaşanan güçlüklerin hafifletilmesinde önemli rol oynamış ve savaş süresince, birer sosyalizasyon aracı olarak hizmet görmüşlerdir. 1939–1945 dönemi, ülkemizde sosyal hizmetlerin örgütsel gelişmesi açısından, Cumhuriyetin ilk yıllarında oluşturulan mevzuatın ve kurulan örgütlerin geliştirildiği ve pekiştirildiği bir dönem olmuştur⁴⁵¹. Böylece, Cumhuriyetin kurulmasından itibaren toplumsal yaşayışın her alanında olduğu gibi sosyal hizmetler sahasında da görülen ilerlemenin, savaş döneminde de kıt imkânlarla sürdürülmeye çalışıldığını söyleyebiliriz. Ancak savaş koşulları dolayısıyla bu ilerleme, örgütsel düzeyde değil; mevcut örgütsel yapının geliştirilmesi suretiyle korunmasına yönelik olmuştur.

Dönem boyunca sosyal yardım faaliyetleri, bu kurumlar aracılığıyla gerçekleştirilirken; düzenlenen çeşitli etkinliklerde elde edilen gelirlerin de, sosyal yardım amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Türk Basın Birliğinin 19 Ocak 1942 yılında Ankara'da yaptığı yıllık balosunun geliri, Yunan gazetecilerine yardım için ayrılmış; bu yardımlar, yiyecek olarak Kurtuluş Vapuruyla bölgeye ulaştırılmıştır⁴⁵². Bununla birlikte Türk Kültür Birliği⁴⁵³, ÇEK gibi kuruluşların düzenledikleri etkinliklerle⁴⁵⁴, çeşitli spor karşılaşmalarında elde edilen gelirlerin de, bu dönemde sosyal yardım amaçlı olarak kullanıldığı görülmektedir⁴⁵⁵. 1939 Aralık ayında Erzincan'da meydana gelen deprem dolayısıyla, Beden Terbiyesi Genel Direktörlük memurları, maaşlarının yarısını depremzedelere yardım etmek üzere Kızılay'a devrederken; sporcular da, zelzele mıntıkasında felaketzedelerin yardımına koşmuşlardır⁴⁵⁶.

⁴⁵⁰ Rüşti Sebinoğlu, "İlme Koşan Genç Kızlar Yurdunda", **Yeni Mecmua**, 31 Mayıs 1940, Sa:57, s.10-12; **Akşam**, 23 Nisan 1940. Asım Us, anılarının 1939 yılına ait kısmında, eski medreselerin tamir edilerek talebe yurdu haline getirilmesine karar verildiğini kaydetmektedir. Asım Us, **a.g.e.**, s.397.

⁴⁵¹ Ethem Çengelci, **a.g.e.**, s.39.

⁴⁵² Ahmet Emin Yalman, **a.g.e.**, s.295.

⁴⁵³ "Türk Kültür Birliği Balosu", **Çınaraltı**, Sa:32, 14 Mart 1942.

⁴⁵⁴ **Babalık**, 19 Mart 1940.

⁴⁵⁵ Deprem felaketzedeleri için, spor kulüpleri arasında futbol turnuva maçları ve güreş müsabakaları tertip edilmiştir. "Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Şubat 1940, Sa:14, s.53-55.

⁴⁵⁶ "Zelzele Felaketi Karşısında", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Şubat 1940, Sa:14, s.1.

Dönemin sosyal yardım faaliyetlerinin bir boyutunu da, çalışan kesimler içerisinde önemli yere sahip olan memur zümresine⁴⁵⁷ yönelik olarak alınan tedbirler teşkil etmiştir. Savaş yıllarında yiyecek fiyatlarında görülen artışlar ve ekonomik sıkıntılar, başta hükümet bütçesinden para alan büyük ve geniş memurlar zümresi olmak üzere, emeğini belli bir ücret karşılığında bağışlayan kesimlerin refahı davasını önemli bir mesele haline getirmiş⁴⁵⁸; bu kesimlere yönelik sosyal yardımların yapılmasını gerekli kılmıştır⁴⁵⁹. Bu konuda hükümetin aldığı tedbirler, savaş yıllarında karşılaşılan ekonomik sıkıntıları hafifletmeye ve toplumsal huzuru sağlamaya yönelik olmuştur.

Savaş yıllarında CHP Grubu'nun memurlara yardım konusunda aldığı kararlarda, memurlara ve ailelerine yiyecek ve giyecek yardımında bulunulması; bu ihtiyaçların birden karşılanması güç olduğundan hükümetin eli altında bulunan ekmeğe, kumaş ve ayakkabıdan başlanması; kendilerine yiyecek giyecek sağlanmayan memurlara para yardımı yapılması gibi hususların yer aldığı görülmektedir⁴⁶⁰.

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 17.3.1943'te hükümetin iç ve dış politikasına ilişkin olarak Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmasında, 1.600 000 kişiye elbiselik kumaş ve ayakkabı, alım fiyatına ekmeğe un, kişi başına 600 gr. şeker verilmekte olduğunu; ancak, bulgur, pirinç ve zeytinyağı alımlarının yeterli olmaması dolayısıyla, bunlar yerine makarna, un verilmeye başlandığını belirtmiştir⁴⁶¹. Böylece savaş dolayısıyla maaşlara zam yapamayan hükümet, maddi olarak sıkıntı çeken memurlara, kumaş, ayakkabı, şeker gibi bazı ihtiyaç maddelerini piyasa fiyatlarından daha ucuza temin etme olanağı sağlayarak onları korumaya çalışmıştır.

⁴⁵⁷ İstatistik Umum Müdürlüğüne hazırlanan Memurlar İstatistiğine göre 1 Ocak 1938 itibarıyla, ordu ve jandarma mensupları ile askeri memurlar hariç olmak üzere ülkede mevcut memur sayısı, 135.759 ve bunlar içinde kadın memurların sayısı, 9.960 olup; maaşlı memurların sayısına göre devlet daireleri, sırasıyla Emniyet Umum Müdürlüğü, Adliye, Maliye, Maarif Vekaletleri, Posta Telgraf ve Telefon Genel Müdürlüğü olarak tespit edilmiştir. **Akşam**, "Ne Kadar Memur Var", 2 Nisan 1940.

⁴⁵⁸ Savaş döneminde, artan fiyat artışları ve pahalılık karşısında, özellikle alt derecedeki memurlar ve alt rütbeli askerlerin satın alma güçleri büyük düşüş göstermiştir. 1939-1945 yılları arasında alım gücü, ekmeğe % 295; peynirde % 384; pirinçte % 432; şekerde % 536; erkek ayakkabısında % 400'lük bir gerileme göstermiştir. Osman Köksal, "Savaş Döneminin Memurların Alım Gücüne Etkileri", **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.244.

⁴⁵⁹ Ali Rıza Pişkin, "Sabit Gelirli Memurların Refahı Davası", **Büyükdoğu**, 11 Şubat 1944, Sa:18, s.6.

⁴⁶⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.10, Yer No: 15.82.32. Memur ve müstahdemlere verilecek fevkalade zam hakkında 4178 sayılı kanun için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima:3., C:23, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s.164.

⁴⁶¹ Kazım Öztürk, **a.g.e.**, s.267-269.

Yine bu kapsamda yapılan yasal düzenlemeler çerçevesinde, 19.7.1943 yılında kabul edilen 4484 sayılı kanunla, cami ve mescit hademelerine parasız birer kat kumaş verilmesi⁴⁶²; 21.6.1944 tarihli 4599 sayılı kanunla da, memur ve müstahdemlere yardım yapılması kararlaştırılmıştır⁴⁶³.

Yapılan yardımların belli sayıdaki memurlarla sınırlı kalması, memurlara eşya yardımı yapılmasına ilişkin kanunun uygulanması; toplumsal yapıda halkın memurlara bakışını olumsuz yönde etkilemiş ve halk-memur ayrışmasına yol açarak toplumsal huzursuzluğu körüklemiştir. Bu konuya ilişkin olarak söylenen şu sözler, ayrımın tablosunu gözler önüne sermektedir:

“...Halk ile memur iki sınıf halinde birbirinden ayrılmıştı ve devlet kendi memurunu kısmen koruyabilmenin gayreti içindeydi... Sümerbank’ın memurlara verdiği kumaş ve ayakkabılar, ucuz fiyatlarıyla tamah çekiyorlardı. Şeker için memura ve halka değişik bedel ödettileriyordu...”⁴⁶⁴.

Bununla birlikte hükümet, yoksul halk tabakasının da, sabit gelirliler gibi ucuz ekmek veya hububat dağıtımından yararlanmasını sağlamaya çalışmış; Dahiliye Vekili Recep Peker tarafından 6 Ocak 1943 yılında umumi müfettişliklerle valilere gönderilen tamimde, vilayetlerin tespit edebilecekleri yarım milyon kadar yoksul ve az gelirliler halka da, sabit gelirliler memur ve emeklilere verildiği gibi aynı fiyat üzerinden ucuz ekmek veya ekmeklik hububat dağıtılması bildirilmiş⁴⁶⁵ ve bu husus, Bakanlar Kurulunda karara bağlanmıştır⁴⁶⁶. Bunun üzerine vilayetlerde gerekli tedbirler alınmış; mahalle birlikleri ve belediyeler tarafından faaliyete geçilmiştir⁴⁶⁷. 1942 Bütçesinde de, şeker fiyatlarına yapılan zam dolayısıyla mevcut stoklardan alınacak 11.293.000 liralık farkın, 3.500.000’i fakir ve muhtaç halka ucuz şeker dağıtımını sağlamak amacıyla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı emrine verilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁶⁸.

⁴⁶² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VII, İctima:4, C:4, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s.164.

⁴⁶³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VII, İctima:1, C:11, TBMM Matbaası, Ankara, 1944, s.119.

⁴⁶⁴ Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Bilgi Yay., Ankara, 1998, s.23.

⁴⁶⁵ **Anadolu**, 7 İkincikanun 1943.

⁴⁶⁶ **Anadolu**, 8 İkincikanun 1943.

⁴⁶⁷ **Ahali**, 13 Kanunusani 1943.

⁴⁶⁸ Ertuğrul Baydar, **II. Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, s.49. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından vilayetlere gönderilen tebliğde, fakir aile çocuklarından, 30 lira maaşlı ve 5 yaşına kadar üç çocuk sahibi olanlara; 40 lira maaşlı 4 çocuk sahiplerine çocuk başına yarım kilo hesabıyla şeker dağıtılması bildirilmiştir. “Fakir Aile Çocuklarına Verilecek Şeker”, **Cumhuriyet**, 16-17 Temmuz 1942.

Devletin sosyal yardım hizmetlerinin bir boyutunu da, askerlere ve asker ailelerine yapılan yardımlar oluşturmuştur. 4108 sayılı kanunla, subay ve askeri memurlara elbise, kaput, çizme veya potin verilmesi⁴⁶⁹; 11.8.1941 tarih ve 4109 sayılı kanunla, savaşta veya barış dönemlerinde 45 günden fazla süre ile askerlik hizmetinde bulunanların muhtaç ailelerine yardım yapılması kararlaştırılmıştır. Yardım yapılması için, askere giden kişinin aile geçimini sağlaması ve askere alınmanın, muhtaçlığa sebebiyet vermesi; yardımların miktarının, askerin yaşadığı yerin geçim şartlarına göre belirlenmesi ve belediye bütçesinden karşılanması, kanun kapsamında yer alan hükümler arasındadır⁴⁷⁰.

Savaş yıllarında pek çok kişinin silah altına alınması, ailelerini ekonomik yönden zor durumda bırakmış; ülke savunmasında görev alan aile üyelerinin ihtiyaçlarının karşılanması için, devlet tarafından asker ailelerine yardım yapılması gündeme gelmiştir. Bu ailelere yardım amacıyla çıkarılan kanuna göre, illerde asker ailelerine yardım büroları kurulmuştur.

Savaş yıllarında ülkemizde ekonomik bunalımlar yaşanırken; insan kaynakları ve milli servetin büyük ölçüde yitirilmesine sebebiyet veren deprem, sel gibi doğal afetler de görülmüş ve bunlar, çekilen sıkıntıları daha da arttırmıştır. Bu nedenle sosyal yardım sahasındaki faaliyetlerle, bir taraftan savaşın ülkemizde siyasi, sosyal, iktisadi sahada ortaya çıkardığı olumsuz tesirler bertaraf edilmeye çalışılırken; diğer taraftan, savaş koşullarından bağımsız olarak ortaya çıkan doğal afetlerin yıkıcı sonuçlarını en aza indirmeye ve bu felaketlere uğrayan bölge halkının yaralarını sarmaya yönelik tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler, sosyal yardım ve yapı işleri konusunda alınan tedbirlerdir.

II. Dünya Savaşı yıllarında meydana gelen doğal afetler içerisinde, en yıkıcı olanı, 1939 yılı Aralık ayı sonlarında Erzincan'da yaşanan deprem felaketi olmuştur. Erzincan ile sınırlı kalmayarak, Sivas, Amasya, Tokat, Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Yozgat, Tunceli illerini de kapsayan depremde⁴⁷¹, çok sayıda kişi (23.131)ölmüş; birçok kişi (7.994) yaralanmış; şehirler adeta birer yıkıntı haline gelmiştir.

⁴⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima:2, C:20, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s.129-130.

⁴⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima:2, C:20, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s.134.

⁴⁷¹ Asım Us, Erzincan Depremi şiddetinden Paris ve Bern'deki sismograf aletlerinin kırıldığını belirtmektedir. Asım Us, **a.g.e.**, s.429.

Deprem bölgesine yapılan yardımlar, hükümet tarafından alınan tedbirler ve sosyal yardım kurumları bünyesinde sürdürülmeye çalışılmıştır. Hükümetin deprem bölgesine yardım kapsamında çıkardığı kanunlar arasında, deprem bölgesine Kızılayca yapılacak taşıma ücretlerinde indirimler yapılmasına ve yabancı ülkelere gelen eşyaları taşıyan gemilerden bazı vergilerin alınmamasına ilişkin 3893 sayılı⁴⁷²; şehrin yeniden kurulacağı yerin tespitine ve kamulaşmasına ait 3908 sayılı⁴⁷³; deprem bölgesinden olup paralı askerliğin birinci taksitini vererek talime başlayanlardan ikinci taksitin alınmamasına ve Milli Yardım Komitesi çalışmalarına son verilerek yardımların Kızılay tarafından yapılmasına ilişkin 3912 sayılı⁴⁷⁴; Kızılay'ca yaptırılacak evlere ait keresteleri Muamele Vergisinden muaf tutan ve yabancı ülkelere gelen çabuk bozulan ve ihtiyaç karşılığı olmayan eşyanın Kızılay tarafından satılabilmesine imkân sağlayan 4000 sayılı⁴⁷⁵; deprem bölgesinde hazineden taksitle satılan binalardan yıkılmış olanların paralarından geri kalmış olanların kaldırılması ve onarılabilenlerin zarar miktarının borçtan düşülmesi hakkındaki 4071 sayılı kanunlar yer almıştır⁴⁷⁶.

Deprem bölgelerine yapılan yardım çalışmalarında, Kızılay'ın önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. İlk olarak Kızılay tarafından Sivas'a 5 bin lira, 500 çadır, 500 kat çamaşır, 500 battaniye ve bir sağlık yardım kurulu; Tokat'a 3000 lira, 300 çadır, 500 kat çamaşır, 500 battaniye; Samsun'dan bir sağlık yardım kurulu; Ordu'ya 2000 lira gönderilmiş ve Erzincan'a, Erzurum ve Sivas'tan kalkan trenlerle yardım sevk edilmiştir⁴⁷⁷. BMM Başkanı Abdülhalik Renda'nın başkanlığı altında oluşturulan Milli Yardım Komitesi aracılığıyla da, felaketzedeler için yapılan nakdi ve ayni yardımlar Kızılay'a ulaştırılmıştır⁴⁷⁸.

Hükümet ve sosyal yardım kurumları bünyesinde yürütülen bu yardımlar, Türk Milletinin felaketler karşısındaki dayanışmasını ortaya koymuştur. Dahiliye Vekili Faik Öztrak ile SıhhiyeVekili Hulusi Alataş, deprem bölgesini ziyarette tetkiklerde bulunurken; Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de, bizzat Erzincan'a gitmiştir. İnönü'nün Erzincan'ı ziyareti halk tarafından büyük sevinçle karşılanmış; “*üç can*

⁴⁷² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İctima:1, C:13, TBMM Matbaası, Ankara, 1940, s.30.

⁴⁷³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İctima:1, C:13, TBMM Matbaası, Ankara, 1940, s.110.

⁴⁷⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İctima:1, C:13, TBMM Matbaası, Ankara, 1940, s.132.

⁴⁷⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İctima:2, C:17, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s.73-78.

⁴⁷⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İctima:2, C:19, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s.161.

⁴⁷⁷ M. Goloğlu, **a.g.e.**, s.52.

⁴⁷⁸ Kızılay'a yapılan para, giyecek, eşya yardımları, dönem basınından izlenebilmektedir.

kaybettim, beş can kaybettim, sana kurban olsun, sen sağol İnönü”, “*sen bizden daha yaralısın, sana geçmiş olsun İnönü*” sözleriyle devlete ve milli şefe duyulan bağlılık ortaya konulmuştur⁴⁷⁹.

Bu dönemde deprem bölgelerindeki yardım faaliyetleri kapsamında, cezaevindeki mahkûmlardan yararlanılmış; özellikle, dönemin en yıkıcı depremi olan 1939 Erzincan Depremi sırasında mahkûmlar, yıkıntılar altındaki insanları kurtarma çalışmalarına bizzat katılmışlardır. Mahkûmların işledikleri suçlara rağmen, deprem bölgelerinde canla başla çalışarak yüzlerce insanı kurtarmaları üzerine hükümet, bu suçlular hakkında birtakım kanunlar çıkarmış; 241 mahkûmun para cezalarının tümü ve hapis cezalarının beşte dördü af kapsamına alınmıştır⁴⁸⁰. Burada mahkûmların çalıştırılması konusu, onların yeniden topluma kazandırılması açısından da önem taşımaktadır.

Bundan sonraki dönemlerde de pek çok deprem meydana gelmiş; maddi ve manevi büyük hasarlar ortaya çıkmıştır. Bu depremler karşısında, hükümet tarafından, depremde evleri hasara uğrayan köylülere, yeniden yapacakları evleri için parasız kerestelik ağaç verilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁸¹. Kızılay tarafından yapılan yardımların, daha hızlı bir şekilde merkezden felaket yerlerine ulaştırılması ve felaketzedelerin en önemli ihtiyaçlarının anında karşılanması için, teşkilatlanmaya gidilmesi gerekli görülmüş; bazı şehirlerde Kızılay ambarları açılarak ihtiyaç malzemeler buralarda depo edilmeye başlanmıştır. 1945 yılı itibarıyla, bunların sayısı 11 olup; bu sayının 20'ye çıkarılması hedeflenmiştir⁴⁸².

⁴⁷⁹ Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.53.

⁴⁸⁰ 27 Aralık 1939 tarihinde ve onu izleyen günlerde meydana gelen depremde, felakete uğrayanların kurtarılmasında hizmetleri görülen bazı mahkûmların affı hakkında çıkarılan 3999, 4162 sayılı kanunlar için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İçtima:2, C: 17, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s.24-27; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İçtima:3, C:22, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s.149-150.

⁴⁸¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 104.3.21; **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 99-123 Fon Kodu: 30.18.1.2 Yer No: 100.97.13;

⁴⁸² **T.C. Devlet Yılığ**, 1945, s.556.

1944 yılında, bina inşaatlarının depremin yıkıcı tesirlerine karşı korunması, Nafia Vekaleti tarafından ele alınmış; daha önce hazırlanan deprem kanun projesinin uygulamaya konulması ile ilgili yeni bir proje hazırlanmıştır. Ülkede deprem mıntıklarının tetkiki; yapı işlerinin deprem bakımından tanzimi; gerektiğinde projelerin uzmanlara yaptırılması, projede yer alan başlıca hususlar olmuştur. Yapı işlerine yönelik bu tedbirler yanında, deprem olan yerlerden haber almak ve yardımları zamanında ulaştırmak noktasında, ulaşım ve haberleşme sisteminin tanzimi, yol yapma siyaseti, telefon ve telgraf tesisatı gibi hususlarda da gereken tedbirlerin alınması gereği ortaya konulmuştur⁴⁸³.

Bu dönemde doğal afetler, yalnızca yer sarsıntıları ile sınırlı kalmamış; dolu, su taşkınları, heyelan, kuraklık gibi yıkıcı afetler de, sosyal yardımların yapılmasını gerekli kılmıştır. Köylünün doludan zarar gördüğü yerlerde, çiftçilere tohumluk buğday yardımı yapılmasına çalışılmış⁴⁸⁴; taşkın sulara ve su baskınlarına karşı korunmak için de, 4373 sayılı kanun çıkarılmıştır⁴⁸⁵.

⁴⁸³ “Aydın İçinden: Yerdepremi Felaketimiz”, **Adımlar**, Sa:11, Mart 1944, s.369.

⁴⁸⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 99A349 Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No: 118.831.8.

⁴⁸⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İçtima:4, C: 30, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s.248.

İKİNCİ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE EĞİTİM HAYATI

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ülkemizin genel eğitim düzeyinin gösterdiği tablo, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitim hayatına yönelik düzenlemelere büyük önem kazandırmış ve eğitim sorunu, Cumhuriyet hükümetleri tarafından üzerinde ciddiyetle durulan konuların başında gelmiştir. Ülke geleceğini yakından ilgilendiren bu sorun, uluslaşma ve kalkınma ihtiyacından doğan bir zorunluluk, çağdaşlaşma hedefini gerçekleştirilmede önemli bir vasıta olarak ele alınmıştır. Bu nedenle eğitim kurumları, yeni kurulan rejimin güçlendirilmesi, yeni toplumsal düzenin oluşturulması, milli bilincin pekiştirilmesi, ekonominin ihtiyaç duyduğu nitelikte insan gücünün yetiştirilmesi gibi siyasi, toplumsal ve ekonomik olarak çok yönlü işlevleriyle, Cumhuriyet toplumunu değiştirme, devlet ve toplumu yeniden inşa etme sürecinde önemli roller üstlenmiştir⁴⁸⁶.

Atatürk Döneminde başlatılan eğitim seferberliği, kendisinden sonra gelen İsmet İnönü’nün devlet başkanlığı döneminde de sürdürülmüş; eğitimin temelini oluşturan ilköğretime büyük önem verilmiştir. Özellikle incelediğimiz dönemde Maarif Vekilliğinde⁴⁸⁷ bulunan Hasan Ali Yücel, milli, lâik, çağdaş, halkçı çizgide eğitim politikalarının yürütülmesinde önemli bir misyon üstlenmiş; bu misyonuyla, yalnız bir döneme değil, Türk eğitim tarihine damgasını vurmuştur. Onun, 1939 yılında Birinci Maarif Şurasını⁴⁸⁸ açış nutkunda söylediği “*meselelerimizin başında, yurttta okuyup yazma öğrenmemiş tek adam bırakmamak için alınması lâzım gelen*

⁴⁸⁶ Fatma Acun, “Değişim ve Süreklilik: Osmanlı’nın Torunları Cumhuriyet’in Çocukları”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yay., Ankara, 2006, s.96.

⁴⁸⁷ Milli eğitim çalışmalarını yürüten bu bakanlık, 1935-1941 yılları arasında Kültür Bakanlığı; 1941-1946 yılları arasında Maarif Vekilliği, 1946-1950 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı, 1950-1960 yılları arasında Maarif Vekaleti, 1960-1983 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı, 1983-1989 yılları arasında Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1989’dan sonra da Milli Eğitim Bakanlığı adı altında hizmet vermiştir. **Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Sonrası Eğitim**, T.C. Samsun Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Samsun 1999, s.80-81.

⁴⁸⁸ Türk eğitim hayatında özel bir yere sahip olan ve kuruluşu, çalışmaları kanunla düzenlenen Milli Eğitim Şuraları, eğitim sistemine yön vermek amacıyla eğitim hayatının önemli meselelerinin görüşüldüğü ve bu konuda, çeşitli görüş ve önerilerin tartışıldığı toplantılar olmuş; Cumhuriyetin kuruluş yıllarında eğitime ilişkin önemli kararlar alan “heyet-i ilmiye”ler dâhil olmak üzere, Cumhuriyetin başlangıcından itibaren 14 kez toplanmıştır. Bunlar içerisinde, ilmi kongre ve şura niteliğinde olanların ilki, 10 Haziran 1939 tarihli 2287 sayılı kanun hükümlerince, Temmuz 1939’da gerçekleşmiştir. Mustafa Özodaşık, **Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950**, Çizgi Kitabevi, Konya 1999, s.140.

*acil tedbirler vardır*⁴⁸⁹ sözleri, bu dönemde eğitime verilen önemi ortaya koymaktadır.

Eğitime verilen bu önem, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin halkçılık ilkesinin de bir gereği olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında, uluslaşma boyutuyla siyasal içeriği ağır basan bu ilke, 1930’larda, daha çok iktisadi ve kültürel boyutuyla önem kazanmıştır⁴⁹⁰. Cumhurbaşkanı İnönü, konuşmalarında halkçılık ilkesine geniş yer vermiş; bu dönemde, halkçılığın kültürel boyutta geliştirilmesine çalışılmıştır⁴⁹¹.

İnönü döneminde izlenen eğitim ve kültür politikalarının en önemli özelliği, Atatürk’ün eğitim için öngördüğü ilke ve hedeflere bağlı kalınmasıdır ki; bunların başında eğitimin milli ve dinsel esaslardan arınmış lâik nitelikte olması yer almıştır. Dönemin devlet başkanı İsmet İnönü, 1939 yılında öğretmenlere hitaben yaptığı bir konuşmasında söylediği, “*sizin vereceğiniz terbiye, dini değil millidir; beynelmilel değil millidir. Milli terbiye istiyoruz... Maksadım Türk Milletinin ilm-ü irfan halinde hatırı sayılır bir mevcudiyet olmasıdır*” sözleriyle⁴⁹², Türk eğitim sisteminin ilke ve hedeflerini ortaya koyarken; bunun, Türk Ulusunun kalkınması için taşıdığı önemi vurgulamıştır.

Dönemin olağanüstü savaş dönemi olması, milli birlik ve beraberliğin korunmasına ayrı bir önem kazandırmış; savaş yıllarında, iç bünyede şuurlu bir milli birlikteliğinin yaratılması davası üzerinde önemle durulmuştur. Bu davanın kazanılmasında en önemli vasıta, eğitim olarak görüldüğünden; eğitim yoluyla, milli kültür ve değerler sistemi ile yeni rejimin dayandığı temel esasların telkin edilmesine çalışılmıştır.

Eğitimin niteliği konusunda benimsenen bu anlayış, hükümet programlarına da yansımış; eğitim politikasının hedefi, “*Türk çocuğunu ahlakı temiz, ruhça ve*

⁴⁸⁹ **Birinci Maarif Şurası, 17-29 Temmuz 1939**, T.C. Maarif Vekilliği, İstanbul 1991, s.6.

⁴⁹⁰ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s.149.

⁴⁹¹ Altan Öymen, eğitim alanında, devlet okulları yanında özel okulların da faaliyet göstermesine karşın; İsmet İnönü başta olmak üzere devletin yönetim kademesinde bulunan kişilerin, çocuklarını devlet okuluna gönderme eğiliminde olduklarına ve böylece, devlet okullarının eğitim düzeyini yükseltmeye çalıştıklarını işaretler; bunun, dönemin halkçılık ve devletçilik anlayışlarına da uygun düştüğünü belirtmektedir. Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitap Yay., İstanbul, 2003, s.390.

⁴⁹² **İsmet İnönü’nün Maarife Ait Direktifleri**, Maarif Vekâleti, Ankara 1939, s.4.

bedence sağlam, milletine, vatanına, Cumhuriyete ve inkılâba sadık olarak yetiştirmek” şeklinde ortaya konulmuştur⁴⁹³.

Türk çocuğuna milli terbiye verilmesi ve milli şuur kazandırılması, özellikle dönemin Türkçü yayınlarında “koyu bir milliyetçi” anlayışla sıkça işlenen bir konu olmuştur. Milliyetçiliğin, “Türkçülük” olarak ele alındığı bu yayınlarda, milli terbiyeye, uluslararası mücadelede manevi ve ahlaki değerlerdeki üstünlüğün önemi ve dışarıdan gelen kötü tesirlerle mücadele edilmesi açısından yaklaşımış; çocukların disiplinli, yapıcı, inkılâpçı bir ruh ve zihniyetle yetiştirilmelerinde, milliyetçiliğin önemi vurgulanmıştır⁴⁹⁴.

Türkçü yazarlar, Türk gençlerinin kahramanlık terbiyesiyle yetiştirilmeleri ve kendilerine, milli ruhun aşılması noktasında, eğitim düzeyinde eksiklikler olduğu görüşündedir. Bu noktada, gençlere sunulan kötü hayat örnekleri; ülkede milliyetçi aleyhtar yayıncılığın okullara kadar girerek, gençler üzerinde olumsuz tesirler yaratması; okul kitaplarının milli ruh telkin edici nitelikte olmaması; milli terbiye noksanlığı gibi hususların, ülkücü ve milletine faydalı bir gençlik yetişmesinde önemli engeller olduğu ortaya konulurken; gençliğin bu olumsuz etkilerden kurtarılmasında, tam cevherli öğretmen ordusunun sorumluluğuna işaret edilmektedir⁴⁹⁵. Bu çevrelerde, çocuklarda kahramanlık duygusu temellerinin atılması bakımından, okullarda adeta askeri eğitim benzeri bir sistemin kurulması istenmekte; savaşçı, katı kurallara ve kız-erkek ayrımına dayalı olması, milli unsurlara önem vermesi, bu sistemin en önemli özellikleri olarak ortaya konulmaktadır⁴⁹⁶. Bu görüşlerin ifrat dercesine vardığı ve dönemin milli-lâik eğitim anlayışıyla örtüşmediği söylenilebilir.

Dönemin eğitim politikalarının önemli bir özelliği de, erkeklerin yanında kızların da okutulması ve terbiye edilmesine önem verilmesi olmuş; böylece

⁴⁹³ Selçuk Kantarcıoğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programlarında Kültür**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, s.39.

⁴⁹⁴ Hüseyin Emir Erkilet, “Çocuklarımızın Terbiyesi”, **Çınaraltı**, 11 Birinciteşrin 1941, Sa:10, s.4.

⁴⁹⁵ Nejdet Sancar, “Türk Gençliğinin Yetişmesi”, **Çınaraltı**, 21 Mart 1942, Sa:33, s.9-10; Orhan Seyfi Orhon, “Öğretmen Ordusu”, **Çınaraltı**, 21 Şubat 1942, Sa:29,

⁴⁹⁶ Türkçü hareketin önde gelenlerinden Nihal Atsız’ın, Türk gençliğini kahraman olarak yetiştirmek için ortaya koyduğu eğitimde yapılacak değişikliklerin esasları, döneme damgasını vuran fikir akımlarından olan Türkçülükte, nasıl bir eğitim anlayışının egemen olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu esaslar için bkz. Nihal Atsız, “Türk Gençliği Nasıl Yetişmeli”, **Çınaraltı**, 23 Mayıs 1942, Sa:35, s.6-7, 15.

eğitimde lâik anlayışa bağlı kalınmıştır. İsmet İnönü, aile hayatının medeni seviyeye çıkarılması ve sosyal yaşamdaki noksanlıkların giderilmesi noktasında, kız çocuklarının eğitilmesinin önemini, “*Kızların iyi terbiye edilmesi sayesinde, aileleri temdin imkânı kazanacağız. Sıhhi cehillere galebe etmek, hurafeleri yenmek, iyi yaşamaya engel olacak mâniaları devirmek, sanayi nefise zevki vermek gibi, bir aileyi medeni seviyeye çıkaracak inkılâbın bütün temelini kızlarımız teşkil ediyor*”⁴⁹⁷ sözleriyle ortaya koymuştur.

A-Savaş Yıllarında Türkiye’de Eğitim

1-Okur-Yazarlık Durumu

Atatürk döneminde gerçekleştirilen devrimci atılımların uygulama sahalarından biri de, eğitim hayatı olmuştur. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda, ülkede okuma-yazma olanaklarından yoksun büyük bir kitlenin varlığı, eğitim seviyesinin yükseltilmesi noktasında okur-yazar nüfusun arttırılmasına yönelik politikalara hız kazandırmış; bu süreçte, yeni harflerin kabulü ve millet mekteplerinin açılmasını, başlı başına bir kültür devrimi olan halkevlerinin kurulması izlemiştir. 1927 yılında, ülkemizdeki 13.640.000 olan nüfustan 1.111.000 kişi, Arap harfleriyle okuma-yazma bilmekteyken; okuma-yazma bilenlerin oranının, 1935 yılında 16.158.000 olan nüfus içerisinde 2.518.000 kişiye yükselmesi⁴⁹⁸, bütün bu uygulamaların, ülkemizdeki okur-yazarlık seviyesini ne denli etkilediğini açıkça ortaya koymaktadır.

1940 ve 1941 yıllarında yapılan ilk tahsil çağındaki çocuk istatistikleri, Türkiye’de okuma çağında bulunan 7–16 yaşları arasındaki nüfustan öğrenim mecburiyetini yerine getirenlerin oranını tespit etmek açısından gerekli verileri sunmaktadır.

⁴⁹⁷ İsmet İnönü’nün Maarife Ait Direktifleri, s.6.

⁴⁹⁸ Celal Aybar, Türkiye’de Okur Yazarlık Gelişimi, Türk Coğrafya Dergisi, Ayrı Basım, Ankara 1943, s.4.

TABLO 7: 1935–1941 yılları arasında öğrenim çağındaki nüfus içerisinde okuma-yazma bilenlerin yüzdelik oranlarının cinsiyet itibariyle dağılımları⁴⁹⁹

Yıllar	1935	1940	1941
Erkek	31.3	36.6	41.7
Kadın	18.6	20.7	24.4
Ortalama	25.3	29.8	34.1

Tablodan da görüldüğü üzere, 1935 yılını izleyen dönemlerde okur-yazarlık oranı belirgin bir artış kaydetmiş; 1935–1940 yılları arasındaki beş yılda görülen artış nispetine yakın bir orana, 1940–1941 yılları arasındaki bir yıllık dönemde ulaşılmıştır. 1945 yılı itibariyle de, 7 yaşından yukarı nüfusta okuryazarlık durumu, erkeklerde % 43,7; kadınlarda % 16,8'lik bir oran teşkil etmiştir⁵⁰⁰.

Bu verilerin gösterdiği önemli bir husus da, cinsiyet açısından okur-yazarlık durumu bakımından, erkekler lehine bir dengesizliğin mevcut olmasıdır. Okur-yazar nüfus konusunda ayrışma, yalnızca cinsiyetler arasında görülmeyip; köy ve kent yerleşimlerine göre de farklılıklar belirlemektedir. Köylerde okur-yazarlık ve ilkökula gitme oranı, şehirlere göre daha düşüktür. Bu nedenle şehirli nüfusun artışı, okur-yazar oranının artmasına paralel olarak geliştiği söylenilebilir.

1940 Nisanında yapılan ilköğrenim çağındaki çocukların sayımına göre, zorunlu ilköğrenim çağındaki çocukların şehir ve kasabalarla köylere göre okur-yazarlık durumu şu şekilde tespit edilmiştir⁵⁰¹:

Zorunlu ilköğrenim çağındaki çocuk sayısı:

Şehir ve kasabalarda; 712.025

Köylerde; 3.749.909

İlköğrenimden yoksun olan çocuk sayısı:

Şehir ve kasabalarda; 280.213 % 39.4

Köylerde; 2.368.267 % 78

⁴⁹⁹ 1940 İlk tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, No:188, İstanbul, 1942, s. IX; 1941 İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği, No:201.

⁵⁰⁰ 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:286, Cilt No:65, Ankara, 1950, s.177. Okuryazar nüfusun illere göre dağılımı için bkz. s.188-191.

⁵⁰¹ 1940 İlk tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği, s. XXIX.

Buna göre öğrenim çağındaki çocuklardan okula gidenlerin oranı, şehirlerde % 61; köylerde ise, % 20,4 olarak görülmekte ve bu veriler, köyler ile şehirler arasındaki kültür dengesizliğini açıkça ortaya koymaktadır. Köy çocuklarının küçük yaşlardan itibaren tarla işlerinde çalışmak durumunda olmaları ve özellikle 14–15 yaşlarındaki kız çocukların, evlenme yaşına geldikleri düşüncesiyle badana, çamaşır, kilim yıkama gibi ev işlerini öğrenmelerinin gerekli görülmesi, köylerde eğitim sürecini olumsuz yönde etkilemiştir⁵⁰². Eski nesil köylüler arasında, okuyan kızların bilmiş olacağı, büyüklerine karşı itaat etmeyeceği, aşığına mektup yazacağı gibi endişeler hâkim olurken; bu endişe, daha genç nesil anne-babalar arasında ortadan kalkmış ve kız çocukların öğrenimi önemli görülmesine de, okumanın iyi bir şey olduğu kabullenilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte, daha yoğun bir toplum hayatı yaşamaları, şehirlerde alışveriş işlerini görmeleri, askerlik yapmaları itibarıyla, erkek çocukların okuma-yazmasına daha çok önem verilmiştir⁵⁰³. Kız ve erkek çocukların eğitilmeleri konusunda görülen bu farklı yaklaşımlar, aynı zamanda toplumsal yaşamda değer yargılarının ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

1941 çocuk sayımına göre, Türkiye’de iller itibarıyla 7–16 yaşlarındaki nüfusta okuma bilenler nispeti açısından, nüfusu kalabalık olan yerlerde okuma bilen çocuk nispetinin yüksek; nüfusu az, köyleri küçük, birbirinden uzak ve dağınık olan yerleşimlerde ise, daha düşük olduğu görülmektedir⁵⁰⁴. Bu da, tahsil meselesinin nüfus yoğunluğu ile olan bağlantısını ortaya koymaktadır.

Eğitim sahasında karşımıza çıkan bu tablo, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitim alanında atılan önemli adımlara rağmen; eğitim sorununun, çözümlenmesi gereken meselelerin başında geldiği ve daha kat edilecek uzun bir yol olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Bu nedenledir ki; nüfusunun çoğu okuma-yazma olanaklarından yoksun olan köylerimizde eğitimi yaygınlaştırmak, bu amaçla okul, öğrenci, öğretmen gereksinimlerini karşılamak, Atatürk’ün ölümünden sonra İnönü döneminde de sürdürülen temel politikalardan biri olmuş ve Köy Enstitüleri, böyle bir ihtiyaca cevap vermek üzere girişilen önemli atılımlardan birini teşkil etmiştir.

⁵⁰² Mediha Esenel, **Geç Kalmış Kitap: 1940’lı Yıllarda Anadolu Köylerinde Araştırmalar ve Yaşadığım Çevreden İzlenimler**, Sistem Yay., İstanbul, 1999, s.118.

⁵⁰³ Mediha Berkes, “Köy Gençliği”, **Yurt ve Dünya**, Şubat-Mart 1943, Sa:26-27, s.74-75.

⁵⁰⁴ Celal Aybar, **a.g.m.**, s.8-9.

2-Eğitim Hizmeti Veren Kurumlar

Bu dönemde eğitim alanında hizmet veren kurumlar arasında, ilk, orta, lise, yükseköğretim düzeyindeki kurumlarla teknik ve mesleki ğretim yapan okullar yer almıştır. Savaş yıllarında açılan Köy Enstitülerinin de içinde yer aldığı ve okul içi örgün eğitimin sürdürüldüğü bu kurumlar yanında; halkevleri, halk okuma odaları, köy gezici kadın ve erkek kursları, çeşitli alanlarda halk eğitimine yönelik faaliyet gösteren yaygın eğitim kurumları arasında yer almıştır.

2.1.İlköğretim

Tek parti dönemi eğitim sistemi içerisinde, üzerinde önemle durulan hususların başında, ilköğretim gelmiştir. lke nüfusunun okur-yazarlık düzeyi bakımından gösterdiği tablo, eğitim sisteminin ilk aşamasını teşkil eden ilköğretime ayrı bir önem kazandırmış; 1928 yılında yeni harflerin kabulü ile de, bu harflerle okuma-yazma öğretilmesi için seferberlik başlatılmıştır. Bununla birlikte, Cumhuriyetin ilk yıllarında, ilköğrenimin yeterince yaygınlık kazanmadığı görülmektedir. 1928-1929 ğretim yılında 6.600 olan ilkokul sayısı, bundan sonraki dönemlerde birtakım iniş çıkışlarla, 1938-1939 'da 7.862'ye ykselebilmıştir. Savaş yıllarında ise, bütün maddi olanaksızlıklara rağmen en büyük atılım, bu alanda gerçekleştirilmiş ve aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, ilköğretim düzeyinde eğitim veren kurumların sayısı sürekli artış göstermiştir.

TABLO 8: DİE verilerine göre 1945 yılına kadar resmi ve özel ilkokul, ğretmen, ğrenci sayıları⁵⁰⁵

ÖğRETİM YILI	OKUL SAYISI	ğRETMEN SAYISI	ğRENCİ SAYISI
1939-1940	9.418	19.063	905.139
1940-1941	10.596	20.564	955.957
1941-1942	10.948	22.042	939.829
1942-1943	11.404	21.613	940.411
1943-1944	12.182	22.387	995.999
1944-1945	12.903	25.687	1.246.818

⁵⁰⁵ Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966, DİE, Yayın No:517, s.13-16. Şehir ve köylerdeki resmi ilkokullar ile Türk, azınlık, yabancı özel ilkokullar bu tablodaki istatistiklere dahil edilmiştir.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, ilköğretim düzeyindeki okul, öğretmen ve öğrenci sayılarında, dönemin orta ve lise düzeyindeki diğer kurumlarına göre belirgin bir artış olduğu görülmektedir. Özellikle savaşın sona erdiği 1944–1945 sürecinde öğretmen ve öğrenci sayılarında görülen artış⁵⁰⁶, 1940'lı yıllarda sürdürülen eğitim çalışmalarının, ilköğretim seferberliği noktasında toplandığının ve bu sahada, kayda değer gelişmeler yaşandığının göstergesidir. Bunda, savaş koşullarının ortadan kalkmaya başlamasıyla görülen nispi iyileşme yanında; Köy Enstitülerinin de büyük katkısı olmuştur.

Köy ve şehir yerleşmeleri açısından okul, öğretmen ve öğrenci sayılarının karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan tablonun, köyler aleyhine olduğu görülmektedir. 1941–1942 yılı istatistiklerine göre, şehir ilkokullarındaki öğrenci sayısı, 375.677 olarak ilk tahsil çağında bulunan çocukların % 80'ini teşkil ederken; köy okullarına devam eden öğrenci sayısı, 403.262 olarak ilk tahsil çağında bulunan çocukların ancak % 20'ini karşılayabilmiştir⁵⁰⁷.

Bu dönemde köy okullarının bir kısmı, öğretmenli ve bir kısmı da eğitimli olmakla birlikte⁵⁰⁸; köylerin çoğunda okul bulunmamaktadır. Miktar itibarıyla köylerde ilkokul sayısı, şehirlerden fazla olmakla birlikte; bu miktarın, şehir ve köy nüfuslarına oransal olarak çok gerilerde kaldığı görülmektedir. Ancak bu dönemde, özellikle 1942-1943 öğretim yılından sonra, 5 yıllık öğretmenli köy okullarının sayısında artış gözlenmiştir⁵⁰⁹.

Köylerde, eğitim konusundaki maddi yetersizlikler yanında; büyük şehirlerdeki öğretmen yetiştiren okullardan mezun olan öğretmenlerin, köy koşullarına ayak uyduramaması ve köy okulu öğretmenliğinden kaçınması gibi faktörler, köylerin kültür hayatı bakımından önemli sorun teşkil etmiştir. Köy yaşantısından hoşlanmayan ve köyde çalışmak istemeyen şehir öğretmen okulu

⁵⁰⁶ İlkokul öğrenci sayısının 7-11 yaşındaki nüfusa oranı, 1940'ta % 37 iken, 1945'te % 52'ye yükselmiş; cinsiyet itibarıyla de en yüksek artış, 1945 yılı itibarıyla ve % 63'lük bir oranla erkeklerde görülmüştür. **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s.11.

⁵⁰⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 90.559.5.

⁵⁰⁸ Köylerin kapalı bir hayat tarzı içerisinde kaldığı ve dış dünyayla temasının bulunmadığı durumlarda, bu köylere, çeşitli vilayetlerin köylerinden gelmiş olan eğitimci; beş sınıflı büyük mektebi olan kalabalık köylere ise, genellikle şehirli olan öğretmenler gönderilmiştir. Niyazi Berkes, **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı, Ankara, 1942, s.87.

⁵⁰⁹ **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s.13.

mezunları için köy, arada bir piknik için gidilecek ve içinde devamlı olarak yaşanmayacak bir yer olarak görülmüştür⁵¹⁰.

Şehir okulları mezunu öğretmenlerin okulda öğrendikleri teorik bilgilerin, köy gerçekleriyle karşılaştırıldığında yetersiz kalması ve köy gerçeklerine uygun düşmemesi de, köy hayatına uyum sağlanmasında temel sorun teşkil etmiştir. Köyde öğretmen olarak çalışmak üzere görevlendirilen öğretmen okulu mezunu gençlerden biri, bu durumu, “...Köylü ile karşı karşıya iki dilsiz gibi kalıyoruz. Onun mevzuları ile benim fikirlerimi anlaştırmak mümkün olamıyor. 11 yıllık tahsilime rağmen, köy topluluğunun en cahil adamı ben olmuştum. Matematik problemleri, fizik, kimya formülleri, bu yeni muhit içinde işe yaramaz olmuşlardı. Köylüye verecek hiçbir şeyim yoktu. Kitap sayfalarında gördüğüm ziraat bilgisi, köylünün tarlasına inince iflas etti...”⁵¹¹ sözleriyle ortaya koymuştur. İşte, yalnız bu gerçek bile, köy hayatının koşullarına uyum sağlayacak ve köy topluluğunun ihtiyaçlarına cevap vermek suretiyle ona verimli olacak nitelikte köy öğretmeni yetiştirilmesi usulünün, köy eğitim davasının başarıya ulaştırılması yolunda ne kadar önemli olduğunun en açık göstergesi olmaktadır.

Bu dönemde eğitim veren okul sayısı bakımından, köy ve şehir yerleşimleri arasında farklılıklar görülürken; bu ayrım, bölgelere de yansımış ve doğu bölgelerindeki iller aleyhine bir tablo ortaya çıkmıştır. 1945 yılında, 7 ilçeli ve 316.000 nüfuslu Denizli’de 285 ilkokul varken; bu sayı, 8 ilçeli ve 128.000 nüfuslu Van ilinde, 17 olarak tespit edilmiştir⁵¹².

Dönemin ilköğretim kurumu düzeyindeki kurumlarına yapı itibariyle bakıldığında da, köy ve şehir yerleşimleri arasındaki farklılıklar açıkça kendini göstermektedir. Şehirlerdeki okullar, sağlık ve eğitim koşulları itibariyle daha elverişli konumda bulunurken; köy okulları, genel yapı itibariyle, duvarları kerpiçten, yerleri tahtadan yapılmış, kiremitlerle örtülmüş okul binası; bina içerisinde tahta sıra, karatahta, teneke soba, diğer gerekli eşyaların yer aldığı büyük bir sınıf; tarım, hayvancılık ve çeşitli konularda bilgiler veren kitapların bulunduğu kitaplık işlevi

⁵¹⁰ Yahya Kemal Kaya, **İnsan Yetiştirme Düzenimiz, Politika-Eğitim-Kalkınma**, Nüve Matbaası, Ankara, 1977, s.315.

⁵¹¹ İsmail Hakkı Tonguç, **Canlandırılacak Köy**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947, s.534-535.

⁵¹² Mehmet Nuri Alpay, **Köy Davamız ve Köyün İçyüzü**, Örnek Matbaası, Ankara, 1946.s.6.

gören küçük bir oda; eğitimci ve ailesinin oturmasına tahsis edilen kısımların mevcut olduğu ve tuvaletlerin, binaların dışında yer aldığı bir yapı arz etmiştir.⁵¹³

Köy okullarında gazete ve kitap bulunmaması da, köylerin kültürel kalkınması açısından önemli bir sorun teşkil etmiştir. Bu noktada, Türk aydınlarına ve gençlerine çağrıda bulunularak, köylere kitap gönderilmesi suretiyle kültür yardımında bulunulması ve gelen kitaplardan oluşturulacak kütüphanelerin, köy çocukları ve eğitimcileri için faydalı olacağı hususları üzerinde durulmuştur⁵¹⁴.

Bu dönemde köylünün tahsil ve terbiyesi açısından önemli bir husus da, şehirlerde, iki veya üç öğretmenli olan beş sınıflı ilkokullar faaliyet gösterirken⁵¹⁵; köy okullarının çoğunu, tek öğretmenli olan 3 sınıflı okullar teşkil etmesi olmuştur. Üç yıllık kısa devreli bu köy okulları, program ve teşkilat bakımlarından, köyü ve köylüyü kalkındırma davasına hizmet yolunda yetersiz ve faydasız görülmüştür.

Üç sınıfa ait ilkokul müfredat programının, fizyolojik ve psikolojik kapasitesi dikkate alınmaksızın tek bir öğretmen tarafından takip edilmesi itibariyle, öğretmenlerin bu kültür davasında kendilerinden beklenen randımanı gösterememesi ve üç sınıfa bitirmiş olup da, köyde ortaokula devam etmek imkânı bulunmayan bir çocuğun bilgisi az ve temeli zayıf olduğundan öğrendiklerini hayata geçiremeden unutması, üç sınıflı köy okullarındaki bu yetersizliğin ana sebeplerini teşkil etmiştir⁵¹⁶. Üç sınıflı köy okullarını köylü eğitimi için yetersiz görenler, sadece yönetimi elinde bulunduranlar olmayıp; bizzat köylünün kendisinin de, bunun bilinci içerisinde olduğu görülmektedir. Böylece öğretmen ve okul yetersizliği, özellikle köy yerleşimlerinde eğitim sahasında önemli bir sorun olarak kendini göstermiştir.

17-29 Temmuz 1939 tarihlerinde Ankara'da toplanan Birinci Maarif Şurasında da, köy okullarının ve öğretmenlerinin yetersizliği dikkate alınarak, köyde ilköğretimi yaygınlaştırmak noktasında, bu husus üzerinde önemle durulduğu

⁵¹³ Mediha Esenel, **a.g.e.**, s.117.

⁵¹⁴ Fahri Kurtuluş, "Türk Münevverlerine Açık Mektup", **Çınaraltı**, Sa:42, 11 Temmuz 1942, s.2.

⁵¹⁵ Altan Öymen, döneme ilişkin anılarında, şehirlerdeki ilkokullarda uygulanan sınav sistemine göre, sınavla bitirilen beş yıllık ilkokullarda 5. sınıf öncesi sınıflarda, yıl içinde alınan üç karnedeki not ortalamasına göre bir üst sınıfa geçildiğini; 5. sınıfta, iki karne alınmakla birlikte, matematik, tarih, coğrafya, yurt bilgisi derslerinden sözlü sınava girilmesinin zorunlu olduğunu belirtmektedir. Altan Öymen, **a.g.e.**, s.380.

⁵¹⁶ Vahit Özgüven, "Köy Okullarında Üç Sınıflıdan Beş Sınıflıya", **Fikirler**, Sa:193, 1 İkinci Teşrin 1939, s.12-13.

görülmektedir. Bu çerçevede, köylerde tatbik edilecek kültür hareketlerinin daha verimli hale getirilmesi noktasında alınacak tedbirler arasında, nüfusu 400 den fazla olan yerlerde, beş yıllık tahsilin öğretmenler ve nüfusu 400 den aşağı yerlerde, en az üç yıllık tahsilin eğitmen teşkilatı vasıtasıyla sağlanması; ilk tahsil süresi 3 yıl olan köy ilkokullarının, 5 sınıflıya çıkarılması; pansiyonlu ve gündüzlü köy bölge okullarının açılması; yeni açılan köy öğretmen okullarının geliştirilmesi gibi hususlar yer almıştır⁵¹⁷.

Maarif Şurasında alınan kararlar doğrultusunda, 1939–1940 ders yılından itibaren, tek öğretmenli köy okulları beş sınıfa çıkarılmaya başlanmıştır. İlk tahsilde, bu şekilde üç sınıflıdan beş sınıflıya geçilmesi ve köy müfredat programının, öğretmenin fizyolojik ve psikolojik kapasitesine göre ayarlanması; öğrencilere daha faydalı bilgiler verilmesi, öğretmenin bilgi ve meslek seviyesinin artırılması ve bu suretle, müspet kültür adına gelişme sağlanması açısından olumlu karşılanmıştır⁵¹⁸.

Köylerde ilk mekteplerin beş sınıflıya çıkarılması dolayısıyla Maarif Vekâleti, üç sınıflı mekteplerden mezun olup tahsillerine devam edemeyenlerden yaşı uygun bulunanların, dördüncü sınıfa alınmalarını uygun görmüş; köylerde ders programlarına, ziraat ve iş dersleri de ilave edilmiştir⁵¹⁹.

Ülkede okuma-yazma bilmeyenlerin oranının düşük olması, özellikle 10.000'den az nüfuslu yerlerde bu oranın yüksekliği; ilköğretimin durumunu, milli bir dava haline getirmiştir. Bu dönemde ülke kalkınması için köylerin kalkınması; köylerin kalkınması için de, eğitimin yaygınlaştırılması gerekli görüldüğünden, köylerde eğitim ve kültür düzeyinin yükseltilmesine önemli yer verilmiştir.

Devlet Başkanı İsmet İnönü de, ilköğretimde hedeflenen amaca ulaşılması halinde, Türk Ulusunun her sahada kudretli, kuvvetli ve değerli bir varlık olacağı, üretimin artacağı, ülkenin yüksek bir teknik yetenek kazanacağı düşüncesindedir⁵²⁰. O, ilköğretim davasını, “*yirminci asrın ileri, kudretli, şuurlu ve müstakil bir milleti olmak, hür insan olmak*” davası olarak ele almış⁵²¹; ilköğretime verdiği önemi, her fırsatta dile getirmiştir.

⁵¹⁷ **Birinci Maarif Şurası, 17-29 Temmuz 1939**, s.202-212.

⁵¹⁸ Vahit Özgüven, **a.g.m.**, s.11-13.

⁵¹⁹ **Babalık**, 6 Mart 1940.

⁵²⁰ **İlköğretim**, 7 Ağustos 1944.

⁵²¹ **Ulus**, 17 Nisan 1945.

İnönü, demokrasilerin zaferinin kesinleştiği 19 Mayıs 1944 tarihli nutkunda, gençlere seslenirken; “...ilköğretim hiçbir devirde bugünkü ölçüsü ile ele alınmamıştır. Cumhuriyetin ilk gündünden beri arkasından koştuğu ilköğretim ülkesi, hakiki ve tam manasıyla başarılmak yolundadır. Bu seneden itibaren, binlerce sayılarla köy okullarının açılacağı devre giriyoruz. Hazırlıklar tamamdır. Bundan sonra yalnız ameli neticeler alacağız. Yakın uzak, büyük küçük, toplu dağılık bütün köylerin kız-erkek çocukları, değerli öğretmenlerinin karşısında dersaneleri dolduracaklardır. Nitekim on sene zarfında, Türkiye’de ilköğretim meselesinin halledilmiş olacağını açık ve kesin olarak görebiliyoruz” diyerek hem ilköğretime; hem de köylü topluluğunun kalkındırılmasına verilen önemi ortaya koymuştur⁵²². Bu amaca hizmet etmek amacıyla, ilkokul yapımı yaygınlaştırılmış⁵²³; çalışan çocuklara yönelik olarak, kurslu okullar faaliyete geçirilmiştir⁵²⁴.

Bu dönemde, ilköğretim davasının başarılmaya yolunda ciddi adımlar atılmış; başarı da sağlanmıştır. 1937–1943 döneminde eğitimci yetiştirme programı dolayısıyla, ilkokul sayısı artmış; öğretmen açığı, eğitimciyle kapanmaya çalışılmıştır. İlkokulların sayısı bir yılda (1944–1945) 780.219’dan 955.765’e yükselmiş; köy enstitülerinden 1990 öğretmen mezun olmuş; 1943 okul binası, 1546 öğretmen evi inşa edilmiş⁵²⁵; 264.552 öğrenci okullara alınmıştır.

2.2.Ortaöğretim

Ortaöğretim, toplumların kalkınması ve gelişmesi için gerekli hizmet ve sanat erbabının yetiştirildiği ve üst eğitim kurumlarına öğrenci hazırladığı eğitim devresini teşkil etmektedir. Ortaöğretimin ilk basamağı, ortaokullar ve meslek okulları; ikinci basamağı ise, liselerdir.

Orta dereceli okulların amaçları, geniş ve net biçimde ilk olarak 1927 tarihli “Lise ve Orta Mektepler Talimatnamesi”nde belirlenmiş; 1944 yılında yayınlanan “Lise ve Ortaokullar Talimatnamesi”nde de, bu kurumların amaçları şu şekilde tespit edilmiştir:

“Öğrencilerin;

⁵²² Milli Şef Cumhurbaşkanı İnönü Tarafından 19 Mayıs 1944 Günü Gençlik ve Spor Bayramı Münasebetiyle Ankara 19 Mayıs Stadyumunda Verilen Nutuk, Ulus Basımevi, Ankara, 1944, s.5.

⁵²³ Ulus, 8 Aralık 1944.

⁵²⁴ Cumhuriyet, 21 Aralık 1944.

⁵²⁵ Hasan Ali Yücel, “İlköğretim Davasının Başarılması Yolunda”, Radyo, Sa:39, 1944, s.2.

- Türkiye Cumhuriyetinin, milli ahlakı benimsemiş ve pozitif bilim anlayışını kazanmış çalışkan ve yararlı bir yurttaşı olarak yetişmesi,
- Müfredatı programlarla tespit edilen ve yüksek öğrenimi takip için gerekli bulunan kültür seviyesine erişmesi,
- Bilgilerini tatbikat alanında kullanma yollarını öğrenmesi ve ileride meslek seçmesini kolaylaştıracak surette yeteneklerinin geliştirilmesi,
- İyi alışkanlıklar ve maharet kazanması, ruhça ve bedence sağlam olması⁵²⁶

2.2.1. Ortaokullar

Ortaöğretimin ilk devresini oluşturan ortaokullar, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ilk on yıl, yalnız liselere öğrenci yetiştiren kurumlar olarak düşünülmüş; 1930 yılı sonrasında, hem birtakım belirli fonksiyonları olan, hem de orta dereceli mesleki ve teknik okullar açılmasıyla, öğrencilere meslek kazandıran kurumlar olarak düzenlenmiştir⁵²⁷.

TABLO 9: DİE verilerine göre 1945 yılına kadar resmi ve özel ortaokul, öğretmen, öğrenci sayıları⁵²⁸

ÖĞRETİM YILI	OKUL SAYISI	ÖĞRETMEN SAYISI	ÖĞRENCİ SAYISI
1939-1940	234	3.744	92.308
1940-1941	238	3.867	95.332
1941-1942	252	3.900	94.642
1942-1943	244	3.883	84.181
1943-1944	245	3.851	75.319
1944-1945	247	3.862	70.430

1940-1945 yılları arası beş yıllık döneme ilişkin sayısal veriler, ilköğretime ilişkin verilerle karşılaştırıldığında; ilkokul eğitiminde görülen gelişmenin daha hızlı

⁵²⁶ Hasan Cicioğlu, **Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim**, Ankara, 1985, s.161.

⁵²⁷ Yahya Kemal Kaya, **a.g.e.**, s.151.

⁵²⁸ **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s.24-27.

olduğu ve bu gelişimin, ortaokullarda düşük kaldığı görülmektedir. Bu, ilkokul eğitimine verilen ağırlığın göstergesidir. Bununla birlikte, her vilayet merkezinde ve imkânlar nispetinde her kazada ortaokul açılması yolunda büyük çaba sarf edilmiş; ortaokul bulunmayan kaza ve nahiyelerde, çocukların çevre ortaokullarda tahsil görebilmelerini temin için resmi pansiyonların kadroları genişletilmiş, yeni pansiyonlu okullar açılmış ve özel pansiyonlar açılması yolunda teşviklerde bulunulmuştur. 1938 yılında 36 resmi ve 20 özel pansiyon varken; 1942-1943 yılında resmi pansiyonların sayısı, 38'e ve özel pansiyonların sayısı, 41'e yükselmiştir⁵²⁹

Dönemin eğitim anlayışında ilköğretim, ortaöğretimin temeli olarak görülürken; eğitimde verimin sağlanması açısından, ilk ve orta öğretim kurumları arasında teşkilat bütünlüğünün korunmasına çalışılmıştır. Bu nedendir ki; ortaöğretim kurumları derslerinde, öğrencilerin ilkokulda kazanmış oldukları bilgi ve becerilerin dikkate alınarak bu temel üzerinde yetiştirilmelerine önem verilmiştir. Ortaöğretim yazı dersleri için, ilkokullarda çocuklara öğretilen yazı şekillerini gösteren levhanın, Maarif Vekâletince müdürlüklere gönderilmesi ve bu yazı şekillerine göre derslerin verilmesinin bildirilmesi⁵³⁰; ortaöğretimde, ilkokul eğitimine verilen önemin göstergesidir.

Bu dönemde orta dereceli okullar açısından önemli bir konu da, Maarif Vekâletince orta dereceli okullarda uygulanan eğitim-öğretim sisteminde ders saatleri uygulaması olmuştur. I. Maarif Şurasında, derslerin öğleden önceye alınması, derslerin sabah sekizde başlayıp birde bitirilmesi ve öğleden sonrasının, ortaokullarda seçmeli ve liselerde zorunlu olarak öğretmenlerin sevk, idare ve gözetimi altında serbest ve ortak faaliyetlere tahsis edilmesine karar verilmiştir⁵³¹.

Bu uygulamaya yönelik birtakım itirazlar olmuş ve bunun üzerine, uygulamanın ne derece sağlıklı olduğu noktasında, mektep hıfzısıhhası hakkında doktorlardan rapor alınmıştır. Doktorların verdikleri raporda, eğitim-öğretimde öğrenci ve öğretmenden istenilen verimin arttırılması noktasında, derslerin sabah sekizde başlayıp 1.35'te bitirilmesi gerektiği ve çocukların daha sonra okula

⁵²⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 90.559.5.

⁵³⁰ **Babalık**, 11 Mart 1940.

⁵³¹ **Birinci Maarif Şurası**, s.287-293.

getirilmelerinin doğru olmadığı belirtilmiş; çocukları, okulda toplamak yerine, onlara çalışma ve öğrenme arzusu kazandırılması hususu vurgulanmıştır⁵³².

Ortaokul, ilkokul ve lise arasında bir köprü işlevi görmüş; ortaokuldan liselere girecek öğrencilerin tespiti için, yazılı-sözlü eleme imtihanları yapılmıştır. Bu imtihanlarda sorulan soruların, müfredata ve ortaokuldan mezun olacak öğrencinin sahip olması gereken bilgi ve seviyeye göre düzenlenmesi, Maarif Vekâletince dikkate alınmıştır⁵³³.

Ortaokul tahsili, resmi çevreler tarafından, lise tahsiline geçiş için bu şekilde önemli görülürken; üç yıllık tahsilinin gereksiz olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Bunlardan biri olan tarihçi Reşat Ekrem Koçu, tarih dersi öğretiminden hareketle yazdığı bir yazıda, üniversiteye giden yolda lise tahsilinin önemli olması ve ortaokulda okutulan derslerin, lisenin aynı basamaklarında daha kapsamlı olarak verilmesi itibariyle, ortaokul tahsilinin gereksiz olduğunu belirtmekte; ortaokuldan iki yıl alınarak lise tahsilinin beş yıla çıkarılmasını Maarif Vekâletinden istemektedir⁵³⁴.

2.2.2. Mesleki ve Teknik Öğretim

Mesleki ve teknik okullar, sanayi kuruluşları, hizmet ve tarım sektörlerinin ihtiyaç duyduğu teknisyen kadrosunu yetiştiren ve orta dereceli okul düzeyinde eğitim veren kurumlardır. Mesleki ve teknik öğretim, her gencin, kabiliyetinin olduğu sahada çalışması ve o meslekte yetişmesinin temini ve bundan elde edilecek faydalar yanında; ilk ve orta öğretimde talebe artışı karşısında, bina, eleman ve bütçe alanında görülen yetersizliklerin giderilmesi ve eğitim sisteminde sınıf geçme randımanının artırılması açısından da gerekli görülmüştür⁵³⁵.

Dönemin Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, I. Maarif Şurasını açış konuşmasında, ilk ve ortaokulu bitirenlerin kabiliyetlerini geliştirmek ve ülke menfaatine çalışmalarını sağlamak noktasında, meslek okullarının önemine işaretle; ülkemizde, mesleki kuruluşların yetersizliği yüzünden, liselere hücum edildiğini ve

⁵³² Asım Us, **Asım Us'un Hatıra Notları, 1930'dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devrilerine Ait Seçme Fıkralar**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1966, s.410-413.

⁵³³ **Akşam**, 5-6 Haziran 1940.

⁵³⁴ Reşat Ekrem Koçu, "Beş Senelik Türk Lisesi", **Büyükdoğu**, 12 İkinciteşrin 1943, Sa: 9, s.4, 12.

⁵³⁵ "İmtihan Mevsimi", **Adımlar**, Yıl:1, Sa:3, Temmuz 1943, s.105.

bu durumun, ülkenin her sahada ihtiyaç duyduğu unsurları yetiştirme ve liselerde kaliteli eğitim verme durumunu güçleştirdiğini belirtmiştir⁵³⁶.

Mesleki ve teknik öğretimin yaygınlaştırılması, modern endüstri ve sanayinin ileri tekniğine kolayca ulaşabilecek kabiliyette kültürlü, teknolojik yeteneklere sahip teknik elemanlar ve sanatkârlar yetiştirmek gereksinimi yanında; ortaöğretimin nitelik ve niceliksel olarak geliştirilmesi için de zaruri görülmüştür. O halde mesleki eğitim, yalnız ekonomik değil, sosyal ve kültürel bir zorunluluk teşkil etmiş; sosyoekonomik gelişme vasıtası olarak görülmüştür.

Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayi ve teknolojik yönden geri kalmışlık, eğitim hayatını da etkilemiş; sanayi için gerekli insan gücüne ihtiyaç duyulmaması, mesleki ve teknik eğitimin gelişimini yavaşlatmıştır. Bu nedenle 1927–1937 yılları arasında, mesleki ve teknik öğretim sahasında sınırlı gelişmeler yaşanırken; 1940’lardan itibaren sanayinin kurulmasıyla birlikte, sınai iş hacmi genişlemiş ve bu sahadaki gelişmeler de hız kazanmıştır⁵³⁷.

Mesleki eğitimin bu şekilde önem kazanması üzerine, I. Maarif Şurasında, ortaokulda genel kültür dersleri yanında meslek derslerine de yer verilmesi, ilkokul mezunlarını mesleğe yönlentici kurslar ve okullar açılması kararlaştırılmış; 1942 tarih ve 4304 sayılı kanunla, mesleki ve teknik okullar açılması ve mevcutlarının büyütülmesi resmîyet kazanmıştır⁵³⁸.

1943 yılından sonra, çok sayıda Erkek-Kız Sanat ve Yapı Enstitüleri ile Ticaret Okulları açılmış; bu nedenle artış da daha hızlı olmuştur. Mesleki ve teknik öğretimdeki bu gelişmede, içinde bulunulan koşullar etkili olurken; 1940-1945 sürecinde gözlenen öğrenci sayısındaki artışın, genç kuşakların askere gitmemek ya da yedek subay olarak gitmek arzusundan kaynaklanmış olabileceği de ileri sürülmüştür⁵³⁹.

⁵³⁶ **Birinci Maarif Şurası**, s.10-11.

⁵³⁷ Mustafa Özodaşık, **a.g.e.**, s.228-229. Meslek ve sanat okulları, 1927’de çıkan 1052 sayılı kanunla Maarif Vekilliğine bağlanmış; 1933 yılında Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü, 1941 yılında da Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı kurulmuştur. **Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Sonrası Eğitim**, s.95.

⁵³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:3, C: 27, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s.106.

⁵³⁹ Tefvik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.349.

TABLO 10: DİE verilerine göre 1945 yılına kadar resmi ve özel mesleki ve teknik okullara⁵⁴⁰ ilişkin veriler⁵⁴¹

ÖĞRETİM YILI	OKUL SAYISI	ÖĞRETMEN SAYISI	ÖĞRENCİ SAYISI
1939-1940	86	1.011	14.310
1940-1941	103	1.355	20.264
1941-1942	114	1.508	24.641
1942-1943	151	1.835	29.971
1943-1944	186	2.434	36.971
1944-1945	218	3.113	44.639

Tablodan da görüldüğü gibi, 1939–1945 dönemi içerisinde okul, öğretmen ve öğrenci sayıları bakımından, mesleki ve teknik öğretimde kayda değer gelişmeler yaşanmıştır.

Mesleki eğitim sahasında uygulamalı eğitim için, okullarda laboratuvarlar, çalışma odaları, geniş ve sıhhi sınıflar teşkiline önem verilmiş; bu kurumların çatısı altında, beden terbiyesine yönelik çalışmalara da yer almıştır. Ticaret gemileri için kaptan ve makinist yetiştirmek amacıyla ynelik olarak hizmet veren Deniz Ticaret Mektebi öğrencileri, kürek talim ve müsabakalarına katılmışlardır⁵⁴²; Kız Liselerinde, öğrencilere askerlik dersi verilmesi suretiyle, vazife aşkı ve vatan sevgisi kazandırılmaya çalışılmıştır⁵⁴³.

⁵⁴⁰ Dönem içerisinde faaliyet gösteren ilk öğretmen ve kız-erkek teknik öğretmen yetiştiren okullar, erkek orta sanat okulları, yapı orta sanat okulları ve yapı sanat enstitüleri, kız-erkek sanat enstitüleri, teknik okullar, ticaret liseleri, Devlet Konservatuvarı, güzel sanatlar, orta terzilik, polis, sağır-dilsiz ve kör okulları, posta, tekel, telgraf okulları, sağlık, tarım okulları bu tablodaki istatistiklere dâhil edilmiştir. Meslek ve sanat eğitimi veren bu resmi kurumlara ait ayrı istatistikler için bkz. **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, 1944-1945**, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:272, Ankara, 1947, s.XXXIII-XXXVIII.

⁵⁴¹ **Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye 1923-1983**, Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1983, s.47.

⁵⁴² Kandemir, “Deniz Yollarımızın Yarınki Süvarileri”, **Yeni Mecmua**, 18 Birinciteşrin 1940, Sa:77, 10-12.

⁵⁴³ Niyazi Acun, “Ankara Kız Lisesinde”, **Yeni Mecmua**, 21 Mart 1941, Sa:99, s.5-6.

2.2.3.Liseler

Liseler, 1944 tarihli Lise ve Ortaokullar Talimatnamesinin birinci maddesinde, “*öğrencileri yüksek okullara hazırlayan kurumlar*” olarak tanımlanmıştır.

TABLO 11: DİE verilerine göre 1945 yılına kadar resmi ve özel⁵⁴⁴ lise, öğretmen, öğrenci sayıları şöyledir⁵⁴⁵

ÖĞRETİM YILI	OKUL SAYISI	ÖĞRETMEN SAYISI	ÖĞRENCİ SAYISI
1939-1940	80	1.518	26.255
1940-1941	82	1.544	24.862
1941-1942	82	1.568	28.217
1942-1943	79	1.590	28.073
1943-1944	80	1.694	28.906
1944-1945	76	1.656	27.734

2.3.Yüksek Öğretim

Yüksek öğretim, eğitim sisteminin en üst basamağını teşkil etmekte; çeşitli mesleklerin en iyi şekilde yürütülmesini sağlayacak nitelikli insan gücü yetiştirilmesi, ilmi araştırmalarda bulunmak suretiyle toplumsal kurumların biçimlendirilmesi ve geliştirilmesinde önemli misyon üstlenmiş bulunmaktadır⁵⁴⁶.

Bu dönemde yüksek öğretim düzeyinde eğitim veren kurumlar, İstanbul ve Ankara şehirleri ile sınırlı kalmış; bunlar arasında, Maarif Vekâletine bağlı olan Ankara ve İstanbul Üniversiteleri, Yüksek Mühendis Okulu⁵⁴⁷, Siyasal Bilgiler

⁵⁴⁴ Bu dönemde lise düzeyinde eğitim veren özel okullar arasında, İstanbul’da Robert Kolej ve Amerikan Kız Koleji, önemli yere sahip olmuştur. Lise tahsilini Robert Kolejde tamamlayan Kazım Özalp’in oğlu Teoman Özalp, Amerikan eğitim sisteminin uygulandığı bu okulların, sosyal ve kültürel etkinlikleriyle gençlerin hayat adamı olarak yetişmelerinde, Türk liselerinin eğitim sistemlerine oranla daha üstün olduklarını belirtirken; varlıklı olmayan öğrencilerin, okul hizmetlerinde çalışmak suretiyle eğitim masraflarının karşılandığını kaydetmektedir. Teoman Özalp, **Tanıklık Ediyorum, Cumhuriyet ve Atatürk Anıları**, Epsilon Yay., İstanbul 2006,s.149-150

⁵⁴⁵ **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s.28-31.

⁵⁴⁶ Mustafa Özodaşık, **a.g.e.**, s.230.

⁵⁴⁷ Yüksek Mühendis Okulu, 1943-1944 öğretim yılından sonra, İstanbul Teknik Üniversitesi adı altında inşaat, mimarlık, makine, elektrik olarak dört fakülte halinde faaliyet göstermiştir. **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s.67. İstanbul Teknik Üniversitesi hakkında kanun için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VII, İctima:1, C:12, TBMM Matbaası, Ankara, 1944, s.70.

Okulu, Gazi Terbiye Enstitüsü, Teknik Öğretim Müsteşarlığına bağlı olan Yüksek Ticaret ve İktisat, Yüksek Mühendis ve Teknik Okulları ile Devlet Güzel Sanatlar Akademisi⁵⁴⁸, Devlet Konservatuarının yüksek kısımları yer almıştır⁵⁴⁹.

Ankara'da ilim ve kültür hayatının canlandırılmasında, üniversite teşkilat ve çalışmalarına önem verilmiş; Ankara Üniversitesine yeni birimler katılmıştır. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesine⁵⁵⁰ bağlı olarak Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, bu dönemde kurulmuştur. 15 Nisan 1942 tarihli 4204 sayılı kanun ile Türk İstiklal Savaşı, Türk İnkılâbı ve Türkiye Cumhuriyeti rejiminin dayandığı esaslar hakkında araştırmalar yapmak; bu konuda belge ve yayınları toplayarak kütüphane, müze ve arşivler kurmak; Türk inkılâbı ve rejimini içte ve dışta tanıtmak için dersler, konferans ve yayınlar düzenlemek üzere İnkılâp Tarihi Enstitüsünün kurulması ve yüksek öğretim kuruluşlarında, "İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi" adıyla ders okutulması kararlaştırılmıştır⁵⁵¹.

Yine İstanbul ve Ankara Hukuk Fakültelerinde "Kriminoloji", İstanbul Üniversitesinde "Devletler Hukuk Enstitüsü" bu dönemde kurulmuş; İstanbul'daki Yüksek Mühendis ve Teknik Okulların kadroları daha fazla sayıda yüksek mühendis ve fen memuru yetiştirecek surette genişletilmiş; Ankara'da da, çeşitli şubeleri ihtiva eden bu tarz okulların açılması kararlaştırılmıştır⁵⁵².

⁵⁴⁸ Teoman Özalp, **a.g.e.**, s.154. Özalp, 1942 yılında lise mezunu ve olgunluk imtihanını başaran her öğrencinin istediği yüksekokula sınavsız girebilirken; yalnız Yüksek Mühendis Mektebine sınavla öğrenci alındığını, Devlet Güzel Sanatlar Akademisinde yetenek sınavı yapıldığını kaydetmektedir.

⁵⁴⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 31.10.0.0., Yer No: 90.559.5. Bu üniversitelerde Hukuk Fakültesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesi, avukatlık, idarecilik, hariciyecilik; Tıp Fakültesi, doktorluk; Teknik Üniversite, mühendislik meslekleri için eğitim veren kurumlar olmuştur.

⁵⁵⁰ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, zengin Anadolu kültürünü araştırmak ve Türkiye'nin dünya ile arasında dil ve kültür köprüsü kurmak amacıyla 1935 yılında açılmış olup; Ankara Üniversitesinin nüvesini oluşturmuştur. 1940 yılı kasım ayında, Ankara'daki yeni binasına taşınan fakültenin açılış törenine, Başbakan ve Maarif Vekilinin bizzat katılması; devlet başkanı İnönü'nün de, törenden birkaç gün sonra fakülteyi ziyaret ederek tetkiklerde bulunması, devletin yüksek öğretime verdiği önemin göstergesi olmuştur. "Hadiseler, Düşünceler: Bir Açılış Töreni", **Yurt ve Dünya**, Sonkanun 1941, Sa:1, s.7.

⁵⁵¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İçtima:3, C:24, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s.152-154. Bu kanunda inkılâp kelimesi kullanılması, Cumhuriyeti kuran kadroların, Cumhuriyet Türkiye'sinin temellerini atan toplumsal projelerini uygulama yöntemlerine isim olarak bu kelimeyi tercih etmek suretiyle, ona yükledikleri değer ve gerçekleştirmeye çalıştıkları değişimin yönteminin bir göstergesi olarak nitelendirilmiştir. Celalettin Vatandaş, "Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yay., Ankara, 2006, s.127.

⁵⁵² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 31.10.0.0., Yer No: 90.559.5

Ankara Üniversitesine bağlı Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Hukuk Fakültesi, Siyasal Bilgiler Okulu ve Yüksek Ziraat Enstitüsüne, 1943 yılında Fen Fakültesi de katılmış; böylece, ülkenin sınaî sahada gelişimi açısından önemli bir adım atılmıştır⁵⁵³. Savaş sonrasına bırakılan Tıp Fakültesi kuruluşunun 1945 yılında tamamlanmasıyla da⁵⁵⁴, Ankara Üniversitesi, 1946 yılında resmen kurulmuş olacaktır.

TABLO 12: Yükseköğretim kurumlarına ilişkin sayısal veriler⁵⁵⁵

ÖĞRETİM YILI	OKUL SAYISI	ÖĞRETMEN SAYISI	ÖĞRENCİ SAYISI
1939-1940	19	1.013	12.130
1940-1941	20	967	12.844
1941-1942	20	889	14.693
1942-1943	20	1.120	15.945
1943-1944	26	1.403	18.293
1944-1945	28	1.365	19.502

Bu tablo, ilim ve fikir merkezleri olan üniversitelere, birbirini izleyen yıllarda talebin artmakta olduğunu göstermesi itibariyle, yükseköğretim sahasındaki gelişmeyi yansıtmaktadır. Bu dönemde, yüksek tahsil kurumlarına yönelik bir talep yoğunlaşması söz konusudur. Hatta İstanbul Üniversitesinin, öğrenci sayısı bakımından dünyanın en kalabalık üniversitesi haline geldiği belirtilmektedir⁵⁵⁶. Bununla birlikte bu dönemde, Ankara ve İstanbul dışındaki illerde üniversite

⁵⁵³ “Aynı İçinden:Ankara Üniversitemizin Yeni Fen Fakültesi”, **Adımlar**, Birinciteşrin 1943, Sa:6, s.206-207. İstanbul Üniversitesi, Fransa Sorbonne Üniversitesi örneğine göre kurulduğundan, burada en önemli fakültelerden biri Tıp Fakültesi olup Ziraat Fakültesi bulunmazken; Ziraat Fakültesi, Amerikan Üniversitelerinden Cornell Üniversitesinde olduğu gibi, Ankara Üniversitesinin temel fakültelerinden birini teşkil etmiştir.

⁵⁵⁴ Ankara Tıp Fakültesi Kanunu, Atatürk’ün sağlığında 1937 yılında çıkarılmışı da; İnönü’nün 1937 yılında Başbakanlıktan istifası ve 2. Dünya Savaşının başlaması, bu konudaki çalışmalarını geciktirmiştir. Rıdvan Ege, **Türkiye’nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa**, İnönü Vakfı Yay., Ankara, 1992, s.24.

⁵⁵⁵ **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s.59.

⁵⁵⁶ “Üniversiteye Hücum”, **Barış Dünyası**, Sa:4, 25 Şubat 1944, s.4. İstanbul Üniversitesi Edebiyat, Fen, Hukuk, İktisat, Orman ve Tıp Fakültelerinde okuyan öğrenci sayısı için bkz. **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s.66.

bulunmaması, yüksek öğrenim gören öğrenci sayısının, okullaşan nüfus oranı içinde düşük kalmasında etkili olmuştur⁵⁵⁷.

Bu dönemde yüksek tahsil oranlarındaki bu artışta, devlet kademesine memur olarak girmek, baremde derece almak, hükümet kapısından emekliye ayrılarak rahata kavuşmak beklentisi ve askerliklerini daha geç yapmak isteği gibi hususların etkili olduğu görülmektedir. Bu durumu eleştiren yazarlardan biri, hayatın bütün sahasının insan gücüne ihtiyaç duyduğunu vurgulayarak; yalnızca devlet memuriyeti için yüksek tahsil yapılmasının, ülke gerçeklerine uygun düşmediğini ve eğitim meselesinin, ülke davasına hizmet edecek şekilde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bunun için de, tahsil dışında hayata atılmak isteyenlere, askerlik tecil kolaylıkları sağlanması; ihtisas gerektirmeyen memuriyetler için, yüksek tahsil diploması alma zorunluluğunun kaldırılması; ehliyet ve iktidar sahibi olma durumuna öncelik tanınması gibi hususlar dile getirilmiştir⁵⁵⁸. Böylece üniversitelerin, bilimsel düzeyde eğitim veren kurumlar olması ve ilim arzusu ile yüksek eğitim yapılması önemli görülmüştür.

Yüksek tahsil sahasında üzerinde durulan konulardan biri de, doçentlik, profesörlük gibi yüksek ilim payelerinin yüksek öğretim sahasında sınırlı kalması itibarıyla, köy ilkokullarında çalışan öğretmenlerin akademik kariyerdan yoksun bırakılması olmuştur. Bu husus, Maarif Şurası görüşmelerine yansımış; köylerde hizmet veren kabiliyetli gençlerin de, devlet himayesinde tahsillerini sağlamak suretiyle ilim adamı olarak yetiştirilmesi ve akademik kariyer sahibi yapılması üzerinde durulmuştur⁵⁵⁹. Bu konuya verilen önemin sonucu olarak da, akademik mesleğe giriş ve orada yükseliş esaslarını belirlemek amacıyla, akademik kariyer kanunu hazırlanmıştır⁵⁶⁰.

Dönemin üniversite etkinliklerine bakıldığında, yüksek tahsil gençliği arasında münazaralar yapıldığı ve üniversite haftası etkinliklerinin düzenlendiği görülmektedir. Bu dönemde İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde yapılan ilk münazarada, birinci ve ikinci sınıflar için “*her ülkenin kendi üretimi kendine yetmelidir*”; üçüncü ve dördüncü sınıflar için de, “*Türkiye ziraatı küçük işletme*

⁵⁵⁷ Ali Ata Yiğit, **İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikaları**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1992, s.65.

⁵⁵⁸ Celal Tepki, “Hayatımız ve Davalarımız: Maarifin İçi Ve Dışı”, **Barış Dünyası**, Sa:18, 2 Haziran 1944, s.8, 16.

⁵⁵⁹ **Birinci Maarif Şurası**, s.45-54.

⁵⁶⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 31.10.0.0., Yer No: 90.559.5

rejimine dayanmalıdır” konuları seçilmiş ve bu iki konuda yapılan münazarayı, menfi taraf kazanmıştır⁵⁶¹. Bu münazara konularının ülkemizin sorun teşkil eden ekonomik yapısına ilişkin olmasının, dönemin şartlarına uygun düştüğü söylenilebilir.

“Üniversite Haftası” etkinlikleri ise, İstanbul ve Ankara Üniversiteleri tarafından, yaptıkları çalışmaların verimli sonuçlarını halkla paylaşmak, halkı, üniversite çalışmalarından faydalandırmak, bilim insanlarının yurt incelemelerinde bulunmalarını sağlamak amacıyla, 1942 yılından itibaren Maarif Vekâletinin onayıyla düzenlenmiştir. Bu etkinlikler kapsamında, Kars, Diyarbakır, Hatay, Erzurum, Samsun gibi ülkenin çeşitli yerlerinde, yüksek eğitim kurumları öğretim üyelerinden oluşan heyetler tarafından, kendi ihtisasları dairesinde konferanslar verilmiş; gidilen yerlerde inceleme gezileri yapılmıştır⁵⁶². Böylece, hem gidilen bölgenin coğrafyası, tarihi, ekonomisi, folkloru, sosyal hayatı ile bir bütün halinde ve ilmi olarak yerinde tetkik edilmesi sağlanmış; hem de, elde edilen verilerin halkla paylaşılması suretiyle halkın aydınlatılmasına büyük ölçüde hizmet edilmiştir⁵⁶³.

1945 sonrasında yükseköğretim hayatı açısından önemli bir gelişme, 1946 yılında, üniversitelerin bağımsızlığını kabul eden kanunun yürürlüğe girmesi olmuştur. Bu kanunla, üniversiteler üzerindeki siyasi kontrol kaldırılmış ve üniversitelere özerklik ve tüzel kişilik verilmiştir. Yapılan yeni düzenlemeyle, üniversitelerin, demokratik ilkelere dayanan, hür iradeli, ülke meseleleriyle yakından ilgili, bilimsel araştırmalar yapan bağımsız bir kuruluş olarak yeniden düzenlenmesi hedeflenmiştir⁵⁶⁴. Alman sistemine göre hazırlanan bu kanunun, üniversitelere tüzel kişilik kazandırırken; gençlerin üniversite yönetimine katılmaları açısından bir

⁵⁶¹ “Üniversitede İlk Münazara”, **Barış Dünyası**, Sa:5, Mart 1944, s.19.

⁵⁶² **Ankara Üniversitesi Haftası-Hatay 10.IX.1943-19.IX.1943**, TTK Basımevi, Ankara, 1945, s.6. Hatay’da düzenlenen etkinlik programı kapsamında, Hatay’la ilgili bilimsel çalışmalar yanında; gençliğin yetişmesi, milliyetçilik, sağlık, dış ilişkiler, köy gözlemleri, laiklik konulu konferanslar verilmiş; bu konferanslar, kitap halinde yayınlanmıştır.

⁵⁶³ “Aydın İçinden: Üniversite Haftası”, **Adımlar**, Sa:6, Birinciteşrin 1943, s.207. Düzenlenen etkinliklerle bu amaca ulaşılabilmesi için de, verilen konferansların önceden hazırlanmış üniversite takrirleri olmaktan çıkarılması; halkla karşılıklı bilgi alışverişi içerisinde gerçekleştirilmesi; yapılan tetkiklerin broşürler halinde yayınlanması suretiyle de, ülkenin çeşitli bölgelerinin farklı yönleriyle daha geniş okuyucu kitlesine tanıtılması gibi görüşler ileri sürülmektedir. **A.g.y.**

⁵⁶⁴ **T.C. Devlet Yılığ**, 1945, Başbakanlık Basın Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1946, s.248-249; Mustafa Özodaşık, **a.g.e.**, s.231-232; Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s.312.

yenilik getirmediği ve üniversitelerde kürsü egemenliği yaratarak onların gelişimine engel teşkil ettiği noktasından eleştirilmiştir⁵⁶⁵.

Bu dönemde, üniversiteler yanında; kütüphaneler de, ülkemizin ilmi gelişmesi, bilimsel çalışmaların yürütülmesi açısından önemli görülmüştür. Ülkemizin ilim sahasında önemli bir yere sahip olan Ankara'daki Milli Kütüphanenin kurulması hususu, II. Dünya Savaşının bu en kritik yıllarında ele alınmış; bu husus, bütün yayınların takip edilmesi, dünya yayınları ile mübadele imkânları ve ülkede, gerçek bir ilim havası yaratılması noktasında önemli bir ihtiyaç olarak ortaya konulmuştur⁵⁶⁶. Nitekim Milli Kütüphane, savaşın sona ermesinden kısa bir süre sonra, 1946 yılında kurulacaktır.

Kütüphanelerin ıslahı konusu üzerinde de, vekillik tarafından önemle durulmuş; bu konuda yabancı uzman getirilmiş; yazma tarih kitaplarının tasnifine başlanarak katalogları basılmış; Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde kütüphanecilik kursu açılmış; yüksek kütüphanecilik ihtisası için kanun projesi hazırlanmıştır⁵⁶⁷.

3-Halk Eğitim Çalışmaları

Eğitimini normal okullarda tamamlayamamış yetişkinlere okuma-yazma öğretmek, onları bir meslek üzerinde ihtisas sahibi yapmak, vatandaşlık eğitimini yaygınlaştırmak, ulusal kültür birliğini sağlamak amaçlarına yönelik olarak hizmet veren okul ve kurslar, bu dönemde de faaliyet göstermiştir. İncelediğimiz dönemde, Halkevlerinin başını çektiği bu kurumlar arasında, ulus okulları (millet mektepleri), halk dershaneleri, akşam erkek sanat, akşam kız sanat, akşam ticaret, akşam terzilik okulları ile demircilik-marangozluk, biçki-dikiş, eğitim, ticaret okulları, halk eğitim, ipekböcekçilik, tekeli, PTT kursları yer almıştır. Bu kurslar arasında, ticaret okulları halk eğitim, demircilik-marangozluk, biçki-dikiş kursları ile akşam terzilik okulları, 1939 yılından itibaren faaliyet göstermeye başlamıştır⁵⁶⁸.

⁵⁶⁵ Yahya Kemal Kaya, a.g.e., s.280

⁵⁶⁶ Birinci Maarif Şurası, s.429.

⁵⁶⁷ CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar, Çankaya Matbaası, Ankara, 1942, s.39.

⁵⁶⁸ Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966, s.86-88.

Akşam kız sanat okulları⁵⁶⁹, yarının annelerine ev sanatlarını öğretmek ve onları kültürlü, terbiyeli, sıhhatli bir kadın olarak yarına hazırlamak noktasında önemli bir misyon üstlenmiştir. Enstitü ve akşam sanat olmak üzere iki kısımdan teşekkül etmiş olan bu kurumların çatısı altında, jimnastik, moda, biçki dikiş, çamaşır, ev idaresi, çocuk bakımı gibi sınıflar teşkil edilmiştir⁵⁷⁰. 1945 yılından itibaren de, akşam kız sanat okulu mezunlarının becerilerini geliştirmek için, iki yıllık eğitimden oluşan olgunlaşma enstitüleri açılmaya başlanmıştır⁵⁷¹. Böylece bu kurumlar, Cumhuriyet rejiminde, kadının sosyal hayattaki yerini temsil etmiştir.

Dönemin kadın ve aile içerikli dergilerinde, ilk-orta-lise bütün tahsil devrelerinde gençlerin aile hayatına hazırlanmaları, toplum hayatı açısından önemi vurgulanırken; ortaokullar liselerin teşkilat ve programlarında, gençlere uygulamalı olarak yön verecek sistemli değişiklikler yapılması gereği ortaya konulmuştur. Bu konuda alınacak tedbirlere ilişkin ileri sürülen görüşler arasında, kız orta mekteplerindeki biçki-dikiş, ev idaresi, çocuk bakımı derslerine daha çok yer verilmesi ve bu derslerin, laboratuvar, atölye gibi ameli hayat şartları içerisinde uygulanması; Türkçe, hayat bilgisi, matematik, sağlık bilgisi, resim, eliş gibi bazı derslerin müfredatında ihtiyaçlar doğrultusunda değişiklikler yapılması; erkek ve kız liseleri programlarına, terbiye ve aile psikolojisi gibi dersler konulması, orta ve lise tahsili yapan gençlere ekonomik hazırlık ve aile ekonomisi kültürü verilmesi, bu bilginin, kız liselerinde annelik dersi ile uygulamalı hale getirilmesi, liseye bağlı bir “numune evi”nde bu derslerin uygulamasının yaptırılması, doğrudan aile bilgisi veren kız liselerinin çoğaltılması gibi hususlara yer verilmiştir⁵⁷².

3.1-Sosyoekonomik ve Kültürel Yaşam Üzerindeki Etkileri İtibariyle Halkevleri

Dönemin, okul dışı eğitim veren ve yaygın eğitimde önemli rol oynayan kurumlarının başında, halkevleri teşkilatı gelmektedir. CHP'nin eğitimsel ve

⁵⁶⁹ 1938–1939 öğretim yılında, ülkemizde 16 akşam kız sanat okulu, 183 öğretmen, 5490 öğrenci mevcut iken; 1944–1945 öğretim yılında, okul sayısı 64, öğretmen sayısı 326, öğrenci sayısı da 13.673'e yükselmiştir. **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, 1944-1945**, s.XXXIII.

⁵⁷⁰ R. Gökalp, “İzmir Cumhuriyet Kız Enstitüsünde Bir Saat”, **Ana**, 15 Mart 1938, Sa:3, s.20-22.

⁵⁷¹ Mualla Ulusavaş, **Halk Eğitimi (Türkiye 1924-1994)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi, İzmir, 1995, s.38.

⁵⁷² Hasip Aytuna, “Anneler ve Babalar Yetiştirmek”, **Ana**, 1 Şubat 1939, s.5.

toplumsal çalışmasının ileri gelen örneklerinden biri olan halkevlerinin kurulmasının başlıca amacı, Türk halkına, rejimin temelini teşkil eden milliyetçi, laik, halkçı fikirleri aşılacak ve bu suretle, rejime bağlılık sağlamak; kültürel alanda da, halkın kültür düzeyinin yükseltilmesine, ulusal kültür değerlerinin ortaya çıkarılmasına hizmet etmek olmuştur. Bir bakıma halkevleri, inkılâp projesini halka aktarma görevi üstlenmiş ve halk terbiyesine öncelik vermiştir. CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in de halkevleri açılış konuşmasında belirttiği, “*milletleşme sürecinin tamamlanabilmesi için okul eğitiminin yanı sıra, halk eğitime ve terbiyesine duyulan ihtiyaç*”, milli kültür alanında yeniden teşkilatlanmaya gidilmesini gerekli kılmış ve Halkevleri bu amaçla tesis edilmiştir. Burada, bütün vatandaşların millet ve toplum hayatında olgun birer değer haline getirilmesi ve rejimin temel prensiplerine bağlı yüksek kaliteli insanlar olarak yetiştirilmeleri esas tutulduğundan; CHP'nin halkevleri girişimi, ülkenin kültürel kalkınmasına hizmet yolunda milli bir dava olarak ele alınmalıdır.

Halkevlerinin kaynağını, Türk Ocakları teşkil etmiş ve 1931 yılında CHP Kongresinde, o zamana kadar önemli siyasi ve kültürel hizmetler görmüş olan Türk Ocaklarının kapatılması ve yerlerine, kültür merkezleri olarak Halkevlerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu karar, Türk Ocaklarının 1931'de kapatılması, 1932 Şubat ayında ülke genelinde halkevleri kurulmaya başlanması ve öğretmen derneklerinin de kapatılarak, güçlerini yeni kuruluşlara aktarmaları suretiyle uygulamaya konulmuştur⁵⁷³.

Halkevleri, her yaştan, her cinsten, her kesimden insanın katıldığı, siyasi alanda CHP çizgisini izleyen kuruluşlar olmuş; açtıkları halk dershaneleri, sosyal ve kültürel amaçlı kurslar, kitaplık, yayın, köycülük, dil ve tarih, sosyal yardım, temsil, sergi, gezi ve gösteri çalışmaları ile tam bir yaygın eğitim kurumu olarak faaliyet göstermiştir. Halkevlerinde halka okuma-yazma, biçki dikiş, yabancı dil, yurttaşlık bilgileri öğretmeye yönelik kurslar açılmış; milli değerlerin ortaya çıkarılmasına ve yaşatılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu kültür yuvaları, 1950 yılına kadar faaliyet gösterdiğinden; bilimsel, kültürel, sosyal ve edebi içeriğiyle, incelediğimiz dönemde sosyo-kültürel hayatın önemli bir parçasını teşkil etmiştir.

⁵⁷³ Yahya Akyüz, **a.g.e.**, 351; İlhan Başgöz-Howard E. Wilson, **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**, Dost Yay., Ankara, 1968, s.122.

1939-1945 döneminde en önemli gelişme, halkevlerinin ülke çapında teşkilatlanması alanında yaşanmış; büyük kentlerde açılan halkevleri yanında, 1940 yılından itibaren, küçük kent ve kasabalarda halkodaları faaliyete geçirilmiştir. Halkodaları, eleman, bina ve para bakımından halkevi açılması uygun olmayan, bir toplantı ve kitap odası temin edilebilen, daha çok kırsal yörelerde ve nüfusu az olan yerlerde açılmıştır. Halkodalarının açılması yönündeki karar, CHP Beşinci Büyük Kurultayında alınmış; ilk olarak 19 Şubat 1940 tarihinde, 141 Halkodası açılarak faaliyete geçirilmiştir⁵⁷⁴. Böylece, kültür faaliyeti, büyük şehirlerden ülkenin en ucra köşelerine kadar yaygınlık kazanmış; kırsal kesimlerin de, bu faaliyetten yararlanmaları sağlanmıştır.

Halkevlerinin teşkilatlanması, yalnızca Türkiye ile sınırlı kalmamış; savaş yıllarında Londra'da da bir halkevi açılmış ve 1942 yılından itibaren faaliyet göstermiştir. Londra Halkevi, bir taraftan İngiltere'de bulunan Türklerin toplantı ve kaynaşma yeri olarak önem kazanırken; verilen konferanslar, filmler ve sergilerle, ülkemizi tanıtıcı bir işlev görmüştür. Bununla birlikte, savaş dolayısıyla yaşanan ulaştırma güçlükleri dolayısıyla, savaş yıllarında bu halkevine gereken yardım yapılamamış ve faaliyetleri sınırlı kalmıştır⁵⁷⁵.

II. Dünya Savaşı yıllarında, halkevi etkinliklerine bakıldığında; savaş dolayısıyla kültür faaliyetlerinin aksamadığını, aynı hızda devam ettirildiğini söylemek mümkündür. Konferanslar, konserler vermek; sinema ve tiyatro gösterimlerinde bulunmak; bayrak kutlamaları, balolar, çaylı danslar düzenlemek; sergiler ve kurslar açmak; evlilik törenleri yapmak; köy gezileri ve spor gezileri düzenlemek, bu dönemde de devam eden etkinlikler arasında yer almıştır. II. Dünya Savaşı koşullarında halkevi faaliyetleri devam etmekle birlikte; bu faaliyetler, zaman zaman savaş koşullarının etkisini taşımıştır. Öyle ki, savaşla ilgili konularda konferanslar verilmeye başlanmış; savaş koşullarında ağırlaşan ekonomik sıkıntıların giderilmesi için, yoksul ve dar gelirli kimselere yönelik sosyal yardım faaliyetleri hızlandırılmıştır.

Bu dönemde halkevlerinde verilen konferanslar, idari, hukuki, sosyal meseleleri konu alırken; zaman zaman içinde bulunulan zamanın koşullarına da

⁵⁷⁴ Ali Ata Yiğit, a.g.e., s.71; Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, C:2, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 104-105.

⁵⁷⁵ T.C. Devlet Yılı, 1945, s.529.

uygunluk göstermiş ve bu konferanslarda ele alınan konular arasında, savaşın seyri ile ülkemizin durumu da yer almıştır. Verilecek konferansların nitelik itibarıyla savaş koşullarına uygun olması, dönemin siyasi çevrelerince de gerekli görülmektedir. Bu çevreden biri olan Bursa Milletvekili Muhittin Baha Bey, savaşın şiddetlendiği ve savaşa katılmanın an meselesi haline geldiği bir dönemde, idari dava, boşanma ve ayrılık nedenlerini konu alan konferanslar yerine; savaş tehlikesine karşı maneviyatı yükseltmek noktasında, halkı savaşa ve direnmeye hazırlayacak konular üzerinde durulması gerektiğini ortaya koymuştur⁵⁷⁶.

Konferans etkinlikleri kapsamında, ülkemizin birçok yerinin sosyokültürel özellikleri, ekonomik durumlarının ortaya konulmasına da önem verilmiştir. Bu yoldaki en önemli çalışma, Eminönü Halkevi tarafından, 1–26 Mart 1944 tarihleri arasında “*memleket tetkikleri konferansları*” adı altında hazırlanan konferans serisi olmuştur⁵⁷⁷. Böylece halkevleri, folklorik unsurları, şiiirleri, manileri, atasözlerini, ilmi araştırmaları yayınlamak suretiyle halk dili, halk müziği, halk edebiyatı gibi kültürel değerlerin ortaya çıkarılması ve korunması davasında önemli hizmetlerini bu dönemde de sürdürmüştür.

Halkevlerinin, ülkemizin sanat hayatının gelişmesinde de hizmetleri görülmüştür. Halkevleri güzel sanatlar şubesi tarafından sanat sergileri açılmış⁵⁷⁸; sanat eserleri için müsabakalar düzenlenmiştir⁵⁷⁹. Halkevi salonlarında, temsil koluna mensup amatör oyuncular tarafından tiyatro oyunları oynanırken; Beyoğlu Halkevi Tiyatrosunda olduğu gibi, amatör oyuncuların bir kısmı, daha sonra profesyonel tiyatrolara geçmiştir⁵⁸⁰. Bu dönemde halkevi sahnelerinde oynanacak piyeslerin seçilmesi için, piyes tetkik komisyonları teşkil edilmiş; konusu, tekniği, dili bakımından uygun görülen piyesler, halkevi sahnelerinde gösterime sunulmuştur. Yeni gelen eserlerden incelemeleri tamamlanan ve beğenilen Kaybolan Ses, Uludağ, Bir İlan Hatası, İhtiyar Kız, Pembe Hanımın Evi ve Ayşepınarı isimli piyesler bastırılmıştır⁵⁸¹.

⁵⁷⁶ Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar**, Milliyet Yay., İstanbul, 1977, s.80.

⁵⁷⁷ “Memleket Tetkikleri Konferansları” **Barış Dünyası**, Sa:5, Mart 1944, s. 19.

⁵⁷⁸ “Ankara Halkevinde”, **Ülkü**, 1 Haziran 1943, Sa:41, s.16.

⁵⁷⁹ “Ankara Mektupları: Şiir Müsabakası”, **Barış Dünyası**, Sa:8, 24 Mart 1944, s.13.

⁵⁸⁰ Aydın Aybay, **Beşiktaş'ta Savaş Yılları**, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., İstanbul, 2006, s.24.

⁵⁸¹ **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s. 530.

Kayseri Halkevi Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen bir yazıda da, temsil kolunca sahneye konulan piyeslerden, bol şahıslı ve hareketli olanların başarılı olduğu bildirilirken; ilgi ile seyredilen piyesler arasında, Mavi Yıldırım, Devrim Yolcuları, Has Bahçe, Kanun Adamı, Kavga Sonu piyeslerine yer verilmiştir⁵⁸². Osman Andıç'ın Sahne Sevgisi, Vazife Adamı, Atamız piyesleri de, politik vurguları olan ulusal nitelikte, hayat ve yaşayış tarzına ilişkin öğretici nitelikte eserler olarak bu dönemde temsil edilmiştir⁵⁸³. Böylece halkevi tiyatro faaliyetleri, devrimci ruhun yaşatılmasında üstlendikleri misyonu, bu dönemde de devam ettirmiş; seyirciyi sadece eğlendirmek değil, eğitmek açısından da önemli işlev görmüştür.

Bu dönemde, halkevleri çatısı altında amatör tiyatro çalışmaları sürdürülürken; temsil kolları tiyatro çalışmalarını etkili kılmak amacıyla, amatör nitelikte tiyatro kursları da açılmış ve bu kurslarda, psikoloji, edebiyat, tiyatro tarihi, müzik, sahne tekniği ile makyaj dersleri verilmiştir⁵⁸⁴.

Dönemin kültürel ve sanatsal etkinlikleri kapsamında, sinema gösterimleri de yer almıştır. 1945 yılı itibariyle, 44 halkevinde normal sesli sinema gösterici makineler bulunmaktadır. 1945 yılında, halkevlerinde de oynanmak üzere Edirne'de Kırkpınar güreşlerinin filmi çektirilmiş; Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü tarafından çekilmiş olan on beş filmin, halkevleri ve odaları bakımından faydalı görülen kısımları seçilmek suretiyle yeni film çekimi hazırlıkları sürdürülmüştür. Tiyatro ve sinema etkinlikleri, gerekli donanıma sahip halkevlerinde gösterime sunulurken; temsil ve sinema imkânlarından yoksun kalan halkevleri ve halkodalarında ise, Karagöz oyunları sergilenmiş ve kukla oyunları teşvik edilmiştir⁵⁸⁵.

⁵⁸² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 5. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 868.420.1.

⁵⁸³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 5. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 861.397.1. Bu dönemde Halkevi repertuarına alınması talep edilen piyesler arasında, Vahdet Gültekin'in Vişne Bahçesi; Veysel Kültür'ün Bir Kelebek Ninnisi; Nebahat Hami Uybadin'in Evdeki Pazar ve Evlilik Şurubu; Gıyas Yetkin'in Kızılay'ın Yıldızı; Cemil Aydaş'ın Saniye ve Son Uçuş; Hüseyin Seyhan'ın Kurt; Selahattin Yusufoglu'nun Yaşasın Cumhuriyet, Aşar ve Köylü piyesleri de yer almıştır.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 5. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 861.397.1.

⁵⁸⁴ Efdal Sevinçli, "İzmir'de Tiyatro", **Üç İzmir**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1992, s.384.

⁵⁸⁵ **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.530.

Halkevlerinin tiyatro, sinema, konser gibi bütün etkinlikleri, halkevlerine gelir temini gibi ticari gaye güdülmeksizin, yalnızca halkın fikir dünyasını zenginleştirmek ve zevkini yükseltmek amacına yönelik olduğundan parasız olarak sunulan hizmetler olmuştur. Bu konuda çok hassas davranıldığı görülmektedir.

CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer tarafından 373 Halkevi Başkanlığı'na gönderilen 18.1.1940 tarihli yazıda, halkevlerinde sabit veya seyyar sinema makineleri bulundurulabileceği ve CHP'nin, hükümetin göndereceği filmlerin gösterilebileceği bildirilirken; halkevi salonlarındaki tiyatro, konser, sinema etkinliklerinin, halka parasız olarak tertip edilmesi; ancak, sayısı yılda 12'yi geçmemek üzere, gösterilecek filmlere ufak bir konser, bir piyes veya bir iki yerli türkü eklenerek müsamere şekli verilmesi halinde, sosyal yardım kolu menfaatine paralı olarak düzenlenebileceği hususlarına yer verilmiştir⁵⁸⁶.

İncelediğimiz dönem boyunca, Halkevlerinde musiki çalışmalarına da büyük önem verilmiş; bu hususta müsabakalar açılmıştır. CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer tarafından, dergi çıkaran 35 halkevi başkanlığına gönderilen 16.5.1940 tarihli telgrafta; musiki çalışmalarına hız vermek için, halk türküleri, şarkılar ve marşlardan oluşan bir ses ve koro repertuarı hazırlamak üzere Türk kompozitörleri arasında müsabaka açıldığı bildirilmiştir. Bunun için Türk kompozitörlerden, bu tür eserlerini, bir mektupla Ankara CHP Genel Sekreterliğine göndermeleri istenmiş ve bu eserlerin, oluşturulacak bir jüri tarafından tetkik edilmesi; başarılı olanların, telif hakkı verilerek satın alınması; telif hakkına karşılık olarak da, parti tarafından bastırılması, plaklara ve filme çekilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁸⁷. Yine halkevlerinde verilen dersler arasında, resim, tezyini sanatlara dair dersler de yer almıştır.

Halkevlerinde, CHP ve Maarif Vekâletinin çalışmalarıyla, bir döneme damgasını vurmuş fikir, sanat, edebiyat adamları için kutlamalar yapılmış;

⁵⁸⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 5. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 846.347.1.

⁵⁸⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 5. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 846.347.1. Musiki terbiyesi, dönem yazınında da önem verilen konular arasında yer almıştır. Musiki terbiyesi için, halkın alışkanlıklarının göz önüne alınarak kendisinde heyecan uyandıran vasıtalara, davul ve zurna gibi milli musiki aletlerine, halk sazları gruplarına başvurulması; bu konuda, saz şairlerinden ve halk oyunlarından yararlanılması, saz şairliğinin çekici kılınması için şairler arasında müsabakalar tertip edilmesi; batıda görülen "Halk Musikisi Oyunları Enstitüsünün" yerini, bizde Halkevlerinin alması gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Ahmet Adnan Saygın, "Musiki Terbiyesi", **Büyükdoğu**, 8 İkteşrin 1943, Sa:4, s.7.

konferanslar verilmiş; eserlerinden örnekler sunulmuştur. Bunlar arasında, Namık Kemal⁵⁸⁸, büyük şair Mehmet Emin Yurdakul⁵⁸⁹ gibi tanınmış isimler yer almıştır.

Halkevi salonlarındaki şiir toplantıları, aile toplantıları, konserler, bayram, yıl dönümü ve yeni yıl kutlamaları, savaşın ağır yükünü taşıyan insanları dinlendiren başlıca etkinlikler olmuştur. Dil ve Edebiyat şubeleri tarafından organize edilen aile toplantıları, kadın ve erkeğin bir arada bulunduğu samimi toplantı geceleri olmuş; kasaba hayatında görülen kadın-erkek ayrı oturma ve ayrı yerlerde eğlenme alışkanlığına son vermek yolunda sanatın çekiciliğinden yararlanmışlardır. Aile toplantılarını çekici kılmak amacıyla, kütüphaneye yeni gelmiş kitapları tanıtmak, yazısı ilgi uyandıracak kimselerin eserlerini dinletmek, güzel hikâye anlatan ve sohbet yapanlardan faydalanmak yollarına da başvurulmuştur⁵⁹⁰. Böylece halkevleri, devrim ülkülerini sosyal yaşamda yerleştirmeye yönelik olarak, geniş kapsamlı faaliyet gösteren kurumlar olmuştur.

Halkevlerinin kuruluş günü olan 22 Şubat günleri, bütün ülkedeki halkevlerinde merasimler düzenlenmek suretiyle kutlanmıştır. Kutlama programı kapsamında, halkevleri güzel sanatlar kolu talebelerinin temsilleri, kılıç kalkan gibi yöresel oyunlar sergilenmiştir. Bu dönemde halkevi çatısı altında yapılan genç şairlerin şiir toplantıları da, insanları savaş koşullarından bir süre olsa da uzaklaştırmış ve onları, ruh dünyasının derinliklerine götürmüştür⁵⁹¹.

Halkevi yıldönümlerini kutlama törenleri, büyük coşku içerisinde gerçekleştirilmiş; özellikle Halkevlerinin 10. yıldönümü olan 1942 yılı kutlamaları daha geniş kapsamlı olmuştur. Yapılan kutlama törenlerinde, devlet adamları ve halkevi idarecilerinin söylevleri, müzik, milli oyun, konser, şiir, temsil gibi çeşitli etkinliklere yer verilmiştir.

Halkevlerinin kültür sahasındaki önemli faaliyetlerinden birini de, kütüphane ve yayın şubesi çalışmaları teşkil etmiştir. Bu şube çalışmaları kapsamında, halkevlerinde kütüphane ve okuma odaları açılmış; halk okuma etkinlikleri düzenlenmiş; halkevi kütüphaneleri için kitap teminine çalışılmıştır⁵⁹². Bu dönemde

⁵⁸⁸ Adnan Cemgil, "Hadiseler, Düşünceler: Namık Kemal", **Yurt ve Dünya**, Sa:1, Sonkanun 1941, s.6.

⁵⁸⁹ "Mehmet Emin Yurdakul İhtifali", **Barış Dünyası**, Sa:5, Mart 1944, s.19.

⁵⁹⁰ **T.C. Devlet Yılığ**, 1945, s.529.

⁵⁹¹ "Ankara'nın Sanat Hayatı: Şiir Gecesi", **Barış Dünyası**, Sa: 14, 5 Mayıs 1944, s.15.

⁵⁹² 1935-1944 yılları itibariyle halkevleri ve halkodaları kitaplık, kitap, okuyucu sayıları için bkz. **Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler İle Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları**

halkevi kütüphanelerine gelen kitaplar, hükümet ve hükümet kuruluşları kanalıyla; Parti Genel Sekreterliği kanalıyla; Halkevi bütçesinden satın alarak; bağışlar yoluyla temin edilmeye çalışılmıştır⁵⁹³. Birçok yerde, Genel Sekreterlikten gönderilen veya kendi bütçelerinden karşılanan kitapların yetersiz kaldığının görülmesi, ülkede okuma zevki ve okuma isteğinin yükselmekte olduğunun göstergesi olmuştur.

Bu dönemde yazarlar tarafından Halkevleri ve Halkodaları için satın alınmak üzere tavsiye edilen eserler, Kitap Seçme Komisyonunca tetkik edilerek satın alınmasına karar verilmiştir. Dönem boyunca tavsiye edilen kitapların, dönem koşullarına da uygun olduğu görülmektedir.

Bu kitaplar arasında, iktisat literatürüne ilişkin olarak Sıtkı Yırcalı ve Vehbi Belgil'in, Fransızca'dan çevirdikleri İktisat ve Harp; Sıtkı Yırcalı ve İffet Halim Oruz'un Türkiye'de Fiyat Murakabesi; ulusal düşün tarihi ile ilgili olarak İzzettin Mete'nin Milliyetin Felsefesi ve Türklerde Ulusal İnanç; savaş cerrahisine ilişkin olarak Burhanettin Toker'in Bandaj Bilgisi ve Tekniği; sağlık ve nüfus siyaseti ile ilgili olarak Edip Berker'in Hijyen, Cemal Zeki Önal'ın Çocuk Hastalıkları Sağlık Koruma Bilgisi ve Çocuk Düşürmek; edebiyat ve folklor hayatı ile ilgili olarak Orhan Seyfi Orhon'un Türk Efsaneleri, Yayla Türküsü, Tarihten Fıkralar, Zafer Arıkbağ'ın Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah Şiirleri; ilmi çalışmalar kapsamında Mustafa Namık Çankı'nın Felsefe Lûgatı, Ruhi Aytaç'ın Türk Dili Kılavuzu; beden terbiyesi çalışmaları kapsamında Kızılay Gençlik Kurumu, Kızılay Gençlik Kurumu Kamp El Kitabı yer almıştır. Bu kitaplar, dil, konu, teknik bakımından incelenmiş; uygun görülenler, bedeli yazarlara ödenmek üzere parti tarafından satın alınmıştır⁵⁹⁴. Böylece bir taraftan yazarlar ve eserleri, halkevleri çatısı altında himaye edilmeye; diğer taraftan, okuma faaliyeti, geniş kapsamlı olarak ve birçok alanda sürdürülmeye çalışılmıştır.

Halkevleri kitaplık çalışmaları kapsamında, büyük kitaplıkların tasnif ve tertibini sağlamak için, 1945 yılında Ankara Halkevinde üç aylık bir kurs açılmış; kursu bitiren memurlar, yerlerine döndükleri zaman, öğrendikleri esaslar dâhilinde

Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No: 273, Ankara, 1947, s.II. (ek

⁵⁹³ Sefa Şimşek, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s.85.

⁵⁹⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 5. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 868.418.1; **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 5. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 868.420.1.

tasnifte bulunmuşlardır. Yine, kitapların tasnif ve tertibi için, kolay uygulama esasına dayanan el kitabı hazırlanmış; halkevleri ve halk odalarına kitap seçmekte yardımcı olmak ve her konudaki eserleri bildirmek üzere, üç aylık olarak Halkevleri Bibliyografya Dergisi yayınlanmaya başlamıştır. Bu dergide, eserler hakkında, yazarı ve tenkitleriyle birlikte geniş kapsamlı bilgiler verilmeye çalışılmıştır⁵⁹⁵

Halkevleri kültür faaliyetlerinde, halk dersaneleri ve kurslar şubeleri de önemli yere sahip olmuş; bu şubeler, halka, muhtaç oldukları bilgi ve becerileri kazandırma noktasındaki işlevlerini bu dönemde de sürdürmüşlerdir. Bu dönemde, Türkçe okuma-yazma kurslarının önem kazandığı görülmektedir. 1944 yılında, 103 halkevinde bu tür kurslar açılmış ve 8281 öğrenci bu kurslara kayıt yaptırmışken; 1945'te, kurs sayısı 150'ye, devam eden öğrenci sayısı da 10.000'e yükselmiştir⁵⁹⁶ Bu da, halkevi faaliyetlerinin, ilköğretim seferberliğine paralel olarak yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

İncelediğimiz dönemin savaş yılları olması, halkevleri sosyal yardım faaliyetlerine ayrı bir önem kazandırmıştır. Bu faaliyetler kapsamında, fakir öğrencilerin tahsillerini devam ettirebilmeleri için yardımlar yapılmış; bu öğrencilerin yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçları karşılanmaya çalışılarak tahsillerini devam ettirmelerine katkıda bulunulmuş; fakir insanlara da, iş, yiyecek, yakacak teminine çalışılmıştır⁵⁹⁷.

Yine sosyal yardım şubesi tarafından köylere sağlık heyetleri gönderilerek halkın parasız muayene ettirilmesi, halkevleri bünyesinde belli günlerde halk muayeneleri yapılması, hatta dış tabipleri tarafından muhtaç durumda bulunanların dış hastalıklarının tedavisi sağlanmaya çalışılmıştır⁵⁹⁸. Konya Halkevinde dış kliniği açılarak, öncelikle ilk tahsil çağındaki muhtaç çocukların dış hastalıklarının tedavisine çalışılmış; haftanın belli günleri için tedavi gün ve saatleri belirlenmiştir⁵⁹⁹. Yapılacak sosyal yardımlar için, halkevi çatısı altında düzenlenen

⁵⁹⁵ T.C Devlet Yıllığı, 1945, s.532.

⁵⁹⁶ T.C. Devlet Yıllığı, 1945, s.532.

⁵⁹⁷ Niyazi Acun, "Ankara Kız Lisesinde", **Yeni Mecmua**, 21 Mart 1941, Sa:99, s.6. Cevdet Kudret tarafından kaleme alınan Havada Bulut Yok isimli romanda, savaş yıllarında Kayseri'de faaliyet gösteren halkevinin fakir halka yardım etme mücadelesi işlenmiştir. Alev Sınar Çılgın, **Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı**, Dergâh Yay., İstanbul, 2003, s.37.

⁵⁹⁸ **Babalık**, 17 Nisan 1940; **Babalık**, 21 Haziran 1940.

⁵⁹⁹ **Babalık**, 11 Temmuz 1940.

etkinliklerle yeni gelir kaynakları yaratılmaya çalışılmışsa da; dönemin savaş yılları olması itibariyle, maddi yetersizlikler önemli bir sorun teşkil etmiştir.

Halkevleri köycülük kolları tarafından da, köy gezileri düzenlenmiş; bu gezilerde, köy okulları ziyaret edilmiş, köy işleri hakkında bilgiler verilmiş, evlere gidilerek köylülerle konuşulmuş, köy okullarında temsiller sunulmuş, hastalara bakılmış, halkevleri çatısı altında toplanan yardımlar –sabun- ve çeşitli ilaçlar köy halkına dağıtılmıştır⁶⁰⁰. Dönemin gelişmelerine uygun olarak, Toprak Kanunu hakkında köylülerin bilgilendirilmesi esas tutulmuş; köylülerin dilekçelerini yazmak, askerde olanların tarla işlerine yardımcı olmak, meyve fidanı, bağ çubuğu dağıtmak gibi işler de, köycülük şubelerinin çalışma sahası içerisinde yer almıştır⁶⁰¹. Böylece, köy gezileri, köyü tanımak, köylüyü her bakımdan aydınlatmak ve ihtiyaçlarını karşılamak noktasında önemli yere sahip olmuştur.

“*Köye Doğru*”, “*Köyün Islahı*”, “*Köycülük Rehberi*”, “*Köy Kalkınması*”, “*Sağlık Öğütleri*” gibi yayınlar da, bu dönemde yapılan tetkiklere dayanılarak halkevleri köycülük kolları tarafından hazırlanmıştır⁶⁰². Köycülük şubelerinin bu faaliyetleri, halkevlerinin, köylere kadar uzanan geniş bir organizasyona sahip kurumlar olarak halka yönelme ve halkla bütünleşmeye yönelik bir girişim olduğu gerçeğini de ortaya koymaktadır.

Bu dönemde beden terbiyesi ve spor çalışmalarına verilen önem, halkevleri teşkilatına da yansımış; Beden Terbiyesi Kanununun kabul edilmesinden sonra hazırlanan Halkevleri Çalışma Talimatnamesinde, spor sahasında Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü ile ortak çalışmak esası kabul edilmiştir. Buna göre, Halkevleri spor şubeleri tarafından ve Genel Direktörlük ile ortak tertip edilen programlar doğrultusunda jimnastik, güreş, yürüyüş, tenis, salon oyunları, milli danslar organize edilmiştir. Bu etkinlikler, bir taraftan halka, spor yapma imkânı sağlamak ve spor disiplini kazandırmak; diğer taraftan, ülkemizde milli spor ve dansları yaşatmak ve ilerletmek noktasında önemli işlevler üstlenmiştir⁶⁰³.

⁶⁰⁰ “Köycülük Kolumuz”, **Fikirler**, Sa:198, 15 Şubat 1940, s.16.

⁶⁰¹ **T.C. Devlet Yılığ**, 1945, s.533.

⁶⁰² Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.63.

⁶⁰³ “Halkevlerinde Spor Çalışmaları”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:39, Mart 1942, s.3.

Yine halkevleri spor şubesi faaliyetleri kapsamında, orta mektep ve liseler arasında, voleybol, basketbol gibi spor müsabakaları ve kır koşuları tertip edilmiş⁶⁰⁴; boks gibi, ihmal edilen bazı spor şubelerinin teşviki ve canlandırılmasına çalışılmıştır⁶⁰⁵. Beden terbiyesi ve spor çalışmalarına yönelik bu etkinliklerle diğer şubelerin çalışmaları, birbirine paralel olarak sürdürülmüştür. Bu çerçeveden olmak üzere, beden terbiyesi konulu konferanslar verilmiş; köy gezilerinde, köylülere atış müsabakaları yaptırılmış; sosyal yardım kolu menfaatine müsabakalar tertip edilmiştir⁶⁰⁶.

Spor faaliyetleri, CHP tarafından da bizzat desteklenmiş; bu konuda gerekli yardımın sağlanmasına çalışılmıştır. Hatta bir kısım bölgelerdeki ilgili makamlardan, buldukları yerdeki halkevlerinin spor kısımları faaliyet alanını genişletmek hususunda faaliyet sarf etmeleri, saha ve tesislerini, Halkevi mensuplarına açık bulundurmaları istenmiştir⁶⁰⁷. Kışı uzun ve karlı geçen doğu bölgelerinde kayak sporunu geliştirmek için de, birçok halkevine kayak, kayak fotini, buz pateni, rüzgâr ceketi; yüzme sporu için de, yüzme kıyafeti ve başlığı gibi malzemeler gönderilmiştir⁶⁰⁸.

Halkevleri çatısı altında bu tür etkinlikler düzenlenirken, mevcut koşullarda bazı yetersizlikler de görülmüştür. Temsile uygun bina ve sahne yetersizlikleri, temsil kolunun faaliyetleri açısından güçlükler çıkarırken⁶⁰⁹; çalışmaları yürütecek eleman sayısı bakımından görülen yetersizlikler, özellikle kırsal alanda halkodası faaliyetlerini etkilemiştir⁶¹⁰. Savaş dolayısıyla ortaya çıkan kâğıt bühranı ve baskı güçlükleri, halkevi yayıncılık faaliyetlerini de olumsuz etkilemiş ve halkevlerinin çıkardıkları dergiler, daha az sayfalı ve düşük kaliteli olarak çıkmaya başlamıştır⁶¹¹.

Bu dönemde Halkevi faaliyetleri, Halkevlerince çıkarılan dergilerde yayınlanırken; radyo yayınlarında da, Halkevi çalışmalarına yer verilmiştir. Radyoda

⁶⁰⁴ “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Birincikanun 1939, Sa:12, s.47; “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, İkincikanun 1940, Sa:13, s.43, 45-46.

⁶⁰⁵ “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:15, Mart 1940, s.56.

⁶⁰⁶ “Adana Halkevinin Spor Kolu Programı”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:39, Mart 1942, s.22.

⁶⁰⁷ “Trakya Halkevlerinde Spor”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Birincikanun 1939, Sa:12, s.48.

⁶⁰⁸ **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.530-531.

⁶⁰⁹ **Babalık**, 26 Şubat 1940.

⁶¹⁰ Ali Ata Yiğit, **a.g.e.**, s.72.

⁶¹¹ **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.529.

yayınlanan “*Halkevleri Sanat ve Folklor*” saatlerinde, ülkenin çeşitli illerinden gelen halk sanatçıları tarafından, geldikleri illerin müzik ve folklorundan örnekler sunulmuş⁶¹²; “*Halkevleri Saati*” de, halkevi çalışmalarının yer aldığı yayınlar arasında yer almıştır⁶¹³.

Halkevleri, sosyal ve kültürel alandaki bütün bu faaliyetleriyle, karanlık Anadolu’yu aydınlatan milli kültür yuvaları olmuş; savaş koşullarında bile, ülkede kültür hareketinin tüm hızıyla sürdürüldüğünü ortaya koymuştur. CHP’nin iktidarı devrettiği 1950 yılında ülkede, 4327 halkodası ve 478 halkevi bulunmaktadır⁶¹⁴.

Türk devrim hareketinin kültür kurumu olarak faaliyet gösteren bu evlerin, devrim karşıtı güçler tarafından yıpratılmaya çalışılması kaçınılmazdı. Nitekim zaman zaman, Türk milletinin yetiştirilmesi ve terbiyesi amacıyla kurulmuş olan bu kurumların, CHP yan kuruluşları olarak faaliyet göstermesi ve yöneticilerinin belirlenmesinde tutulan yol⁶¹⁵, eleştiri konusu yapılırken; bu kurumların, fikir ve faaliyet sahasında amacına hizmet etmekten uzak kaldığı, idareci kadrolarının yetersiz olduğu⁶¹⁶, halkla bütünleşme noktasında başarı sağlayamadığı ileri sürülmüştür. Çok amaçlı kültür merkezleri olan Halkevlerini yıpratmaya yönelik bu tür eleştiriler, çok partili süreçte daha sık tartışılır hale gelmiş ve 1951 yılında, kapatılmalarında etkili olmuştur. Bir bakıma, CHP’ne muhalefet uğruna bu kurumlar harcanmıştır.

3.2. Halk Okuma Odaları

1930 yılından itibaren açılmaya başlanan halk okuma odalarının, 1939–1945 döneminde de, yaygın eğitim kurumları arasında faaliyet göstermeyi sürdürdüğü görülmektedir. Bu odalar, halkta okuma-yazmayı pekiştirmek, okuma sevgisini geliştirmek ve kültür seviyesini yükseltmek gibi hedefler doğrultusunda açılmıştır⁶¹⁷. Bununla birlikte, bu odalardan yararlanan ve okuyan kişi sayısının, okur-yazarlık

⁶¹² **Radyo**, Sa:5, 15 Nisan 1942, s.22.

⁶¹³ **Radyo**, Sa:37, 1 Ocak 1945, s.10.

⁶¹⁴ Mualla Ulusavaş, **a.g.e.**, s.35.

⁶¹⁵ Halkevlerinin, çağdaş Batı uygarlığının ülke genelinde yayılmasına hizmet ettiğini belirten Nadir Nadi; bu kurumların, bazı yerlerde milletvekilliğine geçiş vasıtası olarak kullanıldığını, bilim ve sanatla ilgili konferanslar verilirken dâhi, partiye ve devlet başkanına nutuklar çekilerek adaylık şansı yakalanmaya çalışıldığını kaydetmektedir. Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1965, s.20-21.

⁶¹⁶ Nizamettin Nazif, “Halkevlerimiz”, **Büyükdoğu**, 1 Nisan 1944, Sa:26, s.3-4.

⁶¹⁷ Cevat Geray, **Halk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ankara, 1978, s.19.

oranının artışına paralel olarak yükselememiş olması, halk kitleleri arasında okuma alışkanlığının yaygınlaşmadığının bir göstergesi olmuştur.

Halk okuma odaları kitaplıklarından yararlanan okuyucu sayısı, 1939–1940 öğretim yılı itibariyle toplam 84.230 iken; bu sayı, 1944–1945 öğretim yılında 39.881'e gerilemiştir⁶¹⁸. Aynı dönemlerde, halk okuma odaları ve kitap sayısında da düşüş görülmektedir. Bu sorunun çözümü için de, halk okuma odalarının imkân nispetinde arttırılması, buralarda halkın anlayacağı bir dille yazılmış kitaplar, dergi ve günlük gazeteler bulundurulması, halkı çekmek için Karagöz temsilleri, radyo yayıncılığı gibi yollara başvurulması gibi hususlar ortaya konulmuştur⁶¹⁹.

3.3. Köy Gezici Kadın-Erkek Kursları

Dönemin yaygın eğitim kurumlarından biri de, 1938 yılından itibaren Maarif Vekilliği tarafından açılmaya başlanan Köy, Bucak, İlçe Gezici Kadın ve 1939 yılından itibaren açılan Köy Gezici Erkek Kursları olmuştur⁶²⁰. Köylerde ilköğretim çağını aşmış, 14–60 yaşları arasındaki kadın ve erkeklere, temel eğitim, ev ve aile yönetimi, el ve tarım sanatları bilgi ve becerisini kazandırmak, onları üretken duruma getirmek, çevrenin ihtiyaç duyduğu iş ve mesleklerde eleman yetiştirmek, bu kursların kuruluş felsefesini teşkil etmiştir⁶²¹. Bu amaçla kurs programlarında, Türkçe okuma-yazma öğretimi yanında, kızlara yönelik olarak temizlik, sağlık bilgisi, çocuk bakımı, yemek pişirme, ev idaresi, giyim ve el işlerine yer verilirken; demircilik, marangozluk, daha sonraki dönemlerde de yapı ve dülger kursları, erkeklere yönelik programlar içerisinde yer almıştır⁶²². Bu kurs faaliyetleri, köye yararlı eleman yetiştirme hedefinin, yalnız örgün eğitim kurumlarına özgü kalmayıp; yaygın eğitim sistemine de tesir ettiğini ortaya koymakta ve bu alanda, mesleki ve teknik öğretim faaliyetlerini tamamlayıcı nitelik göstermektedir.

⁶¹⁸ **Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler İle Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945**, s.II. bkz. ek

⁶¹⁹ Hamdi Nüzhet Çançar, "Halkı Okutmak Lazım", **Fikirler**, Sa:195, 31 Birinci Kanun 1939, s.2.

⁶²⁰ 1938-1939 döneminde yalnızca bir tane olan gezici kadın kursları sayısı, 1944-1945 döneminde 111'e; bu kurslardan mezun olanların sayısı da, 40'tan 5515'e yükselmiştir. Eşref Kılıç, **Başlangıcından Bugüne Kadar Türkiye'de Halk Eğitimi**, Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1968, S.43-44.

⁶²¹ İlhan Başgöz, **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk Sorunlar-Çözüm Aramaları ve Uygulamalar**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1995, s.120.

⁶²² Mualla Ulusavaş, **a.g.e.**, s. 37.

4-Sosyoekonomik ve Kültürel Yaşam Üzerindeki Etkileri İtibariyle Köy Enstitüleri

Cumhuriyet döneminde ilköğretimin yaygınlaştırılması ve köye öğretmen yetiştirilmesi problemi üzerinde ciddi ve köklü çalışmalar sürdürülmüş; bu çalışmaların en önemlisi, köyleri sosyokültürel ve ekonomik yönden kalkındıracak, ilköğretimi, en küçük yerleşim birimlerine kadar götürebilecek bir eğitim organizasyonu olarak uygulamaya geçirilen köy enstitüleri uygulaması olmuştur.

4.1.Köy Enstitülerinin Kurulması ve Eğitim Faaliyetleri

Cumhuriyet döneminde köylerde görülen okul ve öğretmen yetersizlikleri, asırlardan beri süregelen adet ve geleneklerin tesiri altında toplumsal yapısı geri kalmış, ilkel yaşam tarzını sürdüren ve yeni rejimin dayandığı esaslarla çağdaşlaşma hedeflerinden yoksun bir kitlenin varlığı; kırsal nüfusun bilgi ve beceri bakımından belli bir düzeye getirilmesi, vatandaşlık bilincine kavuşturulması ve yeni rejime kazandırılması noktasında, köylerde eğitim seferberliğini kaçınılmaz hale getirmiştir.

Şehirlerdeki öğretmen okullarından mezun olanların, köy hayatıyla bütünleşme sürecindeki sıkıntıları ve köylerde başarılı olamadıkları daha önce ortaya konulmuştu. O halde, köy ve köylünün eğitim yoluyla kalkındırılması için öyle bir sistem kurulmalıydı ki; bu sistemde yetişen öğretmenler, köy hayatına uyum sorunu yaşamassınlar, köy hayatının ihtiyaçlarına cevap verebilsinler ve pratiğini yapabilsinler. İşte bu nedenle, Köy Enstitüleri uygulaması⁶²³; köylerden alınan çocukların, aydın birer Cumhuriyet eğitmeni olarak yeniden köylere kazandırılması projesi olarak ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyet döneminde, eski devirlerin sarıklı köy hocasının yerini alacak öğretmen tipinin, köylünün batıl inanışlarına karşı yeni rejimin cumhuriyetçilik, devrimcilik, laiklik ilkelerini benimsemiş, köyün sosyal ve iktisadi hayatında etkili olabilecek vasıfta, mesleğinin bütün kabiliyetlerini kazanmış aydın kişiler olması

⁶²³ İzmir İktisat Kongresinde köy eğitim meselesine ilişkin kararlar, Köy Enstitülerinin kurulması için zemin oluşturmuştur. Bu kararlar, köyün tarım birimi olarak kabul edilmesi, köy ilkokullarının geniş bahçeleri, ahır ve kümeslerinin olması, bunların öğretmenler denetiminde öğrenciler tarafından işletilmesi, köylünün tarımsal yönden bilgisinin artırılması için tedbirler alınmasına ilişkindir. İlhan Başgöz- Wilson E. Howard., **a.g.e.**, s.124-125; Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s.338.

hedeflenmiştir⁶²⁴. Yeni rejimin beklediği nitelikte öğretmenler de, bu enstitülerde yetiştirilecekti.

Köy meselesini, köyün şuurlu bir şekilde içten canlandırılması davası olarak ele alan ve Köy Enstitüleri kurulma sürecinde büyük emeği geçen dönemin İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç, bu davanın, basit bir ilköğretim meselesi olmayıp; köylü insanın, hiçbir kuvvet tarafından istismar edilmemesi ve her vatandaş gibi haklarının bilincinde olmasını sağlamak yolunda, köyün özelliklerine uygun öğretmen yetiştirilmesi suretiyle modern teknik, modern kültür, sağlık, ekonomi bilgilerinin köylere mal edilmesi meselesi olduğunu vurgulamıştır⁶²⁵. Bu nedenle köylerde kültür kalkınmasının en önemli araçlarından biri, Köy Enstitüleri olmuştur.

Köy Enstitülerinin kurulması, dönemin “halkçılık” ve “köycülük” fikirlerinin⁶²⁶, devlet politikası olarak benimsendiğinin de bir göstergesi olmuş ve bu kurumlar, kalkınmaya, köyden ve köylüden başlanması amacına hizmet doğrultusunda faaliyet göstermiştir⁶²⁷. Bunun için de, tahsil süresi beş yıl olan bu mektepler için alınacak talebelerin, çiftçilikle geçinen ailelerin çocuğu ve ilk mektebi bitirmiş olması, sağlık durumu ve sanatları itibariyle öğretmenliğe uygun bulunması ve bu mesleğe eğilim duyması gibi esaslar getirilirken; mektebe alınacak kız ve erkek çocukların yiyecek, giyecek, yatacak masraflarının mektep idaresince karşılanması kararlaştırılmıştır⁶²⁸.

Köy Enstitülerinin temelini, eğitim kursları ve köy öğretmen okulları oluşturmuştur. Köylerin, bizzat köy içinden alınarak yetiştirilen elemanlar sayesinde canlandırılmasına yönelik çalışmalar sonucunda, 1936–1937 ders yılından itibaren

⁶²⁴ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.419; İlhan Başgöz- Howard E. Wilson, **a.g.e.**, s.149. 1933 yılında Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip’in kurdurduğu Köy İşleri Komisyonunun hazırladığı raporda, devrimcilik, laiklik, cumhuriyetçilik gibi ilkelerin köyde önderliğini yapmak suretiyle köylü inanışları üzerinde etkili olmak; medeni kanunun hedefi olan toplum ve uygarlık esaslarının köyde yerleşmesine çalışmak suretiyle köyün toplumsal hayatını değiştirmek; ileri zirai teknikleri köye sokmak suretiyle köyün ekonomik hayatında etkin olmak, köy öğretmeninde bulunması gerekli temel nitelikler olarak tespit edilmiştir. İlhan Başgöz-Wilson, **a.g.e.**, s.154-159.

⁶²⁵ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.507-512.

⁶²⁶ Daniel Lerner, amacı, köylüler için pratik temel eğitim vermek olan köy enstitüleri sistemine yön veren ideolojiyi, Atatürk programının önemli bir parçasını oluşturan “villagizm” kavramıyla tanımlamaktadır. Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society**, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1958, s.117.

⁶²⁷ Osman Konuk, “Bir Sorun ve Çözüm Alanı Olarak Türk Eğitim Sistemi”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yay., Ankara, 2006,s.507.

⁶²⁸ **Babalık**, 27 Şubat 1940.

eğitmen kursları açılmıştır⁶²⁹. Bu kurslara alınacak kişiler, askerlik hizmetini başarı ile tamamlamış, çavuşluğa ve onbaşılığa kadar yükselerek terhis edilmiş, en az 22 yaş üzerindeki köy gençleri arasından seçilmiştir.

Öğrenim süresi altı ay olan eğitmen kurslarında, çocukların yetişmesi için gerekli yurt bilgisi, matematik ve buna benzer dersler ile ağaç yetiştirme gibi tarımda faydalı olabilecek konular öğretilmiş; köylerin sosyal, ekonomik, kültürel kalkınmasına hizmet edecek teorik ve uygulamalı bilgiler verilmiştir⁶³⁰. Bu eğitmen yetiştirme faaliyetinde, Tarım ve Milli Eğitim Bakanlığı arasında koordinasyon oluşturularak okul ve öğretmenle ilgili çalışmalar, Milli Eğitim Bakanlığı; iyi ve bilgili çiftçi yetiştirme çalışmaları da, Tarım Bakanlığınca sürdürülmüştür⁶³¹. Böylece köylerde, hem eğitim-öğretim; hem de ziraat işlerinin bilimsel ve fenni olarak yürütülmesine çalışılmıştır.

Eğitmen kurslarında yetişmekte olan köy öğretmenlerinin, buldukları köylere faydalı olup olmayacakları konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu kurslarda yetişenlerin bilgi derecesi ve yeteneklerinin, öğretim ve tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi açısından köy gerçeklerine uygun düşmediği ve köy kalkınmasının, basit, ilkel usul ve tekniklerle yürütülemeyeceği ileri sürülmüştür⁶³².

Batılı yazarlardan Fay Kirby ise, Köy Enstitülerini konu alan kitabında, Türkiye'deki eğitmen deneyinin, uluslar arası finansman tarafından desteklenen diğer ülkedeki benzerlerinden daha etkili ve uzun ömürlü bir sistem olduğuna işaret etmekte; eğitmen kursuna seçilenlerin, ordudan geldikleri için zeki, yetenekli, teknik bilgiye sahip olduklarını ve bu nedenle, yeni sistemin tecrübelerle dayanılarak yürütüldüğünü ortaya koymaktadır⁶³³. Gerçekten de bu uygulama, alışılmışın ötesinde yeni bir sistem olarak, kırsal kesimde büyük boyutlara varan öğretmen yetiştirme problemine kalıcı çözüm getirmeye yönelik olmuştur.

⁶²⁹ 11.6.1937 tarih 3238 sayılı Köy Öğretmenleri Kanunu için bkz. Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, s.102-104.

⁶³⁰ Hüsamettin Ünsal-Hıfzı Topuz, **Cumhuriyet'in Beş Dönemeci**, Sergi Yay., İzmir, 1984, s.42.

⁶³¹ Orhan Türkdoğan, **Türkiye'de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları**, İstanbul, 1977, s.186.

⁶³² Orhan Türkdoğan, **a.g.e.**, s.186-187; İlhan Başgöz-Wilson, **a.g.e.**, s.175

⁶³³ Fay Kirby, **Türkiye'de Köy Enstitüleri**, Yay. Haz: Engin Tonguç, Güldiken Yay., Ankara, 2000, s.119.

Saffet Arıkan'ın Maarif Vekâleti döneminde uygulamaya geçirilen bu sistem⁶³⁴, kendisinin 1938 Aralık ayında Maarif Vekâletinden ayrılmasından sonra bakanlığa tayin edilen Hasan Ali Yücel⁶³⁵ döneminde de, köy enstitülerinin açılması ile tamamlanmıştır. Köy eğitimi davasında atılan bu büyük adım, yeni bakanın, Cumhuriyet devriminin yarattığı ülküye ve CHP prensiplerine bağlılığının en açık göstergesi olmuştur.

Köy Enstitüleri kurulması, 17 Nisan 1940 tarihli 3803 sayılı kanunla gerçekleşmiş; kanun gereğince, köy öğretmeni ve köye yararlı diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere, ziraata elverişli yerlerde Vekâletçe köy enstitüleri açılması kararlaştırılmıştır. Kanun tasarısında da yer aldığı gibi, köylerde ilköğrenimin yaygınlaştırılması ve köy sanatlarını öğrenmiş elemanlar yetiştirilmesi temel hedef olarak benimsenmiştir. Tasarı görüşmelerinde de Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, 17 milyonluk ülke nüfusu içerisinde, ilköğrenim yapmak zorunda olan 2 milyonluk nüfusun şehir ve kasabalarda % 80'i, köylerde de ancak % 25'inin okuma imkânlarına sahip olduğuna işaret ederken; bu dengesizliği, okulsuz köylere gidecek öğretmenleri yetiştirmek suretiyle köy çocukları lehine ortadan kaldırmak ve köy topluluğunun eğitimini yükseltmek amacıyla, böyle bir kanuna gereksinim duyulduğunu belirtmiştir⁶³⁶.

Eğitmen ve köy öğretmen okulları teşkilatı üzerine kurulan Köy Enstitüleri sisteminin işleyişi, beş sınıflı köy ilkokullarından mezun olan erkek ve kız öğrencilerin, enstitülerde beş yıllık bir eğitim gördükten sonra modern tarım, sanat, sağlık uzmanı⁶³⁷ olarak köylere geri gönderilmesi ve orada hizmet görmesi esasına dayandırılmıştır.

Enstitülerin kurulmasına ilişkin kanunun kabulü üzerine, açılmış olan öğretmen okulları köy enstitüleri haline getirilmiş ve yenilerinin açılması için inşaat faaliyetlerine girişilmiştir. 1937–1938 yıllarında öğretmen okulu olarak faaliyet gösteren Kayseri Zencidere, İzmir Kızıllıçullu, Eskişehir Çifteler, Kırklareli Kepirtepe

⁶³⁴ Mustafa Özodaşık, **a.g.e.**, s.157.

⁶³⁵ Cumhuriyet döneminde en uzun süre Milli Eğitim Bakanlığı yapmış olan Hasan Ali Yücel, Maarif Vekili olmadan önce, felsefe ve edebiyat öğretmenliği; ortaöğretim müfettişliği ve genel müdürlüğü; talim ve terbiye üyesi, İzmir milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur. Mustafa Özodaşık, **a.g.e.**, s.158.

⁶³⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:6, İctima:1, C:10, TBMM Matbaası, Ankara, 1940, s.98

⁶³⁷ 1943 yılı 4459 sayılı kanunla, köy sağlık memuru yetiştirmek amacıyla, bazı enstitülerde sağlık kolları açılmaya başlanmıştır.

okulları, köy enstitüsü haline getirilirken; 1940 yılında, 14 enstitü daha kurularak faaliyete geçirilmiştir. Enstitü öğrencileri, yalnız kendi enstitülerinin değil; yeni kurulmakta olanların da, yapı faaliyetlerinde bizzat el emekleriyle yer almışlardır. Bu çerçevede, devlet bütçesiyle karşılanamayacak büyük yatırımlar yerine; yerel olanaklar çerçevesinde, insan emeğinin seferber edilmesine çalışılmıştır.

Köy Enstitülerinin içyapılarında, öğrencilerin her türlü yapım, ziraat, sanat ve idare işlerine öğretmenleriyle birlikte katılması esası benimsenmiş; böylece, öğrencilerin kendilerini idare edecek düzeye gelmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, öğrencilere angarya şeklinde ve öğretmenlerin özel işlerinin gördürülmemesi; belli kişilerin aynı işlerde uzun süre çalıştırılmamaları; yapılacak işlerin işbölümü halinde ve iyi bir şekilde tertiplenmesi; öğretmenlerin, mesleklerine yakışmayacak davranışlarda bulunmaktan kaçınması; öğrencilere hergün serbest okuma yaptırılarak kitap okuma alışkanlığı kazandırılması; eğlenceye varıncaya kadar bütün hayati ihtiyaçlarının karşılanması gibi hususlar, İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un enstitü müdürlerine gönderdiği direktifler arasında yer almıştır⁶³⁸.

Köy Enstitülerinin eğitim programı, köy ihtiyaçlarına uygun olarak 1943 yılında hazırlanmış⁶³⁹; bu program, genel eğitim, tarım ve teknik çalışmalar olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Buna göre haftada 44 saatlik programın 22 saati, genel kültür dersleri (Türkçe, tarih, matematik, yurttaşlık bilgisi, sağlık, yabancı dil, beden eğitimi, resim, müzik, iş eğitimi, toplumbilim dersleri); 11 saati tarım (tarla ziraati, bahçe ziraati, sanayi bitkileri ziraatı, kümes hayvancılığı, arıcılık, balıkçılık); 11 saati de, teknik eğitim demircilik, dülgerlik, yapıcılık, biçki-dikiş, dokumacılık) olarak tespit edilmiştir⁶⁴⁰. Bir bütün halinde bu programa bakıldığında, enstitülerin çatısı altında, eğitim ve öğretim işleri ile ziraat işlerinin fenni bir şekilde yürütülmesi çalışmalarının birlikte yürütüldüğü görülmektedir.

Enstitülerin eğitim programının en önemli özelliği, erkek ve kız bütün gençlerin, kitaba bağımlı ezberci eğitim sistemi yerine; ülke gereksinimlerine cevap

⁶³⁸ İ. Hakkı Tonguç, **Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları 1935-1946**, Haz: Engin Tonguç, Çağdaş Yay., İstanbul, 1976, 34-35; 90-91.

⁶³⁹ Dönemin savaş yılları olması itibarıyla, enstitülerin her türlü tesisleri, bizzat içinde bulunanlar tarafından karşılanırken; 1943 yılına kadar, resmi bir müfredat programı hazırlanamamış, okul öğretim üyelerinin günlük olarak hazırladıkları programla derslere devam edilmiştir. Hasan Ali Koçer, **a.g.e.**, s.125.

⁶⁴⁰ **A.g.e.**, s.127-130.

verecek teorik ve pratik bilgilerle donatılması olmuştur. Kız ve erkek çocukların karma eğitim gördüğü bu kurumlarda, çağdaş eğitim akımlarının dayandığı iş içinde yaparak ve yaşayarak öğrenme, iş vasıtasıyla iş için eğitim, faydalılık ve iş cemaatleri halinde öğrencilerin okul yönetimine katılması gibi eğitim prensipleri, ilk defa toplu bir şekilde uygulamaya geçirilmiştir⁶⁴¹.

Köy Enstitülerinde erkek çocukların yanında, kız öğrencilerin de öğrenme sürecinden yararlanmaları itibariyle; ders programlarında, kız öğrencilere yönelik düzenlemeler de yapılmıştır. Bahçe ve tarla işlerinde, erkek öğrencilerle birlikte çalışan kızlar, dikiş dikme, halı-kilim dokuma, yemek pişirme, pekmez, bulgur, salça gibi yiyeceklerin hazırlanmasını da bu enstitüler çatısı altında öğrenmişlerdir⁶⁴².

Kız öğrencilerin enstitülerde yetiştirilmesi üzerinde önemle durulmuş; kız-erkek bütün öğrencilerin, hayatın her türlü işine, eğlencesine, zevklerine, acılarına ortak kılınması, bisiklet ve motosiklet kullanmayı, bir musiki aleti çalmayı, şarkı söylemeyi, milli oyunlar oynamayı aynı derecede öğrenmesi ve hayatı bir bütün halinde yaşamalarının temini sağlanmaya çalışılmıştır⁶⁴³. Böylece, bu kurumlardan mezun olan genç nesil kızlar, artık kendilerini erkeklerden aşağı görmeyecek ve onlarla eşit haklara sahip olma mücadelesi vereceğinden; böyle bir eğitim sürecinden geçmelerinin, kadını, erkekten aşağı gören geleneksel zihniyetin yıkılması ve kadının toplum içerisindeki konumu açısından da büyük önem taşıdığı kuşkusuzdur.

Köy Enstitüleri sistemi ile, yalnız köy öğretmeni değil; köye faydası olacak ve köyün sosyoekonomik yapısında değişme yaratacak her türlü meslek erbabının yetiştirilmesine önem verilmiştir. Ülkenin tarıma elverişli yerlerinde kurulması kararlaştırılan enstitülerde, tarımdan hayvancılığa, marangozluktan demirciliğe kadar köy yaşamının gerektirdiği pratik bilgi ve becerilerin kazandırılmasına çalışılmış; enstitülerin buldukları yerlerin çevre koşullarına göre, tarım, hayvancılık, balıkçılık, arıcılık, dokumacılık, tahta işçiliği uygulamalı öğretimin ana dallarını teşkil etmiştir.

Karadeniz Bölgesinde Vakfıkebir Köy Enstitüsüne gelen çocuklara, balık tutma, ağ örme, küçük tekne yapma, mısır, tütün ve çay yetiştirme gibi bölgenin sunduğu her türlü olanağı kullanma usulleri bizzat uygulama ile öğretilmeye

⁶⁴¹ Mustafa Özodaşık, **a.g.e.**, s.235.

⁶⁴² **A.g.e.**, s.253.

⁶⁴³ İ. Hakkı Tonguç, **Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları 1935-1946**, s.36.

çalışılmıştır⁶⁴⁴. O halde, Köy Enstitüleri davası, köylü çocuğu basit bir şekilde okutmak ve cehaleti önlemek davası olarak görülmemeli; köylerde tarım ve sanat alanında önderlik yapacak, köye yarayan her tür meslek erbabını yetiştirmek suretiyle, köyü ve köylüyü, dolayısıyla da ülkeyi kalkındırma davası olarak ele alınmalıdır.

El sanatları yanında, resim, müzik, şiir, tiyatro gibi güzel sanatlar alanında da öğrenciler için yeteneklerine uygun çalışmalar yapılmış; edebiyat, resim, müzik de, enstitü öğretim dalları arasında yer almıştır. Yazı çalışmaları ve şiirler, yapmacıksız, içten, temiz bir Türkçe ile yazılmış ve konularını, köyün sorunları, köylünün basit yaşayış tarzı teşkil etmiştir.

Enstitü müsamerelerinde oynanan piyesler, oyunlar, türküler de, her türlü gösteriştense uzak ve çeşitli yörelerden derlenmiş milli eserler olarak hazırlanmış; yapılan gösterilerde, içerik itibarıyla köy hayatının objektif ve gerçekçi bir şekilde canlandırılmasına önem verilmiştir⁶⁴⁵. Her öğrencinin bir müzik aleti çalmasına, halk oyunlarını ve türkülerini öğrenmesine, yaptıklarının ve yazdıklarının uygulanmasına olanak sağlanması, bu sahalardaki yeteneklerin ortaya çıkarılmasına büyük ölçüde hizmet etmiştir.

Enstitülerde öğrencilik hayatında meydana getirilen yazılar, şiirler, her tür ürünler, Hasanoğlu Köy Enstitüsü yüksek bölümleri öğrencileri tarafından çıkarılan üç aylık Köy Enstitüleri adlı dergide yayınlanmıştır⁶⁴⁶. Böylece bedeni çalışma ve bilgi hayatı, yoğun bir duygu hayatıyla tamamlanmaya çalışılmış; bedeni, kafası, ruhu ile sağlam bir topluluk yaratılması hedeflenmiştir⁶⁴⁷. İçlerinde, Fakir Baykurt, Mahmut Makal⁶⁴⁸, Talip Apaydın, Mehmet Başaran gibi Enstitü çıkışlı öğretmenlerin

⁶⁴⁴ Mediha Esnel, **a.g.e.**, s.252.

⁶⁴⁵ Dönemin İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç tarafından, enstitü müdürlerine gönderilen 4.8.1941 tarihli mektupta, enstitülerdeki boş zamanların eğlenceli bir şekilde geçirilmesine temas edilmiş; yapılan eğlencelerin, çok hazırlık ve emek isteyen, külfetli nitelikte olması yerine, önceden hazırlık gerektirmeyen, bütün öğretmen ve öğrencilerin yaratıcı kabiliyetlerini ortaya koyabilmesine imkan sağlayan, konularını köy hayatından alan her türlü unsurun yer aldığı etkinlikler olması gereği ortaya konulmuştur. İ. Hakkı Tonguç, **Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları 1935-1946**, s.49-50.

⁶⁴⁶ Hüsamettin Ünsan-Hıfzı Topuz, **a.g.e.**, s.47-48.

⁶⁴⁷ Mediha ve Niyazi Berkes, "Toprağın Çocukları", **Yurt ve Dünya**, Sa:4, Şubat 1942, s.3-7.

⁶⁴⁸ Mahmut Makal, ikinci kuşak köy enstitüsü öğretmenlerinden biridir. Yazmış olduğu Bizim Köy romanında, köyde geleneksel bir toplumu aydınlatmak için verdiği mücadeleyi ve bunun sonuçlarını ele almıştır. Bu kitap, dört yılda 50.000 satış yapmıştır. Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society**, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1958, s.122.

yer aldığı yazarlar da, 1946–1950 yılları arasında köy konularını ve ülke gerçekliğini işleyen edebi eserler ve yazılar ortaya koymuşlardır.

Enstitülerin çatısı altında, öğrencilerin yönetime katılmasına da olanak sağlanmış; böylece, demokratik rejimin gerçek tabanı oluşturulmaya ve demokrasinin istediği insan neslini yetiştirilmeye çalışılmıştır. Hafta sonları yapılan değerlendirmelerde, okul müdürü dâhil olmak üzere, öğretmenlerin ve o hafta nöbet tutan grubun tenkit edilmesi; enstitülerin, aynı zamanda demokratik sistemde faaliyet gösterdiğini ve demokratik düzen içerisinde, öğrenci-öğretmen-yönetici ayrışmasının söz konusu olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Enstitü müdürlerinin, bütün işleri en küçük ayrıntısına varıncaya kadar şahıslarında toplamaları, enstitüleri tek başına idare etmeleri ve bütün elemanlarını, şursuz, düşüncesiz kukla insanlar haline getirmeleri uygun görülmemiş; bazı enstitü müdürleri, bu konuda uyarılmıştır⁶⁴⁹. Böylece, halkın her türlü sorunlarını, en üst makamlar nezdinde dile getirmekten kaçınmayan yeni bir zümre, enstitülerde yetişmeye başlamıştır.

Halkevleri gibi, Köy Enstitüleri çatısı altında da, beden terbiyesi ve spor hareketlerine önem verilmiştir. Köy Enstitülerinde okuyan yazarlardan İsa Öztürk, her okulun iklim koşullarına göre bir zaman çizelgesi olduğunu; genellikle 6-7 arasında kalkıldığını, toplanma alanına herkes geldikten sonra beden eğitim hareketleri yapıldığını veya milli oyunlar oynandığını, daha sonra kahvaltı saatinin başladığını, kahvaltı saatinden sonra da coşkun bir heyecan ve yaşama sevinci içerisinde iş alanlarına veya dersliklere gidildiğini belirtmektedir⁶⁵⁰.

Köy gençlerinin, beden terbiyesi kanun ve nizamnamesinin ruh ve esasları dâhilinde yetiştirilmeleri için, Maarif Vekâletinin açtığı köy enstitüleri ve eğitim kurslarında, öğretmen ve eğitimcilerle gerekli kabiliyet ve bilginin verilmesi; bunun için de, Maarif Vekâleti ve Beden Terbiyesi Direktörlüğünce tayin edilecek kişilerden oluşan bir heyetin, enstitülerin ve eğitim kurslarının program ve faaliyetlerine bu bakımdan ilavesi gereken hususları birlikte kararlaştırmaları ve müfredat programlarını hazırlamaları gerekli görülmüştür⁶⁵¹. Özellikle karı çok olan bölgelerde yapılan kayak sporu, enstitülerin spor faaliyetleri arasında önemli yere

⁶⁴⁹ İ. Hakkı Tonguç, **Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları 1935-1946**, s.47.

⁶⁵⁰ Hüsamettin Ünsal-Hıfzı Topuz, **a.g.e.**, s.47.

⁶⁵¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 148120, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 145.39.8.

sahip olmuş; Kars Cilavuz ve Kayseri Pazarören Köy Enstitüleri öğrencileri, boş vakitlerini, bu sporları yapmak suretiyle değerlendirmişlerdir⁶⁵².

Köy Enstitüleri binaları, enstitüler için Türk mimarları arasında açılan planlara göre, öğretmenler ve öğrenciler tarafından vücuda getirilmiş; gerekli baraka, atölye, yemekhane, değirmen, elektrik santrali, çamaşırhane, ahır, ağıl, kümes, samanlık, fırın, balıkhane gibi tesisler de kendi vasıtalarıyla kurulmuştur⁶⁵³. Köy Enstitülerinin kurulması, enstitülerde çalışan öğrencilerin su, yol, elektrik gibi bütün ihtiyaçlarını kendileri temin etmeleri itibarıyla, köylere elektriğin girmesi, içme sularının kapalı olarak demir borularla getirilmesi ve çeşmelerle gerekli yerlere verilmesinde de etkili olmuş; böylece köylünün mahsulü daha çok para ettiğiinden yaşam seviyesi de yükselmiştir⁶⁵⁴.

Görüldüğü gibi Köy Enstitüleri, buldukları yerlerde okuma-yazma oranının arttırılması yanında; köylüye idare, terbiye, ekonomi, ziraat, sağlık sahalarında önderlik edecek insanlar yetiştirmek suretiyle, “köye doğru hareketi”nde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş ve böylece, ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel kalkınmasında önemli rol oynamıştır.

Zorunlu ilköğretimin yaygınlaştırılması noktasında, enstitülerin teşkilat yapısı ve işleyişine ilişkin uygulamalardan biri de, 19 Haziran 1942 tarih ve 4274 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu olmuş ve bu kanunla, köylerde çalışacak eğitimcilerle enstitü mezunu öğretmenlerin görev ve yetkileri, köy okullarıyla enstitülerin fonksiyonu tespit edilmiştir⁶⁵⁵. Bu kanunla üzerinde durulan hususlar, eğitim faaliyetlerinin, köyün gerçek hayatı ve köylünün ihtiyaçlarıyla kaynaştırılması; köy öğretmeninin, köyün önderi konumuna yükseltilmesi olmuştur. Bu amaçla, 1944–1945 yılından itibaren, enstitülerde uygulama okulu yapımına başlanmış ve böylece öğretmen adaylarının, görevlerini başarabilmeleri için bol

⁶⁵² “Köy Enstitülerinde”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:42, Mart 1943, s.27.

⁶⁵³ **Cumhuriyetin 18 inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1941, s.28.

⁶⁵⁴ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.6. Talip Apaydın, 1941 yılına ait bir anısında, Çifteler Köy Enstitüsünde şiddetli bir kış günü barajın donması, elektrik ve suyun kesilmesi üzerine, ellerinde kazma ve küreklerle kanalı kazarak suları akıtmak suretiyle, elektriği açtıklarını ve barajı yeniden çalıştırdıklarını dile getirmektedir. Hüsamettin Ünsal-Hıfzı Topuz, **a.g.e.**, s.44.

⁶⁵⁵ 4274 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, C: 3, C: 26, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s. 273-277.

tatbikat görmelerine, köylerde karşılaşacakları işlerin hepsiyle temas etmelerine uygun ortam hazırlanmaya çalışılmıştır⁶⁵⁶.

Köy Enstitüleri Teşkilat Kanunu ile, okul binaları ve öğretmen evleri masraflarının köylüye yükletilmesi, her köyün, kendi okulunu kendisinin yapması mecburiyeti getirilmesi, köylünün sıkıntısını daha da arttıracakı gerekçesiyle eleştiri konusu yapılmıştır⁶⁵⁷. 1951 yılına kadar yürürlükte kalan köylülerin okul yapma mecburiyetleri uygulamasına göre, okulların kereste, kiremit, cam, çivi gibi para ile satın alınması gereken malzemesinin devlet tarafından karşılanması, diğer malzemelerin köylüden istenmesi ve binaların yapımında bizzat yer almaları söz konusudur⁶⁵⁸. Buna karşılık, şehir okullarının yapım ve masraflarının devlet bütçesinden karşılanması, köylülerin enstitülere bakışını büyük ölçüde etkilemiştir⁶⁵⁹.

Köylerde iktisadi faaliyetlerin gelişme durumu, enstitülerin kurulması sürecinde, köy halkının enstitülere karşı tavrını belirleyen önemli bir unsur olmuştur. İktisadi faaliyetin durgunlaştığı ve dışa göçün arttığı yerleşimlerde, enstitülerin açılması, başlangıçta, büyük bir fabrikanın açılması ve iş imkânları yaratılması ile eşdeğer olarak görülmüş ve çok iyi karşılanmışsa da; inşaat işinin gerçek mahiyeti anlaşılınca, köylülerin bir kısmı “...Enstitüde iş bulalım derken, kendi işlerimizden oluyoruz” diyerek tepkilerini ortaya koymuşlardır. Oysa enstitülerde, öğrenci ve öğretmen sayısının artmasına paralel olarak, yıllık ödenekler ve enstitüler vasıtasıyla köye giren para miktarı artmış; bu durum, köylerin iktisadi gelişmesinde önemli rol oynamıştır⁶⁶⁰.

Burada asıl amaç ise, köylülerden maddi anlamda istifade etmek değildir. Kültür seferberliği yaratılarak, köylerdeki eğitim sorununa kalıcı çözüm

⁶⁵⁶ İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.**, s.498. 1942 yılından itibaren enstitülere her yıl 1000 eğitimci aday ile 3000 öğrenci alınması; bu suretle sekiz yılda 8000 eğitimci ile 24.000 köy öğretmeni yetiştirilmesi; enstitüyü bitirenlerin, çalışacakları köy okullarını köyün ihtiyaçlarına uygun şekilde işletmek için tedbirler alınması; öğretmenlerden beklenen görevlerin randımanlı şekilde yerine getirilmesi için, gezici başöğretmenlik bölgeleri oluşturulması; köy halkının, eğitimci ve öğretmenler tarafından okul öğrencileri gibi yetiştirilmesi ve gerçek hayatlarıyla okulun çalışmalarını birbirine kaynaştıran tedbirlerin alınması gibi konularda kanun tasarisına hükümler konulmuştur. Bu kanun, Köy Enstitülerini İlk öğretmen Okulları ile birleştiren 6234 sayılı kanun çıkıncaya kadar yürürlükte kalmıştır. Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.73-77

⁶⁵⁷ “Köy Terbiyesi: Köy Enstitüleri Kanunu”, **Köye Doğru**, Yıl:1, Sa:2, s.6; “Köy Enstitüleri”, **Köye Doğru**, Yıl:2, Sa:25, 1 Temmuz 1941, s.4-5.

⁶⁵⁸ Ali Ata Yiğit, **a.g.e.**, s.57-58.

⁶⁵⁹ Cemil Koçak, **a.g.e.**, s.125.

⁶⁶⁰ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü'nün İctimai-İktisadi Yapısı**, Doğu Matbaası, Ankara, 1955, s. 82-87.

getirilmesine çalışılmıştır. Savaş koşulları maddi yetersizlikleri içerisinde, ilköğretim davasının kısa sürede çözüme kavuşturulması gereği, öğretmenlerin çabuk, kolay ve iyi yetiştirilebilmeleri için, köylülerle işbirliği yapılmasını ve pratik usullere başvurulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim 1951 yılında, bu uygulamadan vazgeçilmesi ve şehirlerde olduğu gibi köylerde de okul yapma işini devletin üzerine almasıyla, okul sayısında meydana gelen azalma, Köy Enstitülerinin bir seferberlik olarak yürütülmesinin ne kadar faydalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Köyün özelliklerine uygun öğretmen yetiştirmek konusu, bu şekilde önemle ele alınırken; köy eğitime yönelik çalışmaların, bilimsel kanunlara, inceleme ve araştırmalara dayanarak yürütülmesi gerekli görülmüştür⁶⁶¹. Bunun için 1942 yılında Hasanoğlu Köy Enstitüsü bünyesinde “Yüksek Kısım” açılmış; bu kısım, 1943 yılında, Yüksek Köy Enstitüsü adını almıştır. Köy Enstitülerinin kız ve erkek öğretmenlerini, köy bölgeleri için gezici öğretmen, gezici başöğretmen, bölge ilköğretim müfettişlerini yetiştirmek; köy okulları ve enstitülerini ilgilendiren çeşitli konularda, bizzat yerinde araştırmalar yaparak ve gözlemlerde bulunarak bunların sonuçlarını, ilgililerin istifadesine sunmak, Yüksek Köy Enstitüsünün başlıca amaçları olarak tespit edilmiştir⁶⁶².

1944–1947 yılları arasında bu okulu bitiren ve hayvan bakımı, bahçe ziraatı, zirai işletme, maden işleri, güzel sanatlar, yapıcılık gibi çeşitli kollardan mezun olan 188 öğretmen, enstitülerde hizmet görmüş ve bir kısmı da, teftiş işlerinde yer almıştır⁶⁶³. Bütün bu faaliyetler, köyü kalkındırmaya yönelik eğitim çalışmalarının, köy gerçeklerinden örülmüş bir temel üzerine oturtulduğunu ve teoriden çok pratiğe dayalı bilimsel metotlara önem verildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Köy Enstitüleri, 1939–1940 öğretim yılında, 4 enstitü, 40 öğretmen, 1181 öğrenci ile faaliyet göstermeye başlamış; 1948 Kasım ayında, Van’da yeni bir enstitü daha açılmasıyla, 21 köy enstitüsü, 17 bin 341 öğretmen, köy enstitüleri için kullanılan 600 bina, 7 bin köy ilkokulu binası, Köy Enstitüleri sistemi ile ülkemize kazandırılmıştır. Bu uygulama sonucunda, 1940–1942 yıllarına kıyasla ve 1951–

⁶⁶¹ Köy Enstitüleri Kanununun 17. maddesine göre, köy enstitülerine tayin edilecek öğretmenler şu şekilde sıralanmıştır: Üniversite fakülteleri veya yüksek okullar; Gazi Terbiye Enstitüsü; Öğretmen okulları; Ticaret liseleri ve orta ziraat okulları; erkek sanat okulları ve kız enstitüleri; köy enstitüleri; inşaat usta okulları; her türlü teknik ve mesleki okullar mezunları.

⁶⁶² İsmail Hakkı Tonguç, **a.g.e.** s.500.

⁶⁶³ F. Kirby, **a.g.e.**, s.240-241; Türkdoğan, **a.g.e.**, s.188.

1952 ders yılı itibariyle, köy öğretmenlerinin sayısı % 188,5; köylerdeki ilkokul sayısı, % 266,6; köylerdeki öğrenci sayısı da, % 175,4 oranında artmıştır. 1936 yılında açılan Köy Eğitim Kursları da, Köy Enstitüleri yanında bu dönemde de faaliyet göstermiş; 1936–1947 döneminde, bu kurslarda 29’u kız olmak üzere toplam 8.675 eğitimci yetiştirilmiştir⁶⁶⁴. İşte bu tablo, enstitülerin, kırsal kalkınmaya, toplumsal eğitim ve kültüre yaptığı hizmetleri gözler önüne sermektedir.

4.2-Köy Enstitülerinin Kapatılması

Köy Enstitülerinin kapatılması sürecini, enstitülerin program ve hedefleri bakımından yapılan eleştiriler bağlamında ele almak gerekmektedir.

Köy Enstitülerine yönelik en büyük tartışma yaratan konu, enstitülere sadece köy çocuklarının alınması ve şehir çocuklarının kabul edilmemesinin, köy-şehir ayrışmasını derinleştireceği hususu olmuştur. Kanun tasarısı görüşmelerinde bu hususa temas eden Kazım Karabekir, zaman içerisinde köyler ile şehirlerarasındaki kültür farkını derinleştirmesi ve ülke içerisinde birbirinden ayrı iki sınıf ortaya çıkarması noktalarını gerekçe göstererek, şehir ve kasabalarda aynı koşullara sahip çocukların enstitülere alınmamasına karşı çıkmış; şehir ve kasabalar ile köylerdeki çocukları, aynı kültürle yetiştirmek suretiyle aynı milli vicdana sahip kılmak gereğini vurgulamıştır. Karabekir’in bu eleştirileri karşısında, köy ve şehir hayatında ayrılık bulunduğu ve şehir öğretmen okullarında yetişen köy çocuklarının bile, köye gitmekte isteksiz davrandıklarına işaret eden Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ise, kanunun ülkenin sosyal yapısına göre hazırlandığını belirterek kanuna sahip çıkmıştır⁶⁶⁵.

Enstitülere, yalnız köy çocuklarının alınması değil; enstitülerin şehir merkezlerinden uzakta olması, enstitü mezunu öğretmenlerin 20 yıl süre ile köylerde çalışma mecburiyetine tabi kılınmaları da, buradaki öğrencilerin şehir hayatından izole edilmekte oldukları türünden eleştirileri gündeme getirmiştir⁶⁶⁶. Bu ayrışmada, eğitim reformunun köy toplumu tarafından yürütülebileceği görüşünde olan F. Kirby’e göre, şehir toplumu beklenen eğitim reformunu yürütemeyecek kadar ülkenin ekonomik hayatıyla bağlarını koparmasına karşın; Türk köyleri, bütün

⁶⁶⁴ Hüsamettin Ünsal-Hıfzı Topuz, **a.g.e.**, s.43, 52.

⁶⁶⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi.**, Devre:6, İctima:1, C:10, s.98-117.

⁶⁶⁶ Orhan Türkdoğan, **a.g.e.**, s.187.

bilgisizlik ve yanlış inanışlarına rağmen, 200 yıldan fazla Osmanlı ve Türk devletlerinin yükünü taşımıştır⁶⁶⁷.

Öğrencilerin işçi gibi çalıştırılmaları, yeterli öğretim kadrosu bulunmaması, köy öğretmeninin işletmeci olarak başarısızlığı, enstitü mezunları için öngörülen “20 yıl hizmet, 20 lira ücret” esası, enstitülere yönelik eleştiri noktalarını teşkil etmiştir⁶⁶⁸. Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanununun 10. maddesi ile belirlenen köy öğretmenlerinin, köy halkını yetiştirmekle ilgili faaliyet sahasının çok geniş tutulması da; Meclis görüşmelerinde, tek bir kişinin bütün işleri üstlenmesinin imkânsız olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş ve bunun, eğitim-öğretim işlerini aksatacağı, hedefe ulaşılmasını güçleştireceği ileri sürülmüştür⁶⁶⁹.

Enstitülere yönelik köy-kent ayırımına dayalı eğitim sistemi söylemleri, ideolojik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar çerçevesinde, Köy Enstitülerinde Marksist ideoloji doğrultusunda sosyalist görüşlerle donatılmış bir nesil yetiştirilmeye çalışıldığı ve enstitülerin, “*kültürleşme süreci*” denilebilecek radikal bir söylemle, *köylerin kentleri istilası* ve yeni sol kuşağın oluşturulmasına hizmet ettiği ileri sürülmüştür⁶⁷⁰. Hatta bu söylemler, CHP içerisinde yer alan, daha sonra DP saflarına katılacak olan yetkili çevreler tarafından destek görmüştür. Dönemin tanıklarından Cahit Kayra, Eskişehir Valisi Daniş Yurdakul ve CHP İl Başkanı Emin Sazak ile, Eskişehir’deki Köy Enstitüsünün içinden geçerken; Vali’nin, Köy Enstitülü öğrenciler için söylediği “*bunların hepsi komünist*” şeklindeki sözlerine, İl Başkanı Sazak’ın “*Bakanlığa yazalım, kapattıralım*” diyerek karşılık verdiğini kaydetmektedir⁶⁷¹.

Enstitülerin “komünizm yatağı” olduğuna yönelik söylemler çerçevesinde en büyük suçlama, enstitülerin kurulmasında büyük emeği geçen İsmail Hakkı Tonguç’a yapılmış; kendisinden “*Tonguç Baba*” diye söz edilerek komünist kundakçısı olduğu ima edilmeye çalışılmıştır. Bu suçlamalar sonucunda görevinden

⁶⁶⁷ F. Kirby, **a.g.e.**, s.81-106.

⁶⁶⁸ Hüsamettin Ünsal-Hıfzı Topuz, **a.g.e.**, s.50.

⁶⁶⁹ Hasan Ali Koçer, **a.g.e.**, s.123-124.

⁶⁷⁰ Orhan Türkdoğan, **Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2004, s.23-24.

⁶⁷¹ Cahit Kayra, **1938 Kuşağı, Olaylar, İnsanlar, Anılar**, Cem Yay., İstanbul, 1995, s.112.

alınan Tonguç, önce bir ortaokula resim öğretmeni olarak gönderilmiş; daha sonra bu görevinden de ayrılmak zorunda bırakılmıştır⁶⁷².

Köy Enstitüleri, Anadolu köylerini uyandıracak ve mevcut sömürü düzenine son verecek bir girişim olduğundan; köylülerin cehaletinden güç kazanan toprak sahiplerini, toprak ağalarını ve toplumun ilerlemesinden, aydınlanmasından kaygı duyan bazı çevreleri rahatsız etmiş⁶⁷³; CHP iktidarına karşı, bu güçlerin, tabanını teşkil ettiği muhalefetin ortaya çıkmasına yol açmıştır⁶⁷⁴. Öyle ki, CHP'ne karşı muhalefet tohumlarının, köy enstitülerinin kurulması ile atıldığı söylenilebilir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile yeşeren bu tohumlar, 1950'de DP'nin iktidara gelmesi ile meyve vermeye başlayacak ve Türk siyasetinde, Türk toplumsal yaşamında yeni bir sayfa açacaktır.

Enstitülerin yoğun olarak maruz kaldığı eleştiri noktalarından biri de, Köy Enstitüsünden çıkmış olan öğretmenlerin köylülerle münasebetleri ve köylülerin, kendilerine bakışı olmuştur. Bu noktada, teorik ve uygulamalı bilgi bakımından köylüye rehberlik edemeyecek derecede yetersiz kaldıkları, köylerde vazifelerini yerine getirememeleri itibarıyla okuma-yazmanın bile öğretilmediği; köylülerle münasebetlerinin kötü olduğu; kapalı bir sisteme ve geleneksel-muhafazakâr bir yapıya sahip olan köy hayatının kültürel normlarından uzak kaldıkları, Türk kültürü, örf, adet ve ahlak kaideleri ile ters düşen tutum ve davranışlar sergiledikleri, köylülerin de bu yüzden kendilerine tepki duydukları ileri sürülmüştür⁶⁷⁵.

Solculuk, ahlaksızlık söylemleriyle gündeme taşınan ve gerçekte, eğitim tarzının lâik niteliğinden kaynaklanan bu tarz eleştirilerin, enstitü çatısı altında kız-erkek çocukların birlikte yetiştirilmelerinden, dini bilgiler yerine köy hayatındaki gerçekliklerin öğretilmesinden, sanatsal etkinliklere yer verilmesinden rahatsızlık

⁶⁷² Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C:III, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s.368.

⁶⁷³ Ahmet Emin Yalman, bu çevrelere hâkim olan rahatsızlığı, "...Köylüye sessiz bir köle gözüyle bakmaya alışmış olan eşraf ve ağalar güruhu ve eski kafalı memurlar, hür ve olgun bir ruhun köye girmesini yadırgıyorlar, klasik terbiye usullerine bağlı muhafazakârlar onlara katılıyorlardı..." Ahmet Emin Yalman, **a.g.e.**, s.367.

⁶⁷⁴ Cemil Koçak, parti içerisindeki sessiz muhalefetin, bu kanun görüşmeleri sırasında ortaya çıktığını belirtirken; kanunun, hiç değiştirilmeden ve hızla kabul edilmiş olmasını, sorunun yalnızca eğitim sorunu olarak görülmesi, siyasal ve sosyal etkilerinin geniş kapsamlı düşünülmemiş olması, bu konuda direnmek için sessiz direnişin yeterli görülmesi ile açıklamaktadır. Cemil Koçak, **a.g.e.**, s.122.

⁶⁷⁵ Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s.145-148.

duyan muhafazakâr çevrelerin mahsulü olduğu söylenilebilir. Öyle ki, İsmail Hakkı Tonguç'un da belirttiği gibi, “*öğretmen devrimin bütün dinamizmasını yükleniyor, sarıklı köy hocasının yerini almaya çalışıyordu*” ve bu durumun, bazı çevrelerde tepkiyle karşılanması kaçınılmazdı.

Muhafazakâr çevreler, enstitülere yönelik bu eleştirilerde bulunurken; aşırı sol çevreler de, devrime kırsal bölgelerden başlanmasını eleştirmişler ve bu kurumların, faşist nitelik taşıdığını ileri sürmüşlerdir⁶⁷⁶.

Enstitülerde çok yönlü eğitim verilmesi de, eğitim kursları ile enstitü faaliyetlerinin, bilimsel yeteneklere dayanan bir gelişime hizmet etmekte yetersiz kaldığı yönünde eleştirileri gündeme getirmiştir. Bu enstitülerde öğrenciye, inşaatçılık, köy demirciliği, dülgerlik, hastabakıcılık, ziraat aletleri tamirciliği gibi çeşitli mesleklerin bir arada öğretilmesi itibarıyla, köylerde bilimsel yeteneklere dayanan bir gelişim yerine, yüzeysel bilgi ve tekniklerden öteye gidilemediği ve bu geniş faaliyetin, rasyonel olmaktan uzak kaldığı iddia edilmiştir⁶⁷⁷.

Enstitülerin çok amaçlı olması yanında, ülkenin tarihi-sosyal-ekonomik koşullarına tezat teşkil edecek şekilde modern hüviyette kurulmak suretiyle, olabilecek ile ideali birbirinden ayırmadan faaliyet göstermesinin, hedeflenen gayeye hizmet etmeyeceği, aksine köye yabancı bir memnunsuzlar kitlesi yaratacağı düşünülmektedir⁶⁷⁸.

Belli kesimlerin çıkarlarına yönelik çeşitli noktalardan yapılan bu tür eleştirilerin, Köy Enstitülerini büyük ölçüde yıprattığı görülmektedir. İlk olarak 1947 yılında, enstitü programlarında değişiklik yapılarak, enstitülerin kuruluş felsefesinden uzaklaşmaya başlanmış⁶⁷⁹; 1950'den sonra, kızlar, Kızılçullu ve Beşikdüzü'nde toplanarak karma eğitime son verilmiş; 1952 yılında yapılan program değişikliklerinden sonra da, 1954 yılında 6234 sayılı kanunla, ilk öğretmen

⁶⁷⁶ Ali Ata Yiğit, **a.g.e.**, s.89.

⁶⁷⁷ Orhan Türkoğan, **a.g.e.**, s.188; Hasan Ali Koçer, **a.g.e.**, s.131.

⁶⁷⁸ Şevket Raşit Hatipoğlu, “İktisatçı Gözüyle Köy Enstitüleri”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:20, 1 Ekim 1940, s.18-19. (Dönüm Dergisi, Haziran 1940 sayısından alınan yazı)

⁶⁷⁹ 1947 yılındaki program değişikliğinin uygulamadaki yansıması, kültür derslerinin arttırılması; tarım ve teknik derslerin azaltılması ve nazari olarak öğretilmesi; öğrencilerin üretim sahasından çekilmesi ve yerlerine, ücretli işçiler görevlendirilmesi; öğrencilerin idare ettikleri yerlere, memurlar atanması; iş elbisesi ve tek tip elbisenin yerini, kravatlı, kolalı gömlekliler elbiseler ve mavi şeritli, kokartlı şapkaların alması şeklinde kendini göstermiştir. Hüsamettin Ünsal-Hıfzı Topuz, **a.g.e.**, s.51. 1947'de yapılan programa göre derslerin sınıflara dağıtımını ve haftalık saatleri gösteren çizelge için bkz. Hasan Ali Koçer, **a.g.e.**, s.134-135.

okullarıyla birleştirilerek işlevlerini tamamen yitirmişlerdir⁶⁸⁰. Böylece demokratikleşme süreci ile birlikte ortaya çıkan şartlar, ülkemizin sosyokültürel kalkınmasına büyük hizmetleri geçen iki kültür kurumu olan halkevleri ve köy enstitülerinin harcanmasına neden olmuştur.

Cahit Tanyol, Atatürkçü eğitim ocaklarının bu hazin akıbetini ve bunun, ortaya çıkaracağı sıkıntıları, “...*İkinci Dünya Savaşının ateşleri sönerken, ocakta tüten dumanlar Kemalist Türkiye'nin üzerine yoğun bir karanlık gibi çöktü. Atatürk'ün korktuğu, başını ezdiği gericilik ve yıkıcı siyasa ülkede egemen oldu. Artık ne okul kaldı, ne gençlik. O rüzgarlı ülkü yılları, yerini bir kargaşaya bıraktı ve büyük eğitimcilerin kişiliğinde “toprak uyanıyor” diyerek öğretmenin halka uzanan kolları kesildi*” sözleriyle ortaya koymuştur⁶⁸¹.

Gerçekten de enstitüler, 1940’larda eğitim sorunlarının aşılmasında, Türk eğitimcilerinin geliştirdiği ülke gerçeklerine uygun, en akılcı ve özgün bir çözüm olmuştur. Bu sistemin bazı aksayan taraflarının olması kaçınılmaz bir gerçekse de; bu uygulamanın savaş koşullarında ve birinci bölümde ortaya konulan köy hayatı şartlarında başarılması, ülke kalkınmasına yönelik ne kadar önemli bir girişim olduğunun göstergesi kabul edilmelidir. BM Bilim, Kültür Organizasyonu olan UNESCO tarafından, dünyanın kalkınmakta olan diğer ülkelere örnek gösterilmesi de, bunu doğrulamaktadır. Gerçekten de İsmet İnönü’nün de belirttiği gibi, ülkemizin en önemli iki kaybından biri halkevleri, diğeri köy enstitüleri olmuş; üretici nitelik taşıyan bu kurumların kapatılması, ülkenin aydınlanma sürecini olumsuz yönde etkilemiştir.

5- Beden Terbiyesi Çalışmaları ve Spor

Beden terbiyesi, beden terbiyesi ile beraber ruhun terbiyesi ve bedence, ruhça, kafaca sağlam nesiller yetiştirilmesi faaliyetidir. Beden terbiyesi çalışmaları, genel terbiyenin, milli eğitim ve kültürün parçası olması itibariyle, Cumhuriyet yönetiminin önem verdiği konulardan biri olmuş; ilk kez Cumhuriyet döneminde ilmi ve fenni esaslar dâhilinde ele alınmıştır. Atatürk’ün “sağlam kafa, sağlam vücutta bulunur” sözü dikkate alındığında; milli beden terbiyesinin, milli fikir

⁶⁸⁰ Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Sonrası Eğitim, s. 98; Mustafa Özodaşık, a.g.e., s.234.

⁶⁸¹ Cahit Tanyol, Atatürk ve Halkçılık, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1981, s.134.

terbiyesi yanında ciddiyetle ele alınmasının, aynı zamanda, yeni rejime uygun sağlam vücutlu, sağlam fikirli, cesaretli, ahlaklı, karakterli, milli irade sahibi nesiller yetiştirmek idealine de uygun düştüğü görülmektedir.

Cumhuriyet döneminde ilk beden terbiyesi çalışmalarına, Galatasaray Stadyumunda başlanmış; özellikle Batı sporu olan jimnastiğe büyük önem verilmiştir. Dönemin politikaları çerçevesinde, Birinci Dünya Savaşından sonra İstanbul'da "İdman Bayramları" düzenlenmiş; 1928 yılından itibaren de, Mayıs'ın ikinci haftası Cuma günleri "Jimnastik Şenliği Günü" olarak kutlanmıştır⁶⁸².

Ülkemizde spor faaliyetlerinin teşkilatlanmasında, ülkede sporu yaymak, çeşitlendirmek, içerde ve dışarıda ülkemizi temsil etmek amacıyla 1923 yılında kurulan "Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı" ile önemli bir adım atılmışsa da⁶⁸³; 1936 yılında Türk Spor Kulübü adını alan bu amatör teşekkülün, dar bir kadro ile gerekli teşkilatı sağlayabilme imkânı kalmadığından, mükellefiyetlerin yasalarla belirlenmesi zarureti ortaya çıkmış ve tatbikatın devlet eliyle yapılması için de, 29 Haziran 1938 yılında 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu çıkarılmıştır⁶⁸⁴. Bu kanunla, Başbakanlığa bağlı katma bütçeli ve tüzel kişilikli bir daire olarak Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kurulmuş; böylece, beden eğitimi, devletin kamu hizmetleri arasında yerini almış ve resmi, özel, gönüllü bütün spor faaliyetleri, tek elden yürütülmesi sağlanmıştır⁶⁸⁵.

Sportif etkinliklerin sistemleştirilmesi ve programlaştırılması açısından önemli yere sahip olan Kanunun çıkarılmasına temel oluşturan düşünce ise, gençlerin sıhhatli, kuvvetli, girişimci, disiplinli, ahlak ve ideal sahibi birer sportmen olarak yetiştirilmeleri suretiyle, gürbüz bir neslin yaratılması ve çağın şartlarına göre ülke savunmasına, milletine ve medeniyet dünyasına faydalı birer vatandaş haline

⁶⁸² İlbeyi Özer, "Cumhuriyet Döneminde Devrimler, Toplumsal Yaşama Etkileri ve Gündelik Hayat", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s.191. Avrupa tarzında beden terbiyesi ve spor faaliyetlerine, 1864 yılında askeri mekteplerde, 1866 yılında orduda, 1869 yılında da Galatasaray Sultanisinde başlanmış; bu faaliyetler arasında, jimnastik, kılıç talimleri, su sporları yer almıştır. Cemal Gökdağ, "Beden Terbiyesinin Okullara Girişi", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa: 1, İkincikanun 1939, , s.5, 27-28.

⁶⁸³ N. Kırşan, "Beden Terbiyesi Kanunundan Önceki Spor Teşkilatımıza Umumi Bir Bakış", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa: 1, İkincikanun 1939, s.7.

⁶⁸⁴ "Bir Cumhuriyet Yılında Beden Terbiyesi ve Spor Faaliyeti ve Spor Teşkilatının Memleketimizde Geçirdiği İstihalelere Kısa Bir Bakış", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:11, İkinci teşrin 1939, , s.2. Beden terbiyesi mükellefiyeti ve bunun tatbik tarzına ait mevzuat için bkz. **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:18, Haziran 1940, , s.1-24.

⁶⁸⁵ Avni Akyol, **Ana Çizgileriyle Cumhuriyetin Ellinci Yılında Türkiye'de Beden Eğitimi ve Spor**, Gençlik ve Spor Bakanlığı Müsteşarlık Bürosu, Ankara, 1973, s.5-6.

getirilmesi olmuş⁶⁸⁶; her tür beden hareketleri ve spor etkinlikleri, milli ve beşeri varlığın kalkınma vasıtası olarak görülmüştür. Buna göre, gençlik beden ve ruhen ne kadar kuvvetli olursa, devletin de o kadar kuvvetli olacağı, huzur ve refahın artacağı düşünüldüğünden; bu kanun, devletin nüfus, sağlık, eğitim, gençlik siyasetinin önemli bir parçasını teşkil etmiştir.

3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanununa uygun olarak hazırlanan ve ülkemizde beden terbiyesini yeni esaslara göre düzenleyen Beden Terbiyesi Nizamnamesi, 3.4.1940 tarihinde yürürlüğe girmiş; İcra Vekiller Heyeti de, nizamnamenin 4. maddesine dayanarak mükellefiyetler ve mükellefiyet zamanı hakkında bir kararname yayınlamıştır. Beden Terbiyesi ve Spor Mükellefiyeti Hakkındaki Kararnamenin 1. fıkrası gereğince, İstanbul dâhil 25 vilayette gençlik kulüplerine girecek kadın ve erkeklerin yaşları ve nitelikleri ilân edilmiştir⁶⁸⁷.

Beden Terbiyesi Kanununun 13. maddesinde yer alan, gençlerin mükellef buldukları beden terbiyesi ve sporun, kurulacak kulüpler vasıtasıyla gerçekleştirileceği esası ile de, beden terbiyesi mükellefiyetinin ne suretle yerine getirileceği açıklık kazanmıştır. Şehirlerde kulüpler, köylerde gruplar halinde olmak üzere bütün bir teşkilat içinde beden terbiyesi faaliyetlerinde bulunulması; bu teşkilatın, beden terbiyesi genel direktörlüğünce idare edilmesi ve her vilayetin teşkil ettiği beden terbiyesi bölgeleri içindeki idareci ve başkanlarının da, vali, kaymakam, nahiye müdürü gibi idari kadrodan oluşması; beden terbiyesi işlerinin kışlalarda,

⁶⁸⁶ Bu husus, CHP Programının 52 maddesinde yer alan esaslara tamamen uygun düşmektedir. 52. madde şöyledir: Türk gençliği, onları temiz bir ahlak, yüksek bir yurt ve inkılâp aşkı içinde toplayacak milli bir teşkilata bağlanır. Bütün Türk gençliğine, neşe ve sıhhatlerini, nefse ve millete inanlarını besleyecek beden terbiyesi verilecek ve gençlik, inkılâbı, bütün istiklal şartlarıyla yurdu müdafaa etmeyi en üstün vazife tanıyan ve bu vazifeyi yerine getirmek için, uğrunda her varlığını feda etmeye hazır olan bir zihniyetle yetiştirilecektir. Bu ana terbiyenin tam netice vermesi için, her zorlu işin başarılmasında tek unsur olan sıkı disiplinin tesiri altında çalıştırılacaktır. Türkiye’de spor teşkilatı bu esaslara göre düzenlenecek ve yürütülecektir. **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:42, Mart 1943, s.5.

⁶⁸⁷ Yapılan düzenlemeyle, Erzincan, Bingöl, Bitlis, Ağrı, Siirt, Muş, Tunceli ve Van vilayetleri, şimdilik hariç bırakılmak üzere Erzurum, Kars, Çoruh, Rize, Trabzon, Samsun, Zonguldak, Ankara, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, İstanbul, Kocaeli, Bursa, Çanakkale, Balıkesir, Manisa, İzmir, Aydın, Muğla, Antakya, İçel, Seyhan, Gaziantep, Hatay vilayetlerinin vilayet ve kaza merkezleriyle birkaç öğretmenli mektebi mevcut nahiye merkezi ve köylerindeki 15–20 yaşlarındaki erkek gençler, mükellefiyetin tatbik edildiği yerlerdeki 35 yaşına kadar bütün serbest hekimler, memur ve işçi sayısı 500 ve daha fazla olan fabrika, imalathane ve benzeri müesseselerdeki 15–35 yaşları arasındaki erkek, kız ve kadın yurttaşların beden terbiyesi mükellefiyetlerini yapmak için vilayetlerce gençlik kulüplerine ve gruplarına girme mecburiyeti getirilmiştir. **Akşam**, 15 Mayıs 1940.

okullarda ve cezaevlerinde, bu kurumların bağılı oldukları vekâletler tarafından yürütülmesi, beden terbiyesi mükellefiyetine ilişkin esaslar arasında yer almıştır⁶⁸⁸.

Kanunun getirdiği bu esaslardan biri olan, ilk ve ortaöğretim düzeyindeki öğrencilerin, spor kulüplerinden çekilmesi ve Maarif Vekâleti nezdinde, okulların mevcut programları, malzeme, salon ve saha imkânları ile öğretmen kadrosu dâhilinde spor faaliyetlerini sürdürmesi hususu, uzun süre kamuoyunda tartışma konusu olmuştur. Gençlerin, kulüplerin çatısı altında ağır spor yapmaları ve kulüpcülük zihniyeti ile hareket edilerek harcanması, gürbüz ve sağlıklı nesillerin yetişmesi açısından engel olarak görülmüş; bu itibarla, spor kulüpleriyle ilişkilerinin kesilmesi esası getirilmiştir⁶⁸⁹.

Bu esas, beden terbiyesinin, salt sportif faaliyetlerin geliştirilmesine yönelik bir uygulama olmadığını ortaya koyarken; söz konusu uygulamaya yönelik eleştiriler kapsamında, kulüplerin, müsabakalara çıkaracak takım kurmak konusunda sıkıntı çekeceği, takım kadrolarının boşalacağı, spor meraklılarının zevkli spor müsabakalarından mahrum kalacağı ileri sürülmüştür⁶⁹⁰.

Gençliği bedenen yetiştirmek amacıyla, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü 1940 mali yılı faaliyet programına göre, 30 Ağustos'ta kuruluşları tamamlanmak üzere gençlik kulüpleri açılmaya başlanmış ve mevcut kulüplerin de, Beden Terbiyesi Kanununa göre intibak işleri tamamlanmaya çalışılmıştır⁶⁹¹. Bölge gençlik kulüpleri ve gruplarının açılış törenleri, 30 Ağustos Zafer Bayramına denk getirilerek, bu törenlerin büyük bir coşku içerisinde gerçekleşmesi sağlanmıştır. Kulüplerin açılmasıyla birlikte, mükellefler kulüplere kaydedilmiş ve yapılan sağlık kontrolleri sonrasında talimlerine başlamışlardır. 1940 yılı içerisinde açılan kulüplerin sayısı, 900; burada faaliyet gösteren gençlerin sayısı da, 300.000'e yükselmiştir⁶⁹².

⁶⁸⁸ Bu hususlar için, kanunun "vilayet teşkilatı"na ait kısmında yer alan 10-14. maddelere bakınız.

⁶⁸⁹ Nüzhet Şakir Dirisoy, "Beden Terbiyesi ve Spor", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:41, Eylül 1942, s.18-20.

⁶⁹⁰ "Sütunlar Arasında: Futbolumuzun Son Zamanlarda Aksayan Tarafları", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:17, Mayıs 1940, s.39.

⁶⁹¹ **Akşam**, 6 Haziran 1940; **Akşam**, 20 Haziran 1940; **Vatan**, 31 Ağustos 1940; **Babalık**, 29 Ağustos 1940. Almanların savaşın başlarında gösterdikleri başarıda, gençlik kulüplerinin etkili olduğu düşüncesi; Türkiye'de gençlik kulübü kurma fikrine kaynaklık etmiştir. **Ulus**, 11 Ekim 1940.

⁶⁹² **Ulus**, 1 Eylül 1940.

Bu koşullar altında, ülkenin her bir köşesinde oluşturulan gençlik kulüpleri, kendi çerçeveleri içerisinde faaliyetlerini sürdürürken; resmi kuruluşlarla büyük işçi kütlelerini bir araya toplayan bazı sanayi kuruluşları ve fabrikalarında da, çeşitli spor hareketleri teşkilatlandırılmış; bu kuruluşlarda çalışanlar, Beden Terbiyesi Mükellefiyeti Kanununun getirdiği kayıtlar altında spor yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu amaçla fabrikalarda, her vilayette bulunan beden terbiyesi müdürlerinin desteğiyle spor salonları tesis edildiği görülmektedir.

Adana Milli Mensucat Fabrikası Spor Kulübü, Beden Terbiyesi Kanunun hükümlerini tatbik eden ilk spor kulübü olmuş; fabrika bünyesinde jimnastik salonu açılarak, her gün akşamları 17.30'da fabrika memur ve işçilerinin beden hareketleri yapması sağlanmıştır⁶⁹³. Spor hareketlerinin bu şekilde fabrika bünyesinde gerçekleştirilmesi, kulüpler tarafından, kendi bünyelerini zayıflatan bir gelişme olarak endişe ile karşılanmıştır⁶⁹⁴. Devlet Deniz Yolları Genel Müdürlüğü de, spor işleri için bütçesine 7000 lira koyarak faaliyete girişen ilk resmi kurum olmuş; bu işleri idare etmek üzere, bir teşkilat da meydana getirmiştir⁶⁹⁵. Böylece, resmi ve özel kuruluşlarda çalışan mükelleflere, çalıştıkları kuruluşun kulübüne girme şartı getirilirken; çalıştıkları kuruluşlarda kulüp olmayanlar da, çalıştıkları semtin kulübüne yazılma mecburiyetine tabi tutulmuştur.

Beden terbiyesi, ihtiva ettiği faaliyetlere göre tasnif edildiğinde; oyun, jimnastik, spor olarak üç kısma ayrıldığı görülmektedir⁶⁹⁶. Bu dönemde spor, eğitim aracı olarak ele alınmış; kitle sporuna yönelik uygulamaya ağırlık verilmiştir⁶⁹⁷. Sporun aynı zamanda bir yurt davası olması ve milletlerarası müsabakalarda iyi sonuçlar almak için de, bütün sporları bilinçsizce yapmak yerine; bilinen, sevilen, milli nitelik kazanmış ata yadigârı sporların geniş bir faaliyet programı kapsamında yürütülmesi üzerinde önemle durulmuştur⁶⁹⁸.

⁶⁹³ “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:12, Birincikanun 1939, s.48.

⁶⁹⁴ Ömer Besim Koşalay, “Spor ve İşadamı”, **Büyükdoğu**, , Sa:13, 10 Birincikanun 1943s.16.

⁶⁹⁵ “Sütunlar Arasında”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:19, Temmuz 1940, s.87.

⁶⁹⁶ F.P., “Beden Terbiyesi”, **Beden Terbiyesi ve Spor** Sa:10, 1. Teşrin 1939, s.8.

⁶⁹⁷ Avni Akyol, **a.g.e.**, s.6. Avni Akyol, 1948 yılı sonrasında kitle sporu yerine seyir sporuna yönelmesiyle birlikte, 1938-1948 yıllarında beden eğitimi ve spor sahasında görülen gelişimin tersine döndüğünü; amatör spor dallarındaki faaliyetlerin değerinin azaldığını ve böylece, eğitim kurumlarındaki beden eğitimi ve spor çalışmalarının da önemini yitirdiğini belirtmektedir. **A.g.e.**, s.6.

⁶⁹⁸ Vehbi Emre, “Hangi Spor Yapacağız?”, **Büyükdoğu**, 1 İlkteşrin 1943, Sa:3, s. 16.

İşte bu noktada, Beden Terbiyesi Kanunu, milli ve ananevi sporlarımız olan güreş, binicilik, atıcılık, su sporları –yüzücülük, yelkencilik, denizcilik- yanında; dağcılık, kayakçılık gibi kış sportif faaliyetleri, atletizm, her tür beden hareketleri, jimnastik gibi etkinliklerin nizam altına alınması ve teşkilatlandırılması açısından önem taşımaktadır. Böylece, vatandaşların fizik ve moral kabiliyetlerini yükseltecek bütün faaliyetler, beden terbiyesi kapsamına alınmıştır. Beden Terbiyesi Kanununun 26. maddesine göre hazırlanan ve kanunun tatbik şekillerini gösteren Beden Terbiyesi Nizamnamesinde de kulüplerin faaliyeti, zorunlu ve seçmeli olarak iki kısma ayrılmıştır. Yüzme, atletizm, kayak, askerliğe hazırlık talimleri, nişan almak zorunlu faaliyetler arasında yer alırken; futbol, tenis, eskrim gibi sporlar seçime bağlı kılınmıştır⁶⁹⁹.

Bu dönemde, ülke savunmasının ve ulusal varlık mücadelesinin gereği olarak dağcılık, kayakçılık sporlarına önem verilmiş⁷⁰⁰; kayak sporunun teşviki, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü tarafından ele alınarak bir programa bağlanmıştır. Kayak sporu için uygun görülen yerlerde kayak evi inşaatlarına hız verilmiş⁷⁰¹; Bolu Vilayeti Beden Terbiyesi bölgesinde, Gerede Kazası Kayak Sporları kuruluğu, 1941 Şubatında törenle açılmış⁷⁰²; Erzurum’da, Anadolu vilayetlerinden gelen eğitimcilerin katıldığı kayak kursları düzenlenmiş⁷⁰³; çeşitli bölgelere kayak ve kayak ayakkabısı dağıtılmış⁷⁰⁴; kışın sert geçtiği bölgelerde, kayak talim ve tecrübeleri yoğunlaştırılmıştır. Böylece, alınan tedbirlerle halkın kış sporlarına alıştırılmasına çalışılmıştır.

⁶⁹⁹ “Halihazır Türk Sporunun Veçhesi”, **Fikirler**, Sa.192, 15 Birinci Teşrin 1939, s.12.

⁷⁰⁰ II. Dünya Savaşında Finlandiyalıların, bağımsızlıkları uğruna, kendilerinden çok büyük ve kuvvetli olan Rusya karşısında verdikleri başarılı mücadele, sporun, özellikle de kayak gibi kış sporlarının, askeri disiplin, cesaret ve dayanıklılık sağlamak suretiyle ülke savunmasında mukavemet gücünü arttırdığına örnek olarak gösterilmiş ve ülke savunmasında sporun önemi vurgulanmıştır. “Sütunlar Arasında: Finlandiyalıların Spordan Gördükleri Faydalar”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:15, Mart 1940, s.54; “Sütunlar Arasında: Harp ve Spor”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:39, Mart 1942, s.44-45.

⁷⁰¹ Aralık 1939 yılında, Ankara Dikmen’de şehrin kayak sporu için uygun yerine imarına karar verilen kayak evi inşaatı tamamlanmıştır. “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:12, Birincikanun 1939, s.47.

⁷⁰² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 148125, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 145.40.2.

⁷⁰³ Melihacik, “Kayak Kursları”, **Yeni Mecmua**, Sa:99, 21 Mart 1941, s.6. Erzurum gibi doğu vilayetinde kayak sporunun geliştirilmeye çalışılmasının, burasının deprem bölgesi olması itibarıyla yardım teşkilatının kolayca bölgeye ulaştırılabilmesi açısından önem taşıdığı söylenilebilir. Asım Us, **a.g.e.**, 420-421.

⁷⁰⁴ **CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu’nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar**, s.120.

Mükelleflerin, mecburi beden terbiyesi hareketleri arasında, zeybek, Orta ve Doğu Anadolu vilayetleri halk oyunları yanında; Köroğlu, Karadeniz ve kılıç kalkan oyunları gibi yiğitlik, kahramanlık karakterini taşıyan milli oyunlara da yer verilmiştir. Erkeklik vasıflarına uygun olmayan, karşılaşma, çiftetelli gibi oyunlar ise yasaklanmıştır. Bununla birlikte, mükelleflere, İstiklal Marşı, Dağ Başını Duman Almış marşlarının öğretilmesi zarureti getirilmiştir⁷⁰⁵. Beden terbiyesi çalışmaları kapsamında, bir taraftan ata yadigârı spor oyunlarının korunmasına çalışılırken; diğer taraftan milli oyunlara önem verilmesi, beden terbiyesi çalışmalarının, aynı zamanda, milli terbiye vasıtası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Beden Terbiyesi Kanunu ile devlet, bizzat sportif etkinliklerin başına geçmiş ve böylece “beden terbiyesi ve spor, bir zümre ve oyun değil; bir memleket ve milli hizmet davası olmuştur”⁷⁰⁶. Bu anlayışın sonucu olarak da, sporun amacı, kazanç vasıtası olarak spor etkinliklerinde bulunmak yerine; sporcu yerine sportmen yetiştirilmesi, sportmenlik ruhu ile sportmenliğin manevi vasıflarının kazandırılması olarak ele alınmıştır⁷⁰⁷. Bu noktada, özellikle futbol müsabakalarında kötü davranışlar sergilenmemesi üzerinde önemle durulduğu görülmektedir. Bir taraftan kötü davranış sergileyenlerin cezalandırılması gündeme gelirken⁷⁰⁸; diğer taraftan, lig maçlarında ve gençlik kulüplerinde gençlerin sportmence hareketlerini teşvik için, dürüst oynayan, usul ve kaidelere uyan takımın kulübüne para mükâfatı verilmesi tavsiyesinde bulunulmuştur⁷⁰⁹.

Beden Terbiyesi Genel Direktörü Cemil Cahit Taner de, Halkevinde verdiği bir konferansta, şehirlerde ve kasabalarda faaliyet gösteren spor kulüplerinin yalnızca futbola yönelik olmasını ve sporun, gençler için geçim vasıtası haline getirilerek tahsile engel oluşturmasını eleştirmiş; mevcut ve kurulacak olan gençlik kulüplerinin

⁷⁰⁵ “Beden Terbiyesi Hareketlerinin Ana Hatları”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:21, Eylül 1940, s.51.

⁷⁰⁶ **Ulus**, 5 Ocak 1939.

⁷⁰⁷ Futbolda, gol atan oyuncunun zıplamak, yere yatmak suretiyle sevinç gösterisinde bulunması ve diğer arkadaşlarının da kutlama hareketlerine katılması, Beden Terbiyesi Teşkilatınca yasaklanmış; golu atan kişi ve arkadaşlarının, kendi yarı sahalarında sessiz ve ağırbaşlı olarak bulunması esas kabul edilmiştir. Altan Öymen, **a.g.e.**, s.472. Ahi Evren de, sporcunun sosyal bir insan olduğuna işaretler; gerçek ve ideal sporcu olmayı, sosyetenin bütün çirkinliklerinden uzak kalmak suretiyle, ruh terbiyesinin beden terbiyesi ile kaynaşmış olmasında görmektedir. Ahi Evren, “Sporcu”, **Babalık**, 11 Mart 1940.

⁷⁰⁸ 1939 yılı Cumhuriyet Bayramında yapılan bir futbol karşılaşmasında, hakeme itiraz ederek maçın yarıda kesilmesine yol açan bir sporcuya, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğünce altı ay hukuk boykotu –her türlü haklardan mahrumiyet-cezası verilmiştir. “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:13, İkincikanun 1940, s.46.

⁷⁰⁹ Sadun Galip Savcı, “Futbolumuzda Sulh Mükafatı”, **İkdam**, 27 Kasım 1939.

temel vasıflarını ortaya koyarken, sportmenlik mükâfatı konulmasını ileri sürmüştür⁷¹⁰. Buradan da anlaşılacağı üzere, spor kulüpleri, günümüzde olduğu gibi birbiriyle rekabet etmek için teşekkül etmiş kurumlar olarak değil; vatandaşların uzun ömürlü, kuvvetli, neşeli bir yaşam sürmesini sağlamak ve onlara belli bir düzen ve disiplin altında ahlâki değerler kazandırmak üzere kurulmuş birer terbiye kuruluşu olarak görülmektedir.

Dönemin beden terbiyesi çalışmaları, spor kulüplerinde bir mükellefiyet olarak yerine getirilirken; mükellefiyetini yerine getirmekten kaçınanlar da görülmüştür. Bolu, Tokat, Isparta, Denizli, Seyhan, Diyarbakır gibi Beden Terbiyesi bölgelerinden alınan yazılarda, mükellefiyetini yerine getirmeyenlerin sayısının artmakta olduğuna işaretlerle, Vilayetler İdaresi Kanununun 68. ve Türk Ceza Kanununun 526. maddesine dayanılarak alınan önlemlerin yetersiz kaldığı bildirilmiş ve inzibatın temini ile bölgeler arasında inzibati tedbirlerin bütünlüğü açısından, bu tür mükellefler hakkında nasıl bir kanuni takibatta bulunulacağı, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğünden sorulmuştur. Beden Terbiyesine ilişkin olan Kanunda ve Nizamnamede, mükellefiyeti yerine getirmeyenler hakkında uygulanacak cezai hüküm bulunmaması, mecburi beden hareketlerine devam etmeyen mükelleflere cezai hüküm verilmesi konusunda, Kanunda gerekli değişikliğin yapılması hususunu gündeme getirmiştir. Buna göre, Kanunun 4. maddesine, *“Bu mükellefiyeti yapmayanlar hakkında kabil-i itiraz ve temyiz olmamak üzere mahalli idare heyetlerince 5 liradan 25 liraya kadar hafif para cezası hükmolunur”* tarzında bir fıkra ilavesi uygun görülmüştür⁷¹¹.

Beden terbiyesi faaliyetlerine katılmayan gençlerin, bu faaliyetlere katılmasını sağlamak için alınacak tedbirler hakkında 11.12.1940 tarihli bir genelge hazırlanmış; bilgi için Başvekâlete, Dâhiliye Vekâletine, Parti Genel Sekreterliğine sunulmuş ve bölge başkanlıklarına gönderilmiştir. Cezai hükümlerle gençleri mecburi faaliyete sevk etmenin, kanun ve nizamname ruhunun beklediği faydaları

⁷¹⁰ “Halihazır Türk Sporunun Veçhesi”, **Fikirler**, Sa.192, 15 Birinci Teşrin 1939, s.12-13. Dönemin tanınmış spor hocalarından biri olan Bayan Mübeccel Hüsamettin de, “beden terbiyesi”nin futbol; “sporcu” sıfatının da futbolcu kelimesiyle ifade edilemeyecek kadar geniş kapsamlı olduğunu belirtmiştir. “Talebe ve Spor”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Şubat 1939, Sa:2, s.47.

⁷¹¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 148128, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No: 145.40.5.

sağlamayacağına temas edilen bu genelgede, gençlerin heveslerini kırmayacak ve beden terbiyesi faaliyetine devamlarını sağlayacak tedbirlere yer verilmiştir⁷¹².

Bu dönemde beden terbiyesi çalışmaları, yalnızca spor kulüpleri kapsamında ele alınmamış; daha önce de belirtildiği gibi Halkevleri, Köy Enstitüleri, Kızılay gibi kurumların çatısı altında da, spor, oyun ve kamp çalışmaları sürdürülmüştür.

Resmi bayramlar ve önemli günlerin yıldönümleri de, beden terbiyesi ve spor faaliyetleri açısından önemli yere sahip olmuştur. 23 Nisan Ulusal Egemenlik, 19 Mayıs Gençlik ve Spor⁷¹³, 29 Ekim Cumhuriyet, 30 Ağustos Zafer Bayramları, ülkenin her tarafında gençlerin spor gösterileri ve jimnastik şenlikleri ile kutlanmış; sporcular ve beden terbiyesi mükellefleri, geçit törenlerinde bizzat yer alarak çeşitli spor etkinliklerini gerçekleştirmişlerdir⁷¹⁴. Bu spor etkinlikleri içerisinde, atletizmin kaynağını teşkil eden kır koşularının önemli yere sahip olduğu görülmektedir.

19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı dolayısıyla gerçekleştirilen en önemli etkinlik, “bayrak koşusu” olmuştur. Bu etkinlik çerçevesinde, Türk milletinin istiklalinin simgesi olan Türk Bayrağı, sporcu atletler tarafından ve onların geçtikleri yerlerdeki halkın da katılımı ile, Erzurum’da Atatürk’ün kalmış olduğu evden başlamak üzere, Milli Mücadelenin diğer merkezleri olan Samsun ve Sivas’tan geçilerek, Ankara’da İnönü’ye ulaştırılmıştır⁷¹⁵.

⁷¹² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 148124, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 145.40.1. beden terbiyesi faaliyetlerinin faydalı olması için ortaya konulan esaslar arasında, faaliyet günleri ve saatlerinin, mükelleflerin iş vaziyetine göre tanzim edilmesi; kötü havalarda çalışmak için kapalı yerler temini veya çalışmak yerine, Halkevi toplantı salonlarında gençlerin moralini yükseltecek faydalı bilgiler verilmesi; yaptırılacak faaliyetin sıkıcı olmaması ve açık hava gezintilerine yer verilmesi; her fırsatta gençlere, açık hava idmanlarının gereği ve idman yorgunluklarının ülke savunması bakımından faydası hakkında telkinlerde bulunulması hususlarına yer verilmiştir

⁷¹³ Atatürk’ün Samsun’a ayak bastığı 19 Mayıs günü, jimnastik şenliği günü olarak kabul edilmiş; her yıl lise, orta ve öğretmen okulları ile meslek ve sanat okullarının katılımıyla yapılması kararlaştırılmıştır. Şenliklerin ne suretle yapılacağı ve şenliklere katılacak öğrencilerin kıyafetleri, Jimnastik Şenlikleri Talimatnamesinde belirlenmiştir. **Birinci Maarif Şurası**, s.124-138.

⁷¹⁴ “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:21, Eylül 1940, s.44; “Bursa’da Cumhuriyet Bayramı Şenlikleri ve Spor Faaliyeti”, “Afyon’da Spor Faaliyeti”, “Bölgelerde Cumhuriyet Bayramı Şenlikleri”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:24, Birincikanun 1940, s.19, 38.

⁷¹⁵ Ziya Ateş, “Atatürk’ten İnönü’ye, Erzurum-Samsun-Sivas-Ankara”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:40, Mayıs 1942, s.9-13.

⁷¹⁶ “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:21, Eylül 1940, s.44; “Bursa’da Cumhuriyet Bayramı Şenlikleri ve Spor Faaliyeti”, “Afyon’da Spor Faaliyeti”, “Bölgelerde Cumhuriyet Bayramı Şenlikleri”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:24, Birincikanun 1940, s.19, 38.

⁷¹⁷ “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:21, Eylül 1940, s.44; “Bursa’da Cumhuriyet Bayramı Şenlikleri ve Spor Faaliyeti”, “Afyon’da Spor Faaliyeti”, “Bölgelerde Cumhuriyet Bayramı Şenlikleri”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:24, Birincikanun 1940, s.19, 38.

⁷¹⁸ Ziya Ateş, “Atatürk’ten İnönü’ye, Erzurum-Samsun-Sivas-Ankara”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:40, Mayıs 1942, s.9-13.

19 Mayıs haftasında gerçekleştirilen bu bayrak koşusu yanında; tarihi önemi itibariyle belli bir anlam taşıyan özel günlerin yıldönümlerinde de, zafer koşuları tertip edilmiştir. Atatürk'ün Ankara'ya geldiği tarih olan 27 Aralık'ta, Ankara'da ve yurdun diğer bölgelerinde gençlik kulüplerinde yer alan kız ve erkek koşucuların katılımıyla “Atatürk Koşusu” gerçekleştirilmiştir⁷¹⁶. 1939 Aralık ayında meydana gelen deprem felaketi dolayısıyla, felaketin yaşandığı bölgelerde koşular yapılamamışsa da; durum, Genel Direktörlüğe bildirilmiş ve koşuların yapılamamasından duyulan hassasiyet ortaya konulmuştur⁷¹⁷.

Döneme damgasını vuran sportif etkinliklerden biri de, kır koşusu Türkiye birincilikleri mahiyetinde olan ve “İnönü Koşusu” adı altında gerçekleştirilen etkinlik olmuştur; ilki 1941 yılında İzmir'de yapılan bu etkinlik, 1942 yılında Eskişehir'de, 1943 yılında Adana'da gerçekleştirilmiştir. Bu koşular için, bölge takımları teşkil edilmesi yanında; Maarif Vekâleti tarafından, liselerin atletizm takımları arasında müsabakalar tertip edilmek suretiyle, bu koşularda okullar da temsil edilmiştir⁷¹⁸.

Türk gençliğinin sağlam ruhlu ve sağlam vücutlu olarak yetişmesi için önem taşıyan bu koşulara, “Atatürk”, “İnönü” gibi isimler verilmesi; milletçe, Atatürk'ün izinde ve İnönü'nün yolunda bulunduğu göstergesi olması itibariyle de önem taşımaktadır. Bu simgesel hususun, savaş gibi olağanüstü bir dönemde, milli ideal ve milli birlikteliğin yaşatılması hususlarında gösterilen hassasiyete de uygun düştüğü görülmektedir. Kitlese sporlara ağırlık verilmesi de, bu anlayışın bir uzantısı olmuştur.

İzmir'de fuarın açık kaldığı süre içerisinde Kültür Park'ta, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü tarafından yurdun çeşitli bölgelerinden sporcuların katıldığı güreş, futbol, yüzme, tenis ve atıcılık müsabakaları gerçekleştirilmiş; böylece fuarı ziyarete gelen halka, sporu sevdirmek ve spor zevki tattırmak istenmiştir⁷¹⁹. Ankara'da ilkbahar ve sonbaharda düzenlenen at yarışları, önemli bir futbol maçı olmadığı zamanlarda halkın çoğunu hipodromda toplarken; kış aylarında hafta sonlarında kayak yapmak, Ankara'da çok ilgi çeken bir spor faaliyeti olmuştur⁷²⁰.

⁷¹⁶ “Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet”, **Beden Terbiyesi ve Spor** Sa:13, İkincikanun 1940, , s.45-46; “Yurt İçinde Atatürk Koşusu”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa: 37-38, İkincikanun-Şubat 1942, s.39-41.

⁷¹⁷ “Zelzele Felaketi Karşısında”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:14, Şubat 1940, s.1.

⁷¹⁸ “Büyük İnönü Koşusu”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:43, Nisan 1943, s.2-5.

⁷¹⁹ “Fuar Güreş ve Yüzme Müsabakaları”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:22, B.Teşrin 1940, s.35, 38.

⁷²⁰ Teoman Özalp, **a.g.e.**, , s.134.

İncelediğimiz dönemde beden terbiyesine yönelik çalışmalar kapsamında, ülkenin çeşitli bölgelerine spor eğitmeni yetiştirmek için İstanbul'da müstakil olarak beden terbiyesi ve spor eğitmen kursları açılmış⁷²¹; bu kurslarda, uzmanlar tarafından hazırlanan düzenli bir program dâhilinde, nazari ve ameli olarak yüzme, futbol, hentbol, boks, atletizm, güreş, spor kazalarında ilk yardım, anatomi, fizyoloji, saha ve malzeme bilgisi gibi dersler verilmiştir⁷²².

Bağımsız faaliyet gösteren bu kurslar yanında; liselerde veya öğretmen okullarında beden terbiyesi öğretmenleri için şubeler teşkil edilmiştir⁷²³. Yine bu çalışmalar çerçevesinde, İstanbul halkına, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğünün disiplini altında haftada iki kez jimnastik yapma mecburiyeti getirilmiştir. Bununla birlikte jimnastik hareketlerinin yapılacağı yer ve jimnastik hocası sıkıntısı dolayısıyla, bunun nasıl tatbik edileceği konusunda bazı endişeler ortaya konulmuştur⁷²⁴. Böylece alınan bu tedbirlerle, sporun kitlesel düzeyde uygulanmasına çalışılmıştır.

Beden terbiyesine yönelik çalışmalar sürdürülürken; halkın, beden terbiyesi konusunda bilgilendirilmesine de önem verilmiştir. Bu konuda, çeşitli bölgelerde verilen beden terbiyesi ve spor konulu konferanslar yanında⁷²⁵; radyo yayınlarıyla da, halkın bilgilendirilmesine çalışılmıştır. Genel Direktörlükle Ankara radyo idaresi arasında yapılan anlaşma sonrasında 12.5.1939 tarihinden itibaren, her hafta Cuma günleri saat 19.00'da 15 dakikalık bir zaman, spor konuşmalarına ayrılmıştır⁷²⁶. 6 Temmuz 1942 tarihinden itibaren de, her sabah "Vücudumuzu Çalıştıralım" adlı program yayınlanmış; bu programda, uzman beden terbiyesi ve uzmanları tarafından jimnastik dersleri verilmiş; beden hareketleri gösterilmiştir⁷²⁷.

⁷²¹ İstanbul'da tahsil süresi altı ay olan beden terbiyesi ve spor eğitmen kursu, 26 Haziran 1939 yılında faaliyete geçirilmiştir. "Beden Terbiyesi ve Spor Eğitmen Kursu Açılıyor", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:6, Haziran 1939, s.46-47.

⁷²² Tarık Özerengin, "Beden Terbiyesi Çengelköy Spor Eğitmen Kursu", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:9, Eylül 1939, s.44.

⁷²³ İstanbul'da Haydarpaşa lisesinde de, beden terbiyesi öğretmenleri için kurs açılmıştır. "Beden Terbiyesi Öğretmenleri Kursu", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:41, Eylül 1942, s.8. Ankara'da da, Gazi Terbiye Enstitüsü, sahip olduğu şubeleri ile, ortaokul öğretmenleri; ilkokul müfettişleri; köy enstitüleri eğitici kadro ve idarecileri; bütün eğitim kurumlarının beden terbiyesi öğretmenlerini yetiştiren bir kurum olmuştur. Nizamettin Kırşan, "Beden Terbiyesi Öğretmenlerimiz Nasıl Yetiştiriliyor", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:42, Mart 1943, s.44-47.

⁷²⁴ Vâ-Nû, "İstanbul Halkına Yapıtılacak Mecburi Jimnastik", **Akşam**, 23 Nisan 1940.

⁷²⁵ "Yurt İçinde Bir Aylık Faaliyet", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:17, Mayıs 1940, s.43.

⁷²⁶ Cemil Taner, "Radyo ve Spor Konuşmaları", **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:6, Haziran 1939, s.1-3.

⁷²⁷ "Radyoda Jimnastik Dersleri", **Radyo**, Sa:8, 15 Temmuz 1942, s.3.

Spor faaliyetleri, genç kızlar ve kadınlar arasında da teşvik edilmiş; bu sahadaki kabiliyetlerinin ortaya çıkarılmasına ve geliştirilmesine önem verilmiştir. Dönem dergilerinde, beden hareketlerinin, kadınların sıhhatleri, güzellikleri, daha genç ve dinamik kalmaları noktasındaki faydaları üzerinde durulurken; genç kız ve kadınların sporu ihmal etmemeleri, atletizm, yüzme, voleybol ve tenis gibi fizyolojik özelliklerine uygun beden hareketlerini yapmaları, yaya ve atlı koşulara katılmaları, tatil günlerini kırlarda, açık ve temiz havada geçirmek suretiyle vücuda yararlı maddeleri teneffüs etmeleri, Türk kuşuna yazılarak havacılık gibi farklı alanlarda da uğraşı edilmeleri gereği ortaya konulmuştur⁷²⁸. Kadınların bu şekilde spor sahasında gösterecekleri başarı, yurt savunmasına hizmet etmeleri açısından da önemli görülmektedir.

Kanun gereğince, gençlerin bedenlen ve ruhen inkılâpçı ve ulusal amaçlara göre yetiştirilmesine yönelik bu tür çalışmalarda elde edilen verim her yerde aynı olmamakla birlikte; verimin belirleyicileri arasında, çalışmalara düzenli olarak devam durumu, çalıştırıcı ve öğreticilerin kabiliyetleri, toplanma ve çalışma yerleri ile diğer malzemelerin mevcudiyeti, idarecilerin gayretleri gibi hususlar yer almıştır. Beden terbiyesi konusunda yetkili bir kişinin verdiği bilgilere göre; 1941 yılı sonu itibarıyla, 43 beden terbiyesi bölgesinde, 49.500'ü 18-20, 38.000'i 15-17 yaşlarında olmak üzere toplam 87.500 genç çalışmalara katılmıştır⁷²⁹.

Bu dönemde, sporun her şubasının gelişmesi ve kalkınması için üzerinde önemle durulan hususların başında, spor yapılabilecek meydan ve sahalar tesisi yer almıştır. Bu konuda, belli mıntikalarda tesis edilen büyük statlar yanında, çeşitli semtlerde küçük ve ihtiyacı karşılayabilecek spor meydanları –atıcılık için atış poligonu, güreş, eskrim, boks için antrenman sahaları, atletizm için geniş meydanlar- oluşturulması; her okulun, imkânı nispetinde spor yapabilecek tesislere sahip olarak teşkilatlandırılması, spor kulüplerinin desteklenmesi gereği, zaman zaman dönem yazarlarınca da dile getirilmiştir⁷³⁰.

⁷²⁸ Muazzez Tahsin Berkant, “İçtimai Bahisler: Spor ve Kadın”, **Ana**, Sa:6, 15 Haziran 1938, s.13-14; “Sütunlar Arasında: Kızlarımız Hangi Sporları Yapmalı?”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa: 15, Mart 1940, s.55.

⁷²⁹ Celal Dinçer, “Cumhuriyet Nesli Ulusal ve İnkılâpçı Amaçlara Göre Yetiştirilmektedir”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:42, Mart 1943, s.20-21.

⁷³⁰ Zeki Rıza Sporel, “Türk Sporunun Kalkınması İçin Ne Yapmalıdır?”, **Tan**, 22 Mart 1940; Hikmet Münir, “Meydanı Bol Şehirde Spor Sahası Darlığı”, **Vakit**, 2 Nisan 1940.

Çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından yürütülen spor faaliyetleri ile taşra organları, mahalli idareler ve spor kuruluşları arasındaki koordinasyon ve işbirliği yetersizlikleri; her dala ilgili sporcu ve gerekli personeli sağlama güçlükleri, dönemin beden terbiyesi çalışmalarında görülen eksikliklerin çeşitli boyutlarını teşkil etmiştir⁷³¹. Burada, savaş yıllarının ortaya çıkardığı imkân ve kaynak sıkıntılarının da dikkate alınması gerekmektedir.

Bu ihtiyaçlar, Genel Direktörlük tarafından dikkate alınmış; spor saha ve salonlarının ihtiyaç nispetinde ve imkân dâhilinde çoğaltılmasına çalışılmış ve beden terbiyesi konusu etrafında, ilmi sahada da yayın ve propaganda faaliyetleri yürütülmüştür⁷³². Bu süreçte CHP de, bölgelerde elinde bulunan arsaları ve bir kısım araziye, spor alanı tesisi için Direktörlüğe tahsis etmişse de; bu dönemde dünya vaziyetinin aldığı yeni şekil, her alanda olduğu gibi spor yapılarının da inşasını aksatmış ve malzeme sıkıntısını ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle 1942 yılında, yalnızca projeler hazırlanırken; 1943 yılından itibaren, sınırlı imkânlara rağmen, projelerin tatbikine hükümet tarafından izin verilmiştir⁷³³. Bu durum, savaş gibi olağanüstü koşullar altında ve sınırlı imkânlar çerçevesinde dahi, beden eğitimi ve spor faaliyetlerine resmi düzeyde verilen desteğin göstergesidir.

Dönem içerisinde, beden terbiyesi faaliyetlerinin yürütülmesi açısından önemli bir gelişme de, TBMM’nde kabul edilen 29 Mayıs 1942 tarihli ve 4235 sayılı kanunla, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğünün Başbakanlıktan alınarak Maarif Vekâletine bağlanması olmuştur⁷³⁴. Böylece, eğitim kurumları ve spor idaresi arasında tam bir bütünlük sağlanmış ve Maarif Vekâleti, okul dışında bulunan beden eğitimi vazifesini bizzat üzerine almıştır. Yapılan bu değişiklik, ülke genelinde tek bir programla gençlik faaliyetinin yürütülmesi ve zihin-ruh-beden olgunlaşmasının temini açısından önemli bir adım teşkil etmiş; beden terbiyesinin, fikir ve ahlak terbiyesinden ayrı düşünülmemeyeceğinin göstergesi olmuştur. Yeni eğitim

⁷³¹ Avni Akyol, **a.g.e.**, s.6-7.

⁷³² “Bir Cumhuriyet Yılında Beden Terbiyesi ve Spor Faaliyeti ve Spor Teşkilatının Memleketimizde Geçirdiği İstihalelere Kısa Bir Bakış”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:11, İkinciçeşrin 1939, s.9. Beden terbiyesi ve spor konusu üzerinde, lügât ve ansiklopedi hazırlama çalışmaları yürütülmüş; mesai saatleri dışında bu çalışmalara katılacak olan memurlara, her çalışma saati için 2 lira verilmesi, Bakanlar Kurulunca 9.8.1945 tarihinde kararlaştırılmıştır. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 2166, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 108.48.13.

⁷³³ “Beden Terbiyesi ve Spor Faaliyetinin Gelişmesinde En Mühim Vasıta: Saha ve Cimnastikhanelerdir”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:42, Mart 1943, s.59.

programları hazırlanırken de, bu hususun dikkate alınması ve Türk gençliğinin beden-ruh olgunluğunu sağlayacak ileri zihniyetli spor programları hazırlanması gerekli görülmektedir⁷³⁵.

Sonuç itibarıyla beden terbiyesi ve spor çalışmaları, uygulamada saha, tesis, malzeme, öğretici eleman itibarıyla görülen birtakım eksikliklere rağmen; ülke ve millet yararına bir düzenleme olarak, dönemin sosyokültürel politikaları içerisinde yerini almış ve milli varlığı koruma ve geliştirme amacının gerçekleştirilmesine hizmet etmiştir.

C-II. Dünya Savaşının Eğitim Hayatı Üzerindeki Etkileri

Cumhuriyet döneminde eğitim alanında atılan adımlara rağmen; Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitim konusunda görülen yeterliliklerin, bu dönemde de devam ettiği görülmektedir. Köyler ve kasabaların büyük kısmının ilkokuldan yoksun bulunması, okul ve öğretmen yeterliliği, okur-yazarlık oranının özellikle köylerde ve kız çocuklarda çok düşük olması, bu dönemin eğitim hayatında görülen en temel eksiklikler olmuş; Köy Enstitüleri projesi, köylerde görülen bu okul ve öğretmen yetersizliklerine cevap vermek üzere ortaya çıkmıştır. Köy Enstitüleri uygulaması ve mesleki eğitimin yaygınlaştırılması çabaları, dönemin eğitim ve kültür hayatına damgasını vurmuştur.

Savaş yıllarında ülkemizdeki eğitim faaliyetlerini etkileyen en önemli etken, ekonomik yetersizlikler olmuştur. Bu dönemde bütçeden en fazla ödeneğin milli savunmaya ayrılması, diğer kalemlerdeki ödeneklerin azalmasına yol açmış; devlet bütçesinde okullara yapılan ödenekler de, savaşın ilk yıllarında düşme gösterirken, daha sonraki yıllarda sınırlı kalmıştır⁷³⁶. Bu durumun eğitim-öğretim faaliyetlerine yansımaları, bina ve öğretmen yetersizliği; okul binası inşaatlarının yarım kalması⁷³⁷; kâğıt, defter, kitap vb ders araç-gereçleri sıkıntısı şeklinde kendini göstermiştir.

⁷³⁴ “Kanunlar-Emirler-Kararlar-Talimatlar-Talimatnameler”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:40, Mayıs 1942, s.2-9.

⁷³⁵ Vehbi Emre, “Spor Programı”, **Büyükdoğu**, Sa:4, 8 İlkteşrin 1943, s.16.

⁷³⁶ 1940-1945 yılları itibarıyla, Milli Eğitim Bakanlığı kesin hesaplarının, yıllık bütçeler içindeki oranları şöyledir: 1939 yılında, % 4.20; 1940 yılında, % 3.32; 1941 yılında, % 3.77; 1942 yılında, % 3.73; 1943 yılında, % 5.19; 1944 yılında, % 6.52; 1945 yılında, % 7.96’dır. Ertuğrul Baydar, **II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk Bütçeleri**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s.88.

⁷³⁷ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.396.

Eğitim alanında karşılaşılan sorunların başında, kâğıt temininde yaşanan sıkıntılar gelmiştir. Kâğıt azlığı, kâğıt fiyatlarının artmasına yol açmış ve masrafları yükseltmiştir. Gazete sayfaları sınırlandırılırken; derslerde kullanılacak defter sayısı ve kalitesi de sınırlandırma yoluna gidilmiřtir⁷³⁸. Bununla birlikte hükümet, savaş dolayısıyla kâğıt fiyatlarının artmasına rağmen; 1940 yeni ders yılında, ucuz devlet kitabı prensibinden hareketle okul kitaplarının fiyatlarını artırmamaya; kâğıt fiyatlarının artmasından doğacak fiyat farkını, devlet bütçesine konulacak tahsisatla karşılamaya karar vermiřtir⁷³⁹. Maarif Vekâleti, okul kitaplarının uygun ölçüde fiyatlanmasını sağlamak için tedbirler alırken; mevcut kitaplardan yararlanmak için de okullara tamim göndermiřtir⁷⁴⁰.

Her yıl öğrenci sayısı artarken; okul ve öğretmen sayısı, bu talebi karşılayamaz hale gelmiştir. Savaş dolayısıyla, her alanda olduğu gibi ojul inşa faaliyetleri de aksarken; öğretmen ve memur maaşlarının düzenli ödenememesi de, bu alanda sıkıntı yaratmış ve ortaya çıkan öğretmen açığı, öğretmenlerin ders saatlerini arttırmak suretiyle kapanmaya çalışılmıştır.

Savaş dolayısıyla ortaya çıkan yakıt sıkıntısı, eğitim-öğretim hayatına da yansımış; kış aylarında okullarda ısınma sorunlarına yol açmıştır. Bu dönemde Robert College'de öğretmenlik yapan Amerikalı bir yazar, ölkemizdeki yiyecek ve petrol sıkıntısına işaret ederken; yakıt azlığı dolayısıyla, kolej binasını ısıtmak için sabahları sadece iki saat ısıtma yaptıklarını, daha sonra gün boyunca, ısıtma sistemini kapalı tuttuklarını, binanın pencereleri fazla olması dolayısıyla, güneş işığından faydalanmaya çalıştıklarını, havanın çok kapalı olduğu günlerde paltolarını giymek zorunda kaldıklarını, fakat bunun, rahatsızlık yaratarak faaliyetlerini aksattığını kaydetmektedir⁷⁴¹.

Dönemin pasif korunma uygulamaları da, eğitim-öğretim hayatını etkileyen faaliyetler olmuştur. Resmi daire ve kurumlarda memurların çalışma ve öğrencilerin derse giriş-çıkış saatleri, Vekiller Heyeti tarafından sabah 09.00–12.00, 13.30–17.00 olarak tespit edilmiş; teneffüs süreleri kısaltılmış, öğrencilerin karanlık basmadan

⁷³⁸ Altan Öymen, **a.g.e.**, s. 216.

⁷³⁹ **Akşam**, 4 Nisan 1940.

⁷⁴⁰ **Cumhuriyet**, 6 Mayıs 1942.

⁷⁴¹ Lynn A. Scipio, **My Thirty Years in Turkey**, Richard R. Smith Publisher, New Hampshire, 1955, s.304.

evlerine dönmelerinin sağlanmasına çalışılmıştır⁷⁴². Yine 1941 yılında okulların yarıyıl tatilinden kısa bir süre sonra, savaş tehlikesinin artması dolayısıyla, Nisan ayında yaz tatiline girilmesine karar verilmiş⁷⁴³ ve bu uygulama, 1942 yılında da devam etmiştir.

İlk ve ortaokullarda ders başlama ve kesilme tarihlerinde yapılan bu değişiklikler, Anadolu şehirlerinde genel yaşayış üzerinde etkili olmuş; bu durumun olumsuz tarafları, milletvekillerinin seçim bölgelerinde yaptıkları tetkik raporlarına yansımıştır. Bu raporlardan biri, Bursa Merkez Kazasına ilişkindir. Bursa halkının çoğunluğunu, küçük esnaf, emekli gibi dar gelirliilerin teşkil etmesi itibariyle, bunların çocuklarının tatil zamanında hayatını kazanmak zorunda oldukları ve bu yüzden, okulların açılma ve kapanma zamanlarının kesin bir şekle konulması, vekâlet tarafından kesin olarak ilân edilmesi gerektiği, partili milletvekillerinin istekleri arasında yer almıştır⁷⁴⁴.

Savaş döneminin olağanüstü koşulları dolayısıyla alınacak savunma tedbirleri kapsamında, İstanbul ve Trakya bölgelerinde bulunan ortaokul ve liselerdeki öğrencilerden, Anadolu okullarına gitmek isteyenler için tasdikname verilmesi ve kendilerine gerekli kolaylığın gösterilmesine çalışılmıştır⁷⁴⁵.

Savaş koşulları, eğitim programlarına da yansımış ve orta mektep ve kız liselerinde askeri dersler konulmuş⁷⁴⁶; lise 3. sınıfta okuyan kız öğrencilerin de, haftada bir saat askerlik dersi görmeleri zorunlu hale getirilmiştir⁷⁴⁷. Kız öğretmen mekteplerinde iki saate çıkarılan askerlik derslerinin, bir saat iş ve bir saat biçki dikiş dersinin öğleden sonraki müzakere saatlerinde gösterilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁴⁸.

Savaş yıllarında büyük boyutlara varan ahlak buhranı da, eğitimin niteliğini etkilemiş; okullarda, yeni nesillere ideal birliğinin aşılması ve ahlaki ve milli değerlerin kazandırılması üzerinde önemle durulmuştur.

⁷⁴² **Anadolu**, 2 Aralık 1940.

⁷⁴³ Teoman Özalp, **a.g.e.**, s.148.

⁷⁴⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya: 2. Büro, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 509.2041.1.

⁷⁴⁵ Hilmi Uran, **Hatıralarım.**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959, s.360.

⁷⁴⁶ S. Namata, "Amazonlardan Bugünkü Asker Kadınlara", **Ana**, Sa:18, Temmuz 1939, s.16. Amerika, İngiltere gibi bazı ülkelerde, kadınlar ordu hizmetine doğrudan girmeye ve kadın süvari alayları teşkiline başlanmıştır. Bu ülkelerde kız öğrenciler, askeri kurslarda erkekler gibi piyade talimleri görmekte ve kurslar sonunda, askerlik kursunu tamamlama diploması kendilerine verilmektedir. **A.g.m.**, s.17-18.

⁷⁴⁷ **Anadolu**, 13 Kasım 1940

⁷⁴⁸ **Babalık**, 6 Mart 1940.

Türk çocuklarına verilecek eğitimin milli ahlak temeline dayanması, dönemin idarecileri tarafından, Türk Milletinin geleceğinin teminatı olarak görülmüş; bu husus, verilen nutuklarda sıkça vurgulanmıştır. 18 Martta İzmir’de Türk halkına seslenen İnönü, “...Çocuklarımızın karakterli, ahlaklı olarak yetişmeleri, onların bilgili olarak yetişmeleri kadar ve hatta ondan daha çok önemlidir. Ancak ahlaklı ve karakterli çocukların bilgilerinden memleket faydalanır. Yavrularımız, ülke geleceği kendi ellerinde olduğunu bilerek, kudretli ve bilgili olduğu kadar ahlaklı ve karakterli olarak yetişmelidir. Böyle bir yüksek amaç, küçük yaşta mektep sıralarında zihinlerde yerleşirse faydalı olur... Vatanseverlik, ahlakın başında gelir. Vatansever olarak yetişmek, terbiye sistemimizin temelidir”⁷⁴⁹ diyerek, gençlerin ahlaklı ve milli karakterli yetişmesine verdiği önemi ortaya koymuş; her türlü yabancı fikir ve akımların tesirinden uzak ve milli şuura sahip nesiller yetiştirilmesinde, anne ve babaların da öğretmenlere yardımcı olmasını istemiştir.

Maarif Vekili Hasan Ali Yücel de, 1942 yılı nisan ayında çocuk haftası dolayısıyla radyoda yaptığı bir konuşmasında, milli ahlak sayesinde Türk ferdinin, kendini, içinde yaşadığı milletin bir parçası olarak görerek her türlü yabancı tehlikeye karşı Türkiye Cumhuriyetinin bağımsızlığı için mücadele edeceğini ve bu uğurda, her şeyini feda edebileceğini belirtmiştir⁷⁵⁰.

Vekil Yücel, 1 Ekim 1942’de okulların açılması ve derslere başlanması üzerine, ilk derste öğrencilere okunması için bütün okullara gönderdiği bir tamimde; öğrencileri çalışmaya teşvik edici ve izleyecekleri yolu gösterici hususlara temas ederken, bilgi ve sıhhatle birlikte ahlak değerlerinin geliştirilmesi ve ahlaklı, karakterli insanlar olmaları noktasına vurgu yapmıştır⁷⁵¹.

Dönem içerisinde toplanan Maarif Şuralarında da, ahlaki eğitimin ele alınması, eğitim yoluyla milli ahlakın gençlere telkin edilmesine verilen önemi ortaya koymaktadır. 15–21 Şubat 1943 tarihleri arasında toplanan İkinci Maarif Şurasında, Türk çocuklarının milli ahlak ile yetiştirilmeleri konusunda görüş birlikteliğine varılırken; okullarda ahlaki eğitimin amacı, Türk dili ve kültürüne,

⁷⁴⁹ Çınaraltı, Sa:34, 28 Mart 1942, s.7.

⁷⁵⁰ Çınaraltı, Sa:38, 13 Haziran 1942, s.4.

⁷⁵¹ Çocukların günlük çalışma alışkanlığı kazanmaları, anlayarak öğrenmeleri; anlamakta güçlük çektikleri konularda öğretmenleri ve kitaplardan yardım almaları; sağlık durumuna dikkat etmeleri ve beden terbiyesi derslerini tekrarlamaları, tamimde yer alan hususlar arasında yer almıştır. “Haftanın Tarihi”, Çınaraltı, Sa:55, 10 Birinciteşrin 1942,s.3.

inkılâbın eser ve esaslarına, Türklük idealine bağlı bir Türk, uygar uluslarda kabul edilen yüksek ahlak ilkelerini benimsemiş bir insan yetiştirmek, haysiyet, şeref ve namus sahibi bir kişilik geliştirmek olarak ortaya konulmuştur⁷⁵². Bu amacın gerçekleştirilmesi yolunda, öğretim kurumlarında anadil çalışmalarının arttırılması ve tarih öğretiminin, metot ve vasıtalar bakımından gözden geçirilmesi zorunlu görülmektedir⁷⁵³.

Dönem koşulları içerisinde ahlaki buhranın ne boyutlara ulaşmış olduğu gerçeği göz önüne alınırsa; bu dönemde eğitimde benimsenen temel ilke ve hedeflerin, ne derece ülke koşullarına uygun düştüğü gerçeği de ortaya çıkmış olmaktadır.

Dönem yazınında da, gençlerde milli terbiye ve milli benliği güçlendirmek noktasında, milli tarih eğitiminin önemi üzerinde durulduğu ve bu konuda çeşitli görüşlerin ortaya konulduğu görülmektedir. Türk tarihinin, dünya tarihinin mihveri kabul edilmesi; ilkokullarda sadece milli tarih okutulması, ortaokul ve liselerde, milli olay ve milli kahramanlara yer verilmesi, milli tarihin efsane ve destan kısmının da ihmal edilmemesi hususlarına temas edilmiştir⁷⁵⁴.

Dönemin koşullarında önem kazanan uygulamalardan biri de, yaz tatillerinde, henüz askerlik çağına gelmemiş 16–19 yaş grubundaki lise ve yüksek tahsil gençliğine askeri eğitim vermek üzere açılan gençlik kampları uygulaması olmuştur. Savaş öncesi dönemde de faaliyet gösteren bu kamplardan, lise düzeyinde olanlar, gündüzlü olarak ve mektep bahçelerinde; yüksek okul kampları ise, çadır kurulmak suretiyle şehrin uygun yerlerinde tesis edilmiştir⁷⁵⁵.

Yaz mevsiminde açılan birer devrelilik bu kamplarda, gözetleme, paraşütçülere karşı sarma taktikleri gibi savaş teknikleri, askerlik esasları gençlere gösterilmiş, atış-hücum talimleri yaptırılmış ve sivil savunma eğitimi verilmiştir. Tam bir askeri disiplin altında, sıkı bir talim ve terbiye ile yürütülen bu çalışmalar, gençleri orduya ve ülke savunmasına hazırlama yanında; spor faaliyetlerine imkân yaratma, gençlere

⁷⁵² **İkinci Maarif Şurası**, , 15-21 Şubat 1943, Maarif Vekilliği tıpkı basım, İstanbul 1991, s. 104.

⁷⁵³ **İkinci Maarif Şurası**, s.39-89; 199-265.

⁷⁵⁴ Hüseyin Namık Orkun, “Bugünkü Türkçüğün Esasları”, **Çınaraltı**, Sa:20, 20 Birincikanun 1941, s.3.

⁷⁵⁵ **Akşam**, 29 Mayıs 1940.

seyahat zevki aşılama, belli bir program ve disiplin altında yaşamak suretiyle milli ve sosyal terbiyeyi olgunlaştırma açısından da faydalı görülmüştür⁷⁵⁶.

Savaş koşulları, askerlik kamplarındaki uygulamayı da etkilemiş; savaş nedeniyle askerlik kamplarında da tasarruf yapılması düşünülmüştür. Dönemin Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, askerlik kampları hakkında 15 Aralık 1941 tarihinde yaptığı konuşmasında; kamplarda, askeriye tarafından çadır ve diğer askeri mühimmat verilmediği için yalnız öğle yemeklerini verildiğini, gece yatması dışında kamp programının olduğu gibi uygulandığını ve terbiye itibarıyla hiçbir noksanlık bulunmadığını belirtmiştir⁷⁵⁷. Savaş yıllarında bu kamplara bizzat katılan Teoman Özalp da, savaş döneminde kampların, nöbet tutulmadan ve sabahtan öğlene kadar yarım gün boyunca çok disiplinli bir şekilde yürütüldüğünü kaydetmektedir⁷⁵⁸.

Okullarda, öğrencilerin hem beden, hem de karakter terbiyesi itibarıyla gelişmesini sağlayacak beden terbiyesi, oyun ve spor çalışmaları ciddiyle sürdürülmüştür. Ortaokullarda oyun yuvaları, liseler ve yüksek okullarda spor yurtları kurulması; spor yurtlarında yapılan atletizm, futbol, voleybol, atıcılık müsabakaları; okullarda yürütülen izcilik çalışmaları, öğrencilerin beden terbiyesi ve spor alanlarında ilerlemesini sağlamak yolunda önemli adımlar olmuştur⁷⁵⁹.

Maarif Vekâleti kontrolü altında tahsil yapmak üzere yurt dışına öğrenci gönderilmesi faaliyeti, bu dönemde de devam etmiş; ancak önceki dönemlere göre azalma gözlenmiştir⁷⁶⁰. Yurt dışına gönderilecek öğrencilerin seçimi, gönderilmesi, tahsil planları ile tahsil sırasındaki durumlarının takip ve kontrolü için, talimatname hazırlanmış; vekâletin yurt dışındaki öğrenci müfettişlerine, resmi-özel kurumlar veya kendi paralarıyla okuyan bu öğrencileri teftiş ve kontrol yetkisi verilmiştir⁷⁶¹.

⁷⁵⁶ Kadri Yaman, “Gençlik Kampları”, **Beden Terbiyesi ve Spor**, Sa:13, İkincikanun 1940, s.8; “Üniversite Askerlik Kampında Çekilen Resimler”, **Yeni Mecmua**, Sa:66, 2 Ağustos 1940, s.2.

⁷⁵⁷ **Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri**, C:III, MEB Yay., Ankara, 1947, s.3.

⁷⁵⁸ Teoman Özalp, **a.g.e.**, s.147.

⁷⁵⁹ **Cumhuriyetin 18 inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, s. 31-32.

⁷⁶⁰ 1943-1944 yılları itibarıyla, hükümet adına yabancı ülkelerde öğrenim yapan öğrenciler ve öğrenim gördükleri branşları için bkz. **Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler İle Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1943-1944**, s. 86.

⁷⁶¹ “Yabancı Memleketlere Gönderilen Talebe”, **Barış Dünyası**, Sa:6, 10 Mart 1944, s.15. yurt dışına öğrenci gönderme işinde, müsabaka öncesi bazı kimselere branş teklifleri yapmak, başvuru süresini dar bir zamana sıkıştırmak, müsabaka ilanının şekil ve muhteva bakımından uygunsuzluğu gibi zaman zaman usulsüzlükler de görülmüştür. “Aydın İçinden: Almanya’ya gönderilecek talebe meselesi etrafında kopan münakaşa”, **Adımlar**, Şubat 1944, Sa:10, s.338.

Ortaöğretim kurumlarında öğrencilerin İngilizce, Fransızca, Almanca dillerinden birini iyi bir şekilde öğrenmelerine önem verilmiş; bunun için bütün kurumlar arasında tek bir öğretim metodu tatbik edilmesi, dil öğretecek kişiler için bazı kayıtlar getirilmesi, yabancı dil ders kitaplarının vekâlet tarafından hazırlatılarak maarif matbaasında bastırılması kararlaştırılmıştır⁷⁶².

Savaş yıllarında yaşanan bütün sıkıntılara rağmen; eğitim sorunu, üzerinde ciddiyetle durulan konuların başında gelmiştir. Bu dönemde eğitim düzeyinin artırılması yolunda, tahsil çağındaki çocukların eğitim olanaklarından yararlanmasına önem verilmiştir. İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan ve bütün vilayetlere gönderilen, tahsil çağındaki çocukların ülke nüfus sayımı gibi tespiti hakkındaki talimatname; bu amaca yönelik bir girişimdir. Talimatname kapsamında, 7–16 yaş arasındaki çocukların, şehirlerde, evlere gönderilecek bülten; köylerde de, ilkokul öğretmenleri arasından kaymakamlar tarafından tayin edilecek memurlar vasıtasıyla tespit edilmesi ve tahsil çağında olup da okula gönderilmeyen çocuk velilerinin, ilköğretim kanununa göre cezalandırılması hususları yer almıştır⁷⁶³.

Öğretmen konusunda sıkıntı çekildiği böyle bir dönemde, Maarif Vekâletinin ders verecek öğretmenlerin, o ders için yeterli vasıfta olup olmadıkları konusunda da hassasiyet gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda, ilk ve orta mekteplerde musiki dersi verecek olan öğretmenlerin, bir musiki aletini iyi bir şekilde çalmaları, Vekâlet tarafından zorunlu kılınmış; özellikle bu konuda eksikliği görülen ilkokul musiki öğretmenlerinin yetiştirilmeleri için, halkevlerinde kurslar açılması, “şarkı külliyyatı” hazırlanması kararlaştırılmıştır⁷⁶⁴.

Yine bu dönemde, öğretmenlik mesleğinin kalitesini arttırmak ve bu mesleği, cazip hale getirmek amacıyla da, birtakım tedbirler alınmıştır. Öğretmen olabilmek için pedagoji, psikoloji, öğretim yöntemi ilimlerine tam anlamıyla vakıf olma şartı getirilmesi ve öğretmenlere bazı kolaylıklar temin edilmesi, bu amaca yönelik tedbirler arasında yer almıştır⁷⁶⁵. İşte bütün bunlar, savaş koşullarında bile, eğitim sorununun, resmi düzeyde ne denli ciddiyetle ele alındığını ortaya koymaktadır.

⁷⁶² **Babalık**, 6 Mart 1940.

⁷⁶³ **Akşam**, 1 Nisan 1940; **Babalık**, 1 Nisan 1940.

⁷⁶⁴ **Babalık**, 12 Mart 1940.

⁷⁶⁵ **Babalık**, 16 Mart 1940.

Bu dönemde, ilim ve kültür sahasındaki ilerlemeleri teşvik etmek, ülkede çalışma verimini yükseltmek amacıyla, bu sahada çalışanların mükâfatlandırılması da gündeme gelmiştir. Ankara’da bir yıl içinde gösterdikleri çalışmadan dolayı, ilkokul öğretmenlerinden üç kişiye 100’er lira ikramiye verilmiş; öğretmenlerin bu suretle öğrenciyi yetiştirmek hususunda daha etkin olacakları düşüncesiyle, İstanbul’da da bu usulün uygulanması için vekâlet nezdinde girişimlere başlanmıştır⁷⁶⁶.

1944 yılında üç milletvekili tarafından Meclis’e sunulan “İnönü Armağanı⁷⁶⁷ konulması” hakkındaki kanun projesinde, ilim sahasında insanlık dünyasına faydalı eserler meydana getiren ve uluslar arası alanda tesir bırakanlara, milli varlığın korunmasını ve ülkenin iktisadi, zirai kalkınmasını güçlendirecek keşiflerde bulunanlara en yüksek mükâfatın verilmesi teklif edilmiştir. İlk, orta, lise, meslek ve teknik okulları, yüksek öğretim öğretmen ve idarecileri, Halkevleri ve diğer halk kuruluşlarındaki kültür hareketlerinde bulunanlar; İnönü Armağanı listesine alınmıştır⁷⁶⁸.

Bu dönemde, eğitim kurumlarındaki verimin yükseltilmesi hedefi doğrultusunda üzerinde durulan konulardan biri de, okul kitaplarının öğrencilerin daha çok faydalanabileceği bir şekilde konulması olmuştur. Bu alanda, lise edebiyat dersleri için antolojiler hazırlanmış, matematik derslerinde öğretmen ve öğrenciler için kılavuzlar yazdırılmıştır. Yine bu bağlamda, Türk gramerinin esaslarını ve terimlerini saptamak amacıyla toplanan gramer komisyonunun aldığı kararlar doğrultusunda her derecedeki okullar için Türk Grameri yazdırma çalışmaları sürdürülürken; Türkiye’de coğrafya öğretiminin esasları ile programlarını çizmek ve coğrafya terimleri ile okul coğrafya kitaplarını gözden geçirmek üzere toplanan coğrafya kongresinde alınan kararların da uygulanmasına çalışılmıştır⁷⁶⁹.

Bu dönemde eğitim ve kültür amaçlı dergiler yayınlanması da, Maarif Vekâleti faaliyetleri arasında yer almıştır. İlköğretim Dergisi, Tercüme Dergisi, Teknik Öğretim Dergisi, Tarih Vesikaları Dergisi, Güzel Sanatlar Dergisi, Tebliğler Dergisi vekâlet tarafından yayınlanan dergiler arasındadır⁷⁷⁰. Yine Vekâletin

⁷⁶⁶ **Akşam**, 22 Haziran 1940.

⁷⁶⁷ Nadir Nadi, İnönü Armağanı, İnönü Ansiklopedisi, İnönü Stadyumu, İnönü Okulu, çok heybetli İnönü Heykeli gibi uygulamaları, Şefe hoş görünme gayreti içerisindeki bir kısım yöneticilerin yanlış kararları şeklinde değerlendirmektedir. Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.183-184

⁷⁶⁸ “Haftalık Hayatımız: İnönü Armağanı”, **Barış Dünyası**, Sa:1, 4 Şubat 1944.

⁷⁶⁹ **Cumhuriyetin 18 inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, s. 31.

⁷⁷⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 31.10.0.0., Yer No: 90.559.5

Ankara'da kitap müzesi açmaya karar vermesi üzerine, özel ve resmi kütüphanelerdeki pedagoji ve eğitim-öğretim hususlarına ilişkin harf devriminden önce ve sonra çıkan eserleri tespit etmek ve toplamak için bir heyet teşkil edilmiş⁷⁷¹; Maarif Vekâleti tarafından bir çocuk ve gençlik edebiyatı kütüphanesi oluşturmak, çocuk ve gençlere yönelik her tür yayını tanzim, teşvik ve himaye amacıyla talim ve terbiye heyetine bağlı bir büro teşkil edilerek faaliyete geçirilmiştir⁷⁷².

Bu tablo, dönem boyunca eğitim konusunda karşılaşılan güçlükler yanında; eğitim konusunda gösterilen hassasiyeti gözler önüne sermekte; Atatürk ile başlatılan eğitim seferberliğinin, savaş koşullarının izlerin taşıyan bu dönemde de sürdürüldüğü görülmektedir.

⁷⁷¹ **Babalık**, 6 Mart 1940. Bu dönemde Türkiye'de, 13 müze müdürlüğü, 5 müze memurluğu, 20 müze deposu vardır. Bu müze ve depolardaki eski eserlerin sayısı 1938–1941 yılları itibarıyla şöyledir: 1938 yılında, 403.155; 1939 yılında, 471.598; 1940 yılında, 939.131; 1941 yılında 950.402. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 31.10.0.0., Yer No: 90.559.5.

⁷⁷² **Akşam**, 7 Nisan 1940.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL YAŞAM

Eğitim ve kültür hayatı, birbirini tamamlayan ve birbirinden bağımsız düşünülemez bir bütünlük teşkil etmekte; kültürel değerlerin korunması ve geliştirilmesi, eğitim yoluyla gerçekleşmektedir. Bu dönemde, bir taraftan milli eğitim anlayışıyla, kültürel yapının korunmasına çalışılırken; diğer taraftan, çağdaş uygarlığı temsil eden Batı dünyasına entegre olma çabaları sürdürülmüştür. Batı uygarlığını yaratan eski Yunan ve Latin kaynaklarına inilmesi girişimi, bu çabaların başında gelmektedir. Bununla birlikte, düşün hayatına ve zevke hitap eden her türlü fikir ve özellikle sanat sahasındaki faaliyetler de, dönemin kültür hayatının ortaya konulması açısından önem taşımıştır.

A-Klasik Kültür Çalışmaları

Dönemin kültür politikalarının en önemli özelliği, Avrupa'yı çağdaş uygarlığa taşıyan toplumsal ve ahlaki değerlere, insancıl ve akılcı ilkelere önem verilerek hümanist çizgide sürdürülmüş olmasıdır⁷⁷³. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kültürel alanda ve Batı uygarlığının temelini oluşturan hümanizma ruhunu kökleştirmek yolunda önemli girişimlerde bulunulduğu görülmektedir. Bu dönemde hümanist düşünce, kültür politikası olarak benimsenmiş; hümanist düşüncenin kaynağını, Yunan-Roma dünyası teşkil ettiğinden, bu dünyanın kaynaklarına yönelmesi ve bu kaynaklardan tercüme yapılması, izlenen kültür politikasının uygulama safhasında önemli yere sahip olmuştur.

Dünya klasiklerinin tercümesi meselesi, 3 Nisan 1939'da Ankara'da toplanan Neşriyat Kongresinden sonra ele alınmış ve bu konuda, hemen hazırlıklara başlanmıştır. Tercüme faaliyetleri için, Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, Nurullah Ataç, Sabahattin Ali gibi yazarlar ve Orhan Veli gibi şairlerin yer aldığı tercüme bürosu kurulmuş ve Eflatun, Shakespeare, Goethe, Moliere gibi yazarların eseri olan

⁷⁷³ Ülkemizde hümanist etkinlik, tarihsel sürece dayanmaktadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Yahya Kemal Beyatlı ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu, klasik dünyaya karşı ilginin uyanmasına öncülük etmiştir. Yine, Cumhuriyetin ilk yıllarında, Nurullah Ataç, Nüşet Haşim Sinanoğlu gibi aydınlar, klasik eğitimin savunuculuğunu yapmışlar; 1930 yıllarında, hümanist yönelişi yansıtan küçük, fakat canlı bir yayının etkinliği ortaya çıkmıştır. Suat Sinanoğlu, **Türk Humanizmi**, TTK, Ankara 1988, s.92.

eski Yunan klasiklerinin dilimize çevrilmesine başlanmıştır. Belli bir program çerçevesinde yapılan çevirilerin, bir kısmının “Tercüme” dergisinde⁷⁷⁴, bir kısmının da “Klasikler” dizisi içinde yayınlanması kararlaştırılmış; bunun için de, ayrıca Maarif Matbaası oluşturulmuştur⁷⁷⁵. Yapılan hazırlıklar sonucunda, 500’e yakın klasik eser, dilimize çevrilerek Türk kültür hayatına kazandırılmıştır.

Kültür politikalarında ağırlık kazanan müspet ilim zihniyeti ve hümanizma ruhu, eğitim programlarına da yansımıştır. Dünya klasiklerinin dilimize kazandırılması çalışmaları yanında, birkaç lisede edebiyat ve fen kolları yanında, Yunan ve Latin dillerinin öğrenilmesi için “klasik kol”un kurulması sağlanmış⁷⁷⁶; 1940–1941 öğretim yılından itibaren üç lisenin⁷⁷⁷ birinci sınıflarında Latince ve daha üst sınıflarında Yunanca okutulan klasik şubeler açılmıştır⁷⁷⁸. Liselerde batı klasik dillerine yer verilmesi, okullarda Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılmasından sonra ortaya çıkan manevi yapı, ahlak anlayışı, zihin yapısı boşluğunun doldurulması ve gençlere, doğa bilimleri ve teknik öğretimin veremeyeceği ahlaksal biçimlenimin verilmesi açısından önemli bir adım olarak görülmüştür⁷⁷⁹.

Yine bu dönemde Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde, Avrupa üniversitelerine benzer şekilde klasik Yunan ve Latin filolojisi kürsülerinin açılması

⁷⁷⁴ Tercüme dergisi, devlet tarafından finanse edilmiş; her sayısında, Yunan ve Latin kaynaklarına ait felsefi, edebi ve estetik parçaların tahlillerine yer verilmiştir. Orhan Türkdoğan, **Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2004, s.22.

⁷⁷⁵ Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitap Yay., İstanbul, 2003, s.231.

⁷⁷⁶ Tercüme Bürosu, 1966 yılına kadar faaliyet gösterirken; Yunan ve Latin dillerinin öğretilmesi faaliyetlerini yürüten klasik kol, 1949 yılında kaldırılmıştır. Ali Ata Yiğit, **İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1992, s.47. Suat Sinanoğlu, klasik kolun kapatılma nedenleri arasında, kolun anlam ve öneminin, bakanlık örgütüne anlaşılammış olması; bakanlık ileri gelenlerinin bir kısmı ile bu kolun mevcut olduğu liselerdeki müdür ve öğretmenlerin bu kola karşı cephe almaları; haftalık programların düzenlenmesinde çıkan güçlükler ve ideolojik görüşlere uzanan faktörleri saymaktadır. Suat Sinanoğlu, **a.g.e.**, s.93.

⁷⁷⁷ Bu liseler, Ankara’da Atatürk; İstanbul’da Galatasaray ve Vefa Liseleridir. **Cumhuriyetin 18 inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1941, s.31.

⁷⁷⁸ Hasan Cicioğlu, **Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim**, Ankara 1985., s.141; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, s.306. Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, 1939 yılında toplanan I. Maarif Şurasında, liselerin son sınıflarında, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde, İstanbul Edebiyat Fakültesinde Grekçe ve Latincenin okutulması gereğini ortaya koymuştur. **Birinci Maarif Şurası, 17-29 Temmuz 1939**, T.C. Maarif Vekilliği, İstanbul 1991, s.462.

⁷⁷⁹ Suat Sinanoğlu, **a.g.e.**, s.76-77. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel de, 2 Mart 1942’de Birinci Kaymakamlık Kursunda yaptığı konuşmasında, milli kültür ve milli terbiyenin önemi üzerinde dururken; milli kültür sahasında en önemli adımın, Arapça ve Farsça’yı kaldırmak olduğunu belirtmiş ve bu boşluğun, Latince ve Yunanca ile doldurularak insan zekasının ürünü olan her şeyi içine alan bir hümanizma kurulmaya çalışıldığını dile getirmiştir. **Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri**, C:III, MEB Yay., Ankara, 1947, s.13.

ve Batı dil ve edebiyatları alanında öğrenim gören öğrenciler için zorunlu ders olarak konulması da, hümanist çizgide yürütülen kültür politikasının yansıması olmuştur⁷⁸⁰.

Batı uygarlığının düşünsel ve manevi yapısını yaratan kültür kaynaklarına inme çabaları, çağdaş uygarlığı temsil eden Batı düşün dünyası ile temasa geçme ve bütünleşme, Batı dünyasının düşünsel ve ahlaksal değerlerinin yerleşmesi noktasında, ülkemizde kültürel çağdaşlaşma yolunda önemli girişimler olmuştur. Bununla birlikte, hümanizma çizgisinde izlenen kültür politikası ile, Kemalist ideolojinin Orta Asya'ya yönelik dil ve tarih anlayışından, Atatürk'ün kurduğu sistemin ulusal kültür temellerinden uzaklaşıldığı, milli köklere ve bizi biz yapan değerlere karşı, dini hayat da tamamen devre dışı bırakılarak Hıristiyan kaynaklara dönüşüm yaşandığı, bunun, gençlerin kültürel boşluğa sürüklenmelerine ve Marksist akımların güçlenmesine yol açtığı şeklinde Türk-İslam sentezinin izlerini taşıyan eleştiriler de gündeme gelmiştir⁷⁸¹.

Batı uygarlığının temel ögesinin, klasik Yunan-Latin kaynaklar olmayıp, bilimsellik olduğunu ileri süren Mümtaz Turhan, bilimsel gelişmenin sağlanması için bilimsel zihniyetin yerleştirilmesinin önemini vurgularken; bunun sağlanamamış olmasını, batılılaşmaktaki başarısızlıkların nedeni olarak ortaya koymaktadır⁷⁸².

Dönemin, “*kültür seferberliğinin yaşandığı bir dönem*” olduğunu belirten Atilla İlhan ise, konuya farklı bir yaklaşım getirmektedir. İnönü'nün, ülkenin gelişip kalkınmasını, ekonomi sorunu olarak değil, kültür sorunu olarak ele aldığını ve kültürel düzeyde Batı kültürüne bağlanma çabasının, siyasal düzeyde İngiliz ve Fransızlarla yapılan ittifaka paralel geliştiğini belirten İlhan'a göre; İnönü, batılı bir Türk kültüründen yana olması itibariyle, bağımsız bir ulusallıktan yana olan Atatürk'ten ayrılmakta ve izlediği politikalar, yeni Tanzimatçılığı simgelemektedir⁷⁸³.

Batılı kültür öğelerinin aktarılmasına dayalı olarak sürdürülen hümanizma hareketinin, milli kültür faaliyetlerini zaafa uğrattığı yönünde yapılan bu tür eleştirilere dayanılarak, Atatürk'ten sonraki bu dönemde, ulusal kültür politikasından uzaklaşıldığını söylemek; dönemin politikaları açısından uygun düşmemektedir.

⁷⁸⁰ Suat Sinanoğlu, **a.g.e.**, s.94.

⁷⁸¹ Orhan Türkdoğan, **a.g.e.**, s.19-31; s.149-152.

⁷⁸² Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri-Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s.294-298, 346-364.

⁷⁸³ Atilla İlhan, **Hangi Batı? (Anılar ve Acılar)**, Bilgi Yayınları, Ankara 1982, s.228-230.

Öyle ki, Atatürk de, çağdaş uygarlığı hedef gösterirken; onun maddi boyutu değil, manevi boyutu üzerinde durmuştur. Ona göre çağdaş uygarlık, Batı uygarlığını meydana getiren ve temelinde akıl ve bilim olan Rönesans, Reform, Antik Çağ, Kapitalizm, Fransız Devrimi süreçlerinin sentezi olup; bu sentezin bir bütün halinde ve yeni bir dünya görüşü olarak özümsemesi, Türk Devrimini ortaya çıkarmıştır⁷⁸⁴. Bu nedendir ki; çağdaş uygarlığı meydana getiren düşünsel temellere inilmesi ve aydınlanma zihniyetinin egemen kılınması, bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. İnönü döneminde izlenen kültür politikalarının temelinde de, Avrupa'yı çağdaş uygarlığa taşıyan toplumsal ve ahlaki değerler, insancı ve akılcı ilkeler önem kazandığından; bu süreçte, Atatürk döneminden bir kopukluk değil, bir süreklilik söz konusu olduğu görülmektedir.

İnönü döneminde kültürel çalışmalar, dünya klasiklerinin dilimize kazandırılması ve batılı kültür öğelerine, konservatuar ve devlet radyolarında yer verilmesi ile de sınırlı kalmamış; milli tarih çalışmaları yanında, yazın, sanat ve bilim dilindeki arılaşma süreci, bu dönemde de devam etmiştir. Döneme damgasını vuran Anayasa dilinin ve birçok terimlerin Türkçeleştirilmesi çabaları göz ardı edilerek yapılacak değerlendirmeler, yanlış sonuçlara ulaşılmasına yol açacağından; dilde özleşme çabalarının da, kültür politikaları ile bütünsellik içerisinde ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir.

B-Dilde Özleşme Çalışmaları

Dönemin olağanüstü savaş dönemi olması, milli birlik ve beraberliğin korunmasına ayrı bir önem kazandırırken; iç bünyede şuurlu bir millî birlikteliğin yaratılması için, Türk dili, Türk kültürü, Türk adet ve geleneklerinin, ülke genelinde ortak bir dil, kültür ve adet haline getirilmesi, Türk dili ve kültürünün esas tutulması gerekli görülmüştür.

Dil Reformu, 1928'de Latin Harflerinin kaldırılmasıyla başlamış; 1932'de Mustafa Kemal'in direktifi üzerine kurulan Türk Dil Kurumu ile, Türk dilini yabancı dillerin tesirinden kurtarma, sadeleştirme ve zenginleştirme çalışmalarına hız

⁷⁸⁴ Ergün Aybars, "Türkiye'de Demokrasi ve Fikir Kaynağı", **Atatürkçülük ve Modernleşme**, Zeus Kitabevi, İzmir, 2005, s.120.

verilmiştir⁷⁸⁵. Türkiye’de Türk dili ve kültürünün esas tutulması, Atatürk’ten sonraki dönemde de sürdürülmüş; bu noktada, Türk dilini Arapça ve Farsça sözcüklerden arındırma, Türk dilinin zenginliğini ortaya koyma ve dünya dilleri arasında layık olduğu yere yükseltme politikası, önemli bir kültürel faaliyet olmuştur.

Bu dönemde Türk Dil Kongreleri ve Maarif Şurası toplantıları, anadil çalışmalarının arttırılması, yabancı dillerdeki terimlerin Türkçeleştirilmesi, yeni terimlerin tespitinde anadile bağlı kalınması gibi hususlar üzerinde yapılan görüşmelere sahne olmuştur⁷⁸⁶. İkinci Maarif Şurasının çalışma konularının başında da, anadil öğretimi yer almıştır. Yapılan görüşmeler çerçevesinde, Türkçe ve özellikle yazma öğretiminin daha verimli hale getirilmesi için gerekli tedbirlerin saptanmasına çalışılmış; bu sahada, okul programları, öğretmenler, ders kitapları, yardımcı kitap ve yayınlar, yazma öğretimi, imla birliği, diğer derslerle bütünlük gibi hususlara temas edilmiştir⁷⁸⁷. Terimleri henüz saptanmamış olan edebiyat kitapları dışında orta ve lise derecesindeki bütün okulların ders kitapları, Türkçe terimlerle yazdırılmış ve öğrencilere verilecek dersler, bu kitaplardan seçilmiştir. Yükseköğretimde kullanılacak terimlerin de Türkçeleştirilmesi için gerekli tedbirler alınmıştır⁷⁸⁸.

Eğitimde, Türkçe öğretim üzerinde hassasiyetle durulurken; özellikle Bingöl, Elazığ, Erzincan, Tunceli vilayetlerini kapsayan ve Kürtçe, Zazaca konuşulan doğu bölgelerinde Türk dili ve kültürünün yaygınlaştırılması ayrı bir önem kazanmıştır. Bu vilayetlerin teşkil ettiği Dördüncü Umumi Müfettişliği tarafından hazırlanan bir raporda, buralardan alınarak terbiye edilen Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlerin, köylerine döndükten sonra ders verirken kendi dillerine saptıkları ve böylece bu vilayet köylerinde, Kürtçe ve Zazaca öğretimin başladığı gözlenmiş; bunun önlenmesi için, özellikle Bingöl ili halkından olan öğretmenlerin Batı illerine, Batı illerinden de bu bölgeye öğretmen gönderilmesi gereği ortaya konulmuştur⁷⁸⁹.

Döneme bizzat tanıklık eden kişilerin anılarında, birçok köyde Türkçe’nin bilinmediği, bilenlerin de, Türkçe konuşmaktan kaçındığı, Türk olmamanın açıkça

⁷⁸⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev: Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara, 2000, s.428.

⁷⁸⁶ **Birinci Maarif Şurası**, s.60-65.

⁷⁸⁷ **İkinci Maarif Şurası**, , 15-21 Şubat 1943, Maarif Vekilliği, tıpkı basım, İstanbul 1991, s.39-87.

⁷⁸⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 31.10.0.0., Yer No: 90.559.5

⁷⁸⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:77C27, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 72.471.12.

ortaya konulduğu gibi hususlara temas edilmekte; buradan hareketle, milli birliğe en çok ihtiyaç duyulan bir dönemde, ülke genelinde “Türklük” çatısı altında ortak bir dil, kültür ve gelenek yaratmak davası üzerinde şuurla düşünülmesi gereği ortaya konulmaktadır. Bu dönemde Dâhiliye Vekaleti gibi önemli bir görevde bulunan Hilmi Uran, bu soruna bizzat tanıklık etmiş; sorunun, hükümet davası olarak ve bütün vekâletler nezdinde ele alınmasına ilişkin bir rapor hazırlamıştır⁷⁹⁰. Asım Us’un da belirttiğine göre, bu dönemde Türkçe bilmeyen ve Kürtçe konuşan askerler, Türkçe bilen askerler arasına dağıtılmak suretiyle, kısa sürede Türkçe konuşma ve yazmayı öğrenmişlerdir⁷⁹¹.

Türkçe konuşulmayan köylerdeki okul ve öğretmen meselesi, Maarif Şurası görüşmelerine de yansımış; anadili Pomakça ve Çerkesçe olan askerliğini yapmış yetişkin köylülerin, Edirne-Karaağaç, İzmir-Kızılçullu, Manisa-Horozköy eğitim kursları sayesinde anadil Türkçe’yi öğrendikleri ve bunun, yabancı tesirlerden korunmaları noktasında önem taşıdığı belirtilmiştir⁷⁹².

Bu dönemde anadil Türkçe dışında kalan dillerin genel nüfusa nispeti, sosyal bünyenin sağlamlığını ortaya koyması açısından önem taşıdığından; nüfusun ana dilleri itibariyle ayrılışını gösteren istatistiklere de bakılması gerekmektedir. Türkçe, anadil olması itibariyle, genel nüfus içerisinde 16.598.037’lik bir nispete sahip olurken; bunu, sırasıyla Kürtçe, Arapça, Rumca, Çerkezce, Ermenice izlemiştir⁷⁹³. Bu dillerin genel nüfus içerisindeki nispetleri ise, dil ve din ayrılığının ortaya çıkaracağı sosyal uyuşmazlıkları etkileyecek kadar büyük boyutlarda bir ayrışmanın olmadığını göstermektedir.

Dönemin, anadil çalışmaları açısından en önemli gelişmesi ise, 10.1.1945 tarihli 4695 sayılı kanunla, 1924 Anayasasındaki terim ve sözcüklerin öz Türkçeye çevrilmesi olmuş⁷⁹⁴; böylece öz Türkçe, resmi yasa ve hukuk dili halini almıştır⁷⁹⁵.

⁷⁹⁰ Hilmi Uran **Hatıralarım**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959, s.420.

⁷⁹¹ Asım Us **Asım Us’un Hatıra Notları, 1930’dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devrilerine Ait Seçme Fıkralar**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1966, s.572-573.

⁷⁹² **Birinci Maarif Şurası**, s.352-353.

⁷⁹³ **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:286, Cilt No:65, Ankara, 1950, s.106-108.

⁷⁹⁴ Anayasa değişikliğiyle, reisi cumhur yerine cumhurbaşkanı; vekil yerine bakan; İcra Vekiller Heyeti yerine Bakanlar Kurulu; mebus yerine milletvekili; kuvve-i kazaiye yerine yargı erki; Divan-ı Ali yerine Yüce Divan; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye yerine Genelkurmay terimleri kullanılmıştır.

⁷⁹⁵ Dil değişimi, TDK katkılarıyla ve uzman kurul çalışmalarıyla hazırlanmış; Başbakan Saraçoğlu ve 222 arkadaşının teklifi olarak Meclis Kurulunda kabul edilmiştir. Aynı gün Behçet Kemal Çağlar’ın teklifi üzerine kabul edilen 4696 sayılı kanunla da, teşrinievvel, teşrinisani, kanunuevvel, kanunusani

Bu adım, Atatürk döneminde temelleri atılan dil devrim sürecinin, ulusal düzeyde devam etmekte olduğunun göstergesidir. Bununla birlikte bazı milletvekilleri tarafından ulusal başarı olarak, kanuna sahip çıkılırken; bazı öğretmen, yazar, gazeteci, bilim adamları da, bu suretle yapma bir resmi dil yaratılarak dilin yoksullaştırıldığı ve bozulduğu şeklinde eleştirilerde bulunmuşlardır⁷⁹⁶. Nitekim DP iktidarı döneminde, anayasa dili tekrar 1924'teki şekline sokulacaktır.

Bu dönemde öz Türkçe tartışmaları, dönem dergilerine de yansımış; özellikle Turancı yayınlarda, koyu bir milliyetçilik çerçevesinde sosyal, ekonomik, kültürel alanlarda Türkçülük söylemlerine ağırlık verilmiştir. Türkçülük faaliyetlerinin parçası olarak üzerinde hassasiyetle durulan konuların başında ise, soyadı konusu ile ilgili düzenlemeler yer almıştır. Bu bağlamda, 1940'lı yıllarda, soyadı konusunun, Türkçü hareketin önde gelen yazarları tarafından yeniden tartışılır hale geldiği; 1934 kanunu ile alınan soyadlarının, örf ve uygun ve milli nitelikte olmadığı yönünde eleştiriler yağıldığı görülmektedir⁷⁹⁷.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Osman Turan, Rıza Nur, Hüseyin Namık Orkun, Remzi Oğuz Arık gibi yazarlar, Soyadı Kanununun uygulamasından kaynaklanan aksaklıklara temas etmişler; kanunlaşan soyadlarının çoğunun, uygulamadaki ihmaller ve kişilerin tercihleri dolayısıyla Türkçe kökenli olmayıp yabancı kelimelere Türkçe edatlar eklenerek yapıldığını, bu nedenle de kanunun amacından saptığını ileri sürmüşlerdir⁷⁹⁸. Bu konuda yapılan yayınların etkisiyledir ki; pek çok kişi mahkemelere başvurarak soyadlarını değiştirmek istemiş; bu kişilerin soyadı değiştirme davaları, “*Soyadı Müessesemizde Millileşme Hareketi*” adı altında ve resmi vesika olarak, *İş* dergisinde yayınlanmıştır⁷⁹⁹.

yerine ekim, kasım, aralık, ocak kelimeleri kullanılması kararlaştırılmıştır. A.g.c., Daha sonraki süreçte, bu kanunu eski haline getiren Demokrat kodamanlar da, oylamaya katılmış; karara ses çıkarmamaları sonunda kanun, oybirliğiyle kabul edilmiştir. Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1965, s.190.

⁷⁹⁶ Bernard Lewis, **a.g.e.**, s.430.

⁷⁹⁷ Nadir Nadi, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün de, partili yazarların aday gösterilmeleri için, mutlaka Öztürkçe soyadı seçmeleri konusunda direndiğini kaydetmektedir. Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.180-181.

⁷⁹⁸ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Soyadı Kanununun Tatbikatı”, **Çığır**, Sa:111, Aralık 1941, s.312-315.; Ağustos 1942, Sa:117, s.195-197; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Çocuklarımızın İsimleri”, **İş** Dergisi, Sa:34, 1943, s.127-139.

⁷⁹⁹ **İş**, Sa:42, C: XI, 1945, s.34-35; Sa:43-44, C:XI, s.44; Sa:45, C:XI, s.30; Sa:47, C:XI, s.32.

Bu tür görüşler, dönemin fikir akımlarının, kültür konusundaki yaklaşımlarını ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

Milli duyguların toplum hayatına hâkim kılınması açısından dil çalışmalarına büyük önem verilirken; edebiyat ürünleri ve radyo yayınlarında kullanılan dilin zaman zaman eleştiri konusu yapıldığı ve yayıncılık alanında, öz Türkçe'ye bağlı kalınmasının vurgulandığı görülmektedir. Yazarların, bilgili olarak görünmek için, hazır yabancı klişeleri, ağır ve ağıdalı üslupları kullanmaları, halk tarafından anlaşılmasına engel teşkil etmiş⁸⁰⁰; resmi veya yarı resmi Türk kuruluşları tarafından reklâm amaçlı verilen ilanlarda da, bozuk Türkçe kullanılması ve dil bakımından yanlışlar yapılması, eleştiri konusu olmuştur⁸⁰¹.

Radyo programlarıyla ilgili temel eleştiri konusu da, yapılan yayınlarda kullanılan dilin ağırlığı ve anlatımın karmaşıklığı olmuştur. Bu nedenle, radyonun belli kesimlere hitap ettiği, dar çerçevede kaldığı, yapılan yayınlarda dilin doğru kullanılmadığı, radyo dilinin Öztürkçe olmadığı ileri sürülmüştür⁸⁰². Radyoda, dilde yenileşme ve ulusallık konusunun ele alındığı yayınlar da yapılmış; Falih Rıfkı Atay'ın sınıdığı "Güzel Türkçemiz Saati"⁸⁰³, bu yayınlar arasında yer almıştır. Gerek bu tür yayınlar; gerekse yapılan eleştiriler, dönemin dilde sadeleşme ve özleşme eğilimlerinin, sanat çalışmaları ve radyo yayıncılığı üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir.

C-1939-1945 Döneminde Din ve Laiklik

Bu dönemin önemi bir özelliği de, izlenen politikalarda Atatürkçü modelin laiklik ilkesine bağlı kalınması olmuştur. Dinin siyasal, sosyal ve kültürel alanlardaki etkinliğine son vermek ve dini, yalnızca bireyin inanç ve ibadet alanıyla sınırlamak şeklinde kendini gösteren Atatürkçü laiklik politikası⁸⁰⁴, O'nun ölümünden sonraki

⁸⁰⁰ Behiç Atabek'in Samsun'da çıkan Toprak dergisi 4. sayısında yer alan yazar ve resamlara ilişkin eleştiri yazısından aktaran, "Okuduklarımız, Mecmualar: Kime Hitap Ediyoruz", **Yurt ve Dünya**, Sa:3, Mart 1941, s.63-64.

⁸⁰¹ Fikret Adil, "Dilimizin Bozulması", **Büyükdoğu**, 24 Birincikanun 1943, Sa:15, s.3.

⁸⁰² İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Ankara Radyosu", **Yeni Adam**, Sa:453, 2 Eylül 1943; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Radyo Meselesi", **Yeni Adam**, Sa: 315, 9 Ocak 1941, s.20; **Millet**, Sa:8, Aralık 1942, s.252. Spikerlerin okuduğu programların dili ise, beğeni görmektedir.

⁸⁰³ **Radyo**, Sa:3, 15 Şubat 1942, s.10; **Radyo**, Sa:5, 15 Nisan 1942, s.9.

⁸⁰⁴ Atatürk'ün laiklik politikası, Batıda olduğu gibi yalnızca devletle dinin birbirinden ayrılması hareketi olmayıp; dinin devlet kontrolüne alınması ve düzenlenmesi suretiyle toplumsal hayatı kökten değiştiren ve toplumsal kurumlara dinden tam bir bağımsızlık kazandırmayı amaç edinen geniş kapsamlı bir hareket olmuştur. Bülent Daver, **Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik**, AÜSBF, Ankara,

İsmet İnönü'nün devlet başkanlığı döneminde de sürdürülmüş ve bu politika, dinsel esasların, sosyal ve siyasal hayata müdahalesini ve dini hayatın canlanmasını büyük ölçüde önlemiştir.

Bu dönemde toplumsal yaşam üzerindeki tesirleri göz önünde bulundurularak, dini yayıncılık konusunda hassas davranılmış; İçişleri Bakanlığına bağlı Matbuat Umum Müdürlüğü, ülke dâhilinde dini yayın yapılarak dini atmosfer yaratılmasını ve gençliğin bu atmosfere kapılmasını önlemeye çalışmıştır⁸⁰⁵.

İslam Ansiklopedisi ile, devletin lâik politikasına karşı dini muhalefetin ilk açık belirtisi ortaya çıkmıştır. Bu muhalefet, 1939 yılında Milli Eğitim Bakanlığının, Leiden'de yayınlanan "Encyclopaedia of Islam" Ansiklopedisinin aynı bilimsel zihniyet içinde kalınarak çevrilmesine ve Türk bilim adamlarınca gözden geçirilerek yeni yazılar eklenmesine ilişkin projesine tepki şeklinde kendini göstermiştir. Bu projeye karşı çıkan Sebil-ür Reşat'ın yayıncısı Eşref Edip'in başında bulunduğu bazı çevreler, bu ansiklopedinin, Hristiyan misyonerlere hizmet eden İslam karşıtı bir yayın olduğunu ileri sürmüşler; bu projeye tepki olarak da, 1941'de "Türk İslam Ansiklopedisi" adı altında bir ansiklopedi yayınlamaya başlamışlar ve yayınladıkları fasiküllerde, MEB'nin çeviri ansiklopedisini şiddetli bir şekilde eleştirmişlerdir⁸⁰⁶.

Devlet okullarında, 1935-1948 arasında din eğitiminin yapılmamış olması da, laiklik anlayışının bir gereği olmuştur⁸⁰⁷. 8 Ağustos 1944 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde "Edirne'de Evkaf İdaresinin din dersleri kursları faaliyete geçti" başlığı altında verilen ve 9 Ağustos 1944 tarihli Akşam gazetesinde de yer alan bir haber; 20 Ağustos 1944 tarihli Tanin gazetesinde, "*Maskeli İrtica*" başlığı altında, ülke içerisinde bir irtica olayı gibi gösterilmiştir. Bunun üzerine, Vakıflar Genel Müdürü ve Diyanet İşleri Başkanı tarafından, bilgilendirme amacıyla Başvekâlete hitaben yazılan yazılarda, gerek vakıflar idaresine gerekse diyanet işleri başkanlığına ait böyle bir kurumun mevcut olmadığı; yalnızca, kadrosunda ücretli Kuran öğreticileri bulunan Diyanet İşleri Başkanlığının, isteyenlere Kuran okumayı öğretmek için

1955, s.6; Sabri Sayarı, "İslam, Laiklik ve Demokrasi", **İslam ve Demokrasi**, TÜSES Vakfı Yay., İstanbul, 1994, s.137.

⁸⁰⁵ İsmail Kara, "Kitap Değerlendirme: Cumhuriyet Türkiye'sinde Dini Yayıncılığın Gelişimi Üzerine Birkaç Not", **Toplum ve Bilim**, Sa:29-30, Bahar-Yaz 1985, s.154.

⁸⁰⁶ Bernard Lewis, **a.g.e.**, s.412-413.

⁸⁰⁷ Altan Öymen, okullardaki bu eksikliğin, evlerde dualar yapılması ve yapılmaması gereken şeylerin, dinin gereği olarak öğretilmesi ile kapatılmaya çalışıldığını kaydetmektedir. Altan Öymen, **a.g.e.**, s.149.

birkaç büyük şehirde müesseseleri bulunduğu; bunların da, din dersleri kursları niteliği taşımadığı bildirilmiş; ülkenin en çok muhtaç olduğu huzur, sükûn ve milli birliği bozmaya yönelik bu gibi asılsız yazılara meydan verilmemesi için ilgili makamlara emir buyrulması istenmiştir⁸⁰⁸.

Atatürk döneminde olduğu gibi, Türk halkının bağınazlıktan kurtarılması için ibadet dilinin Türkçe olması⁸⁰⁹ ve ezanın Türkçe okunmasına yönelik çeşitli tasarı ve uygulamalar da, bu dönemde gündeme gelmiştir. 1932 Şubat'ından itibaren başlanan Türkçe ezan okunmasına, bu dönemde de devam edilmiş; 2 Haziran 1941 tarihinde TCK'nun 526. maddesinde yapılan düzenleme ile, bu uygulamanın yasal dayanağı sağlanmış⁸¹⁰. Bu düzenleme kapsamında, *Arapça ezan okuyanların üç aya kadar hafif hapis, 10 liradan 200 liraya kadar hafif para cezasına çarptırılması* kararlaştırılmış⁸¹¹ ve bu yüzden, 1947 yılında 29 kişi tutuklanmış⁸¹². İbadet dili ve ezan meselesi, yalnızca lâik anlayışın değil; aynı zamanda, dil ve milli şuur meselesi olarak, ulusal devlet politikasının da gereği olmuştur.

Yine bu dönemde, Atatürk döneminde 2590 sayılı kanunla kaldırılan ağa, hacı, hafız, hoca, molla, efendi, bey, paşa, hanım, hanımefendi ve hazretleri gibi lâkap ve ünvanların resmi yazışmalarda kullanılmaması konusunda da hassas davranılmış; müftülükler, bu konuda zaman zaman Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından uyarılmışlardır⁸¹³. Bütün bunlar, incelediğimiz 1939–1945 dönemi laikleştirme politikasında, Atatürkçü modele bağlı kalındığını açıkça ortaya koymaktadır.

Dönemin laiklik tartışmaları çerçevesinde, lâik niteliğe sahip devlet yapısı içerisinde din işleri ile ilgili bir kurumun bulunmaması, dinde reform yapılması

⁸⁰⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 229106, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.318.27.

⁸⁰⁹ Asım Us, İsmet İnönü'nün, Türkleri Araplardan ayırmak için ibadeti de Türkçeleştirmek istediğini kaydetmektedir. Asım Us, **a.g.e.**, s..583.

⁸¹⁰ Semih Kalkanoğlu, **İsmet İnönü, Din ve Laiklik**, Tekin Yay., İstanbul, 1991, s.144-145.

⁸¹¹ Mutay Öztemiz, **Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları**, Pencere Yayınları, İstanbul, 1997, s.36. Konya Valiliği tarafından Konya Müftülüğüne gönderilen 28.6.1945 tarihli bir yazıda, Konya'nın Yanık Cami Mescidinde Arapça ezan okuyan Mehmet İyibildiren adlı kişinin, Türkçe ezan okuması gerekirken, Arapça ezan okumak suretiyle yetkili mercilerin emirlerine uymadığı ve bu yüzden, evrakıyla birlikte adalete teslim edildiği bildirilmiş; kendisi hakkında, müftülük tarafından da gereken işlemin yapılması ve Konya ili merkez çevresindeki faal cami ve mescitlerde resmen tayin edilmiş imam ve müezzinlerden başka kimselerin bu vazifeleri yapmalarına meydan verilmemesi, vazifeli imam ve müezzinlerin isimleri ile vazife yerlerini gösteren cetvelin tasdikli olarak gönderilmesi istenmiştir. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 51.0.0., Yer No: 12.103.44.

⁸¹² Gotthard Jaeschke, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, Çev: Hayrullah Örs, Bilgi Yay., Ankara, 1972, s.46

⁸¹³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 51.0.0., Yer No: 4.36.15.

gerektiği gibi görüşlerin ortaya konulduğu görülmektedir. CHP Müstakil Grubunca, 17 Nisan 1945'te hazırlanan Dinişleri Başkanlığı hakkındaki raporda, din ve dünya işlerini tamamen birbirinde ayırmış bir rejimde, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir örgütün yer almaması, din örgütünün devlet bünyesinden çıkarılarak ulusa mâl edilmesi, Kuran ve din uygulamasının öz Türkçe olarak düzenlenmesi, tapınma usul ve zamanlarının düzenlenmesi, ruhbanlığın gereği olan her şeyin silinmesi gibi görüşlere yer verilmiştir. Bu rapor, 10 Mayıs 1946'da CHP Olağanüstü Kurultayına verilmiş; buna karşılık bir kısım üyeler, tapınma ve inançlara devletçe karışılmamasını, Türkçeleştirmenin, bir reform olarak değil, kültür işi olarak yapılmasını ileri sürmüşlerdir⁸¹⁴. Bu konuda bir sonuca varılamamışsa da; o günün koşullarında bu tartışmaların gündeme gelmesi, ülkede laiklik anlayışının sorgulanması açısından önem taşımaktadır.

Devlet politikaları açısından laiklik tartışmaları, bu şekilde önemli yere sahip olurken; dünyanın içinde bulunduğu savaş ortamında, insanların acılarından, sefaletlerinden, buhranlı anlarından kendi çıkarlarına yararlanmak isteyen sahte yol göstericiler, bu dönemde ülkemizde de ortaya çıkmıştır. Hukuk Fakültesi mezunu Kemal Pilavoğlu adlı kişi tarafından, Tıcani Tarikatının kurulması; sosyal yaşamda gerici zihniyetin ve bağınazlığın göstergesi olmuştur. Dünyanın her tarafında, özellikle buhran yıllarında kendini gösteren bu tür hareketler karşısında; insanların sahte cennet vaatlerine kapılmadan, dünyanın hakiki gerçeklerinin bilinci ile refah ve saadete kavuşmalarına dikkat çekilmektedir⁸¹⁵. Bu tarikatın faaliyetleri, 1945 sonrası süreçte su yüzüne çıkacak ve tarikat hakkında yargılamalar gündeme gelecektir.

Savaş sonrasında ortaya çıkan demokrasi rüzgârıyla birlikte, din olgusu da tartışılır hale gelmiş ve siyasal özgürlük ortamı, laikliğin yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır. CHP'ne yöneltilen dinsizlik suçlamaları; muhalif partilerin, bu suçlama nedeniyle gelişip güçlenmeye başlaması; CHP'de radikal devrimci grubun etkinliğinin sona ermesi, onlara göre daha gelenekçi olan ve başında, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in bulunduğu kadronun parti yönetiminde etkili olması gibi faktörler, 1945 sonrasında değişen siyasi tutumlarda belirleyici olmuştur. Böylece,

⁸¹⁴ Semih Kalkanoğlu, **a.g.e.**, s.154-155.

⁸¹⁵ "Ayn İçinden: Bir İrtica Olayı", **Adımlar**, Yıl:1, Sa:5, Eylül 1943, s.170.

demokrasiye geçilmesinden sonra, Atatürk döneminin radikal çizgisinden ayrılma süreci başlamıştır⁸¹⁶.

1946 sonrasında Türkiye’de, İslam’ın yeri tartışmaları önem kazanmış ve bu konudaki görüşlerin hepsi açığa çıkmıştır. Dinin, bu gelişmelere bağlı olarak siyasi rekabet ortamında tartışılır hale gelmesi, iktidarda olan CHP’ni de, laiklik anlayışını yeniden gözden geçirmek zorunda bırakmıştır. Laiklik anlayışının değiştirilmesi yönünde yapılan tartışmalar, 1947 yılı CHP Kurultayında gündeme gelmiş; laikliğin liberalleştirilmesine ilişkin kararlara varılmıştır⁸¹⁷. Bununla birlikte CHP, bu kurultayda laikliğe bağlı bir tutum sergilemiştir.

Din ve laiklik konuları üzerinde yapılan tartışmalar çerçevesinde, dinsel eğitim üzerinde durulmuş; içinde, CHP’nin gelenekçi kanadını temsil eden milletvekillerinin de bulunduğu çevreler tarafından, dini bilgilerin yeni kuşaklara öğretilmesi gereği ortaya konulmuştur. Bunun yanında, ülkede artan dinsizlik eğilimleri ve bunlardan yakınmalar, köylülerin, İslami din görevlilerinin yokluğu yüzünden ölülerini defnetmek ve çocuklarını sünnet ettirmek konusunda karşılaştıkları güçlükler, 1940 ortalarında, halkın arzu ve ihtiyaçlarına daha uygun hareket edilmesini kaçınılmaz hale getirmiştir⁸¹⁸.

Bu çerçevede, 1947 sonları ve 1948 başlarında dini eğitim uygulamasına geçilmiş; 1949 yılında, ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında, haftada iki saat isteğe bağlı olarak din dersleri okutulmaya başlanmış⁸¹⁹; yüksek din görevlileri yetiştirmek amacıyla, Ankara Üniversitesinde İlahiyat Fakültesi açılmış; 1948’de hacılar için döviz sağlanmış; İstanbul ve Ankara’da açılan imam hatip kursları eğitime başlamıştır⁸²⁰. Medrese kökenli Şemsettin Günaltay’ın 1949’da Başbakanlığa

⁸¹⁶ Semih Kalkanoğlu, **a.g.e.**, s.136, 143-144. Kalkanoğlu, DP iktidarı döneminde gündeme gelen ezanın Arapça okunması yasa tasarısına karşı, son anda kabul oyu verilme kararı alınmasını da, CHP içinde 1945’lerde başlayan parti içi anti-devrimcilerin etkinliği sonucu devrimler cephesinde gedik açılması ile açıklamaktadır. **A.g.e.**, s.145.

⁸¹⁷ Gotthard Jaeschke, **a.g.e.**, s.98.

⁸¹⁸ Metin Heper, **İsmet İnönü, Yeni Bir Yorum Denemesi**, Çev: Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s.173.

⁸¹⁹ Cumhuriyetin kurulmasından itibaren, eğitim kurumlarında din dersleri ile ilgili olarak yapılan düzenlemeler şöyledir: 1924 ilkokul programlarında, Kuran-ı Kerim ve Din Dersleri adı altında birinci sınıf hariç diğer sınıflarda haftada ikişer saat; 1926 programında, üçüncü sınıftan itibaren haftada bir saat; 1930 programında, yalnızca beşinci sınıflara ve anne babaların rızasıyla haftada yarım saat ve köy ilkokullarında, Perşembe günleri, 3. sınıfta yarım saat verilen bir ders haline gelmiştir. 1924 programında, ortaokullarda da din dersi varken; 1930 programında kaldırılmış ve uzun süre de programa alınmamıştır. Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s.302-303, s.306.

⁸²⁰ Çetin Özek, **Devlet ve Din**, Ada Yay., İstanbul, 1983, s.542; Faruk Loğoğlu, **İsmet İnönü and The Making of Modern Turkey**, İnönü Vakfı Yay., s.147.

getirilmesi de, Recep Peker liderliğindeki hükümetin dini propagandaya sıcak bakmamış olmasına karşın; uzlaşmacı siyasa çabalarının göstergesi olmuştur⁸²¹.

Bütün bunlar, 1946 sonrasında CHP'nin yeni siyasal tutumunun, siyasal ve toplumsal yaşamdaki yansımaları olarak ortaya çıkmış; CHP'nin, seçmenleri kendi lehine etkilemek beklentisiyle dine verdiği ödünler olarak görülmüştür. 1945–1950 arasında verildiği söylenen bu ödünler ise, bazı çevreler tarafından, İnönü'nün devrimlerden ödün verdiği suçlamasına yol açmıştır.

Köy Enstitülerinin yıpratılmasına yönelik çalışmalar da, demokratikleşme sürecinde hız kazanmış; bu kültür kurumlarının kapatılmasından sonra, yerlerini, imam hatip okulları ve kuran kursları almıştır. Böylece, bir taraftan toprak sahiplerinin, diğer taraftan da gerici çevrelerin gücünün daha da pekiştirilmesi; eğitim için öngörülen ilke ve hedeflerden ödünler verilmesi pahasına gerçekleşmiştir.

Tek parti dönemi, sosyal yaşam içerisinde var olan dinci muhalefeti her ne surette olursa olsun bastırırken; bu dönemde potansiyel olarak varlığını koruyan dinci akımlar, çok partili rejimde yeniden canlanmış ve gelişmesi için uygun zemini bu dönemde bulmuştur⁸²². Nitekim, 1940'ların sonlarına doğru, Nakşibendiler, Ticaniler, Nurcular gibi tarikatların yeniden sahneye çıktıkları; dine yönelişin, bir taraftan, Ortodoks Sunni fikirlerini devam ettirmek, diğer taraftan da geniş halk tabakalarını hurafelere döndürmeye çalışmak şeklinde kendini ortaya koyduğu görülmektedir⁸²³.

Nisan 1950'de Kemal Pilavoğlu adında Ticiani tarikatının bir şeyhi tutuklanarak yargılanmak üzere Ankara'ya getirilmiş⁸²⁴; benzer yargılamalar, 1950 Mayıs'ında Nakşibendiler, Haziran'da Mevleviler, 1951 Mart'ında Kadiriler için de yapılmıştır⁸²⁵. 1950 sonrası DP iktidarı döneminde, özellikle Said-i Nursi'nin öncülüğünü yaptığı Nurculuk hareketi, eylemlerine yoğun biçimde devam etme olanağına sahip olmuştur.

⁸²¹ Mutay Öztemiz, **a.g.e.**, s.56.

⁸²² Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, Simavi Yay., İstanbul, 1991, s.178.

⁸²³ Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yay, İstanbul, 1986, s.113.

⁸²⁴ Mutay Öztemiz, **a.g.e.**, s.57.

⁸²⁵ Lewis, **a.g.e.**, s.416.

1950 yılında yapılan demokratik seçimlerle DP'nin iktidara gelmesi ise, din ve devrim düşmanlığının⁸²⁶, DP'ye oy kazandırırken; CHP'ne oy kaybettirdiği gerçeğini açıkça ortaya çıkaracaktır.

D-II. Dünya Savaşı Yıllarında Kültür-Sanat Faaliyetleri

Savaş yıllarında kültürel ve sanatsal etkinliklerin gerçekleştirildiği başlıca mekânlar, sinema, tiyatro, sergi, fuar, okul binaları, halkevi salonları olmuştur. Bu mekânlarda gerçekleştirilen sanatsal etkinlikler, sanat eserlerinin toplumla paylaşılması yanında; dönemin savaş koşullarından bunalmış olan insanlar için, kitlesel eğlence aracı işlevi görmüştür.

Bu dönemin sanatsal etkinliklerine damgasını vuran temel düşünce, sanat eserlerinin konularını halk kitlesi içerisinde alması; okuyucuya uygun hayat tarzını yansıtması; milli sanat endişe ve duygusuyla ortaya konularak milli hislere tercümanlık etmesi olmuştur⁸²⁷. Peyami Safa, savaş döneminde gençlerde şiire, musikiye, resme karşı ilginin artmasını, büyük buhran ve geçiş dönemlerinde milli ruhun yükselmesi ve halkça duyuşun önem kazanması ile açıklamakta; bu noktada, Sait Faik'in hikâyelerini, Tevfik Fikret'in "Balıkçılar Manzumesi"ni, toplumun özleyiş ve ıstıraplarına tercüman olan, temsile lâyük eserler arasında saymaktadır⁸²⁸. Bununla birlikte, resim, edebiyat, temsil, musiki, mimari gibi sanat şubeleri etkinliklerinin zaman zaman eleştirildiği de görülmektedir.

Dönemin sanat anlayışında, sanatkarlar için en zengin kaynağın halk kültürü olarak savunulması ve halk diliyle, halk için sanat yapılması; aydınlar ile halk arasındaki kopukluğun giderilmesi suretiyle, sanat yoluyla toplumun eğitimi noktasında önemli görülmüş ve halka hitap edemeyen sanatkarlar sıkça eleştirilmiştir. Sanatın halka, köylüye inememesi noktasında, sanatkâra özgü kişisel

⁸²⁶ İnönü'ye yönelik dinsizlik suçlamalarının nedenlerinden biri de, konuşmalarında, diğer muhalefet liderlerinin yaptığı gibi Allah adını kullanmaması olmuştur. Onun, 1968 yılında bir parti meclisi toplantısında "Allah adını konuşmalarında niçin kullanmadığı" sorusuna verdiği, "ben o yüce adı, bu cüce politikaya sokmam" sözleri; kendisinin, inanmadığı için değil, dini siyasete alet etmemek, laiklik politikasına bağlı kalmak için bu şekilde hareket ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Semih Kalkanoğlu, **a.g.e.**, s.167.

⁸²⁷ Mediha Berkes, "Fadime-Cevriye Kadın", **Yurt ve Dünya**, Ağustos 1941, s.80-90; Behice Boran, "Kadın Romancılarımız", **Yurt ve Dünya**, Ağustos 1941, s.72-80.

⁸²⁸ Peyami Safa, "Gençlerde Şiir Salgını", **Yeni Mecmua**, Sa:95, 21 Şubat 1941, s.4.

sebepler yanında; özellikle köy kalkınmasını, şehirleşme davası olarak ele alan sol görüşlü yayınlarda, köy-şehir ikiliğine temas edilmekte ve köylünün sanata girmesinde, iktisadi kalkınma, modern tekniği kullanma, sanayileşme suretiyle şehirle köy arasındaki ayrımın kaldırılması gereği ileri sürülmektedir⁸²⁹.

Kültürün, halk arasında yaşatılmasına karşın; büyük şehirlerde büyük ölçüde sarsıntıya uğraması ve yitirilen değerler yerine yenilerinin konulamamış olması, güzel sanatlar sahasında halk kültüründen ilham almaya çalışan sanatçıların önünde engel teşkil etmiş ve onların, halk kültürünün içine tamamıyla girip onunla kaynaşmalarını güçleştirmiştir⁸³⁰. Bu dönemde aydın çevrelerin de halk kültüründen kopukluğu, o kadar bariz bir hal almıştır ki; Nadir Nadi, aydınların yerli kültüre yabancı kalmaları gerçeğini, “...Biz, halkımızı benimsemiş, folklorumuzu işlemiş aydınlar değildik. Halk çocuklarıyla beraber zeybek oynayan, halay çeken Atatürk’ü anlamıyorduk. Batı uygarlığına, halkın üstünde ve dışında ulaşılabileceğini sanan, bu bakımdan halkı azımsayan bir kuşağın adamları idik çoğumuz. Halkın bize yaklaştığı oranda, Batılılaşacağını umuyorduk...”⁸³¹ sözleriyle ortaya koymuştur. Bu sözler, düşün ve kültür sahasında eski değerler yitirilirken; örnek alınan Batı kültürünün de hazmedilememiş ve geleneksel ile Batı kültürüne özgü değerlerden bir sentez yapılamamış olduğunun göstergesidir.

Dönemin fikir ve sanat hayatına, zaman zaman gerici zihniyetin damgasını vurduğu görülmektedir. Öyle ki, bazı sanat eserleri, müstehcenlik gerekçesiyle toplattırılmış; adeta suçlu sandalyesine oturtulmuştur. Afrodit Davası, bunlardan biridir. Malatya Milletvekili Nasuhi Baydar’ın, Pierre Louis’den dilimize çevirdiği Afrodit romanı, müstehcen bulunarak toplattırılmış ve ilgililer aleyhinde dava açılmıştır. Dönem basınında geniş yer bulan bu dava sonunda, Talim ve Terbiye Heyetinin, romanın müstehcen olmadığına ilişkin raporu üzerine, Afrodit romanı ve ilgili kişiler beraat etmişlerdir. Dava, Afrodit romanı lehine sonuçlanmışsa da; bu olayın yankıları geniş olmuştur. Öyle ki Nadir Nadi, koyu cahillik ve taassup eseri olan bu suçlamaya gösterilecek müsamahanın, inkılâp prensiplerine zarar verebileceği tehlikesine işaret etmiştir⁸³².

⁸²⁹ “Hadiseler ve Düşünceler: Köy-Şehir İlikiği ve Sanat”, **Yurt ve Dünya** Sa:3, Mart 1941, s.4-5.

⁸³⁰ Mediha Esene, **Geç Kalmış Kitap: 1940’lı Yıllarda Anadolu Köylerinde Araştırmalar Ve Yaşadığım Çevreden İzlenimler**, Sistem Yay., İstanbul, 1999, s.248.

⁸³¹ Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.80.

⁸³² Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.64.

Bu dönemde sanat faaliyetlerinde, halk kültürü değerlerine bağlılık önem kazanırken; bu faaliyetler, CHP tarafından da teşvik edilmiş ve ülkemizde otorite sahibi sanat eleştirmenlerinin bulunmaması itibariyle, halkevlerinde yapılan müsamereler veya CHP vasıtasıyla yapılacak müsabakalar sonucunda kabiliyetli olanların tespit edilerek halka tanıtılmasına çalışılmıştır⁸³³. Bu çerçevede, 1942 yılında ilk kez, parti hikâye ve roman müsabakası düzenlenmiş; dereceye girenlere mükâfat⁸³⁴ verilmiştir. CHP'nin sanata gösterdiği ilginin bir göstergesi olan bu müsabakada, sanat mükâfatını Halide Edip'in Sinekli Bakkal romanı⁸³⁵; ikinciliği, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Yaban romanı⁸³⁶ kazanmıştır.

Yine bu dönemde, halk sanatkarlarına sahip çıkıldığı görülmektedir. CHP Meclis Grubu toplantısında Trabzon Milletvekili şair Halil Nihat Boztepe'nin halk sanatkarı Naşit'e yardım edilmesine ilişkin tavrı ve Hasan Ali Yücel'in de bu takrire sıcak bakması⁸³⁷; bu anlayışın bir göstergesidir. Böylece, sanatsal etkinliklerin gelişiminde, devletin destekleyici tutumunun etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de, ülkemizde güzel sanatların gelişimine yakın bir ilgi göstermiş; bu konuya verdiği önemi, her fırsatta vurgulamıştır. 1 Kasım 1944'te TBMM 7. Dönem toplantı yılını açış konuşmasında söylediği “*Güzel sanatlara maarifimizin verdiği ehemmiyetin, milli eğitimde büyük yeri vardır. Güzel sanatlarla Türk Milletinin iyi kabiliyetlerini meydana çıkartıp yükseltmek, büyük amacımızdır*” sözleri⁸³⁸, Türk Milletinin yaratıcı kabiliyetlerinin meydana çıkarılması noktasında, güzel sanatların gelişimini gerekli gördüğünü ortaya

⁸³³ Edip Ayel, “Sanat ve Teşvik”, **Çınaraltı**, Sa:41, 4 Temmuz 1942, s.12.

⁸³⁴ Sanat mükâfatı için, yeni harflerin kabulünden itibaren yayınlanan roman ve hikaye külliyatı içerisinde seçilecek en güzel esere 2500 lira ayrılmıştır. “Sanat Mükâfatı-Sinekli Bakkal”, **Çınaraltı**, Sa:30, 28 Şubat 1942, s.5.

⁸³⁵ Vecdi Bürün, “Edebiyat ve Sanat: Sinekli Bakkal”, **Çınaraltı**, Sa:39, 20 Haziran 1942, s.10.

⁸³⁶ Vecdi Bürün, “Yaban”, **Çınaraltı**, Sa:49, 29 Ağustos 1942. Yaban romanı, aydın-köylü ilişkilerini yorumlayışıyla ve Türk köylüsüne yaklaşımıyla birçok tartışmalara ve eleştirilere yol açmıştır. Mediha Berkes, “Köyü Nasıl Tanıyorlar: Yakup Kadri'nin Yaban Romanı Hakkında Eleştiri”, **Yurt ve Dünya**, Şubat 1941, Sa:2, Yakup Kadri, Yaban'da Anadolu köylüsünün çok geri kalmış olarak işlenmesi ve aydın-köylü ayrılığının derinleştirilmesi noktasında bazı çevreler tarafından yapılan eleştiriler karşısında; sanat hareketlerinin sosyal ve kolektif bir yapıda olması gereğinden hareketle, romanında, toplumda önemli bir sosyal soruna işaret eden aydın sınıfla halk ve köylü tabakaları arasındaki uçurumun canlı biçimde ortaya konulmaya çalışıldığını belirtmekte ve bunu anlamayanları, kültür noksanlığı ile suçlamaktadır. Salahattin Güngör, “Yakup Kadri, Yaban Romanını beğenmeyen ve tenkit edenleri kültür noksanlığıyla itham ediyor”, **Yeni Mecmua**, Sa:67, 9 Ağustos 1940, s.3-4.

⁸³⁷ Orhan Seyfi Orhon, “Halk Sanatkarı Naşit”, **Çınaraltı**, Sa:63, 5 Birincikanun 1942, s.3.

⁸³⁸ Kazım Öztürk, **Cumhurbaşkanlarımızın Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Nutukları**, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s.362.

koymaktadır. Nitekim kendisi, Konservatuar etkinliklerine, resim sergilerine bizzat katılmak suretiyle, güzel sanatlara verdiği önemin sözde kalmadığını da göstermiştir.

Bu dönemde, devletin sanatçılara desteği devam etmekle beraber; savaş koşulları, sanat ortamını da olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuz etki, savaş dolayısıyla pek çok sanatçının silah altına alınması ve sanat üretmek için ihtiyaç duyulan malzeme kıtlığı şeklinde kendini göstermiştir⁸³⁹.

1-Tiyatro

II. Dünya Savaşı yıllarında tiyatro etkinliklerinin sürdürüldüğü mekânlar içerisinde, İstanbul Şehir Tiyatrosu⁸⁴⁰ etkinlikleri önemli yere sahip bulunmaktadır. Bu dönemde Şehir Tiyatrosunda, yetişkinlere ve çocuklara yönelik oyunlar sahnelenmiş; bu oyunlarda, Muhsin Ertuğrul, Hazım Körmükçü, Vasfi Rıza, Bedia Muvahhit, Raşit Rıza, Avni Dilligil, Cahide Sonku, Talat Artemel, Neyyire Neyir, İ. Galip Arcan, Kemal Gürmen, Hadi Hün, Vafi Rıza Zobu gibi sanatçılar ön planda yer almıştır⁸⁴¹.

Dram ve komedi olmak üzere iki kısımda oyunların sahnelendiği Şehir Tiyatrosunda, Alman, İngiliz, Rus edebiyatlarından tercüme ve ülkemiz edebiyatçılarının eserleri sahneye konulmuştur. Dram kısmında, Va-Nu'nun Maksim Gorki'den tercüme ettiği "*Ayak Takımı Arasında*" ve Ahmet Muhib Dranas'ın Nozyer'in sahne versiyonundan tercüme ettiği Dostoyevski'nin "*Abdal*" temsilleri⁸⁴²; komedyada kısmında Almanca Ayan Azası adlı eserden tercüme edilen "*Paşa Hazretleri*"⁸⁴³, bir İngiliz yazarın "*yeryüzünde insanlar arasında eşitlik yoktur*"

⁸³⁹ Mehmet Üstünipek, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çağdaş Türk Sanatında Sergiler 1850-1950**, Artes Yay., İstanbul 2007, s.45

⁸⁴⁰ "Darülbeydi-i Osmani", Şehir Tiyatrosunun temelini teşkil etmiş; sanatkarlar "Darülbeydi" adı altında Beyoğlu'nda Fransız Tiyatrosunda temsiller verenler (Bedia Muvahhit, Raşit Rıza, Eliza Binemecyan, Vasfi Rıza, Nurettin Şefkati, Rıza Fazıl, Muvahhit Refet, Baba Saffet gibi sanatkarlar) ile "Ertuğrul Muhsin ve arkadaşları" adı altında Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosunda çalışanlar (Neyyire Neyir, Ertuğrul Muhsin, Bahzat Haki, Hazım, İsmail Galip, Hüseyin Kemal, Küçük Kemal) olarak iki temsil heyetine ayrılmışlardır. Beyoğlu'nda temsiller verenler, piyesleri; Ertuğrul Muhsin grubu ise, temsilleri ile ön plâna çıkmıştır. Mahmut Yesari, "Akasya Palas", **Yeni Mecmua**, Sa:68, 15 Ağustos 1940, s.10.

⁸⁴¹ Teoman Özalp, **Tanıklık Ediyorum, Cumhuriyet ve Atatürk Anıları**, Epsilon Yay., İstanbul 2006, s.133.

⁸⁴² Selami İzzet Sedes, "Cahide Sonku", **Yeni Mecmua**, Sa:92, 31 İnkincikanun 1941, s.8-10.

⁸⁴³ Selami İzzet Sedes, "Paşa Hazretleri", **Yeni Mecmua**, Sa:89, 9 İnkincikanun 1941, s.8-10.

tezine dayanan “*Bulunmaz Uşak*”⁸⁴⁴, “*Kiralık Odalar*”⁸⁴⁵ oyunlarının yer aldığı görülmektedir.

İstanbul Şehir Tiyatrosunda oynanan dram veya komedi bütün oyunlar, her yıl üç hafta süre ile Ankara’da Ulus Sinemasında gösterime sunulmuştur⁸⁴⁶. Raşit Rıza topluluğu tarafından oynanan “*Asilzadeler*”, “*Taş Parçası*” gibi oyunlar da, İzmir Fuar Gazinosunda sergilenmiştir. Böylece İstanbul Şehir Tiyatrosu faaliyetleri, yalnızca İstanbul’a münhasır kalmayıp; diğer büyük şehirlerin de sanat ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır.

Şehir Tiyatrosunda “*Çizmeli Kedi*”, “*Bir Varmış Bir Yokmuş*” gibi çocuk piyesleri de, çarşamba ve cumartesi günleri olmak üzere haftada iki kez temsil edilmiş; bu piyesler, çocuklara tiyatroya gitme alışkanlığı kazandırılmasında ve onların, tiyatroya ilgilerinin artırılmasında önemli rol oynamıştır. Çocuklar, piyesler sonrasında, oyunda buldukları kusurları tiyatro direktörüne veya Muhsin Ertuğrul’a bildirme olanağına da sahip olmuşlardır⁸⁴⁷.

Bu dönemde Ankara’da da çocuk tiyatrosu açılmış; Ankara Çocuk Tiyatrosu, ilk temsilini 1 Nisan 1940’ta Ulus Sineması salonunda vermiştir. İlk olması itibarıyla hazırlık niteliğini taşıyan bu temsil programında, Karagöz ve kukla oyunları oynanmış; “*Keloğlan*” ve “*Ormanların Rüyası*” piyesleri temsil edilmiştir⁸⁴⁸.

Çocuk temsilleri, yalnızca çocuk tiyatrolarında sanatkarlar tarafından oynanmamış; lise öğrencileri ve ÇEK’ndeki çocuklar da, 23 Nisan Çocuk Haftasında bu tarz etkinliklerde bulunmuşlardır. Çocuk Haftasında, Fransız Tiyatrosu ve Maksim’de liseler tarafından temsil ve balolar düzenlenmiş⁸⁴⁹; ÇEK’nun çocuk haftası dolayısıyla halkevinde tertip ettiği müsamereler, büyük ilgi ile karşılanmıştır. 1939 yılı Çocuk Haftası dolayısıyla, ÇEK çocukları tarafından 2 perdelik “*Küçük Yaman*” ve “*Hayat Halkası*” oyunları temsil edilmiştir⁸⁵⁰.

⁸⁴⁴ Selami İzzet Sedes, “Bulunmaz Uşak”, **Yeni Mecmua**, Sa:86, 20 Birincikanun 1940, s. 10-12. Şehir Tiyatrosu dram kısmı sanatkarları tarafından başarıyla temsil edilen bu komedyaya, İngilizceden Türkçeye çevrilmiş; yeryüzünde eşitlik olmadığı ve her toplumda, bir baş ve ona itaat edenlerin bulunduğu ana fikri işlenmiştir.

⁸⁴⁵ “Hadiseler ve Düşünceler: Ucuz Tiyatro”, **Yurt ve Dünya**, Sa:2, Şubat 1941, s.3-4.

⁸⁴⁶ Teoman Özalp, **a.g.e.**, s.133.

⁸⁴⁷ Kandemir, “Çocuk Tiyatrosu”, **Yeni Mecmua**, Sa:102, 11 Nisan 1941, s.8-10.

⁸⁴⁸ “Ankara Çocuk Tiyatrosu”, **Akşam**, 5 Nisan 1940.

⁸⁴⁹ **Yeni Mecmua**, Sa:53, 3 Mayıs 1940, s.8-9.

⁸⁵⁰ Kemal Zeki Gençosman, “Hayat Halkaları”, **Ana**, Sa:17, Haziran 1939, s.16-17.

Savaşın değer yargılarında meydana getirdiği tahribat, dönemin tiyatro oyunlarına da yansımıştır. Ahmet Kutsi Tecer, Cevat Fehmi Başkurt, Ahmet Muhip Dranas'ın içinde yer aldığı II. Dünya Savaşı kuşağı yazarları, sorunlara, ahlakçı ve didaktik bir yaklaşımla bakmışlardır. Ekonomik sorunlar üzerinde duran bu yazarlar, paranın insan ahlâkı üzerindeki yıpratıcı etkisini; para gücüne dayanan bir düzende, kadının aile içerisindeki konumunu; değişen değer yargılarını oldukça romantik bir şekilde işlemişlerdir⁸⁵¹.

İstanbul, Şehir Tiyatrosunun tiyatro etkinlikleri ile öne çıkarken⁸⁵²; Ankara'da bulunan Devlet Konservatuvarı sanatçıları ve öğrencileri tarafından sergilenen opera ve dram sahasındaki temsiller de, klasik Batı müziği etkinlikleri açısından önem kazanmıştır. Türkiye'de ilk düzenli opera çalışmalarının kaynağı olan ve klasik Batı müziği ile klasik tiyatro disiplinine dayalı eğitim programıyla opera ve tiyatro sanatçısı yetiştirmeye çalışan Devlet Konservatuvarı, ilk opera temsilini, 21 Haziran 1940'ta, konservatuvarın eğitmen ve tiyatro yönetmenliğini yapan Alman Prof. Carl Erbert yönetiminde, Ankara Halkevi salonunda ve Cumhurbaşkanı İnönü huzurunda vermiştir. Puccini'nin "Madam Butterfly"nın ikinci perdesi ve Mozart'ın tek perdelik Bastien ve Bastienne operası, temsil için seçilen eserler olmuştur⁸⁵³.

Çekoslovakyalı tanınmış bir bestekârın Satılmış Nişanlı⁸⁵⁴, Beethoven'ın Fidelio, Moliere'nin Kibarlık Budalası⁸⁵⁵, Shakespeare'in Yanlışlıklar Komedyası, Fooldoni'nin Kahvehanesi, Thornton Wilder'in Bizim Şehir gibi opera temsilleri de, bu dönemde oynanan sahne oyunları arasında yer almış ve Ruhi Su, Esat Tamer, Aydın Gün, Mesude Çağlayan, Muazzez Kurdoğlu, Nihat Aybars, Mediha Gökçer,

⁸⁵¹ Özdemir Nutku, "Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu", **CDTA**, C:9, İletişim Yay., İstanbul, s.2520

⁸⁵² Bu dönemde tiyatronun yalnızca İstanbul'da bulunması zaman zaman eleştirilmiş; Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da beş ve belli başlı şehirlerinde ayrı tiyatrolar olduğuna işaretlerle, ülkemizde İzmir, Adana, Konya, Trabzon gibi şehirlerin de, sanatın en önemli şubelerinden biri olan tiyatro ihtiyacının, bu şehirlerin belediyeleri, halkı ve büyük şehirlerdeki sanat adamları ile girişimcilerin desteğiyle karşılanması talep edilmiştir. "Tiyatro İsteyen Şehirler", **Barış Dünyası**, Sa: 5, Mart 1944, s.18.

⁸⁵³ Altan Öymen, **a.g.e.**, 225-226. Mediha Berkes, ülkemizde opera çalışmalarının bu dönemde yeni başlamış olmasına rağmen; Carl Ebert'in tiyatrocusu olması ve oyunun konusuna önem vermesi itibarıyla, sahne etkisi bakımından, ABD'da gördüğü operalardan daha etkileyici olduğunu belirtmektedir. Mediha Esenel, **a.g.e.**, s.72.

⁸⁵⁴ "Ayn İçinden: Devlet Konservatuvarı Temsillerinden Satılmış Nişanlı", **Adımlar**, Sa:10, Şubat 1944, s.341. Çek milli kültürünü yansıtan bu opera, dünya savaşı dolayısıyla Çekoslovakya'da temsil edilemezken; ülkemizde temsil edilmiş ve büyük rağbet görmüştür.

⁸⁵⁵ "Ankara'nın Sanat Hayatı: Fidelio, Kibarlık Budalası", **Barış Dünyası**, Sa:14, 5 Mayıs 1944, s.15.

Saim Alpago, Ertuğrul İlgin, Salih Canar gibi sanatçılar tarafından başarıyla sergilenmiştir.

Bu dönemde, sahne oyunlarının terbiye vasıtası olması itibariyle, her vatandaşın sahnelenen oyunları izlemesi üzerinde önemle durulmuş; Devlet Konservatuvarının temsiller yolu ile Türk müziği, opera ve tiyatrosunu derin halk tabakalarına yayması gerekliliği vurgulanmıştır.

Konservatuvar ve halkevi sahnelerinde sergilenen temsillerin, daha geniş halk kütlesine sunulması amacıyla da çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir. 1943 Mayıs-Haziran aylarında Ankara’da düzenlenen “temsil bayramı”, bu tarz etkinliklerden biri olmuş; etkinlikler kapsamında, Gülünç Kibarlar, Otelci Kadın, Kral Oidipus, Antigone, Julius Caesar piyesleri ve Mozart, Puccini, Beethoven, Smetena operaları, temsil edilecek eserler olarak tespit edilmiştir⁸⁵⁶.

Dönemin tiyatro faaliyetlerinin bir boyutunu da, Anadolu’da turneye çıkan “trup” denilen gezici tiyatro toplulukları teşkil etmiş; Burhanettin Tepsi, Sadi Tek, Halide Pişkin gibi sanatçılar, bu gruplar arasında yer almıştır. Savaş yıllarında Anadolu’da gezen bu truplar, kış aylarında, İstanbul gibi büyük şehirlerde oyunlarını sergilemişlerdir⁸⁵⁷. İzmir’de de, yaz aylarında düzenlenen fuar süresince, birçok topluluk tarafından, halka tiyatro zevki kazandırılmaya çalışılmıştır⁸⁵⁸.

Bu dönemde, ülkemize çağdaş Batı tiyatrosunun sahne sanatçıları da gelmiş; tiyatro hakkında konferanslar vermişlerdir. Çağdaş Fransız Tiyatrosunun en büyük sahne sanatçılarından Jacques Copeaux, bunlardan biridir⁸⁵⁹.

Sahne oyunlarının geniş halk kitleleri arasında yaygınlaştırılmasına yönelik tedbirler kapsamında, sahne oyunlarının temsilinde yaşanan sahne darlığı gibi sıkıntıların giderilmeye çalışılması yanında; tiyatro biletlerinin ucuzlatılarak her kesimden halkın gelmesine imkân sağlanması gibi hususlara önem verilmiştir.

Tiyatro biletlerinin ucuzlatılması konusu, yazarlar arasında birtakım görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Bazı yazarlar, fiyatların düşmesiyle birlikte, her kesimden

⁸⁵⁶ “Ayn İçinden: Ankara’da Temsil Bayramı”, **Adımlar**, Sa:2, Haziran 1943, s.71-73. Bu haberde, temsillerin daha geniş halk kitlelerine ulaştırılması için, öğrencilerin yaz tatillerinde temsiller vermek üzere program dahilinde vilayetlerde dolaşması; yer ve sahne darlığına karşı, açık hava temsilleri düzenlenmesi; parklar ve bahçelerin de açık hava temsilleri için kullanılması gibi fikirler ileri sürülmektedir.

⁸⁵⁷ Aydın Aybay, **Beşiktaş’ta Savaş Yılları**, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., İstanbul, 2006, s.24.

⁸⁵⁸ Efdal Sevinçli, “İzmir’de Tiyatro”, **Üç İzmir**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1992, s.384.

⁸⁵⁹ **Akşam**, 14 Nisan 1940.

halkın gülmek, eğlenmek için tiyatrolara gelmesi sonucu, temsil edilen eserlerin seviyesinin düştüğü ve seçkinlere, aydınlara hitap edilemez hale geldiği noktasından hareketle tiyatro biletlerinin ucuzlatılmasına karşı çıkarken⁸⁶⁰; bazı çevreler de, tiyatroya gelenlerin önemli kısmını liseli ve üniversiteli gençlerin oluşturduğunu ve halkın da, sanatı ve tiyatroyu seçkinlerden daha iyi kıymetlendirdiğini ileri sürerek, fiyatların ucuzlatılmasına karşı çıkan bu tarz görüşleri eleştirmişlerdir⁸⁶¹.

Görüldüğü gibi, halkın sanatsal faaliyetlere katılımına yönelik alınan bazı tedbirler, aydın-halk ayırımına gidilerek eleştiri konusu haline getirilmiştir. Bu, Türk sanatında her dönemde görülen aydın-halk ayırımının bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir.

Bu dönemde hükümet, tiyatro ve sinema gibi güzel sanatları himaye ve teşvik etmeye çalışırken; tiyatro eseri yazar ve artistlerine ağır vergiler getirilmesi, bu vergiler dolayısıyla, çok büyük hasılat yapan bir telif eserin bile, sahibine çok az bir kazanç sağlaması gibi hususlar zaman zaman eleştiri konusu olmuş ve bu durumun, tiyatro ve sinemacılığın ilerlemesi önünde engel teşkil ettiği ileri sürülmüştür⁸⁶².

Dönemin yazarları, sahne oyunlarının temsilinde yaşanan sıkıntılar ve tiyatro sanatının yaşatılması önündeki engeller üzerinde dururken; temsil edilen eserlerin niteliği konusunda da, çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin bir boyutu, temsillerde klasikler üzerinde durulması itibariyle İtalyan, Alman, Rus çağdaş dram yazarlarından oyunların ihmal edilmesine ilişkindir. Çağdaş dram yazarlarından oyunların sahnelenmesi, seyircide tiyatro zevkinin canlandırılması; klasik eserlerin yaşanan döneme nispetle anlamlandırılması; çağdaş Türk yazarlarına, modern hayatın hangi cephelerinden konu seçebilecekleri ve bu konuları ne şekilde dramatize edebilecekleri konusunda yol göstermesi itibariyle önemli görülmektedir⁸⁶³.

Bu dönemde Türk sahnesinde, milletin düşünceleri, hisleri, hayatı ve sorunlarının yansıtılmaması, ülkemiz tiyatrosunun gerileme nedeni olarak gösterilmiş; müstehcenlik açısından eleştirilen “Hamlet” piyesi, mahkemeye düşerek adeta günün meselelerinden biri haline gelmiştir⁸⁶⁴.

⁸⁶⁰ Ekrem Reşit, “Kiralık Odalar”, **Hakikat**, 26.3.1941.

⁸⁶¹ “Hadiseler ve Düşünceler: Ucuz Tiyatro”, **Yurt ve Dünya**, Sa:2, Şubat 1941, s.3-4.

⁸⁶² Sadun G. Savcı, Tiyatroyu Kurtaralım”, **Vatan**, 18 Şubat 1943.

⁸⁶³ “Devlet Tiyatrosunda Modern Piyesler”, **Adımlar**, Sa:3, Temmuz 1943, s.106.

⁸⁶⁴ Orhan Seyfi Orhon, “Hamlet Davası”, **Çınaraltı**, Sa:20, 20 Birincikanun 1941.

Ülkemiz edebiyatçılarının yazdığı piyesler, zaman zaman intihal eleştirilerine de maruz kalmıştır. Bu konuda Necip Fazıl Kısakürek'in yazdığı ve Şehir Tiyatrosunda temsil edilen "Para" piyesinin, bir İtalyan yazarın yazdığı ve 1941 yılında Roma ile Berlin'de temsil edilen "Has Altın" piyesinden intihal edildiği ileri sürülmüştür. Necip Fazıl ise, bu eleştirileri kabul etmemiş; iki eser arasındaki ilişkinin, İtalyan yazarın da şair olmasından kaynaklandığına ve kendisinin İtalyanca, Almanca bilmediğine işaret ederek, eserler arasındaki konu, fikir ve ruh yakınlıklarının somut örneklerle ortaya konulmasını istemiştir⁸⁶⁵.

Dönemin kültür ve sanat yayınları arasında, radyo piyesleri önemli yer tutmuş; radyoda yayınlanan temsiller, terbiye edici ve milli kültüre hizmet edici işlev görmesi yanında, savaş koşullarından bunalan halkı eğlendirme vasıtası olmuştur. Radyo temsilleri, 1942 yılından itibaren cuma ve pazar günleri olmak üzere haftada iki defa "radyofonik piyesler" adı altında yayınlanmıştır⁸⁶⁶. Radyoda sosyal, ahlaki, askeri, milli, kültürel konularda doğrudan kitleye hitap edecek tarzda temsiller verilmiş; yabancı klasik eserler de temsil edilmiştir⁸⁶⁷. Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından, halkın belli esaslar dâhilinde yazdığı radyofonik piyes ve skeçlerin de radyoya yollanabileceği bildirilmiştir⁸⁶⁸.

Radyo oyunları arasında, kısa süreli skeçler halinde yayınlanan programlar, Ankara Radyosu temsil kolu tarafından seslendirilmiş; aile hayatlarından kesitler yansıtılmaya çalışılmıştır. Aile fertlerinin olaylar karşısındaki tavrını, yeri geldikçe komik yeri geldikçe de öğretici olarak ortaya koyan skeçlerden biri, "Kimgil Ailesi"dir. Bu skeç dizide, savaş zamanı önlemlerine uygun hareket edildiğini belirten Altan Öymen, buna ilişkin olarak da, şeker kıtlığı zamanında, annenin çocuklarına, çayın kuru üzümle içilmesinin daha güzel olduğunu anlatmasını kaydetmektedir⁸⁶⁹. Buradan hareketle, kitleleri eğlendiren, dinlendiren programların; aynı zamanda, halkı, koşullara uygun olarak bilgilendirici-aydınlatıcı işlev gördüğü söylenilebilir.

⁸⁶⁵ Necip Fazıl Kısakürek, "Para Piyesi Hakkında", **Çınaraltı**, Sa:31, 7 Mart 1942, s.2.

⁸⁶⁶ "Radyofonik Piyeler", **Radyo**, Sa:1, 15 Aralık 1941, s.22; "Radyofonik Türk Tiyatrosunun Tarihçesi", **Radyo**, Sa:8, 15 Temmuz 1942, s.14.

⁸⁶⁷ "Radyofonik Türk Tiyatrosunun Tarihçesi", **Radyo**, Sa:8, 15 Temmuz 1942, s.14.

⁸⁶⁸ Cemal Yorulmaz, "Radyofonik Piyeler ve Muharrirlerine Verilen Ücretler", **Radyo**, Sa:16, 1943, s.3.

⁸⁶⁹ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.313. Cemal Nadir'in yazdığı "şu patavatsızın yaptığını doğru buluyor musunuz?" başlıklı skeç metni de, radyoda temsil kolu tarafından canlandırılmıştır. **A.g.e.**, s.317.

Dönem radyosunda yayınlanan bazı skeçler ise, içerik olarak ülke gerçeklerine uygun düşmediği ve yapay olduğu yönünden eleştirilmiştir. Bunlardan biri olan “Beyaz Günler” adlı skeçteki aile tipinin, Anadolu ortasında limuzin sahibi olarak temsil edilmesi itibariyle, yapma ve uydurma olduğu bazı çevreler tarafından ileri sürülmüş ve bu durum, eleştiri konusu yapılmıştır⁸⁷⁰.

Dönemin siyasi atmosferinde, gazete, dergiler üzerindeki denetimin radyo yayıncılığında da etkili olduğu ve radyo temsillerinin sıkı bir denetime tabi tutulduğu görülmektedir. Bu konuda İsmail Hakkı Baltacıoğlu, radyo piyeslerinin müstehcenliği, rejim düşmanlığı konusunda yöneticilerin büyük vehme kapıldıklarını; hatta üç dört piyesinin reddedildiğini belirtmektedir⁸⁷¹. Yine radyo yayınlarının dili konusunda da, denetimin olduğu ve bu konuda zaman zaman eleştirilerin yapıldığı görülmektedir.

Bütün bunlar, tüm dünyanın ateş çemberi içerisinde bulunduğu bir dönemde, yaşanan ekonomik sıkıntılara, yer ve sahne yetersizliklerine rağmen; ülkemizde canlı bir tiyatro hayatının varlığını göstermektedir.

2-Sinema

Tiyatrolar, temsilleriyle belli bir izleyici kitlesi yaratırken; sinema salonları, daha büyük bir kitleyi kendine çekmiştir. Sinema salonlarında komediler, trajik olaylar, kısa belgeseller gösterime konulmuş; bunlar, eğlendirici olduğu kadar, eğitici işlev de görmüştür.

Bu dönemde sinema salonlarında sergilenecek filmler için gazetelerde ilanlar verilmekte; bu ilanlar, özellikle toplumun belli bir kesimi tarafından ilgi görmektedir. Döneme tanıklık eden Teoman Özalp, Beyoğlu başta olmak üzere İstanbul’da savaşa rağmen eğlence hayatının sürmekte olduğunu, “...Beyoğlu’nun eğlence hayatı devam ediyordu. Sinemalara her hafta yeni filmler gelirdi. Filmlerin ilk gecesi, meraklılar için bir gösteri gecesi olurdu. Melek Sinemasının Çarşamba, Sümer Sinemasının ise Salı geceleri, İstanbul sosyetesinin toplantı geceleri gibiydi. Taksim-Galatasaray arasında sinemalar, eğlence yerleri, oteller; Galatasaray-Tünel arasında alışveriş merkezleri çoğunlukta idi”⁸⁷² sözleriyle ortaya koymaktadır.

⁸⁷⁰ **Millet**, Sa:1, Mayıs 1942, s.30.

⁸⁷¹ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, “Radyo Programı”, **Yeni Adam**, Sa:502, 10 Ağustos 1944, s.2.

⁸⁷² Teoman Özalp, **a.g.e.**, s.155.

Dünya Savaşı, sinema sahasını da etkilemiş; birçok ülkede film sıkıntısı baş göstermiştir⁸⁷³. Ülkemizde film sıkıntısını önlemek amacıyla, bazı piyes konuları, film senaryosu haline getirilmiş ve Türk sanatkarları tarafından, yerli veya özgün kaynaklara dayanan yerli filmler çevrilmeye başlanmıştır. 1940 yılında çevrilen Akasya Palas filmi, bu tarz filmlerden biri olup; Mahmut Yesari'nin yarı adapte yarı telif olarak meydana getirdiği piyes konusunun, Muhsin Ertuğrul tarafından başarılı bir şekilde filme çevrilmesiyle ortaya çıkarılmıştır⁸⁷⁴. Yine bu dönemde sinema sahasında, Allahın Cenneti (1939), Tosun Paşa (1939), Kıskaç (1939-1942), Nasreddin Hoca Düğünde (1940), Şehvet Kurbanı (1940) gibi Türk filmleri yer almıştır⁸⁷⁵.

Bu dönemde ülkemizde sinemacılık, yerli film sektörü açısından başlangıç halinde bulunan bir sanat olduğundan, en önemli ülke konularından ziyade; eski zamanlara ait, Türk folklorunun zenginliğini yansıtan, Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarına dair yazılmış realist komedi konuları işlenmiştir. Kahveci Güzeli (1941), Kıvırcık Paşa filmleri, bu hususiyetleri taşıyan filmler arasındadır⁸⁷⁶.

Savaş koşullarının sinemacılık sektörü üzerindeki etkisi ise, yeni bir atılma hazırlanan sinema endüstrisinin gelişimini sekteye uğratması ve ülkemize gelen yabancı filmlerin niteliğini etkilemesi olmuştur. Savaş propagandası tesiri sonucu, ülkemize, tarafsız ABD ve hem tarafsız, hem de doğulu Mısır filmleri akın etmiş; hatta 1938-1944 yılları arasında çevrilen yerli film sayısı ile aynı dönemde gelen Mısır kaynaklı Arap filmleri sayısının birbirine eşit olduğu görülmüştür⁸⁷⁷.

⁸⁷³ II. Dünya Savaşı, Avrupa ve Amerika'da sinemacılığa büyük darbe vurmuştur. Bu süreçte Fransız sinemacılığı ortadan kalkmış; Alman sinemacılığı propaganda ile sınırlanmış; Macaristan gibi küçük ülkelerde canlanmaya başlanan faaliyet durmuştur. Ahmet Hidayet, "Sinemanın 45. Yıldönümü", **Yeni Mecmua**, Sa:87, 27 Birincikanun 1940, s.5, 13. Savaş yıllarında, sermayedarların daha kârlı buldukları savaş malzemesi imâline yönelmeleri, Amerika'nın film imalatını ve masraflarını yarı yarıya indirmiş; büyük artistlere, milyonlar vererek film çevirtmek güçleşmiştir. Bu durum, Holiwut çevresinin sosyal yaşamını etkilemiş; bir kısmının cepheye gitmeleri, bir kısmının da aşk maceralarına atılmaları, aile bağlarını sarsmıştır. Ahmet Hidayet, "Sinema Yıldızları Arasında Aşk ve İzdivaç Maceraları", **Yeni Mecmua**, Sa:71, 6 Eylül 1940, s.6, 12. Savaş yıllarında Holiwut stüdyolarındaki faaliyet azalmakla birlikte; film çeviren firmaların, uzman elemanlarını savaş alanlarına göndermeleriyle gerçek savaş sahneleri filme alınmış ve tüm güçlülere karşı, savaş sahasında çekimler yapılmıştır. **Yeni Mecmua**, Sa:88, 3 İkincikanun 1941, s.13. Yine bu dönemde artistler, sahne yerine cephe birliklerin eğlenmesine ve maneviyatlarının güçlendirilmesine çalışmışlardır. Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.155.

⁸⁷⁴ Mahmut Yesari, "Akasya Palas", **Yeni Mecmua**, Sa:68, 15 Ağustos 1940, s.10-12.

⁸⁷⁵ Giovanni Scognamillo, **Türk Sinema Tarihi**, Yayıncı: Çetin Şan, Kabcacı Yay., İstanbul, 2003, s.42, 63-66; "Ayn İçinden: Filmler", **Adımlar**, Sa:12, Nisan 1944, s.404.

⁸⁷⁶ "Hadiseler ve Düşünceler: İki Yerli Film", **Yurt ve Dünya**, Sa:3, Mart 1941, s.6-7.

⁸⁷⁷ Nijat Özön'den aktaran Giovanni Scognamillo, **a.g.e.**, s.83-84.

Sinemalarda dönemin siyasi atmosferine uygun filmlerin gösterime konulmasının istendiği de görülmektedir. Bu taleplerden biri, 1940 yazında Amerika’da gösterime giren, bütün dünyanın ilgisini uyandıran ve demokrasinin savunuculuğunu yapan Şarlo’nun “Büyük Diktatör” filminin ülkemizde gösterime girmesidir⁸⁷⁸. Bu tür siyasi içerikli filmler karşısında hükümetin tavrı ise, daha temkinli olmuştur. Ahmet Emin Yalman, Vatan gazetesinin 7 Aralık 1942 tarihli sayısında yayınlanan ve Şarlo’yu Hitler rolü ve kıyafetinde, arkadaşını da Göring kıyafetinde gösteren fotoğraf ile Şarlo’nun Türk halkı için yaptığı radyo konuşması dolayısıyla, Ankara’daki Alman Elçiliğinin baskısı sonucu, gazetenin iki ay süre ile kapatıldığını kaydetmektedir⁸⁷⁹.

Bu dönemde gösterime giren filmlerden biri de, II. Dünya Savaşı konu alan “II. Dünya Savaşı ve Bütün Safahatı” adlı film olmuştur; savaşla ve savaş tedbirleriyle ilgili filmler, bu şekilde zaman zaman dönem sinemalarında yer almıştır. Sinemalarda, savaşla ilgili kısa haber filmlerine de yer verilmiş⁸⁸⁰; ana filmden önce, üniformalı askerlerin top ve tüfek atışlarında bulunduğu Trakya Manevraları seyirciye gösterilmiştir⁸⁸¹. Bu durum, savaş koşullarında Türk halkının moral gücünü yüksek tutmak ve onu, her an savaşa hazır hale getirmek düşüncesinin, dönemin sinema hayatına da yansıdığına göstergesidir. Böylece bir bakıma, halkın, silahlı kuvvetler sayesinde geleceklerinden emin olmaları sağlanırken; kendilerinin de, bu yolda hiçbir sorumluluktan kaçınmamaları şeklinde milli sorumluluk duygusu yaratılmaya çalışılmıştır.

Seferberlik Müdüriyeti tarafından da, dönem koşullarına uygun olarak “Pasif Korunma filmi çekilmiş; bu filmi bütün vatandaşların görmesi amacıyla, Şehzadebaşı Ferah Sinemasında her gün uygun fiyatlarla seanslar tertip edilmiş; filmi izlemeleri için, bütün mektep ve kuruluşlara tamimler gönderilmiştir⁸⁸². Babalık gazetesi başyazarı “Ahi Evren” lâkaplı kişi, İstanbul sinemalarında gösterilen bu filmin,

⁸⁷⁸ “Hadiseler ve Düşünceler: Şarlo’nun Son Filmi”, **Yurt ve Dünya**, Sa:3, Mart 1941, s.5-6.

⁸⁷⁹ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C:III, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s.355.

⁸⁸⁰ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.10. I. Dünya Savaşı yıllarında da, savaşla ilgili filmlerin sinema sahnelerinde gösterildiği görülmektedir. İzmir’de Milli Mücadele yıllarında faaliyet gösteren Milli Kütüphane Sinemasında, “Harp Gazetesi”, müttefik Almanlarla Fransızlar arasındaki muharebeleri konu alan “Bir Vatanperverin Kahramanlığı” filmleri gösterime konulmuştur. Oğuz Makal, “İzmir Sinemaları”, **Üç İzmir**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1992, s.393.

⁸⁸¹ Altan Öymen, **a.g.e.**, s. 137.

⁸⁸² **Akşam**, 7 Nisan 1940.

Konya’da da bir hafta boyunca gündüzleri ve parasız olarak gösterime konulmasını istemektedir⁸⁸³.

Sinemanın önemli bir sosyokültürel etkinlik vasıtası olması yanında; bu dönemde ülkemizde, yabancı devletler tarafından propaganda amaçlı kullanılan filmler de olmuştur. İstanbul’da, İngiliz, Amerika elçiliklerinde, Matbuat Ataşeliğinde savaşla ilgili filmler; Sovyet Konsolosluk binasında da, Sovyetlerin kahramanca mukavemet gösterdikleri Stalingrad Savaşlarına ait film gösterime konulmuştur⁸⁸⁴. İzmir Fuarında ise, Alman propaganda filmleri gösterilmiş; bu suretle Türk kamuoyu, savaşan ülkeler lehine etkilenmeye çalışılmıştır.

Sinemalar, çoğunlukla yerli ve yabancı edebiyatçıların eserlerinden uyarlanmışsa da; edebiyat eserlerinin beyaz perdeye aktarılmasında, zaman zaman ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Bu ayrılıklar, edebiyat eserlerinde alışlagelmişin dışındaki insan hayatlarının, görüş, duyuş, mevki ve rütbe telakkilerinin sinemaya yansıtılması ve bu eserlerde olmayan birtakım hususlara, sinemada yer verilmesi şeklinde kendini göstermiştir⁸⁸⁵. Bununla birlikte, konusunu önemli tarihi olaylardan alan Türk filmlerine, gerçeğe uygun düşmeyen görüntülerin yansıtılması; daha çok yaşlı kesimlere hitap eden Arap filmlerinin de, klasik aşk senaryosu üzerine kurulması gibi hususların da, dönemin sinema hayatına damgasını vurduğu görülmektedir⁸⁸⁶.

Sinemaların, dinleme ve eğlence yerleri olması yanında; yetişmekte olan kuşaklar için eğitici misyon üstlenmesi açısından, her yaşa, ilgi ve ihtiyaçlara uygun ilmi, insani, ahlaki, terbiyevi filmler yayınlanması, her filmin her yaştaki gence gösterilmemesi, bu konuda aile, kültür kurumları, polis tarafından gerekli tedbirlerin alınması ve çocukların izleyecekleri filmlerin kontrol edilmesi gibi hususlar önemli görülmüştür⁸⁸⁷.

⁸⁸³ Ahi Evren, “Konya’ımızda Pasif Korunma”, **Babalık**, 29 Şubat 1940.

⁸⁸⁴ Sabiha Sertel, **Roman Gibi-Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın**, Belge Yay., İstanbul, 1987, s.264.

⁸⁸⁵ John Steinbach’in romanından uyarlanan “Kenar Mahalle” filmi, eserdeki görüş, duyuş, sevgi, mevki ve rütbe telakkilerini yansıtmakta yetersiz kalmış; kitapta mevcut olmadığı halde, dini kanaat, tanrıya iman gibi duygular, sinemada canlandırılmıştır. “Aydın İçinden: Filmler”, **Adımlar**, Sa:12, Nisan 1944, s.404-405.

⁸⁸⁶ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.25.

⁸⁸⁷ R.G.Arkin, “Çocuk Terbiyesinde İçtimai Muhitin Rolü”, **Ana**, Sa:15, 1 Nisan 1939, s.15.

Dönemin gençlere ve öğrencilere yönelik sinema etkinlikleri çerçevesinde, bazı sinemalarda, belli gün ve saatlerde, çoğu belgesel niteliğinde kısa filmlerin yer aldığı gösterimler yapılırken; ucuz fiyatla talebe matinelere de düzenlenmiştir⁸⁸⁸. Amerika'nın henüz II. Dünya Savaşına girmediği 1941 yılında, Maarif Vekaleti tarafından, okullarda öğrencilere gösterilmek üzere bazı eğitici ve öğretici filmlerin - Amerikan yaşam tarzına vurgu yapan filmler, spor filmleri, ilim ve endüstri filmleri, belgesel filmler, sağlık filmleri, II. Dünya Savaşından görüntülerin yer aldığı filmler- alınmak istenmesi ve bu talebin, Maliye ve Ticaret Vekaletleri nezdinde gündeme getirilmesi de; okullarda da sinema filmlerinden yararlanıldığını ve sinemanın, eğitici ve öğretici amaçlar doğrultusunda kullanıldığını ortaya koymaktadır⁸⁸⁹.

Gençlere yönelik bu tür etkinlikler düzenlenirken; sinemaların, gençlerin terbiyesi üzerindeki menfi tesirlerini önlemek için de tedbirler alınmıştır. İlkokul çağında bulunan çocukların, sağlık ve eğitimlerini aksatacağı gerekçesiyle, gece eğlence yerlerine, sinema ve tiyatroya götürülmelerinin yasaklanmasına karar verilmiş⁸⁹⁰; sekiz yaşından küçük çocuklar için de, sinemaya alınma yasağı getirilmiştir.

Bu dönemde halkın da, savaş dolayısıyla çektikleri ekonomik sıkıntılar göz önünde bulundurulmuş; düşük gelirli insanlar için, belirli günlerde ucuz matinelere düzenlenmiştir. Savaş koşullarına ve sinemanın toplumsal işlevine yönelik bu uygulamalar, özellikle sinemacıları rahatsız etmiş olmalı ki; küçük çocuklar için getirilen yasağın kaldırılması ve sinemaya giriş bileti fiyatlarının arttırılması talebinde bulunmuşlardır. Dönem dergilerinde, sinemaların toplumsal hayata tesirleri, değişik açılardan yansıtılmaya çalışılmış; sinemacıların bu yöndeki talepleri de eleştirilmiştir.

3-Sergiler

Sergiler, sanat eserlerinin toplumla paylaşılması noktasında, dönemin sanat etkinlikleri içerisinde önemli yere sahip olmuş; bu dönemde açılan sergilerin çoğunu, resim sergileri teşkil etmiştir.

⁸⁸⁸ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.25.

⁸⁸⁹ Serdar Öztürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Sinema, Siyaset, Seyir**, Elips Yay., Ankara, 2005, s.217-226.

⁸⁹⁰ **Anadolu**, 20 Şubat 1943.

Dönemin resim sergileri etkinlikleri içerisinde, bir sanatçının ürünlerinden oluşan kişisel sergiler yerine, grup veya birlikler halinde bir araya gelmiş olan sanatçı gruplarının meydana getirdiği sergilerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Döneme damgasını vuran bu gruplardan biri, “D Grubu”dur⁸⁹¹. Klasik, empresyonist ve modernist olmak üzere farklı sanat eğilimlerini ortaya koymaya çalışan bu grubun resim sergileri⁸⁹², dönemin sanatsal etkinliklerinde önemli yere sahip olmuştur. Üyeleri akademi kadrolarında yer alan bu grup, sanat anlayışlarını topluma benimsetme yönünde bir tavır ortaya koymuşlar; bu tavır, onların, halk kitleleriyle bütünleşmesini güçleştirmiş ve gruba yönelik eleştirileri gündeme getirmiştir.

“D Grubu”nun 1943 yılında Güzel Sanatlar Akademisinde açtığı sergi, İngiliz Kültür Heyeti tarafından çok beğenilmiş; hatta aynı serginin Londra’da da açılması teklif edilmiştir. Bununla birlikte, Londra’da açılacak sergiye, diğer Türk ressamlarının da katılması yönünde parti ve hükümet nezdinde yapılan girişimler, kararsızlığa yol açmış ve söz konusu serginin, yurt dışında açılması işini aksatmıştır⁸⁹³. Burada, savaşın ortaya çıkardığı ulaşım yetersizliklerinin de, sergi malzemesi aktarılma işi açısından güçlük teşkil ettiği söylenilebilir.

Bu dönemde sergi açan gruplardan biri de, “Yeniler Grubu”dur. D Grubu sanatkarlarının, sanat anlayışları itibariyle toplumdan uzak kalmalarına karşın; bu grubun sanatsal faaliyetlerini yönlendiren en önemli etken, toplumun içine girmek ve sorunlarını, beklentilerini bizzat yerinde gözlemlemek olmuştur. Bu nedenle, bizzat halk arasına girerek sanatlarını icra etme yoluna başvurmuşlar; İstanbul liman işçileri arasında meydana getirdikleri eserlerden oluşan sergiyi, 1941 Mayıs’ında “Liman Sergisi” adı altında, Beyoğlu Matbuat Müdürlüğü salonlarında açmışlardır.

Savaş dolayısıyla sıkıyönetimin uygulandığı İstanbul’da açılan bu sergi, sanatın toplumsal yönünün vurgulandığı, ülkemizdeki en sıra dışı ve halka yakın örneklerden birini teşkil etmiştir. Sanat anlayışlarını toplumsal gerçekler üzerine oturtan bu grup, milli sanat anlayışları dolayısıyla takdir toplamıştır. Grubun, savaş

⁸⁹¹ D Grubu, 1933 yılında, Cemal Tollu, Zeki Faik İzer, Abidin Dino, Nurullah Berk, Elif Naci, Zühtü Müridoğlu adlı sanatkarların bir araya gelmesiyle oluşturulmuş; grubun adı, Türkiye’deki dördüncü grup olmalarından ve d harfinin, alfabede dördüncü harf olmasından ileri gelmiştir. Mustafa Üstünipek, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Çağdaş Türk Sanatında Sergiler**, s.58.

⁸⁹² “D Grubu Sergisi Bugün Açılıyor”, Tan, 3 Şubat 1940; Doğan Ruşenay, “Sanat ve Fikir Hayatımız: D Grubunun Sergisi”, Barış Dünyası, Sa:18, 2 Haziran 1944, s.14; Ali Rauf, “Bir Sergi Dolayısıyla”, **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1944.

⁸⁹³ **Büyükdoğu**, , Sa:30, 5 Mayıs 1944, s.8.

yıllarındaki sergi etkinlikleri arasında, 1942’de İstanbul’da açtıkları “kadın” konulu sergi ile 1943’te Eminönü Halkevinde gerçekleşen sergi yer almıştır⁸⁹⁴.

Güzel Sanatlar Birliği tarafından da, Ankara sergievinde resim sergileri açılmıştır⁸⁹⁵. İstanbul’da, 5 Ağustos–27 Ağustos 1944 tarihleri arasında açılan Tutukevleri Sergisi ise, suçlu kişilerin dürüst ve topluma yararlı hale getirilmesi noktasında önemli bir işlev görmüştür⁸⁹⁶.

Bu dönemde sergilere ev sahipliği yapan özel mekânlar, yaygın olmamakla birlikte; 1932 yılında açılan halkevlerinin, sanatçılara sergi açabilecekleri mekân sağlamaları, bu kurumların, toplumun, kültür ve sanata olan duyarlılığının gelişimi açısından da önemli yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bu dönemde, ressamların katılımıyla halkevi salonlarında ve sanat galerilerinde açılan sergiler, renkli görüntülere sahip olmuş; bir gelenek halinde süregelen amatör resim ve fotoğraf sergisi gibi, ülkemizin sanat hayatında gelişmelere yol açacak nitelikte etkinliklerde bulunulmuştur⁸⁹⁷. Halkevi salonlarında, yabancı kültür heyetlerinin tertip ettikleri resim sergilerinin de açıldığı ve bu sergilerin büyük ilgiyle karşılandığı görülmektedir⁸⁹⁸. Bu şekilde yabancı sanatçıların sergilere katılımı, söz konusu olmakla birlikte; sergilerin, ulusal kimlik taşıdıkları görülmektedir. Bu anlayış, sanat eserlerinin niteliğine de yansımıştır.

Dönemin sanat eserlerinde, Türk köylüsünün kahramanlıkları, giyinişi, yüzü, vücut biçimi, yaşayışı, adetleri, eğlentileri, gündelik hayatı ile yansıtılmasına önem verilmiştir. Bunun en önemli göstergesi, 1938–1944 yılları arasında sürdürülen “yurdu gezen ressamlar” etkinliğidir. Bu etkinlik çerçevesinde, her yıl belli sayıda

⁸⁹⁴ Mehmet Üstünipek, **a.g.e.**, s.61-64. Ressam Mümtaz Yener’in iki tablosunun, Eminönü Halkevinde açılan Yeniler Grubu resim sergisine koydurulmaması, dönemin yazarlarınca eleştirilmiş; sanatçının, kendi karakterine, bulunduğu muhite ve zamana göre istediği resmi yapabileceği ve ancak bu şekilde, duygularını ortaya koyabileceği dile getirilerek gençlerin bu konuda serbest bırakılması istenmiştir. Y.A., “Bir Resim Sergisi Münasebetiyle”, **Yeni Ses**, C:4, No:1, 12 Temmuz 1943, s.1.

⁸⁹⁵ Nahid Sırrı, “Resme Dair Dağınık Sözler”, **Ülkü**, Sa:102, Ağustos 1941, , s.559-560; Eşref Üren, “Güzel Sanatlar Birliği Resim Sergisi”, **Ülkü**, Sa:18, 16 Haziran 1942, s.15; **Ülkü**, Sa:43, 1 Temmuz 1943, s.16.

⁸⁹⁶ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Cezanın Gayesi ve Cezaevleri”, **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1944.

⁸⁹⁷ “Ankara Mektupları: Türk Elişleri Sergisi, Amatör Resim ve Fotoğraf Sergisi”, **Barış Dün yası**, Sa:8, 24 Mart 1944, s.13. Her yıl Ankara Halkevinde, Halkevleri Amatör Resim ve Fotoğraf Sergileri açılmıştır. Birçok halkevinin resim ve fotoğraflarıyla katıldığı bu sergilerde, birinciden onuncuya kadar, halkevlerine çeşitli dereceler verilmiştir. 22 Mayıs 1945’te açılan yedinci sergide, resimde, Turgutlu, Ankara, Sivas, Bursa, Sarıkamış, Afyon, Eminönü, Karabük; fotoğrafta, Ankara, Eminönü, Çankırı halkevleri dereceye girmiştir. **T.C. Devlet Yıllığı, 1945**, s.530.

⁸⁹⁸ “İngiliz Resim ve Grafik Sanatları Sergisi”, **Ülkü**, Sa: 37, 1 Nisan 1943, s.24; “İngiliz Resim Sergisi Açıldı”, **Barış Dünyası**, Sa:5, Mart 1944, s.19.

sanatçının CHP tarafından Anadolu'ya gönderilmesi, buralarda yaptıkları çalışmalar sonucunda meydana getirdikleri ülke gerçeklerini yansıtan tabloların halkevleri aracılığıyla sergilenmesi ve parti tarafından satın alınması şeklinde yürütülmüştür.

Sergilerin ilki, 1939 yılında ayrı olarak; diğerleri, Devlet Resim ve Heykel Sergisiyle birlikte düzenlenmiş; en son sergi, altı yılın birikim olarak Ankara Sergievinde açılmıştır⁸⁹⁹. Devletin desteklediği bu sanatsal etkinlik, sanatçı ile halk arasındaki ilişkileri geliştirmek ve sanatçılara maddi destek sağlamak noktasında önemli yere sahip olurken; ressamların milli hayata yönelmesinin, resmi bir politika olarak da benimsendiğini ortaya koymuştur⁹⁰⁰. Sanatçıların ulusal konuları ele almasına yönelik bu politikanın; sanatçıların, yapıtları vasıtasıyla Cumhuriyet kazanımlarının korunmasına hizmet etmeleri noktasında da önem taşıdığını söyleyebiliriz.

Dünyanın ateşler içerisinde bulunduğu ve tehlikenin sınırlarımıza dayandığı bir dönemde, sanat eserleri için seçilecek konular hususunda da hassas davranıldığı görülmektedir. Türk sanatında zengin bir kaynak teşkil eden Anadolu köylüsünün, sanatkârlar tarafından ihmal edilmemesi ve milli ruhun yansıtılması üzerinde önemle durulurken; açılan sergilerin, zaman zaman milli ve ahlâki değerler açısından eleştirildiği de olmuştur. Bu konuda, Türkçü hareketin temsilcilerinden biri olan Yusuf Ziya Ortaç, resim sanatında vatan güzellikleri, milli tarih ve kahramanlıklar yerine; işçiler ve balıkçıların resmedilmesi suretiyle sanat maskesi altında sol propagandalar yapıldığını ileri sürmekte ve bu eserlerin, Basın Birliği, Halkevleri, eğitim kurumlarında sergilenmesine tepki göstermektedir⁹⁰¹. Bu tarz eleştiriler, dönemin fikir hayatına egemen olan sağ-sol zihniyetlerin, sanat yaşamına da yansıdığını açıkça ortaya koymaktadır.

Dönemin resim sergilerinde, ahlak kaidelerine uygun olup olmaması hususuna önem verilmiş; milli ve ahlaki değerlerden uzak kalan sergilerin kapatılması dâhi istenmiştir. Bu şekilde eleştiriye maruz kalan sergilerden biri,

⁸⁹⁹ Altı yıllık çalışmanın sonucu olan son sergi için bkz. "CHP Yurt Gezisi Resim Sergisi", **Ülkü**, Sa:72, 16 Eylül 1944, s.24.

⁹⁰⁰ Mehmet Üstünipek, **a.g.e.**, s.48-49; Nurullah Berk, "Türk Sanatında Halk ve Köylü", **Yeni Mecmua**, Sa:60, 21 Haziran 1940, s.6-7.

⁹⁰¹ Yusuf Ziya Ortaç, "Türkiye'de Resim", **Çınaraltı**, Sa:37, 6 Haziran 1942, s.3. Bu dönemde, heykel sanatını temsil eden heykelli abidelerin de, yabancılara sipariş edilmemesi; milli sanatkârlara yaptırılması; dekoratif plastik eserler ile, yeni eserlerin iç ve dışına yapılacak resim ve heykellere

Ankara Halkevinde açılan karikatürist ressam Salih Erimez'in "Tarihten Çizgiler" adlı karikatür sergisi olmuştur. Bu sergide yer alan karikatürlerde, Türk aile hayatının bütün hususiyetleri, geçmişi ve adetlerinin alaycı bir üslupla hicvedilmiş olması itibariyle, serginin milli, ahlaki nitelik taşımadığı ileri sürülmüş ve kapatılması, Ankara Halkevinden talep edilmiştir⁹⁰².

Bu dönemde fikir ve sanat hayatına müdahale, resim sergilerinin kapatılması şeklinde de kendini göstermiştir. 1939 yılında, İzmit'te açılan bir resim sergisindeki çıplak tablolar, "müstehcen" sayılarak toplattırılmış; sorumlular hakkında, savcılık tarafından soruşturma başlatılmıştır⁹⁰³. Bu durum, "nü" konusundaki sergilere bazı kısıtlamalar getirildiğini ortaya koymaktadır.

Yine, savaş yıllarında halk arasına karışarak resim yapan Yeniler Grubunun 1943 yılında gerçekleştirdiği sergide yer alan bir resmin, resimde bulunan rakı şişesi nedeniyle milli değerleri rencide edici bulunarak kaldırıldığı görülmüştür⁹⁰⁴. Şüphesiz ki bu girişimler, sanat hayatı açısından bir olumsuzluk teşkil etmese de; bu noktada, dönemin savaş yılları olması itibariyle ahlak buhranının büyük boyutlara ulaşmasının, milli ve ahlaki değerlerin sanat sahasında da korunmasına ve bu suretle, sanat yoluyla gençlerin terbiye edilmesine önem kazandırdığı söylenilebilir.

Sanat ürünlerinin topluma sunulduğu mekânlar arasında, toplumsal yaşamın canlı olduğu eğitim kurumları da, önemli yere sahip olmuştur. Sanat eğitimi yapan Güzel Sanatlar Akademisinde heykel, resim, mimari, tezyini sanat şubesi öğrencilerinin, sanat eğitimleri sonucunda meydana getirdikleri eserlerinden oluşan sergiler yanında; bazı profesörlerin kişisel sergilerinin de açıldığı görülmektedir⁹⁰⁵.

Sergi etkinlikleri içerisinde, resimler önemli yere sahip olmakla birlikte; heykeller, mimari projeler, seramik, geleneksel giyim-kuşam ve ev eşyalarından oluşan Türk el sanatları gibi farklı nitelikte sanat üretimleri de, sergiler aracılığıyla sunulmaya çalışılmıştır. Akşam Kız Sanat Okulu öğrencileri, ders yılı sonunda, yıl

önem verilmesi gereği de ortaya konulmaktadır. Nejat Sirel, "Türklerde Heykeltıraşlık", **Çınaraltı**, Sa:67, 2 İkincikanun 1943, s.6-7.

⁹⁰² "Ankara'da Bir Resim Sergisi", **Ülkü**, Sa:18, 6 Birincikanun 1941, s.8.

⁹⁰³ Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.62.

⁹⁰⁴ Mehmet Üstünipek, **a.g.e.**, s.64. Türk edip, şair ve ressamları arasında yapılacak müsabakalarda, içki ve eğlence hayatı yanında; "kadın" konusunun işlenmesi ve bu konuda, ressam Abidin Dino'nun teklifi de, dönem yazınında eleştiri konusu olmuştur. **İnkılâpçı Gençlik**, Sa:56-1, 19 Haziran 1941, s.6-7.

⁹⁰⁵ "Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Sergisi", **Yeni Mecmua**, Sa:61, 28 Haziran 1940, s.8; "Güzel Sanatlar Akademisinde", **Çınaraltı**, Sa:47, 15 Ağustos 1942, s.8.

içinde hazırladıkları elbiseleri giyerek davetliler huzurunda sergilemişlerdir⁹⁰⁶. Bu sergilerde, modayı Türk zevkine uydurmak ve Türk modası ruhunu yansıtmak esas tutulmuş⁹⁰⁷; halka sanat zevki tattırılmaya çalışılmıştır.

Devletin bizzat desteğiyle de, sergilerin açıldığı görülmektedir. Yurt gezileri uygulaması yanında; MEB tarafından Devlet Resim ve Heykel Sergileri açılmıştır. İlk, 1939'da gerçekleştirilen bu etkinlik⁹⁰⁸, her yıl gerçekleştirilmek suretiyle, savaş yıllarında büyük bir boşluğu doldurmuştur. 1939–1943, 1945 yıllarındaki sergiler, Ankara Sergievinde; 1944 yılındaki sergi, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesinde açılmıştır. Sanatsal faaliyetleri desteklemek amacıyla, sergiye katılan eserler arasında jürinin belirlediği ilk üç esere, para ödülü verilmesi uygulamasına, 1946 yılına kadar devam edilmiş; 1946 yılından itibaren, beğenilen eserlerin MEB tarafından satın alınması yoluna gidilmiştir. Savaş yıllarında yer sıkıntısı konusunda yaşanan problemlere rağmen; böyle bir etkinlik düzenlenmesi ve bu sergilere, Cumhurbaşkanı, Başbakan, MEB gibi devlet büyüklerinin katılması, devletin bu dönemde sanatsal faaliyetlere verdiği desteğin göstergesi olmuştur⁹⁰⁹.

Dönemin sanatsal faaliyetleri, bu şekilde gösterime sunulurken; ağırlaşan savaş koşulları, sanat eserlerinin topluma sunulmasını da etkilemiştir. Bu çerçevede, sanat eserlerini toplayan sergi binaları konusundaki eksiklikler, malzeme sıkıntısı zaman zaman gündeme getirilmiştir. Sergi gösterim yerleri konusunda mevcut bu eksiklikler ortada iken; İstanbul gibi büyük şehirlerde, gazino, klüp, stadyum gibi tesislerin meydana getirilmesi, eleştiri konularından biri olmuştur⁹¹⁰.

Savaş yıllarında ağırlaşan koşullar, ressamları malzeme bulmak konusunda da sıkıntıya düşürmüştü; buldukları boya ve malzemeler çok pahalı olduğundan, birçoğunu kendileri yapmaya çalışmışlardır⁹¹¹. Bu dönemde kişisel sergiler⁹¹² yerine; grup ve karma sergilerinin ağırlık kazanması da, imkânların kısıtlı olmasının bir sonucu olarak görülebilir. Savaş sonrasında kişisel sergilerde görülen artış, sergilerin nitelik itibarıyla dönemin koşullarından etkilendiğini ortaya koymaktadır. Sergilerin

⁹⁰⁶ “Akşam Kız Sanat Mektebinin Sergisi”, **Akşam**, 16 Haziran 1940.

⁹⁰⁷ R. Gökalp, “İzmir Cumhuriyet Kız Enstitüsünde Bir Saat”, **Ana**, Sa:3, 15 Mart 1938, s.22.

⁹⁰⁸ “Başvekilimiz Birinc Devlet Resim ve Heykel Sergisini Açtı”, **Ulus**, 1 Sontesrin 1939.

⁹⁰⁹ Mehmet Üstünipek, **a.g.e.**, s.49-50.

⁹¹⁰ Cemal Tollu, “Galeri”, **Büyükdoğu**, Sa:27, 14 Nisan 1944, s.5.

⁹¹¹ Mehmet Üstünipek, **a.g.e.**, s.45.

⁹¹² Kişisel sergilerden biri, Naci Kalmukoğlu'nun Mart 1941'de açmış olduğu sergidir. Nahit Sırrı, “Bir Resim Sergisinden Dönüşte”, **Ülkü**, , Sa:94, Mart 1941s.81.

niteliklerinde görülen bu etkinin diğere bir boyutu da, Türk ressamların yurtdışı ve yabancı ressamların da ülkemizde açtıkları sergilerinin, bu dönemde sınırlı kalmış olmasıdır.

Bütün bu yetersizliklere rağmen, düzenlenen sanatsal etkinlikler; devlet büyüklerinin, etkileri sosyoekonomik yaşamda büyük ölçüde hissedilen savaş ortamında bile, sanata verdikleri önemin ve kültür politikalarındaki canlılığın göstergesi olmuştur. Sanatsal faaliyetlerde devlet desteği yanında; dönemin sanatçıları da, kısıtlı imkânlarla özverili şekilde çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Sergi faaliyetleri açısından, dönem içerisinde tanıklık edilen önemli bir etkinlik de, her yıl Ağustos ve Eylül aylarında açılmasına devam edilen İzmir Fuarındaki etkinlikler olmuştur. 1939 yılında, CHP'nin ilk yurt gezisine katılan 10 sanatçının eseri, İzmir Fuarında sergilenmiştir.

Dönemin savaş yılları olması, sergilerin de, dış ülkelerin kamuoyuna yönelik faaliyetlerinde propaganda aracı olarak kullanılmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Savaşın şiddetlendiği 1943 yılında, Ankara ve İstanbul'da Alman Yapı Sergisi açılmış⁹¹³; bu sergi, İzmir Fuarında büyük ilgi ile karşılanmıştır. Böylece, Türk kamuoyunda Almanya lehine hava yaratılmak istenmiştir.

Ülkemizdeki fuar ve sergi etkinliklerinde, bu şekilde yabancılar yer alırken; Türkiye de, yurt dışındaki etkinliklere katılmıştır. Bunlardan biri, 1939 yılında New York'ta açılan dünya ölçüsündeki büyük fuar ve sergi olmuştur. Türkiye, ilk kez tüm Avrupalılar, Güney Amerikalılar, Japonya, Hindistan ve diğere Asya uluslarının katıldığı böyle bir sergide yer almış⁹¹⁴; bu suretle, ülkemizi yurtdışında tanıtmak ve piyasaları genişleterek yeni döviz kaynakları yaratmak imkânı elde edilmiştir.

4-Konserler

Bu dönemde sanatçıların, saz arkadaşlarıyla birlikte yaz akşamları verdikleri konserler, halkın eğlence vasıtaları arasında yer almıştır. Her ne kadar, dönemin savaş yılları olması dolayısıyla, barlarda, gazinolarda çok yaygın bir eğlence hayatı görülmemekle birlikte; kendi besteleri de dâhil olmak üzere klasik Türk müziği

⁹¹³ **Ulus**, 20.2.1943.

⁹¹⁴ Mediha Esenel, **a.g.e.**, s.67.

tarzında şarkılar söyleyen Münir Nurettin Selçuk⁹¹⁵, Müzeyyen Senar, Safiye Ayla gibi sanatçılar, dönemin sanat hayatına damgasını vurmuşlardır.

Dönemin konser etkinlikleri içerisinde, Cumhurbaşkanlığı Flarmoni Orkestrası ve Devlet Konservatuarının verdiği klasik batı müziği ağırlıklı konserler önemli yere sahip olmuş; ülkede sanat zevkinin yükselmesine hizmet etmiştir⁹¹⁶. Devlet Başkanı İsmet İnönü'nün de, Cebeci'deki Konservatuar konserlerine düzenli olarak katılması, O'nun klasik Batı müziğine verdiği önemin göstergesi olmuştur⁹¹⁷.

Devlet Konservatuarının Ankara'da bulunması ve İstanbul'da Şehir Tiyatrosunun opera için uygun şartlardan yoksunluğu, klasik Batı musikisi ve opera temsillerinin bir süre Ankara ile sınırlı kalmasına yol açmış; buna karşılık, klasik müzikte Ankara'nın gerisinde kalan İstanbul, Münir Nurettin, Müzeyyen Saner, Hamiyet Yüceses, Safiye Ayla gibi Türk musikisinin ileri gelen sesleri, Şehir Tiyatrosunun değerli sanatkârları, Yahya Kemal'den Orhan Veli'ye tanınmış şair ve yazarları ile klasik müzik dışındaki alanlarda öne çıkmıştır⁹¹⁸.

Bu dönemde ülkemizde, musiki kültürünün geliştirilmesine de çalışılmış; yapılan radyo yayınlarında, klasik musiki çalışmalarından örnekler verilmiştir. Halkevi salonlarında düzenlenen konserler, bazı kuruluşların düzenledikleri balo etkinlikleri de, özellikle büyük şehirlerde halkın gündelik yaşamının bir parçasını teşkil etmiştir.

5-Mimarlık

Kamu maliyesinin askeri harcamalar nedeniyle çok sıkıntılı olduğu savaş yıllarında, mimari adına önemli projelere imza atıldığı görülmektedir. Bunların başında, Mustafa Kemal Atatürk için yapılması kararlaştırılan Anıtkabir projesi gelmektedir⁹¹⁹. Savaş yıllarında Anıtkabir inşaatı üzerine yapılan tartışmaların,

⁹¹⁵ Aydın Aybay, seyircilerin, Münir Nurettin'in sesini plaklardan duyduklarını, kendisini "Kahveci Güzeli" filminden tanıdıklarını belirtirken; canlı müziğin kaliteli icracısı olarak zevkle dinlendiğini kaydetmektedir. Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.28.

⁹¹⁶ **CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1942, s.38.

⁹¹⁷ Faruk Loğoğlu, **a.g.e.**, İnönü Vakfı Yay., s. 27, Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.21.

⁹¹⁸ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.228.

⁹¹⁹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Falih Rıfkı Atay'a atıfla, Atatürk'ün Çankaya'da gömülme istediğine işaret ederken; bunun, CHP Genel Sekreteri Kemal Gedeleş tarafından, İsmet Paşayı türbedar olmaktan kurtarmak ve bugünkü Anıtkabir'in bulunduğu semtteki arsalarını değerlendirmek

yapının, tüm Türk büyükleri için toplu bir anıt mezar olarak yapılması veya yalnızca Atatürk'e özgü olması noktasında düğümlendiği görülmektedir.

Anıtkabir inşaatı konusu, Hilmi Uran başkanlığında toplanan Grup Genel Kurulunda görüşülmüştür. Başbakan dahil olmak üzere bir kısım milletvekilleri, Türk topraklarında daha çok Atatürk gibi adamlar yetişeceği, Atatürk'ün yalnızlığı sevmediği gibi gerekçelerle söz konusu yapıtın, tüm Türk büyükleri için toplu bir anıt mezar olarak yapılmasını ileri sürerken⁹²⁰; bir kısmı, Atatürk'ün eşsiz bir kahraman olması itibariyle, yalnızca ona özgü olması gerektiğini belirtmiş ve sonuçta, bu ikinci grup, çoğunluğu sağlamıştır⁹²¹.

Atatürk için Anıtkabir inşaatına ilişkin olarak, bir resim projesi yarışması düzenlenmiş; Başbakanlıkta kurulan uluslar arası jüri tarafından, yarışmaya katılan yerli ve yabancı profesörler içerisinde bir Türk projesi seçilmiştir. Anıtkabir projesinin bu şekilde tespiti üzerine, 22.11.1944'te Meclis'te görüşmeler yapılmış ve 1945–1949 yılları için, 10 milyon liraya kadar geçici taahhütlere girişmek üzere Bayındırlık Bakanlığına ve bu miktar bonoyu çıkarmak üzere de Maliye Bakanlığına yetki veren 4677 sayılı Anıtkabir inşaatına ait kanun tasarısı kabul edilmiştir⁹²². Kanun tasarısına ilişkin Meclis tartışmalarında, inşaatın milli ve orijinal olması, yapım parası, mimarlık tarzı, esas projeye bağlı kalınması gibi hususlar üzerinde görüşler ileri sürülmüştür.

Bu dönemde, Çanakkale'de dikilecek olan asker anıtı için de, Türk mimarları arasında proje müsabakası düzenlenmiş; bu müsabakada birinciliği, özgün bir proje olan ve milli mahiyet taşıyan Feridun Kıp'ın projesi kazanmıştır⁹²³.

İstanbul'da Barbaros Hayrettin Paşa Anıtının yapılması ve açılışı da, bu dönemde gerçekleşmiş; heykelin açılış törenine, İsmet İnönü de katılmıştır. Heykelin yapıldığı meydan, karartma uygulaması sona erdikten sonra sokak lambaları ile aydınlatıldığı için, halkın gezinti, buluşma yeri olarak da önem kazanmıştır⁹²⁴.

için uygun görülmediği söylemlerinin mevcut olduğunu kaydetmektedir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s.142.

⁹²⁰ Asım Us, Anıtkabir'in bütün Türk büyüklerini içeren bir anıt şeklinde olmasını, Türk Milleti karşısında Türk birliğinin timsali olarak görmektedir. Asım Us, **a.g.e.**, s.411.

⁹²¹ Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.60.

⁹²² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:VII, İctima:2, C:14, TBMM Matbaası, Ankara, 1945, s.38-42.

⁹²³ "Ankara'nın Sanat Hayatı: Çanakkale Anıtı", **Barış Dünyası**, Sa:14, 5 Mayıs 1944, s. 15.

⁹²⁴ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.18.

Dönemin sanat anlayışına damgasını vuran, ulusal değerlere bağlılık ve halk kültürünü yansıtırma anlayışı, mimariye yansımıştır. Ankara'daki Hacı Bayram Meydanında, eski Roma İmparatoru Ogüst'ün yaptırdığı tapınağın meydana çıkarılması dolayısıyla, meydanın adının Ogüst Meydanı olarak değiştirilmesinin, ulusal anlayış açısından parti grubunda tartışmalara yol açması; sanat davasının, ulusal bir sorun olarak ele alındığını ortaya koymaktadır⁹²⁵

E-Savaş Yıllarında Türkiye'de Yayıncılık Faaliyetleri ve Kültürel Hayattaki Yeri

Tek parti döneminde kitlelere ulaşma ve onları etkileme noktasında, gazeteler, dergiler, radyo, sinema önemli yere sahip olmuş; bu araçlar, toplumsal yapıyı büyük ölçüde etkilemişlerdir. Toplum yapısı üzerindeki etkileri; siyasal, sanatsal, kültürel, eğitim, eğlence alanlarında çok yönlü yayın yaparak kitleleri terbiye etme ve eğlendirme işlevlerinden ileri gelmiştir. Dönem içerisinde sinema etkinliklerine daha önce yer verildiğinden; bu bölümde, radyo, gazete ve dergi yayıncılığı ile yayın politikaları üzerinde durulacaktır. Bu yayınlar, halkın savaş seyri konusunda aydınlatılması ve savaşa, psikolojik olarak hazır hale getirilmesi noktasında, önemli işlevler üstlenmiştir.

1-Yayın politikaları

Savaş koşulları dolayısıyla devletin izlediği iç ve dış politika, yayın hayatını da önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde basının, iç ve dış politika hakkında belirli sınırlar içinde yayın yapmasına izin verilmiş; ne zaman, neyin, nasıl, hangi sayfada, ne büyüklükte yazılacağı, havadan gelebilecek saldırı ihtimaline karşı hava durumunun yazılmaması gibi hususlarda denetim getirilmiş⁹²⁶ ve panik havası yaratmamak için, savaşa ilgili haberlerin tek sütun halinde verilmesi istenmiştir⁹²⁷.

Bu dönemde sansür uygulaması olmamakla birlikte; savaş boyunca çıkarılan basın yasaları ve tüzükleri, basında yayınlanan yazıların hükümetin sıkı denetimine tabi kılınmasına yol açmıştır⁹²⁸. Yapılan yayınlarda, Milli Şef, hükümet ve parti

⁹²⁵ Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.265-266.

⁹²⁶ Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Bilgi Yay., Ankara, 1998, s.21-22.

⁹²⁷ Cemil Koçak, "II. Dünya Savaşı ve Türk Basını", **Tarih ve Toplum**, VI/35, Kasım 1986, s..29-30.

⁹²⁸ Savaş yıllarında Türk basınına yönelik yasal uygulamalar için bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Başvekaleti Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Basın ve Yayınla ilgili Kanun, Kararname, Nizamname, Talimatname ve Tamimler**, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1944.

aleyhtarlığı yapılmaması, hükümet politikası doğrultusunda hareket edilmesi, temel esaslar olarak belirlenmiştir⁹²⁹. Belirlenen esaslar doğrultusunda yayın yapmayan gazeteler ise, sıkıyönetim tarafından kapatılmıştır. Basın üzerindeki bu denetime rağmen; Yunus Nadi, Ahmet Emin Yalman, Zekeriya Sertel gibi yazarların zaman zaman dış politikayı eleştiren yazılar yazmaları, tek parti iktidarı altında demokrasi savunuculuğu yapmaları, basına eleştirici yorumlar yapmak konusunda sınırlı bir özgürlük tanındığının göstergesi olmuştur⁹³⁰.

Dönem yayıncılığında, esas itibariyle, denge politikasına bağlı kalınmış; yazılan yazılarda, objektif ve ılımlı davranılması önemle gözetilmiştir. Öyle ki, İngilizler ve Fransızlarla ittifak hazırlıkları yapıldığı dönemde, Almanya'nın kısırtılmasından kaçınılmış; bu konuda gazetelere gönderilen tebliğde; gazetelerin, Hitler'in 50. doğum yıldönümü münasebetiyle, dış politikaya temas etmeksizin Hitler'in Almanya için büyük bir şahsiyet olduğundan söz etmeleri bildirilmiştir..

Gazetelerde yayımlanan dış politika ile ilgili haberlerin, zaman zaman savaş gelişmelerinden de etkilenildiği görülmektedir. İtalya'nın Yunanistan'a saldırması ve savaşın Türk sınırına dayanma tehlikesi üzerine, Türk kamuoyunda Yunan sempatisi artmış; gazetelere gönderilen tebliğde, yapılan yayınlarda, Yunan direnişinin desteklenmesi ve İtalyan aleyhtarlığı yapılmasına izin verilmiştir⁹³¹.

Savaş yılları yayıncılık hayatında, asayiş ve güvenliğin korunması ve milli duyguların incitilmemesi için basın yolu ile işlenecek suçların cezalandırılması, Türk Hükümetinin üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Savaş koşullarının ekonomik hayatta sıkıntıları göstermeye başladığı ve 1939 yılı sonunda Erzincan'da yaşanan depremin yaralarının sarılmaya çalışıldığı 1940 yılı başlarında, can ve mal kaybı bakımından büyük zararlara yol açan bu deprem felaketi kullanılarak, Türkiye'nin dışarıdan para dilendiği ve bununla silah temin ederek bahar mevsiminde savaşa katılacağı, şeker, benzin ve petrolde görülen pahalılığın hükümetin kötü politikasından kaynaklandığı şeklinde yapılan eleştirilerin çeşitli

⁹²⁹ Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.21-22.

⁹³⁰ Edward Weishband, **2. Dünya Savaşı ve Türkiye**, Çev: M. A. Kayabağ-Örgen Uğurlu, Örgün Yay., İstanbul, 2002,,s 59. Ahmet Emin Yalman da, basının tam anlamıyla hür sayılmadığını ve sansür olmamakla birlikte, askeri idare tarafından gazetelere talimat verilerek buna uymayan gazetelerin kapatıldığını belirtirken; bütün bunlara rağmen, ülkemizin, nazik ve tehlikeli bir savaş dönemi için dünyanın en rahat tartışma çevrelerinden biri sayılabileceğini kaydetmektedir. Ahmet Emin Yalman, **a.g.e.**, s.276.

⁹³¹ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.238-239.

kanallar vasıtasıyla basına sızması⁹³²; hükümeti, özgürlükleri sınırlandırmak suretiyle iç huzursuzlukları gidermek yoluna itmiş ve 24.4.1940'ta yapılan Meclis görüşmeleri sonrasında, 1881 sayılı Basın Kanununun bazı maddeleri değiştirilmiştir. Bu değişiklikler ile de, milli duyguları incitici veya tarihi gerçekleri saptırıcı nitelikte yazı yazarların cezalandırılması hükme bağlanmıştır⁹³³.

Dönem basınında, dış politika ile ilgili haberlere sınırlamalar getirilirken; savaş koşulları dolayısıyla ülkemizde alınan önlemler ve sosyoekonomik hayata ilişkin konulara da geniş yer verildiği görülmektedir. Savaşla ilgili iç politikaya ilişkin bu haberlerde, özellikle şehirlerin korunmasına yönelik olarak alınan karartma uygulaması, pasif korunma, gaz maskesi kullanımı gibi önlemlerin ve getirilen kısıtlamaların, toplumda infial yaratacak şekilde değil; bunlara uyulmasını sağlamak noktasında, duyarlılığı arttıracak şekilde halka duyurulmasına önem verilmiş ve bunlara uygun hareket edilmesi, milli bir sorumluluk olarak yansıtılmaya çalışılmıştır⁹³⁴.

Bu dönemde, ülkemize yönelik herhangi bir tehlike karşısında savaşmaya daima hazır bulunduğu ve milletçe birlik içerisinde savunma savaşı verileceği hususları da, sıklıkla işlenmiştir. Bu tarz yayınların, savaşa karşı halk üzerinde psikolojik tesir yaratmak bakımından önemli işleve sahip olduğu söylenilebilir.

Savaş yıllarında halkın moral gücünü ayakta tutmak ve halkı, savaş tehlikesine karşı her an hazır bulundurmak noktasında da, Cumhurbaşkanı İnönü'nün "Milli Şef" imajının, dönemin gazete ve dergilerinde sıkça kullanıldığı görülmektedir⁹³⁵. Bu yayınlarda, Baba Şef İnönü'nün, bir aile babasından öte; tüm milletin babası olduğu ve devlet reisi sıfatıyla tüm milleti kucakladığı yansıtılmaya

⁹³² **Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı –Radyo Konferansları-**, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s.74, 95. Altan Öymen, çekilen sıkıntılıların İsmet Paşadan kaynaklandığı ileri sürülerek deprem felaketinin İsmet Paşa muhalifleri tarafından, İsmet Paşa aleyhine kullanılmak istendiğini ve bu çevrelerde, "geldi İsmet, kesildi kismet tekerlemesinin fısıltı halinde dolaştığını belirtmektedir. Altan Öymen, **a.g.e.**, s.184.

⁹³³ Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.80-84.

⁹³⁴ Karartma kararının alınması Ulus gazetesinde şöyle duyurulmaktadır: "Karartma kararı alındı...Eski bir sözü örnek alarak milli parolayı şöyle tespit edebiliriz: Asla harp olmayacakmış gibi vazifelerimizi yapmakta devam etmek, yarın sabah harp içinde bulunacakmış gibi hazır ve ihtiyatlı olmak..." **Ulus**, 21 Kasım 1940.

⁹³⁵ Dönemin tanıklarından Metin Toker, bu durumu şu sözleriyle ortaya koymaktadır. "Gelen emirlerde Milli Şef ile hatta Mili Şefin ailesiyle ilgili haberlerin büyük verilmesi bildiriliyordu. Bu, mutlak hakim İsmet İnönü'nün kudretini dosta düşmana gösterecekti. Bundan dolayıdır ki, bütün savaş yılları sırasında Cumhurbaşkanını bir konserde, bir temsilde, at yarışlarında gösteren fotoğraflar devlet zoru ile gazetelerde çarşaf çarşaf yayınlandı". Metin Toker, **a.g.e.**, s.22.

çalışılmıştır. Özellikle 29 Aralık 1939'da meydana gelen Erzincan merkezli depremden sonra İnönü'nün ailesiyle birlikte deprem bölgesine gelmesi, basında geniş yankı bulmuş ve depremedelerin yaralarının sarılması hususundaki duyarlılığı ortaya konulmuştur⁹³⁶.

Ülkemizin, Milli Şef ve idareciler sayesinde barış, refah, sükûn içerisinde yaşadığı; İnönü'nün siyaset, enerji ve kabiliyetleri ile Türk milletinin istiklal ve hürriyetinin garantisi olduğu; milletçe ayakta kalmak ve kuvvetli bir millet olarak savaştan çıkmak için birlik içinde olmak gerektiği sıklıkla dile getirilmiş⁹³⁷ ve bu birlikteliğin, Milli Şef etrafında sağlanması da önemle vurgulanmıştır⁹³⁸.

Ateş çemberinin tüm dünyayı sarmak üzere olduğu, bütün dünya milletlerinin geleceklerinin ne olacağını bilinmediği bir ortamda, siyaset, enerji ve kabiliyetleri ile milletin kaderini belirleyecek kahraman bir şefe sahip olmak inancının; her şeyden önce, sağladığı moral güç bakımından, savaşın sosyal yaşam üzerindeki psikolojik etkilerinin hafifletilmesinde büyük önem taşıdığı kaçınılmaz bir gerçektir. Böylece, savaş dolayısıyla başvurulana olağanüstü tedbirlerin de, halk katında kabul görmesi ve ülkesi menfaatine gördüğü devlet politikalarına, göstereceği fedakârlıklar ile hizmet etmesi sağlanmış olacaktır.

Basın, kültürel Batılılaşma misyonunu, bu dönemde de devam ettirmiştir. Gazete ve dergi sütunlarında dış ve iç politika haberleri yanında; moda sayfaları, yemek tarifleri, sağlığa uygun ve sportif yaşam öğütleri, ahlak ve görgü kuralları, bilimsel çocuk bakımı, sanat faaliyetleri, Avrupa'da görülen her türlü yenilik ve yeni hayat tarzlarına ilişkin yazılara da yer verilmesi, basının, halkı Batılı tarzı yaşama hazırlama işlevini sürdürdüğünü göstermektedir⁹³⁹.

⁹³⁶ **Ulus**, 3 Ocak 1940.

⁹³⁷ **Yeni Mecmua**, 25 Birinciteşrin 1940; **Yeni Mecmua**, Sa: 93; 7 Şubat 1941, **Yeni Mecmua**, Sa:101, 4 Nisan 1941.; H.E.Erkilet, "1942 Yılına Girerken", **Çınaraltı**, Sa:22, 3 İkincikanun 1942; Nebil Buharalı, "Milli Teşkilat", **Çınaraltı**, Sa:52, 19 Eylül 1942, s.10-11; **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1942. Dönemin siyasilerinden Hilmi Uran'a göre, Türkiye Cumhuriyetinin önde gelen davası, milli birlik ve beraberlik olmakla birlikte; Cemiyetler Kanununda ırk, din, sınıf esaslarına dayalı dernekler kurulmasının yasaklanmış olması, taşkın milliyet hislerine fırsat verilmediğinin göstergesidir. Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959., s.419.

⁹³⁸ Milli Şefin İzmir halkına 17 Mart 1942 tarihli hitabesi için bkz. H.E.Erkilet, "Harpten dipdiri ve kuvvetli bir millet olarak çıkacağız", **Çınaraltı**, Sa:34, 28 Mart 1942, s.4; H.E.Erkilet, "Devlet ve Türkçülük", **Çınaraltı**, Sa:47; 15 Ağustos 1942, "İnönü'nün etrafında tek bir kaleyiz", **Vatan**, 23 Mart 1941.

⁹³⁹ İlbeyi Özer, "Cumhuriyet Döneminde Devrimler, Toplumsal Yaşama Etkileri ve Gündelik Hayat", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yay., Ankara, 2006, s.179, 181-182.

Savaş yıllarında ortaya çıkan kâğıt, mürekkep gibi basının en temel ihtiyaçlarında görülen sıkıntı, gazete ve dergi yayıncılığını olumsuz etkilemiş; kâğıt tüketimi sınırlandırılarak gazetelerin sayfa sayısı ve kalitesi düşürülmüştür. Savaşın başladığı 3 Eylül'e kadar 12-16 sayfa çıkan 5 kuruluşluk gazeteler, gazete sahiplerinin aldığı kararla, 8 sayfa olarak çıkmaya başlamış; yalnız Akşam gibi büyük boy gazetelere, haftada 3 gün 12 sayfa çıkma hakkı tanınmıştır. Savaşın ilerlemesine bağlı olarak, sayfa sınırlaması da genişlemiş ve gazete sayfaları, 4 sayfaya kadar düşmüştür⁹⁴⁰. Gazetelerin sürümü dikkate alınmaksızın her gazeteye aynı miktar kâğıt verilmesi ise, çok tirajlı gazetelerin kâğıt sıkıntısı çekmesine yol açarken; diğer taraftan, sürümsüz gazete sahiplerini zengin etmiştir⁹⁴¹. Gazete kâğıdı fiyatlarındaki artış, gazete abone ücretlerinin arttırılmasına yol açmış ve bu durum, okuyucunun tepkisini çekerek gazete tirajlarının düşmesine neden olmuştur⁹⁴².

Bu dönemde basın aracılığıyla, Türkiye üzerinde İngiltere, Fransa ve Almanya'nın müttefik ve mihver propagandası yapılırken; yabancı haber ajanslarının bültenleri de, İstanbul ve Ankara'da dağıtılmıştır. Turkische Post, İstanbul ve Beyoğlu gazeteleri, yabancı dilde yayın yapan gazeteler arasında yer almıştır. Turkische Post, Alman yardımları ile yayınlanırken; Fransızca ve İngilizce olarak yayınlanan diğer gazeteler de, mihver yanlısı yayınlar yapmışlardır. Fransızca yayınlanan La Turquie ise, Sovyet yanlısı gazetelerden biri olarak faaliyet göstermiş; 1945 yılı Tan Olayları sırasında bu gazetenin yayınevi de tahrip edilmiştir⁹⁴³.

Türkiye'nin tarafsızlığını koruduğu 1940 yılında, yabancı ajans haberlerinde yer alan Türk-Rus ilişkilerinin bozulduğu ve iki ülkenin çarpışmak üzere olduğu şeklindeki söylentiler⁹⁴⁴, Türk kamuoyunda kuşku yaratmış ve Refik Saydam

⁹⁴⁰ Ahmet Çermeli, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Basını ve Hükûmet-Basın İlişkileri", **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.495.

⁹⁴¹ Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.108.

⁹⁴² 1943-1945 yılları arasında İstanbul ve Ankara'da yayınlanan on bir büyük gazete, tirajlarına göre - en yüksekten en düşüğe doğru- şu şekilde sıralanmıştır. Cumhuriyet, Ulus, Tan, Yeni Sabah, Akşam, Son Posta, Vatan, Tasvir-i Efkâr, Son Telgraf, İkdâm, Vakîf. Edward Weishband, **a.g.e.**, s.60.

⁹⁴³ Sabiha Sertel, **Roman Gibi-Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın**, Belge Yay., İstanbul, 1987, s.261.

⁹⁴⁴ MKK kabulünden sonra, Türkiye'nin savaşa katılacağı söylemleri güçlenmiş; böylece hükümetin, milleti gizlice savaşa sürüklediği ileri sürülmüştür. **Burhan Belge'nin Sesiyle II. Dünya Savaşı**, s.87-88.

Hükümetini, milletvekillerinin verdiği direktife uygun politika izlediğine ilişkin olarak güven oylamasına gitmek durumunda bırakmıştır. Başbakan ve Dışişleri Komisyon Temsilcisi, Meclis kürsüsünden yaptıkları konuşmalarda, yabancı kaynaklarda yer alan bu tarz haberlerin gerçeği yansıtmadığını ve hükümet politikasının, bütün devletlerle iyi ilişkileri sürdürmek, vatanın korunması ve milletin selameti için gerekli tedbirleri almak, ülkeyi imkânlar nispetinde savaş dışı bırakmak olduğunu açıkça ortaya koymuşlardır⁹⁴⁵.

Hükümet, bu konuda ülke içerisinde yapılan yayınlar üzerinde de hassas davranmıştır. Başbakan Refik Saydam tarafından, Başvekâlet Müsteşarı Vehbi Demirel'e gönderilen 18.7.1941 tarihli telgrafta, savaşan taraflar ve özellikle Sovyetler aleyhinde karikatür gazetelerinin de içinde yer aldığı bir takım yayınlarda bulunulduğu dile getirilmiş; bu konuda örfi idare kumandanlığı ile temasta bulunularak kumandana etraflı bilgi verilmesi, İstanbul matbuat bürosunun işler hale getirilmesi kendisinden istenmiştir⁹⁴⁶.

Basın, savaşın sona ermesinden sonra çok partili hayata geçiş sürecinde de, demokrasi savunuculuğu yapan yayınlarıyla, önemli rol oynamıştır. Savaşın demokrasi cephesinin zaferi ile sonuçlanması, demokrasi savunuculuğu yapan yayınların toplum üzerindeki etkileme gücünü de arttırmıştır. Vatan gazetesi sahibi Ahmet Emin Yalman, 1945 sonrası yaşanan bu değişimi, “...*Milli Şeflik idaresine karşı memlekette canlı bir isyan hissi, bir demokrasi hasreti yoktu. Gazetede oynamaya çalıştığımız tenkit rolü, 1945'ten sonra geniş başarılar sağlandığı ve yepyeni bir ortamla karşılaştığı halde, 1940'ta çıkan tenkitlerimize kulak kabartanlar azdı. Okurların arasında bizi candan destekleyen dostlar eksik değildi, fakat sayıları bir gazeteyi yaşatacak kadar çok değildi...*” sözleriyle ortaya koymaktadır⁹⁴⁷.

2.Gazeteler ve Dergiler

Bu dönemde kitle vasıtalarının başında, gazeteler ve dergiler ile radyo yayınları gelmektedir.

⁹⁴⁵ Mahmut Goloğlu, a.g.e., s.93-95. Z.C. 12.7.1940.

⁹⁴⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.1.0.0., Yer No:30.179.1.

⁹⁴⁷ Ahmet Emin Yalman, a.g.e., s.272.

Bu dönemin basını, Alman, Müttefik ve Sovyet yanlısı olarak üçe bölünmüş durumdadır⁹⁴⁸. Yunus Nadi'nin Cumhuriyet⁹⁴⁹ (özellikle Peyami Safa, H. Emir Erkilet gibi yazarlar), Velid Ebuuzziya'nın Tasvir-i Efkar gazeteleri⁹⁵⁰, mihver yanlısı; hükümetin görüşlerini temsil eden, müttefik yanlısı olmakla birlikte mihver aleyhtarlığından kaçınan CHP'nin resmi organı ve Falih Rıfki'nin yönettiği Ulus⁹⁵¹, İngiliz yanlısı ve Sovyet karşıtı olan Hüseyin Cahit Yalçın'ın Yeni Sabah ve Tanin⁹⁵², mihver karşıtı ve demokrasi savunuculuğu yapan Ahmet Emin Yalman'ın Vatan⁹⁵³ gazeteleri, müttefiklerle işbirliğine taraftar; Sertellerin Tan gazetesi de, Sovyet yanlısı ve Alman aleyhtarı yayınlarıyla⁹⁵⁴, bu dönemin gazetecilik hayatına damgasını vurmuştur. Gazetelerin bu bölünmüşlüğü; basın hayatına, Mihverden Sovyet taraftarlığına kadar geniş bir yelpaze çerçevesinde, çoğulcu fikirlerin egemen olduğunu göstermektedir⁹⁵⁵. Bu bir bakıma, Türkiye'nin savaş yıllarında izlediği denge politikasının yayın hayatına yansımaları olarak da görülebilir.

Bu yayın faaliyeti içerisinde Alman yanlısı olanlar, Boğazlar üzerinde Rus tehdidi ve Sovyetler Birliğindeki Türk halkların kurtarılması görüşünün savunuculuğunu yaparken; Sovyet yanlısı olanlar da, Almanya'nın Avrupa'da hızla

⁹⁴⁸ Nadir Nadi, zıt ideolojilere bağlı yazarların, sık sık aynı gazete kadrosunda yer aldıklarını, bu nedenle Türk basınında sağ-sol-orta akımları temsil eden belirli gruplaşmalar bulunmadığını, yalnız Tan gazetesinin sistemli bir sol politika izlediğini kaydetmektedir. Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.22, 37.

⁹⁴⁹ Alman yanlısı siyasi yazıları ve Nadir Nadi'nin, bütün Avrupa'nın kabul etmesi gereken Alman gerçeğini ortaya koyması dolayısıyla, Cumhuriyet gazetesi yayın hayatına, 12 Ağustos 1940-9 Kasım 1940 tarihleri arasında hükümet tarafından yasak getirilmiş ve gazete, üç ay süreyle kapatılmıştır. Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.101; Asım Us, **a.g.e.**, s.458.

⁹⁵⁰ Tasvir-i Efkar gazetesinde, özellikle Ebuuzziyazade Velid ve eski ordu komutanlarından Ali İhsan Paşanın İngilizler aleyhinde ve Almanların askerî üstünlüğüne ilişkin olarak yaptıkları yayınlarla, İngilizlerle anlaşma yapan hükümetin siyaseti eleştirilmiş ve yoğun bir Alman propagandası yapılmıştır. Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.128. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Nazi başarılarını öven yazılarıyla tanınan Ali İhsan Sabis, savaş sonlarında Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan etmesi üzerine, devlet büyüklerine yazdığı imzasız ve suçlayıcı mektuplar nedeniyle 1944 yılında tutuklanmış ve 1950 yılında cezası af edilerek, daha sonraki seçimlerde DP milletvekili seçilmiştir.

⁹⁵¹ Altan Öymen, bu dönemde Ulus gazetesi tarafından "Akşam Haberleri" gazetesi yayımlandığını ve bu gazetenin, çocuklar tarafından günün gelişmelerine uygun cümleler kullanılarak akşamları satıldığını belirtmektedir. Altan Öymen, **a.g.e.**, s.136.

⁹⁵² Hüseyin Cahit, savaş başlarında Yeni Sabah'ta yazılar yazmış; 1943 yılında, Tanin'i çıkarmaya başlamıştır. Savaş başlangıcından beri, Almanya ve İtalya aleyhindeki yayınları ile dikkat çekmiş; bu yayınları dolayısıyla, kendisinin, Fransızların veya İngilizlerin adamı olduğu dahi ileri sürülmüştür. Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.100.

⁹⁵³ Ahmet Emin Yalman, **a.g.e.**, s.271. Yalman'ın, sahibi olduğu Vatan gazetesinde 21 Ekim 1941-4 Aralık 1941 tarihleri arasında "Berraklığa Doğru" adı altında yayınlanan yazı dizisi, tek parti iktidarına karşı demokrasi savunuculuğu yapmaktadır. 290-294.

⁹⁵⁴ Alman aleyhtarı yayınları dolayısıyla, Alman firmaların tarafından Tan gazetesine verilen ilânlar kesilmiş; gazetenin, bir Alman firması tarafından satın alınması dâhi gündeme gelmiştir. Cemil Koçak, **a.g.e.**, s.428.

⁹⁵⁵ Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul, 2006, s.120-121.

ilerleyerek Türkiye için tehdit oluşturmaları noktalarında taraftarlık göstermişler ve bu noktalarda, birbirlerini suçlamışlardır⁹⁵⁶.

Bu dönemde Türkiye, ülke içerisindeki bu düşünsel bölünmüşlük yanında; savaşan ülkelerin, savaş koşullarında izlenen Türk dış politikasına paralel olarak gelişen karşılıklı propaganda faaliyetlerine sahne olmuştur. Türk-İngiliz-Fransız üçlü ittifak anlaşmasının imzalanmasından sonradır ki; Alman gazetelerinde ülkemize yönelik olumsuz yayınlar artmış ve bu yayınlarda, Türklerin Avrupa'dan çıkartılması gerektiği, o topraklara egemen olmayı hak etmediği, ortada büyük bir Türk sorunu olduğu gibi eleştiriler yapılmıştır⁹⁵⁷.

Yine, Türkiye'deki hayat pahalılığı, işsizlik, sefalet de; özellikle hükümetin dış politikasından memnuniyetsizlik duyan Almanya'nın aleyhte propagandalarına konu olmuştur. Alman radyo yayınları ve gazetelerinde, Türkiye'nin ekonomik bakımdan kötü durumda olduğu, hayat pahalılığı ve işsizliğin arttığı, sefaletin başladığı söylemleri gündeme gelmiştir. Almanya'nın, silahla yapamadığı baskıyı diplomatik muhasara ve propaganda yoluyla yapmaya çalıştığını belirten Burhan Belge, bu söylemlerin, Almanya ile yapılacak yeni ticaret görüşmeleri lehine, halk ve tüccarın baskı grubu oluşturmalarını sağlamak amacıyla yönelik faaliyetler olarak görmüştür⁹⁵⁸.

Almanya'nın bu tür propaganda faaliyetleri karşısında, demokrasi cephesi de faaliyete geçmiştir. Bu süreçte Amerikalılar, İstanbul Beyoğlu'nda haberler bürosu açarak, Türk basını ve radyosuna yazı, haber, resim yetiştirmeye çalışırken ve fotoğraflarla sergiler açarken⁹⁵⁹; İngiliz Elçiliği de, bir propaganda bürosu kurmuş ve bu büro çatısı altında dergi çıkarmaya başlamıştır⁹⁶⁰.

Bütün bu faaliyetler, Türk kamuoyu ve hükümetini kazanmaya yönelik olmuştur. Bu dönemde gazetecilerin, İngiltere, Amerika, Fransa gibi savaşan ülkelere çağırılması ve buralardaki savunma sistemlerinin, kendilerine gezdirilmesi suretiyle de; bu ülkelerin, kendi savaş çalışmaları ve kuvvetleri bizzat yerinde gösterilmeye ve bu gücün Türk kamuoyunda paylaşılması sağlanmaya çalışılmıştır. Yapılan bu

⁹⁵⁶ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.268.

⁹⁵⁷ Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.26.

⁹⁵⁸ **Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı -Radyo Konferansları-**, s.39-41.

⁹⁵⁹ Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Çev: Arif Gelen, Onur Yay., Ankara, t.y. s.235.

⁹⁶⁰ Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977, s.200.

seyahat izlenimleri, dönemin gazetecilerinin yazdıkları anı kitaplarından izlenebilmektedir.

Savaş dönemi Türkiye'sinin fikir hayatı, Alman yanlısı olup Nazi fikirlerini benimseyen sağ kutup ve Sovyet yanlısı olup demokrasi savunuculuğu yapan sol kutup olmak üzere ikiye bölünmüş durumdadır. Bu bölünme, gazete yazarları, aydınlar, üniversite çevrelerinde rahatlıkla izlenir hale gelmiştir. Dönemin sol kutbunda yer alan ve aynı zamanda Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesinde hocalık yapan Mediha Berkes, 1940'larda içinde buldukları kamplaşmayı ve kendilerine nasıl bakıldığını, *"1940'lı yıllar, öküz altında buzağı aradıkları yıllardı. Özeleştirisi yoktu. Köylümüz fakirdir, ilkel bir yaşam sürer gibi sözler, büyük suçtu. Adımız solcuya çıkmıştı, o da komünistlikle eşanlamlıydı, yani düpedüz vatan hainliği demekti"* sözleriyle ortaya koymuştur⁹⁶¹.

Dönemin fikir hayatındaki bölünmüşlük, yalnızca gazetelere değil; dergi yayınlarına da yansımıştır. Savaş döneminde dergi yayıncılığına bakıldığında; bu dönemde dergilerin, gazetelere göre hükümet denetiminden daha kolay sıyrılabildikleri, kapatılması halinde yeniden çıkarılmasının güç olmadığı, bu nedenle de her grubun çok sayıda dergi çıkartabildiği görülmektedir⁹⁶². Dönem içerisinde tüm yasaklamalara rağmen; çeşitli adlarla çok sayıda Turancı ve sol görüşlü dergi çıkarılması, bu durumu ortaya koymaktadır. Savaş döneminde yaşanan siyasi gelişmeler de, her alanda oludğu gibi dergi yayıncılığını da etkilemiştir.

Almanların Rus topraklarında ilerlediği ve Moskova'ya doğru zaferle yol almaya başladığı 1941–1942 yıllarındaki askeri ve siyasi durum; bazı çevrelerde, Turan'ı kurmak için Almanya'nın yanında Sovyetlere karşı savaşa katılmak arzusu uyandırmış⁹⁶³; bu amaçla, ihtilâl komiteleri dâhi teşkil edilmiştir.

1941–1943 yıllarında Turancılık hareketlerinin ülkemizde canlılık kazanmasında, Almanya'nın da etkisi olmuştur. Alman belgeleri, bu hususta Almanya'nın büyük miktarda para kullandığını ortaya koyarken; Kırım ve Kafkasya'daki Türklerin teşkilatlandırılması konusunda da Türklerle görüşmelerde

⁹⁶¹ Mediha Esenel, **a.g.e.** s.10. Sabiha Sertel de, hatıralarında, köylü haklarını savunanların komünist damgası yediklerine işaret etmekte; bu nedenle kendisinin, emperyalizm aleyhine bir yazı dizisi yazmaya başladığını kaydetmektedir. Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s.244.

⁹⁶² Edward Weishband, **a.g.e.**, s.228.

⁹⁶³ Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, İletişim Yay., İstanbul, 1998.s.139.

bulunulmuş⁹⁶⁴ ve Pantürkistler ile ırkçılar arasında yapılan gizli çalışmalarla, I. Dünya Savaşında Alman ordusuyla silah arkadaşlığı yapmış olan generaller elde edilmeye çalışılmıştır⁹⁶⁵. Bütün bunlar, dönemin fikir hayatının, siyasi gelişmelerden etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Turancılık ve ırkçılık perdesi altında yapılan girişimlerin, ülkedeki emniyet ortamının ortadan kaldırılmasına yönelik olduğunu belirten Asım Us, Zeki Velidi'nin başında bulunduğu gizli Turan teşkilatının varlığına işaretler; bunu, “*ülkenin milli emniyeti aleyhine kurulmuş bir suikast teşkilatı*” olarak nitelendirmekte ve Zeki Velidi'nin, Dâhiliye Vekilinin izin vermemesine rağmen, Almanya'da kongre toplantısına katıldığını kaydetmektedir⁹⁶⁶. 1945 yılında Turancıların muhakemesi sürecinde, savcının iddianamesinde de, Zeki Velidi'nin başında bulunduğu ve Türkistan milli birliği için kurulmuş gizli teşkilatın, ülkemizde faaliyette bulunduğuna işaretler; Turancılar, hükümeti devirmeye yönelik teşkilat kurmakla suçlanacaklardır⁹⁶⁷.

1925 yılında yazılan ve 1940'ta yeni harflerle baskısı yapılan Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun Orta Asya'da yaşayan Türklere ve onların Araplar, Çinlilerle mücadelelerine ilişkin “*Kızıl Tuğ*” romanı da, bu dönemde Türkçü-Turancı akımları etkileyen kaynaklardan biri olmuş ve 1940'ların Türkçülük klasikleri arasında yerini almıştır⁹⁶⁸.

Bütün bu faaliyetlere bağlı olarak, 1941–1942 yıllarında, ülkemizde Türkçü dergilerin canlılık kazandığı görülmektedir. Bu dergiler arasında, Bozkurt, Çınaraltı, Gökbörü, Tanrıdağ, Millet, Çığır, Kopuz, Doğu, Çınar, Hamle, Doğuş, Yeni Türk dergileri önemli yere sahip olmuştur. Bu yayınlarda, Türk ırkının “üstün ırk” olarak savunuculuğu yapılırken; insaniyetçiliğin, milliyetçiliğe zıt düşen komünist ideoloji olduğu vurgulanmış, Yahudi vatandaşlara yönelik güvensizlik ortaya konulmuştur.

Bu dönemde ırkçıların, Yahudi düşmanlığını körükleyen yayınları arasında, “İğneli Fıçı” adlı broşür de yer almıştır. Yahudi karşıtlığının açıkça ortaya konulduğu bu broşürde, Yahudilerle hiçbir temasta bulunulmaması ve bunların ekonomik

⁹⁶⁴ Fahir H. Armaoğlu, “İkinci Dünya Harbinde Türkiye”, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C:XIII, No:2, Haziran 1958, s.164. Alman emperyalistleri ve Türk Turancıları arasındaki bağlantıyı sağlayan ilişkiler için bkz. Johannes Glasneck, **a.g.e.**, s.203-213.

⁹⁶⁵ Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s.194.

⁹⁶⁶ Asım Us, **a.g.e.**, s.601-602.

⁹⁶⁷ **Akşam**, 3 Şubat 1945.

⁹⁶⁸ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.439-442.

hayattan uzaklaştırılmaları istenmektedir⁹⁶⁹. Müstehcen yayınları dolayısıyla birçok kez kapatılan Akbaba isimli mizah gazetesinde de, ırkçılık savunuculuğu ve Yahudi aleyhtarları yayınlar yapıldığı görülmektedir.

Türkçü yayınlara ve yazarlarına yönelik eleştirilerin temel noktalarını ise, bu yayınlar tarafından “*fikir ve ideal birliği*” maskesi altında Türkçülük yapıldığı; Alman propagandası ile, Türkiye'nin mihver emrinde harcanmaya çalışıldığı; Alman ve İtalyan ırkçılığının örnek alınarak, ülkenin vatan ve milletseverliğin dar çemberinden çıkarılmak istendiği; öz ve gerçek Anadolu topluluğunun bağımsızlığına kast edildiği gibi hususlar teşkil etmiştir⁹⁷⁰.

1943 Haziran'ında, Feridun (Fâris) Erkman tarafından “*En Büyük Tehlike: Milli Türk Davasına Aykırı Bir Cereyanın İyüzü*” adı altında bir broşür yayınlanmış; bu broşürde, Turancılık cereyanının, ırkçı, savaş taraftarı, totaliter rejim yanlısı bir fikir akımı olduğu ve bu nedenle Halk Partisi Programı ve Halk Partisi şeflerinin nutuklarıyla uygun düşmediği ortaya konulmuştur⁹⁷¹. Türkçülüğe yönelik isnatlar arasında, Türk Milletini Oğuz, Kürt, Laz gibi parçalara ayırmak ve Sovyet Rusya ile tarihi dostluğu bozmaya çalışmak gibi hususların yer aldığı broşürde; ırkçı Türkçülükten yana olanlar arasında Yunus Nadi, Peyami Safa, Yusuf Ziya, Orhan Seyfi, Reha Oğuz Türkkan, Hüsnü Erkilet Paşa, Rıza Nur, Zeki Velidi'nin isimlerine yer verilmiştir⁹⁷².

Döneme damgasını vuran ırkçı ve Turancı görüşler, 1942 yılından itibaren güç kazanırken; kendilerine karşı muhalefeti de beraberinde getirmiş ve faşizme karşı, 1944 yılında, İstanbul Üniversitesi içerisinde *İlerici Gençler Birliği* adı altında örgütlenmeye gidilmiştir. Böylece, 1943 yılında kadar sessiz kalan gençlik hareketleri, savaş yıllarında ortaya çıkan fikir akımları ile güç kazanmaya başlamıştır⁹⁷³.

⁹⁶⁹ Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s.238.

⁹⁷⁰ Nejat Muhsinoğlu, “Çınaraltı Mecmuası ve Şair Orhan Seyfi”, **Büyükdoğu**, Sa:8, 5 İkinciteşrin 1943, s.4, 12.

⁹⁷¹ Cemil Koçak, **a.g.e.**, 211-212.

⁹⁷² “En Büyük Tehlike”, **Yeni Ses**, C:4, No:2, 19 Temmuz 1943, s.1; Sabiha Sertel, bu broşürün Meclis'e getirilmesini ve CHP Genel Sekreteri ile Dışişleri Bakanı tarafından eleştirilmesini; hükümetin, Hitler Almanya'sı düşmanlarına göz yummadığının ve Alman nüfuzu altında bulunduğu bir göstergesi olarak yorumlamaktadır. Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s.242-244.

⁹⁷³ Musa Arırt, **Cumhuriyet Döneminde Gençlik**, Türkiye Yay., İzmir, 1979, s.75.

Bütün bu propagandalar ve gizli yürütülen siyasi faaliyetler karşısında hükümetin tutumu ise, dengeyi korumaya yönelik olmuştur. Bununla birlikte, Alman yenilgisinin ve Sovyet zaferinin kesinleştiği 1944 yıllarından itibaren Turancı tasfiyesine gidilmiş; bu bağlamda, yayın organları kapatılmış ve yazarları tutuklanmıştır. Bu dönemde, Hükümetin Turancılara karşı harekete geçmesini kolaylaştıran olay ise, Nihal Atsız'ın 1944 yılında Başbakan'a hitaben yazdığı iki mektupta, hükümeti Türklük karşıtı hareketlere göz yummakla suçlaması, eğitim kuruluşlarındaki solcuları isimleriyle açıklaması ve bunlardan, Devlet Konservatuvarı hocası Sabahattin Ali ile Ankara Üniversitesi hocası Pertev Naili Boratav'ın Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından himaye edildiklerini, bu yakınlık sayesinde de, vatan hainliği yaptıklarını iddia etmesi olmuştur⁹⁷⁴. Atsız ve Sabahattin Ali davası, ülkemizdeki sağ ve sol cereyanlar arasındaki kamplaşmayı, en belirgin biçimde ortaya çıkarmış ve dönemin siyasi atmosferine uygun şekilde çözülmeye çalışılmıştır.

Bazı çevreler, 1944 sonrasında Turancı hareketin tasfiyesini -Varlık Vergisinin kaldırılması ile birlikte-, Türk Hükümetinin dünya olaylarına ayak uydurma çabalarının göstergesi olarak ele almakta; bu suretle, Türkiye ile Batılı müttefikler ve Sovyetler arasındaki ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığını ileri sürmektedirler⁹⁷⁵. Bu tasfiyeden sonra ise, ırkçılık-turancılık hareketi nitelik değiştirmiş; *“Türk olmak için, dört göbekten Türk kanı taşımak”*, *“Almanlarla birleşip Rusya'da sefere çıkmak”* gibi söylemler azalırken, kendilerini Türkçü olarak tanımlayanlar, milliyetçi olduklarını söylemeye başlamışlardır⁹⁷⁶. Böylece bir

⁹⁷⁴ Mustafa Müftüoğlu, **Çankaya'da Kabus**, Yağmur Yay., İstanbul, 1977, s.10-56; Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960**, Ankara 1967, s.607-617; Edward Weishband, **a.g.e.**, s.224-243; Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.184. Orhan Türkdoğan, Nihal Atsız'ın bu tepkisini, merkezi temsil eden resmi sistemin dışında, çevreden gelen ve kültür milliyetçiliğinin ilk protestosu olarak nitelendirmektedir. Orhan Türkdoğan, **Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözüm**, s.368.

⁹⁷⁵ Edward Weishband, **a.g.e.**, s.218-243. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de, 19 Mayıs 1944 günü, Gençlik ve Spor Bayramı dolayısıyla Ankara 19 Mayıs Stadyumunda verdiği nutkunda, Cumhuriyetin temel prensiplerini ortaya koyarken, ülkede politik amaçlı ırkçılık prensibinin karşısında olduklarına işaret etmiş; Turancılık fikrinin, Türk Milletinin birlikteliğini bozmaya ve onu, bütün komşularıyla düşman yapmaya yönelik bir fikir olduğunu ileri sürerek bu konuda gençleri ve eğitimcileri uyarmıştır. **Milli Şef Cumhurbaşkanı İnönü Tarafından 19 Mayıs 1944 Günü Gençlik ve Spor Bayramı Münasebetiyle Ankara 19 Mayıs Stadyumunda Verilen Nutuk**, Ulus Basımevi, Ankara, 1944, s.6-8.

⁹⁷⁶ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.491.

bakıma, ifrat düzeyine varmış bir anlayıştan; sınırları çizilmiş ulusal anlayışa doğru yönelme durumu ortaya çıkmıştır.

Dönemin Türkçü-Turancı yayınlarının karşısında, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi hocaları tarafından çıkarılan Yurt ve Dünya, Adımlar, Görüşler⁹⁷⁷ dergileri yer almıştır.

Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Pertev Naili Boratav, Behice Boran, Sabahattin Ali, Adnan Cemgil, Muzaffer Şerif Başoğlu gibi isimlerin yazılarının yer aldığı bu yayınlarda, demokrasi savunuculuğu ve Sovyet Rusya taraftarlığı yapılırken; tek parti sisteminin ekonomik ve politik tutumu, zaman zaman eleştirilmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşında kazanılan Sovyet başarıları üzerine çalışmalarını hızlandıran aşırı solcu kesimler, Rus dostluğu propagandasını arttırarak faşist gördükleri hükümeti devirmeyi tasarlamışlardır⁹⁷⁸.

Bu süreçte Sovyet Rusya'nın Türkiye'den üs ve toprak taleplerinin gündeme gelmesi ve solcu yayınların da şiddetli şekilde hücumu geçmesi, solcu aleyhtarlığını hat safhaya çıkarmış; bu aleyhtarlık, 4 Aralık 1945'te düzenlenen komünist karşıtı gösteri ile eyleme dönüşmüştür. Bu gösteri sırasında, solcu yayınevleri olan Tan Matbaası, Yeni Dünya Gazetesi, Fransızca La Turquie gazetesi ile sol yayınlar satan ABC ve Berrak kitapçıları tahrip edilmiş; bu hareketler karşısında zor durumda kalan Serteller grubu, Sovyetler Birliğine sığınmak zorunda kalmışlardır⁹⁷⁹. Bu hareket, sol düşüncelere karşı yürütülen komünizmle mücadele hareketinin de başlangıç noktasını teşkil etmiştir.

Türkiye'de Sovyet karşıtlığı, bundan sonraki süreçte hız kazanmış; Sovyet taraftarlığı, komünizmle özdeşleştirilerek her ne surette olursa olsun tasfiye edilmeye çalışılmıştır. 1945 sonrası çok partili süreçte, dernek kurma, toplantı ve gösteri yapma gibi demokratik haklar üzerinde durulurken; komünist hareketlerin bastırılması, siyasi partiler tarafından şiddetle savunulur hale gelmiştir. Sovyetlerin

⁹⁷⁷ Derginin başındaki G harfi, Sovyetler Birliği bayrağındaki oraya benzetilerek, derginin komünistliğinin göstergesi olarak değerlendirilmiş; Bayar ve arkadaşlarının da, dergiyi çıkaran Serteller grubu ile işbirliği içerisinde bulunduğu ileri sürülmüştür. Altan Öymen, **a.g.e.**, s.494.

⁹⁷⁸ Zekeriya Sertel, dönem koşullarında tek çıkar yolu, Meclis'i dağıtmak, serbest seçimlerle yeni bir Meclis seçmek, bu Meclis yoluyla anayasada değişiklikler yaparak demokratik hakları sağlayan yeni bir rejimin temellerini atmak olarak ortaya koymaktadır. Zekeriya Sertel, **a.g.e.**, 217.

⁹⁷⁹ **A.g.e.**, s.229-234; Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s.304-322; Asım Us, **a.g.e.**, s.661. Bu olayların İnönü ve hükümetin bilgisi dahilinde gerçekleştiği görüşünde olan Sabiha Sertel, bu olaylara hükümet tarafından verilen desteğin, Celal Bayar Grubunun sol görüşlü kesimlerle işbirliği yapmasını önlemek ve

siyasi talepleri ve Türkiye'nin savaş sonrası iki kutuplu dünyada, tercihini Batıdan yana kullanması şeklinde kendini gösteren siyasi gelişmelerin, bu süreçte belirleyici olduğu görülmektedir. urancı hareketin tasfiyesinden sonra, solcu hareket de bastırılmak suretiyle, bir bakıma denge kurulmaya çalışılmıştır.

Türkiye'nin Sovyet karşıtı bu tutumu, Amerika ile ilişkileri etkilemiş; Amerika'nın, savaş sonrasında Truman ve Marshall yardımları ile Türkiye'ye destek vermesini sağlamıştır. Nisan 1946'te, ABD'nin en büyük savaş gemisi olan Missouri zırhlısının, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün cenazesini getirmek üzere Türkiye'ye gelmesi ve bunun için İstanbul'da yapılan karşılama, iki ülke arasındaki dostluğun sembolü olurken; aynı zamanda Rusya'ya yönelik uyarı mesajı niteliği taşımıştır⁹⁸⁰.

Bu dönemin fikir hayatına, sağ ve sol görüşlü cereyanlar, bu şekilde damgasını vururken; muhafazakâr eğilim gösteren yayınlar arasında, 1943 yılında yayın hayatına başlayan, Necip Fazıl Kısakürek'in sahibi ve kurucusu bulunduğu *Büyükdoğu* dergisinin yer aldığı görülmektedir.

Ahlak düşkünlüğü üzerinde sıkça durulan ve Atatürk Devrimlerine, özellikle de Medeni Hukuka karşıtlığın ortaya konulduğu bu dergide, İslami ruhun zayıflaması, din değerlerinin yitirilmesi, batı taklitçiliği yapılarak örf ve adetlere uygun olmayan hukuki düzenlemeler yapılması, bu düşkünlüğün nedenleri arasında gösterilmiş; Cumhuriyet ile birlikte eski değerler kaldırılırken, taklitçiliğe dayalı yeni değerler getirilmesiyle mektep ve terbiye sahalarından sokaklara, büyük şehirlerden kasaba ve köylere kadar ahlak düşkünlüğünün yaygınlık kazandığı ileri sürülmüştür⁹⁸¹.

Dönemin dergileri arasında aile, kadın, ev, çocuk, gençlik, fikir, kültür-sanat, iş hayatı gibi farklı nitelikte yayınlar da yer almıştır. Bu dergiler arasında, özellikle 1001 Roman, Çocuk Dünyası gibi çocuklara yönelik dergiler, yapılan yayınların menfi tesirler yarattığı noktasında, zaman zaman eleştiri konusu yapılmıştır.

Amerika'ya karşı, komünizmle mücadele edildiğini göstermek kaygısından ileri geldiğini belirtmektedir. Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s.314.

⁹⁸⁰ İstanbul'da yapılacak karşılama için yapılan hazırlıklar arasında, Beyoğlu, Amerikan bayrakları ile süslenmiş, genelevlerin bulunduğu Abanoz Sokağı sağlık kontrollerinden geçirilmiş ve baştanbaşa badana edilmiştir. Böylece gelen misafir askerlere konukseverlik gösterilmek istenirken; her türlü ihtiyaçları da karşılanmaya çalışılmıştır. Teoman Özalp, **a.g.e.**, s.169.

⁹⁸¹ Bu yazılardan biri için bkz. Necip Fazıl Kısakürek, "Ahlak Sukûtumuzun Tarihçesi", **Büyükdoğu**, 31 Birincikanun 1943, s.5, 16.

Yapılan eleştirilerde, çocuk dergilerinde yer alan hikaye ve romanlarda, hırsızlık, cinayet gibi olaylara yer verilmesi, haydut, gangster, katil, hırsız gibi karakterin kişiliğinde cinayet, ölüm, kavga gibi olayların işlenmesi ve bunların doğal olarak yansıtılması; çocukların ahlâkını, inançlarını sarsıcı, Türk toplumunun geleneklerine aykırı ve çocukların terbiyesi açısından zararlı görülmüştür⁹⁸². Bu noktada, ÇEK yayınlarının çocuklara okutulabilecek nitelikte olduğu ileri sürülmekte; ÇEK'nun yaptığı gibi, ucuz, çok ve seri halinde çocuk kitapları yayınlanması talep edilmektedir⁹⁸³.

Dönemin yayıncılık faaliyetleri arasında, gazete ve dergiler yanında⁹⁸⁴; ansiklopedi ve sözlük yayıncılığı da yer almıştır. İslam Ansiklopedisinin 14 fasikülü, Güzel Sanatlar Ansiklopedisi, Hukuk Sözlüğü, Memanto Larousse'un fizik ve coğrafya kısımlarına ait fasikülleri bu dönemde yayınlanmış⁹⁸⁵; İnönü Ansiklopedisi⁹⁸⁶ hazırlık çalışmaları başlatılmıştır. Böylece, ansiklopedi ve sözlük türü kitap basımı bu dönemde önem kazanmıştır.

Yine bu dönemde, Maarif Vekilliğinin desteğiyle Doğu İslam klasiklerinden olarak Mevlana'nın Mesnevisi tercüme ettirilerek bastırılmış⁹⁸⁷; Keşfüzzünun'un birinci ve ikinci ciltleri çıkarılmıştır. Türk Dil Kurumu tarafından da, Türk dili alanında önemli eserlerin yazdırılması, tercümesi ve bastırılması çalışmaları yürütülmüş; Türkçe Sözlük, Büyük Türk Kamusu gibi eserlerin basımına çalışılırken, Divan-ı Lügât it Türk, bu dönemde tercüme ettirilerek dört cilt halinde yayınlanmıştır⁹⁸⁸.

⁹⁸² Selâh Çoruh, "Bizdeki Çocuk Dergileri", *Çığır*, Sa:134, II. Kanun 1943, s.206-207.

⁹⁸³ Selâh Çoruh, "Çocuklar İçin Yayınlanan Kitaplar", *Çığır*, Sa:135, Şubat 1944, s.232-233; R.G. Arkın, "Çocuk Terbiyesinde İctimai Muhitin Rolü", *Ana*, Sa:15, 1 Nisan 1939, s.15.

⁹⁸⁴ Türkiye'de 1943 yılında, 131 gazete ile 172 haftalık, on beş günlük, aylık dergi yayınlandığı görülmektedir. Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yay., Ankara, 1943, s.361.

⁹⁸⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 31.10.0.0., Yer No: 90.559.5.

⁹⁸⁶ 1950 sonrasında siyaset, eğitim ve kültür hayatına da yansımış; bu süreçte, tarih kitaplarında İnönü Savaşları bölümüne yer verilmezken, "İnönü Ansiklopedisi" adı altında yayınlanmakta olan ansiklopedinin adı da, değiştirilmiş ve İnönü adı kaldırılmıştır. Semih Kalkanoglu, *a.g.e.*, s.146-147.

⁹⁸⁷ Mustafa Özodaşık, *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950*, Cizgi Kitabevi, Konya 1999. s.160.

⁹⁸⁸ **CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar**, s.40.

Dönemin yayıncılık faaliyetleri açısından önemli bir başka yayın, 1944–1945 yılında çıkarılan ve Cumhuriyet Türkiye’sini bütün yönleri ile içinde toplayan devlet yillığı olmuştur⁹⁸⁹.

Bu dönemde Türkiye’yi hedef alan yayınlar karşısında, bu tür yayınlara karşı tepki niteliği taşıyan yayınlar yapılmıştır. Dönem içerisinde çocuk dergi yayıncılığı yapan Mehmet Faruk Gürtunca, Türkiye’ye yönelik talepleri ve Türkiye aleyhtarlığı dolayısıyla İtalyanlara karşı gösterilen tepkinin edebi sözcüsü olmuş; İtalyan taleplerine cevap niteliğinde olmak üzere, şiirli ve resimli bir kitap yazmıştır⁹⁹⁰.

II. Dünya Savaşı, Batı’daki edebiyat, sanat ve düşün alanında ortaya konulmuş eserlere ilginin arttığı bir dönemdir. Bu dönemde dönemin aydınları tarafından ilgiyle karşılanan eserler arasında, Cronin’in *The Keys of Kingdom*; Saroyan’ın *Human Comedy*; S. Maugham’ın *Razors Edge*; Stephan Zwing’in *Dünün Dünyası*; Casablanca’da Bogart gibi yapıtlar yer almıştır⁹⁹¹.

Dönem boyunca radyo dinlemenin alternatifi olarak, okul dışı zamanlarını roman kitapları okuyarak geçirdiklerini belirten Öymen, roman tarzında yazılmış bu kitaplar arasında, Jules Verne’nin *Balonla Seyahat*, *80 Günde Devrialem*, *Denizler Altında Yirmi Bin Fersah*, *Arzdan Aya Seyahat* romanlarını; Arsen Lupen, *Charlock Holmes* ve *Cingöz Recai* tiplerini ile macera romanlarını; *Fantoma* gibi korku ve *Monta Cristo*, *Üç Silahşörlere* gibi tarihî romanları saymaktadır⁹⁹².

Yayın hayatında görülen bu çeşitliğe karşılık; savaş koşulları, yayıncılık faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde Türkiye’de basılan kitap sayısında düşme meydana gelirken; basılan kitapların niteliği de değişmiştir. Toplumsal ve siyasal konular, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte önem kazanacak; özellikle dini yayınlarda, belirgin bir canlanma gözlenecektir.

Yayın vasıtalarından yararlanma itibariyle, köy ve şehir yerleşimleri karşılaştırıldığında; köyler aleyhine bir dengesizlik olduğu görülmektedir. Bir taraftan, şehirlerde okunan gazetelerin, köylere ulaştırılmasına çalışılırken; diğer taraftan, köy gençlerine yararlı, anlaşılması kolay, eğlendirici nitelikte yayınlar, tarım kitapları, edebi eserler bakımından yetersizlikler kendini göstermiştir.

⁹⁸⁹ Asım Us, *a.g.e.*, s.662.

⁹⁹⁰ Altan Öymen, *a.g.e.*, s.128-131.

⁹⁹¹ Cahit Kayra, **1938 Kuşağı, Olaylar, İnsanlar, Anılar**, Cem Yay., İstanbul, 1995, s.114.

⁹⁹² Altan Öymen, *a.g.e.*, s.319-321.

Köy sosyolojisi alanında araştırmalar yapan Mediha Berkes, Türk Devriminin geniş kitlelere ve ücra köşelere ulaştırılması bakımından önem taşıyan bu köy gerçeğine işaret ederken; siyasi olaylar hakkında Köroğlu, Karagöz gibi gazetelerden bilgi alındığını, eğlenmek ve hoşça vakit geçirmek için de, ucuz baskılarla çıkarılan Kan Kalesi, Hazreti Ali Cengi, Tahir ile Zühre, Elif ile Mahmut, Arzu ile Kanber gibi eski zaman hikâyelerinin okunduğunu belirtmektedir⁹⁹³.

Hasanoğlan Köyünde yapılan tetkiklerde de, burada okunan eserler arasında, Açık Garip, Kerbela Vakası, Kerem ile Aslı, Köroğlu Sahib-i Buhari gibi halk kitapları; Kuran, Namaz Sureleri, Mızraklı İlmühal, Ahmediye, Mevlüt gibi dini halk kitapları; Köroğlu, Karagöz, şaka, Çankaya, Ulus, Son Posta gibi dergi ve gazeteler tespit edilmiřtir⁹⁹⁴.

Gazete, kitap gibi yayın faaliyetlerinden yararlanma konusunda, şehir ve köy yerleşmeleri arasında görülen farklılıklarda, haberleşme konusundaki yetersizliklerin belirleyici olduğu söylenebilir. Bu dönemde köylerin çoğunun, dağıtımı sağlayacak haberleşme teşkilatından yoksun bulunması, gazete ve dergilerin buralara girmesini büyük ölçüde güçleştirmiştir. Dönemin sonlarına doğru, Hasanoğlan Köyü gibi bazı köylerde, postane açılmış; postane vasıtasıyla, çoğu CHP tarafından gönderilen gazete ve dergiler, köye ulaştırılmıştır. Dönem içerisinde Hasanoğlan Köyü'nde incelemelerde bulunan İbrahim Yasa, Ulus gazetesinin her gün, Yurt gazetesinin de haftada bir defa parti ocağına geldiğini belirtirken; köylülerin şahıslarına gelen hiçbir gazete ve dergi bulunmadığını kaydetmektedir⁹⁹⁵. Gazete ve dergiler, evler yerine; kahveler, köy odaları ve parti ocaklarında okunan materyaller olmuş; bu durum, söz konusu yayınların geniş halk kitleleri ile paylaşılmasını güçleştirmiştir.

Yapılan yayınların, İstanbul gibi büyük şehirlerden doğu bölgelerine gönderilmesi de, ulaşım sorunları dolayısıyla güçlük teşkil etmiştir. Kendisi bu dönemde Doğubeyazıtta askerliğini yapan Eli şaul, bu bölgedeki insanların okunacak şey bulmak konusunda karşılaştığı güç durumu, "...Gazete, kitap getirmek meselesi, aslında bir mesele değil, bir muamma ve bir belâdır. Meselâ abone olduğumuz gazete, eğer yolda kaybolmazsa, dokuz-on gün sonra elimize geçer. Kışın

⁹⁹³ Mediha Berkes, "Köy Gençliği", **Yurt ve Dünya**, Sa:26-27, şubat-Mart 1943, s. 74-75.

⁹⁹⁴ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü'nün İctimaî-İktisadî Yapısı**, Doğuş Matbaası, Ankara, 1955, s.186.

⁹⁹⁵ **A.g.e.**, s.44.

ise, yine kaybolmadan elimize geçebilirse, ancak onbeş-yirmi günlük hayat havadisleri okuyabilirsiniz...”⁹⁹⁶ sözleriyle ortaya koymaktadır.

3.Radyo Yayıncılığı

Ankara Radyosu, dönemin tek sesli medyası olarak yayın yapan kitle iletişim aracı olarak ülkemizde önemli rol oynamıştır. Basının, bir taraftan Matbuat Umum Müdürlüğü ve sıkıyönetimin kontrolü altında olması; diğer taraftan kâğıt sıkıntısı nedeni ile sayfaların ve tirajların düşmesi, Ankara Radyosunun daha hızlı ve devlet politikasını daha kesin yansıtan yayınlarının, yazılı basının önüne geçmesine neden olmuştur⁹⁹⁷. Toplumda okur-yazarlık oranının düşüklüğünün de, radyo yayıncılığının önemini arttırmasında etkili olduğu söylenilebilir.

Dönemin savaş yılları olması da, bu dönemde ülkemizde radyo yayıncılığına ayrı bir önem kazandırmış ve savaş yıllarında Ankara Radyosu, verdiği doğru, hızlı ve dürüst haberlerle, habercilik açısından dünya yayınları arasında saygın bir yer kazanmıştır⁹⁹⁸. Savaş gelişmeleri ve ülkemizin durumu, haber alma gereksinimini arttırırken; radyo, savaşan ve savaşmayan tüm ülkelerde, savaş gereksinimlerine göre yeniden düzenlenerek propaganda aracı olarak yaygınlık kazanmıştır⁹⁹⁹.

Radyo yayın politikası, savaş koşullarından doğrudan etkilenmiş; savaş ve savaşın ortaya çıkardığı ekonomik güçlüklerin etkilerini hafifletmek, tüketimi öz kaynaklara yöneltmek ve halkın moralini sürekli ayakta tutmak amacıyla yayınlar yapılmıştır. Yapılan yayınlar, halkı eğlendirmekten çok bilgilendirmeye yönelik olmuş; belli bir zümre değil, geniş halk kitleleri hedeflenmiştir. Bu hedefe hizmet noktasında da, halkın sıhhi, siyasi, hukuki, iktisadi bilgilerini arttıracak bilgiler verilmiş; kültür ve sanat programlarıyla da, halkın yetiştirilmesi noktasında hizmet

⁹⁹⁶ Eli Şaul, **Balat'tan Batyam'a**, Yay. Haz. Rifat N. Bali-Birsen Talay, İletişim Yay., İstanbul, 1999.

, s.131.

⁹⁹⁷ Orhan Koloğlu, **a.g.e.**, s.120.

⁹⁹⁸ Jülide Gülizar, “Türkiye Radyoları”, **CDTA**, C:10,

⁹⁹⁹ Uygur Kocabaşoğlu, **Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1980, s.187.

görmüştür. Böylece radyo, “*milletin kulağı, hükümetin ağzı*”¹⁰⁰⁰ olarak toplumsal misyon üstlenmiştir.

Ankara Radyosu programları arasında, en yüksek oranı müzik programları teşkil etmekle birlikte; bu dönemde haberler ve siyasi içerikli yayınların, siyasi atmosfere bağlı olarak artış gösterdiği ve çeşitlendiği görülmektedir. Haber bültenleri, sabah, öğle, akşam yayın kuşağı halinde ve 15'er dakikalık sürelerle yayınlanmıştır¹⁰⁰¹. Gazetelerde olduğu gibi radyo haberlerinin de, hükümet politikasına uygun, hükümete güveni sarsmayacak ve halk arasında kargaşa yaratmayacak şekilde yayınlanmasına önem verilmiştir¹⁰⁰².

Siyasi içerikli haber programları arasında, “Radyo Gazetesi” önemli yere sahip olmuştur. Radyo Gazetesinin haber içeriğini, çoğunlukla dış politika haberleri, savaşın askeri, siyasi, ekonomik gelişmeleri oluşturmuş; hükümet politikasına uyum gösterecek şekilde yayınlanan bu haberler, daha sonra gazetelerde yer almıştır¹⁰⁰³. 1940–1945 yılları arasında 30 dakika olan yayın saati, daha sonra 15 dakikaya indirilmiş ve 1960'ta yayından kaldırılmıştır¹⁰⁰⁴.

Dönemin devlet adamları da, devletin iç ve dış politikası hakkında halkı aydınlatmak için radyoyu propaganda aracı olarak kullanmışlar; 23 Nisan, 19 Mayıs, 29 Ekim gibi milli bayramlarda, Tasarruf ve Yerli Malı gibi milli haftalarda¹⁰⁰⁵, normal günlerde¹⁰⁰⁶ radyolardan halka seslenmişlerdir. Meclis çatısı altında yaptıkları konuşmaların da, radyoda yayınlandığı görülmüştür¹⁰⁰⁷.

Radyonun haber nitelikli yayınlarından biri de, “Günün Meseleleri” programıdır. Burhan Belge'nin hazırlayıp sunduğu ve haftada bir kez Çarşamba günleri yayınlanan bu programda, hükümetin iç-dış politikası, savaşan ülkelerin propaganda faaliyetleri hakkında bilgiler verilmiştir¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰⁰ Selim Sarper, “Ankara Radyosu Milletın Emrinde”, **Radyo**, Sa:3, 15 Şubat 1942, s.1.

¹⁰⁰¹ Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s.224.

¹⁰⁰² Altan Öymen, **a.g.e.**, s.309.

¹⁰⁰³ **Vatan**, 13 Kasım 1940; **Vatan**, 24 Şubat 1941.

¹⁰⁰⁴ Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s.226.

¹⁰⁰⁵ **Ulus**, 13 Aralık 1944.

¹⁰⁰⁶ Selim Sarper, “Ankara Radyosu Milletın Emrinde”, **Radyo**, Sa:3, 15 Şubat 1942, s.1.

¹⁰⁰⁷ **Ulus**, 13 Temmuz 1940.

¹⁰⁰⁸ Burhan Belge, II. Dünya Savaşı yıllarında, Basın-Yayın Genel Müdürlüğü Baş Müşavirliğinde bulunmaktadır. Savaş yıllarında, her Çarşamba akşamı savaşın seyri ve izlenen politikalar hakkında radyoda verdiği konferanslar, Radyo Konferansları-Günün Meseleleri adı altında sunulmuş ve daha sonra kitap haline getirilmiştir.

1940–1946 yılları arasındaki sözlü yayımlar içerisinde haberler ve siyasal nitelikli programlar, % 60’lık bir oran teşkil ederken; bunu, sırasıyla eğitici yönü ağır basan yayımlar, kültür ve sanat yayımları, sağlık, kadın ve ev yaşamı programları, eğlence ve spor programları izlemiştir¹⁰⁰⁹. Dönem içerisinde haber yayımlarından sonra, eğitici programlar gelmekte; eğitici-aydınlatıcı nitelikteki bu programların çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Bu programlar, daha çok belli konular üzerinde yapılan konuşmalar biçiminde düzenlenmiştir.

Bu dönemde dönemin aydınlarına da, zaman zaman radyoda konuşma ve halkı aydınlatma fırsatı verildiği görülmektedir. Niyazi ve Mediha Berkeslerin, “Batıl İtikatların Değişmesi”; Şevket Süreyya’nın da, “ Nüfusumuz Ne Kadar Olmalıdır” adlı konuşmaları¹⁰¹⁰, bu bakımdan önem taşımaktadır.

Geçmişte Bugün, Türk Tarihinden Sayfalar, Büyük Fen ve Sanat Adamları, Mühendislerimiz Konuşuyor, Öğretmen Saati, Çocuk Esirgeme Kurumu, Yardım Sevenler Cemiyeti, Türk Hava Kurumu adına yapılan konuşmalar, Bizans Tarihi, Ansiklopedi Saati gibi programlar, dönem radyosunda yayınlanmış eğitici nitelikte programlar arasında yer almıştır¹⁰¹¹.

Radyoda çocuk, kadın, ev hayatına yönelik programlar da hazırlanmıştır. Radyoda çocuk yayımları, Ayşe Abla lâkaplı Neriman Hızır’ın başında bulunduğu Çocuk Klübü tarafından yapılmış; yayımlar arasında konser, şarkı, masal, temsil, konuşma programlarına yer verilmiştir¹⁰¹². Cumartesi akşamları erken saatlerde yapılan bu programda, skeçler, dinleyici mektupları üzerine konuşmalar, şarkılar, çocuklarla söyleşiler yer almıştır¹⁰¹³. Radyo Çocuk Kulübünün yayımları da, radyonun diğer yayımları gibi terbiye amacına yönelik olmuştur.

Bu dönemde kadın ve ev hayatına yönelik programlarda ise, insanları toplumsal yaşamın çeşitli yönleriyle ilgili bilgilendiren sohbetlerde bulunulmuştur. Dr Galip Ataç’ın hazırlayıp Baki Süha’nın sunduğu “Evin Saati” programında, sağlık sorunu başta olmak üzere, yaşamla ilgili sorunlar üzerinde durulmuş ve Galip Ataç, çok değişik konularda dinleyicilerini bilgilendirmeye çalışmıştır. 1941’de cumartesi

¹⁰⁰⁹ Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s.220-221.

¹⁰¹⁰ **Yeni Adam**, Sa:304, 24 Ekim 1940, s.3; **Yeni Adam**, Sa: 343, 24 Temmuz 1941, s.5.

¹⁰¹¹ Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s.227.

¹⁰¹² Neriman Hızır, “Radyo Çocuk Klübü Üç Yaşında”, **Radyo**, Sa:27, 15 Şubat 1944, s.11; Neriman Hızır, “Çocuk Saati”, **Radyo**, Sa:2, 15 Ocak 1942, s.30.

¹⁰¹³ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.311.

günleri hariç her gün saat 08:15'te; 1942 Eylül'ünden itibaren saat 21:00–21:15, 1944 sonrasında da haftada iki üç kez saat 19:45'te yayınlanan bu program, 1947'de Ataç'ın ölümüyle kaldırılmıştır¹⁰¹⁴.

Bu dönemde, dinleyici mektuplarına dayalı yayınlar da yapılmış; dinleyicilerin çeşitli konulardaki sorunlarına bu yayınlarla yanıt verilmiştir. Bu yayınlar arasında, Avukat Zühtü Velibeşe'nin "Dertleşme Saati" adlı programı bulunmaktadır. Dinleyicilerin hukuk ve sağlık sorunlarına ağırlık verildiği¹⁰¹⁵ bu programda sorulan sorular ise, dar gelirliiler üzerinde savaş koşullarının etkisini yansıtır nitelikte olmuştur. Bu sorular arasında, kirayı arttırmadığı için evden çıkmak durumunda kalan bir kiracının ne yapması gerektiği, nüfus kütüğüne ölü olarak yazılması itibariyle ekmek karnesinden mahrum kalan bir kişinin durumu gibi sorular yer almıştır¹⁰¹⁶.

Görüldüğü gibi, radyoda yapılan sözlü yayınlar, dönemin savaş koşullarına uygun ve daha çok eğitici-aydınlatıcı nitelikte olmuş; çeşitli konuları içine almıştır. Bu dönemde radyo yayıncılığında görülen bu dil ve anlatım sorunu, yayınların yöneldiği kitle açısından da sınırlılık yaratmıştır. Özellikle, Kırsal kesimde yaşayanlara yönelik yapılan programların sınırlılığı yanında; yayınlardaki pek çok unsurun, Türk köylüsüne büyük ölçüde yabancı kaldığı söylenebilir. Bu dönemde radyo, daha çok toplumun özellikle kentlerde yaşayan sınırlı bir kesimine hitap etmişse de; bunda, radyo yayınlarının niteliği yanında, teknik yetersizlikler, radyo alıcılarının pahalı oluşu ve daha çok, büyük kentlerde toplanmış olması etkili olmuştur. Bununla birlikte radyonun, savaş gibi olağanüstü bir dönemde, rejime bağlılık duyulması, milli birlikteliğin sağlanması ve kültür devriminin kitlelere yayılması açısından önemli işlev gördüğü yadsınmaz bir gerçektir.

Savaş ortamında, toplumun moral gücünü yüksek tutmaya yönelik radyo yayınları da yapılmıştır. Kahramanlar Saati adlı programda, Türk subay ve erlerinin savaştaki kahramanlıklarına ilişkin anılar aktararak kahramanlık duyguları kamçılanmaya çalışılmış¹⁰¹⁷; her pazartesi yayınlanan Mehmetçik Konuşuyor saatinde de, silah altında bulunanlarla sohbetler yapılmıştır¹⁰¹⁸.

¹⁰¹⁴ Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s.238.

¹⁰¹⁵ **Radyo**, Sa:11, 15 Ekim 1942, s.11, 14.

¹⁰¹⁶ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.316.

¹⁰¹⁷ **Radyo**, Sa:2, 15 Ocak 1942, s.16.

¹⁰¹⁸ **Radyo**, Sa:2, 15 Ocak 1942, s.7.

Yapılan bu sözlü radyo yayınları yanında; müzik yayınları, toplam yayın içerisinde en yüksek orana sahip olmuş ve bu yayınlarla radyo, halkın müzik terbiyesini geliştirmede, milli kültür yaratma aşamasında, önemli bir araç işlevi görmüştür¹⁰¹⁹. Bununla birlikte, müzik yayınlarının genel oran içerisindeki payı düşerken; haber, siyasal ve sosyal içerikli yayınlar dönem boyunca artış göstermiştir.

Klasik Türk müziği ve Türk halk müziğinin geniş kitlelere ulaşması için, Türk bestekârların ve halk ozanlarının eserlerine geniş yer verilmiş; bestekârların eserlerinin, milli nağmeler taşınması üzerinde durulmuştur. Altan Öymen, bu dönemdeki ünlü radyo okuyucuları arasında, Perihan Altındağ, Mefharet Yıldırım, Radife Erten; sazcular arasında Fahri Kopuz, Vecihe Daryol gibi sanatçıların isimlerini zikretmektedir¹⁰²⁰. Milli kültür ve milli müzik yaratmaya yönelik bu tür yayınlar yanında; batı müziğine yönelik yayınlara da yer verilmiştir.

Basın yoluyla propaganda yayınları yapıldığı gibi; radyo kanalıyla da propaganda yapılmış; savaşan ülkeler, basın ve yayını kullanmak suretiyle, Türkiye’de kendilerinden yana hava yaratılmasına çalışmışlardır. Türkiye üzerindeki propaganda faaliyetlerinde, milli bayramlar, Ankara’nın başkent oluşunun yıldönümleri gibi özel günlerde kutlamalarda bulunarak devlet adamlarını övücü konuşmalara yer veren yabancı radyolar¹⁰²¹; özellikle, Türkiye’nin tarafsız olmadığı yolunda olumsuz propagandalarda bulunmuşlardır.

Bu dönemde Alman, İngiliz, Amerika radyo istasyonları, propaganda amaçlı Türkçe yayınlarına başlamışlardır¹⁰²². Alman Radyosu tarafından yapılan yayınlarda, Türk basınının Yunanlılar aleyhine yazılar yazdığı ileri sürülmüşse de; bu durum, Türk basını tarafından yalanlanmıştır¹⁰²³. Moskova Radyosu tarafından da, Anadolu Ajansının Sovyetlere ilişkin haberlerinde birtakım tahrifler yapılmıştır¹⁰²⁴. Bu durum,

¹⁰¹⁹ Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s.212-213.

¹⁰²⁰ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.317.

¹⁰²¹ **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1942; 16 Ekim 1942; **Cumhuriyet**, 3 Kasım 1944. İtalya’nın henüz savaşa girmediği 1939 yılında Roma Radyosundan yapılan bir yayında, ülkemiz Cumhuriyet Bayramı kutlamaları çerçevesinde bir Türk gecesi düzenlenmiş; Türk devrimleri konulu övücü yayınlar yapılmış ve İstiklal Marşımız okunarak yayına son verilmiştir. Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.22.

¹⁰²² Bu dönemde günlük gazetelerde, yabancı radyoların günlük programları yayınlanmıştır. Burhan Belge, radyoda verdiği konferanslardan birinde, Alman radyosunda akşamları iki defa Türkçe yayın yapıldığını ve bu yayınların amacının, Türk Hükümetinin politikasını eleştirmek olduğunu belirtmiştir. **Burhan Belge’nin Sesiyle II. Dünya Savaşı**, s.124.

¹⁰²³ **Vatan**, Kasım 1940.

¹⁰²⁴ **Cumhuriyet**, 11 Ekim 1942.

savaş yıllarında, yabancı ülkelerin Türkiye'ye yönelik girişimlerinde, propaganda yayınlarının önemli yere sahip olduğunu göstermektedir.

Ankara Radyosu tarafından da, Fransızca, İngilizce, Bulgarca, Sırpça, Urduca, Arapça, Farsça dillerinde yabancı radyo yayınları yapılmış; ancak bu yayınların, hiçbir propaganda amacı taşımadığı ve ülke sorunlarının dünya kamuoyuna duyurulması, uluslara arası sorunlar karşısında Türkiye'nin politikasının ortaya konulması amacını taşıdığı belirtilmiştir¹⁰²⁵. 14 Şubat 1944'te, Amerika-Türkiye Dostluk Derneğinin girişimleriyle New York'ta Türkçe Radyo Emisyon Servisi açılmış¹⁰²⁶; İngiltere'ye yönelik yayınlar ise, 1944 yılından itibaren haftada üç güne çıkarılmıştır¹⁰²⁷. Savaşın sonlarına doğru ise, dış radyo yayıncılığında Amerika'nın ağırlığı artmıştır.

1944 yılı ikinci yarısında, Radyo Dergisinde, Rus müziği ve Sovyet bestecilere yer verilmesi; Ekim Devrimi dolayısıyla, radyoda Türk ve Sovyet müziğinden oluşan özel bir program hazırlanması, Turancıların davaları ile Türk-Sovyet dostluğuna ilişkin haberler yapılması, Batılı müttefiklerle ilişkilerinin ve Sovyet Rusya'nın savaş galibi olarak yeni konumunun, Türk Hükümetini etkilediğinin göstergesi olarak görülmüştür. Uygur Kocabaşoğlu, bu durumun, olağandışı bir durum teşkil ettiğini ve "*Türk Hükümetinin, Sovyetler Birliğine hoş görünmeye yönelik siyasal bir manevrası*" olabileceğini belirtmektedir¹⁰²⁸.

Savaş yıllarında mevcut radyo alıcılarının büyük kısmı, il ve ilçe merkezlerinde, çoğunluk itibarıyla de üç büyük şehirde toplanmış; bucak ve köylerdeki alıcılar ise, daha düşük oranda kalmıştır¹⁰²⁹. Oysa köylerde, okul sayısı yetersizliği ve köylünün büyük çoğunluğunun okuma-yazma bilmediği gerçeği göz önüne alındığında; köyleri radyo ile aydınlatmak hususu, bir zaruret olarak ortaya çıkmaktadır.

¹⁰²⁵ "Radyoda yabancı dillerde yaptığımız neşriyat", **Radyo Sa:**4, 15 Mart 1942, s.14.

¹⁰²⁶ **Cumhuriyet**, 14 Şubat 1944.

¹⁰²⁷ Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.** ,s.243-244

¹⁰²⁸ **A.g.e.**, s. 244-245.

¹⁰²⁹ 1939 yılında ülkemizde toplam 56.076 olan radyoların, 46.292'si il merkezlerinde, 7.124'ü kazalarda, 1.584'ü nahiyelerde, 1.076'sı köylerde mevcut iken; 1942 yılında toplan radyo sayısı, 105.219'a yükselmiş ve bunun, 80.031'i il merkezlerinde, 16.062'si kazalarda, 4.323'ü nahiyelerde, 4.803'ü köylerde toplanmıştır. **İstatistik Yıllığı, 1942-1945**, C:15, Yayın No: 255, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946, s.414-419. 1945 yılı istatistiklerine göre de, ülkede mevcut radyo sayısı, 176.282 olup; il merkezleri, bu sayının 108.045, kazalar 45.130, nahiyeler 14.502, köyler 10.585'ini teşkil etmektedir. **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, C:18, Yayın No:328, Ankara, s.406-414.

Mevcut istatistiklere göre, radyo alıcılarının kırsal-kentsel yerleşmeler açısından gösterdiği bu dengesiz dağılım, radyo yayıncılığı alanının sınırlı kaldığının ve kırsal kesimin, geniş ölçüde radyo dinleme olanağına sahip olmadığının göstergesi olmakla birlikte; 1940–1945 döneminde il ve ilçe merkezlerinde radyo alıcı oranları, düşme gösterirken, bu oran, bucak ve köylerde yükselişe geçmiştir. Bucak ve köylerdeki bu yüksek oran, Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerdeki bucaklara ve çoğu Batı bölgelerindeki köylere ait olmakla birlikte; radyonun daha geniş kitlelere ulaşmasına çalışıldığına işaret etmektedir.

Köy yerleşimlerinde yapılan tetkiklerde, hayatlarında hiç radyo görmemiş köylerden bazılarının, köyelerine kulaklı radyo girdiği zaman, bunu “*gâvur icadi*” olarak karşıladıkları; fakat kısa süre içerisinde, köy kahvelerinde veya parti ocaklarında, radyoda yayınlanan halk ezgileri ve radyo gazetesi programlarını büyük bir heves ve merakla dinlemeye başladıkları gözlenmiştir¹⁰³⁰. Halkevlerinin girişimiyle de, köy ve kasaba meydanlarına radyo tesisatı düzenlenmiş; radyo alıcılarının pahalılığı dolayısıyla, hükümet tarafından “halk tipi radyo” projeleri hazırlama çalışmaları yapılmıştır¹⁰³¹.

¹⁰³⁰ İbrahim Yasa, **a.g.e.**, s.46-47.

¹⁰³¹ **Ulus**, 15 Şubat 1939. Savaşla birlikte, radyo alıcı cihazı ilanları da, basında görülmeye başlanmıştır. Uygur Kocabaşoğlu, halk tipi ucuz alıcı önerilerinin, Nazi Almanyası ve onun işgalindeki Bulgaristan, Romanya, Slovakya gibi ülkelerdeki uygulamalardan etkilenmiş olabileceğini belirtmektedir. Uygur Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 205.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Sosyo-Kültürel Yapıyı Etkileyen Faktörler

A-II. Dünya Savaşının Ekonomik Yaşam Üzerindeki Etkileri

1938–1950 Dönemi, Türk tarihinde yoğun siyasal ve ekonomik gelişme ve değişmelerin yaşandığı hareketli bir dönem olmuştur. 1939’da başlayan II. Dünya Savaşı ve savaşın sona ermesinden sonra çok partili siyasal hayata geçilerek Batı dünyası ile gerek siyasi, gerekse ekonomik bütünleşmenin gerçekleşmesi, İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanı olarak devletin başında bulunduğu bu döneme damgasını vuran başlıca gelişmeler olmuş; bu gelişmeler, izlenen sosyoekonomik ve siyasal politikalarda belirleyici rol oynamıştır.

II. Dünya Savaşı yıllarında, savaşın olumsuz etkilerini kaldırmak amacıyla, savaşan ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’de de ekonomi devlet denetimi altına alınmış ve Türk ekonomisini kontrol altına alıp yönlendirmek amacıyla örgütlenmeye önem verilmiştir. I. Dünya Savaşının ortaya çıkardığı iktisadi kaynaklı sorun ve anlaşmazlıkların çözümlenemediği ve 1929’da yaşanan iktisadi krizin olumsuz etkilerinin tüm dünyada hissedildiği bir ortamda ortaya çıkan bu savaş, bütün dünya devletlerini olağanüstü tedbirler almak noktasında büyük sıkıntılarla karşı karşıya bırakmıştır.

Bununla birlikte, savaş başlangıcında hazırlık ve teşkilatlanma tedbirlerinin alınmamış olması¹⁰³², sanayi ve tarımda istenilen gelişmelerin sağlanamamış olması, sanayi planlarının uygulanma güçlükleri, Türk ticaretinin ithalata bağımlı olması dolayısıyla¹⁰³³ ülkemizin askeri ve ekonomik yönden savaşa hazırlıksız olduğu ileri sürülmüştür.

¹⁰³² Şevket Süreyya Aydemir **İkinci Adam**, C:II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.70-71. Yakup Kadri Karaosmanoğlu da, kendisinin İsviçre’deki gözlemlerine dayanarak, bu ülke ile Türkiye’yi savaş ekonomisi uygulamaları açısından karşılaştırırken; İsviçre’de, savaş tehlikesi belirir belirmez sıkı bir savaş ekonomisi teşkilatı kurulduğunu ve kendisinin, bu teşkilat hakkında Türk Hükümetini bilgilendirmesine rağmen dikkate alınmadığını kaydetmektedir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s.155-157.

¹⁰³³ Tefvik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s.297. Hilmi Uran ve Ahmet Emin Yalman’ın döneme ilişkin hatıralarında, savaşa savunma bakımından da hazırlıksız olduğumuz, kıtaların hareket kudretleri, taşıt vasıtaları, benzin, hayvan yemi ihtiyacındaki boşluklar, savunma hattının yetersizlikleri ve sivil halkın tahliyesi hususundaki tereddütlere işaretler ortaya konulmaktadır. Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ayıldız Matbaası, Ankara, 1959, s.359-360; Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C:III, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970., s.287.

Dönem boyunca izlenen iktisat politikaları, savaş koşullarından doğrudan etkilenmiştir. II. Dünya Savaşı sürecinde izlenen bu politikalarda bir istikrarın olmadığı; Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu başkanlığında kurulan hükümetler tarafından farklı politikalar izlendiği görülmektedir. Bununla birlikte, II. Dünya Savaşı yıllarındaki hükümet politikalarının temel hedefi, ordunun ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması, piyasada görülen fiyat artışlarının ve karaborsacılığın önlenmesi olmuştur.

1.Fiyat Artışları ve MKK

Savaş yıllarının ortaya çıkardığı sorunların başında, üretimin düşmesi karşısında talebin yükselmesi sonucu ortaya çıkan fiyat artışları ve hayat pahalılığı yer almıştır. Bu duruma yol açan en önemli neden de, her an savaşa hazır halde bulundurulacak ordu ihtiyacının karşılanması¹⁰³⁴ için bütün kaynakların seferber edilmesi olmuştur. Bu şekilde savaşa hazır bir ordu bulundurulmasının bir boyutunu, ülke savunması teşkil etmekle birlikte; bunun ülke ekonomisi üzerinde yarattığı etkiler, diğer boyutu oluşturmuştur.

Savaş dolayısıyla seferber edilen bir milyonluk ordunun kaynağının, çoğunluğu tarımla uğraşan işgücünün üretim sahasından çekilerek silah altına alınması suretiyle karşılanacak olması ve üretim maddelerinin önemli bir kısmının milli savunma ihtiyaçları için ayrılması; arz-talep dengesini¹⁰³⁵ bozarak, artan talepler karşısında üretimin düşmesine¹⁰³⁶ ve fiyatların yükselmesine yol açmıştır.

¹⁰³⁴ Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen, 1941 yılında yaptığı bir konuşmasında, ülke için mahsul bakımından durumun kötü olduğunu ve bu konuda sıkıntı çekileceğini belirtirken; savunmanın gereksinimlerini, “...Silah altında bir milyon askerimiz var. Bunlara sivil halkın yemediği derecede yüksek gıda veriyoruz. Normal zamanlarda silah altında 100 bin asker bulunuyordu. Bunların gıda tayinleri tespit edilirken, çok geniş tutulmuş. Şimdi bir milyon asker için aynı ölçü kullanılınca sıkıntı oluyor. Mesela, sivillerin yedikleri et miktarı yılda ortalama 30-35 kilo iken; orduda bir er, 60 kilo et yiyor...” sözleriyle ifade etmiştir. Asım Us, **Asım Us’un Hatıra Notları, 1930’dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devrilerine Ait Seçme Fıkralar**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1966, s.491-492.

¹⁰³⁵ Arz-talep dengesi, arz ve talepteki değişimlerle fiyatlardaki değişimler arasında kurulan bağımlılık ilişkisini yansıtmaktadır. Bu dengede ürünlerin fiyatı, arz miktarıyla ters orantılı; talep miktarıyla doğru orantılıdır.

¹⁰³⁶ Bu dönemde ordunun vasıflı elemanlara olan ihtiyacı dolayısıyla, tarımla uğraşan işgücü yanında; teknik bilgiye sahip, pamuk üretimi gibi sanayi sahasındaki işgücü ve küçük işletme sahipleri de, üretim sahasından çekilmiştir. Bu durumu, cephe gerisindeki seferberliğin en büyük sıkıntısı olarak ortaya koyan Kazım Karabekir, bu konunun görüşüldüğü CHP Grup toplantısında; seferberliğin yalnızca cephe ile sınırlı kalmasını eleştirirken, cephe gerisinde, fabrikalar, madenler, çiftlikler gibi resmi veya özel kuruluşların cephe kıtaları gibi seferber edilmesi ve üretim kuvvetlerinin çoğaltılması

Savaş süresince fiyatlarda görülen artışta, halkın bizzat kendisinin de sorumluluğu olmuştur. Savaşın daha ilk yıllarında dar gelirli ailelerin açlık, pahalılık, vesikaya bağlanma endişesiyle ihtiyatlı davranarak ihtiyaçları üzerinde mal satın almaları¹⁰³⁷; geçimlik ihtiyaçları üzerinde servet sahibi olanlar ve gayrimeşru kazanç sahiplerinin de, ellerindeki paraların satın alma gücünü korumak amacıyla her çeşit mala, özellikle de gayrimenkullere yatırım yapma arzusu, ülkemizde fiyat artışlarını etkilemiştir. Türkiye’de fiyatların yükselmesine tesir eden psikolojik sebepleri inceleyen bir yazar, bu psikolojik faktörler karşısında en önemli tedbirin, milli ekonominin psikolojik tesirlere karşı en önemli silahı olan milli şuur olduğuna temas etmektedir¹⁰³⁸.

Savaş yıllarında fiyat artışlarını etkileyen diğer bir faktör de, ithal edilen maddelerin temininde ve nakil vasıtalarının savunmaya tahsisi, yakacak azlığı ve personel yetersizliği gibi nedenler dolayısıyla, ülkemize nakledilmesinde yaşanan güçlükler olmuştur. Ülkenin ithal malına olan ihtiyacı için gerekli stokun önceden yapılmaması dolayısıyla inşaat malzemesi fiyatlarında görülen artışlar ve nakil güçlükleri, özellikle inşaat sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Öyle ki bu dönemde, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerde bina ve mesken inşaatlarında büyük bir düşme gözlenmiştir¹⁰³⁹. Bu düşüş, bir taraftan mesken buhranını, önemli bir sorun haline getirirken; diğer taraftan mesken fiyatlarının artmasına yol açmıştır¹⁰⁴⁰.

gerektiğini vurgulamıştır. **Kazım Karabekir, Ankara’da Savaş Rüzgarları, İkinci Dünya Savaşı**, Haz: Faruk Özerengin, İstanbul 1995, s. 372-378.

¹⁰³⁷ Halkın Türkiye sanki savaşın içindeymiş gibi ihtiyaçları üzerinde talepte bulunmalarında, hükümetin karar ve tedbirlerini halka duyurmak noktasında aydınlar tarafından yapılan yersiz endişe ve telaşın etkili olduğunu belirten Ahi Evren, hükümetin karar ve tedbirlerinin, yanlış anlayış ve anlatışlara fırsat verilmeden açık bir şekilde ortaya konulmasında yayın organlarının sorumluluğuna işaret etmektedir. Ahi Evren, “Yersiz Telaş ve Endişeler”, **Babalık**, 8 Mart 1940. Milletvekilleri ve hükümet üyelerinin de evlerinde stoklama yaptıkları, zaman zaman meclis tartışmalarına yansımıştır. Milletvekillerinden Kazım Nazmi Duru, 30.1.1942 tarihinde T.B.M.M.’nde yaptığı konuşmasında, bu durumu “*evimizde şeker toplamamlıyız arkadaşlar. İçimizde 10, 20 sandık şeker toplayanlar var. Ben hariçte işittim. Vekil arkadaşlarımız da dahil.*” sözleriyle ortaya koymuştur. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C:23, Devre:6, İctima:2, Ankara, 1942, s.175..

¹⁰³⁸ Yusuf Saim Atasagun, “Türkiye’de Fiyatların Yükselmesine Tesir Eden Psikolojik Sebepler”, **Türk Ekonomisi**, Yıl:1, Sa:2, 15 Ağustos 1943, s.60-62.

¹⁰³⁹ Bu dönemde İstanbul ve Ankara’da bina inşaatı istatistikleri için bkz. Ali Özcankaya, **Cumhuriyet Devrinde Mesken Meselesi**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Mayıs 1961, s. 10-11.

¹⁰⁴⁰ Savaş dolayısıyla gayrimenkul fiyatlarında görülen artış, edebi eserlere de konu olmuş; insanların, geçim güçlüğü içerisinde kanuna aykırı hareketleri işlenmiştir. Peyami Safa’nın Matmazel Noraliya’nın Koltuğu adlı romanı, Sait Faik Abasıyanık’ın Bir Ev Sahibi başlıklı hikayesi, bu tür

Bu dönemde arz-talep dengesini bozan ve fiyat artışlarında belirleyici olan diğer sebepler arasında, savaş koşullarında fırsat kollayanlar tarafından mevcut malların toplanması ve piyasaya sürülmeyerek saklanması; bazı eşyanın lüks haline gelmesi sebebiyle, kullanımı ve tüketiminin gösteriş seviyesine yükselmesi; köylü ailelerde ticaret ruhunun gevşemesi ve buna bağlı olarak köy üretiminin aile ihtiyacını karşılama seviyesine düşmesi gibi hususlar da yer almıştır¹⁰⁴¹. Böylece Türk halkı, savaş yıllarında can ve mal kaybından büyük ölçüde korunmuşsa da; savaş koşullarında ortaya çıkan mal azlığı ve fiyat artışları, satın alma gücünün azalmasına yol açarak dar ve sabit gelirli vatandaşları büyük geçim sıkıntısı ile karşı karşıya bırakmıştır¹⁰⁴². İsmet İnönü'nün 1941 yılında Kayseri'ye yaptığı bir gezide, halktan birinin, "açız" diyerek otomobilin üzerine kendisini atması¹⁰⁴³; halkın ekonomik sıkıntısının ne kadar ağırlaşmış olduğunu göstermektedir.

Avrupa'daki savaş dolayısıyla ülke içerisinde birçok malın piyasadan çekilmesi ile birlikte; her türlü yiyecek, toptan eşya, sanayi maddeleri fiyatlarında¹⁰⁴⁴ 1939 Eylül'ünde büyük artışlar olduğu ve savaşı izleyen yıllarda bu artışların hızlandığı ...gözlenmektedir¹⁰⁴⁵.Hatta ..savaş .yıllarının, Cumhuriyet döneminde

eserler arasında yer almıştır. Alev Sınar Çılgın, **Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı**, Dergâh Yay., İstanbul, 2003, s.32.

¹⁰⁴¹ Nusret Köymen, "Köy ve Köycülük: Köylü Hanları", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:4, 1 Şubat 1940, s.5.

¹⁰⁴² Selâhattin Güngör, "Nasıl Geçiniyorlar?", **Büyükdoğu**, Sa:2, 24 Eylül 1943, s.15. Bu yazıda, insanların ne denli büyük geçim sıkıntısı içerisinde olduklarına dair, yazarın gözlemlerine dayanan somut örnekler verilmektedir. Bunlar arasında, sabit ve dar gelirli insanların her gün çocuğuna ne yedireceğini düşünür hale gelmesi; marul memleketinde yetişen bir kişinin marulun tadından uzak kalması; denize atılan bayat balıklardan akşam yemeği yapılarak yağının ertesi gün için saklanması; sebze hallerinde küçük çocukların, ellerinde eski sepetlerle yerden yiyecek artıklarını toplaması; resmi dairelerde çalışanlara elbiselik kumaş dağıtılmasına rağmen, maddi yetersizlikler dolayısıyla bunların terziye verilememesi gibi durumlara yer verilmiştir. Hatta geçim sıkıntısı o kadar büyük boyutlara varmıştır ki; Konya taraflarında "ölmek" ve "geçinmek" tabirleri, birbiriyle eşanlı olarak kullanılır hale gelmiştir.

¹⁰⁴³ Metin Heper, **İsmet İnönü-Yeni Bir Yorum Denemesi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s.108.

¹⁰⁴⁴ Bu dönemde sanayi üretiminde görül düşme, sanayi maddeleri fiyatlarında artışa yol açmıştır. Dönemin savaş yılları olması da, sanayinin gelişimini sekteye uğratmış; sanayi, ordunun giyim ihtiyacını karşılayan dokuma sanayi, stratejik hammadde üretimi, demir-çelik gibi savaşın zorunlu kıldığı birkaç sahada gelişme gösterebilmiştir. İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yay., İstanbul, 1989, s.308.

¹⁰⁴⁵ Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1983, s.183. Halkın en temel gıda maddesi olan ekmeğin fiyatı, dört katlık bir artış göstermiş ve Ankara'da, 1939 yılında 10.09'dan, 1943 yılında 40.90'a; İstanbul'da, 1939 yılında 9.01'den 39.08'e yükselmiştir. **TC Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Fiyat İstatistikleri, 1933-1943**, Ankara 1944, s.4.

ülkemizde ilk kez enflasyonun yaşandığı bir dönem olduğu ileri sürülmüştür¹⁰⁴⁶. Her ne kadar savaşın ilk yıllarında, Başbakanlıktan, ülke içerisinde her tür gıda maddelerinin gıda sıkıntısına imkân vermeyecek, halkın ve ordunun ihtiyacını karşılayacak kadar bol olduğu, fiyat yükselmesi için hiçbir sebep bulunmadığı şeklinde çizilen iyimser tabloya karşın¹⁰⁴⁷; savaş başlangıcından itibaren gıda ve diğer bazı maddelerin fiyatlarında istikrarsızlıklar ve artışlar devam etmiştir¹⁰⁴⁸.

Ticaret Vekaleti Konjonktür Bürosunun toptan eşya fiyatları umumi indeksi 1939'da 101,3'ten 1940'ta 126,6'ya, 1941'de 175,3'e, 1942'de 339,6'ya, 1943'te 680'e; nehati gıda maddeleri toptan fiyatları indeksi 1939'da 102,3'ten 1940'ta 123,3'e, 1941'de 179,8'e, 1942'de 428,3'e, 1943'te 1322'ye; Ankara geçinme indeksi 1939'da 102'den 1940'ta 110,8'e, 1941'de 132,5'e, 1942'de 220,9'a, 1943'te 327,2'ye yükselmiştir¹⁰⁴⁹. Hatta Türkiye'de pahalılık ve enflasyon, Türkiye'nin ithalat yaptığı ve savaşın içerisinde yer alan ülkelerin çoğundan daha yüksek bir oran teşkil etmiştir. 1939–1944 döneminde toptan eşya fiyatlarındaki artış, Türkiye'de % 350 iken; bu oran İngiltere'de % 60, Amerika'da % 40, Almanya'da % 10'luk bir orana sahip olmuştur¹⁰⁵⁰.

Savaş veya seferberlik halinde ortaya çıkan ham ve mamul maddelere duyulan ihtiyaç, yukarıda zikredilen nedenlerle ülkede fiyat artışı ve istikrarsızlıklarını körüklerken; ülke ekonomi ve maliyesinde esaslı tedbirler alınmasını gerekli kılmıştır. İkinci Dünya Savaşının ortaya çıkardığı bu fiyat artışları ve hayat pahalılığı karşısında hükümetin en önemli tedbiri ise, 26 Ocak 1940 tarihli 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu'nun¹⁰⁵¹ (MKK) çıkarılması olmuştur.

¹⁰⁴⁶ Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, İstanbul 1980, s.88.

¹⁰⁴⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030 10, Yer No:34 204 1.

¹⁰⁴⁸ Ülkede faaliyet gösteren 23 ticaret borsasında 1935–1943 yıllarında işlem gören bütün maddelerin (hububat, bakliyat, sınıai bitkiler, diğer bitkiler, meyveler, nehati ve hayvani ürünler) aylık ve yıllık miktarları ve tartılı ortalama fiyatları için bkz. **Fiat İstatistikleri 1935-1943**, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No: 261, Ankara, 1947.

¹⁰⁴⁹ İsmail Hüsrev Tökin, "Türkiye'de Fiyat Politikası", **Türk Ekonomisi**, Yıl:1, Sa:5, 15 İlkteşrin 1943, s.157.

¹⁰⁵⁰ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002, s.182.

¹⁰⁵¹ Kanunun tam metni için bkz. "Milli Korunma Kanununun Tam Metni", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl: 1, Sa:5, 15 Şubat 1940, s.18-20; **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:6, 1 Mart 1940, s.16-17. Kanunun uygulanmasını gerçekleştirmek amacıyla, 1940 bütçesinde 100 milyonluk bir sermaye oluşturulmuş; bunun 55.909.000 lirası Ticaret Bakanlığına, 15.546.000 lirası Tarım Bakanlığına, 7.300.000 lirası İktisat Bakanlığına ayrılmış ve 4 milyonu da diğer bakanlıklar arasında dağıtılmıştır. Ertuğrul Baydar, **II. Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s.50.

İstanbul Üniversitesi İktisat Profesörü Şükrü Baban'a göre, Büyük Millet Meclisinin kabul ettiği bu kanun, özel teşebbüsün sırf kâr amaçlı girişimci hareketleri yerine; toplumun genel menfaatlerini korumak ve bunun için de, merkezi ve tek elden yetkili bir organ teşkil etmek şeklinde iki temel esasa dayanmaktadır¹⁰⁵². Savaş ekonomisi uygulamalarının temelini teşkil eden bu kanun gereğince, devlete ve vatandaşlara iktisadi alanda birçok sorumluluk getirilmiş; böylece, ülke kaynaklarının iktisadi sahada seferber edilmesine çalışılmıştır. MKK'na dayanılarak çıkarılan kararların büyük kısmı da, fiyatların kontrol altına alınması ve aşırı artışların önlenmesine yönelik olmuştur¹⁰⁵³.

Fiyat kontrollerini teşkilatlandırmak konusunda, MKK'nun 31. maddesine dayanılarak 29 numaralı koordinasyon heyeti kararı çıkarılmış; böylece fiyat meselesinin arz kısmına müdahalede bulunularak piyasanın denetlenmesine çalışılmıştır. Fiyat artışlarına karşı alınan önlemler kapsamında, şehirlerde fiyat kontrol komisyonları kurulmuş; piyasadaki malların fiyatları tespit edilmiş¹⁰⁵⁴; belirlenen oranların dışındaki fiyatlardan mal alım satımı yasaklanmış; çeşitli maddelere el konulmuş; halkın temel gıda, giyecek ve yakacak ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla düzenlemeler yapılmıştır. Bu önlemler, toplumsal yaşamda yaygınlaşan ihtikâr olaylarının önlenmesi noktasında da gerekli görülmüştür.

MKK ile getirilen fiyatların tespit ve kontrolüne ilişkin düzenlemelerle, birçok sahada devletin müdahalesi gerçekleşmiştir. Kanununun 30. maddesi ile getirilen kira ile ilgili hükümlerde, mesken sıkıntısı dolayısıyla ortaya çıkabilecek yüksek kira artışları önlenmeye, kiralar belli seviyelerde tutulmaya çalışılmıştır. Bu durum, inşaat maliyetlerinin devamlı yükselmesi dolayısıyla ev sahiplerini zor durumda bırakırken; kiracı ve ev sahibi münasebetlerini de etkilemiştir. Hatta zaman zaman, borç senetleri ve bunun gibi çeşitli yollara başvurulması, kanununun tatbikini güçleştirmiştir¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁵² Şükrü Baban, "İktisadi Korunma Kanununun Bir Tahlili", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:4, 1 Şubat 1940, s.17.

¹⁰⁵³ Samet Ağaoğlu, fiyat kontrolünü düşünsel boyutuyla değerlendirdiği bir yazısında, sosyal adaletin sağlanması, sosyal barış ve sükûnetin temini noktasında devletin aldığı iktisadi adalet tedbiri olarak gördüğü bu nazariyenin, yalnız sosyalizmle açıklanamayacağını, sosyalist olmayan ülkelerde de, zaruri ihtiyaçların karşılanma vasıtalarının kabulü ve fiyat artışlarını önlemek gibi düşüncelerle gerektiğinde bu tedbire başvurulduğunu ileri sürmektedir. Samet Ağaoğlu, "Fiatların Kontrolü", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:20, 1 Birinciteşrin 1940, s.5.

¹⁰⁵⁴ Fiyat kontrol komisyonları tarafından tespit edilen toptan-perakende fiyatlar ve kâr oranları, gazetelerde ilân edilmiştir. **Ahali**, 18 Mart 1942; 15 Nisan 1942; 22 Nisan 1942; 1 Temmuz 1942.

¹⁰⁵⁵ Ali Özçankaya, **a.g.e.**, s.34-35.

MKK'na dayanılarak gerçekleştirilen uygulamalardan biri de, her tüccarın getirdiği eşya için fatura alması, yüz kuruştan fazla alışverişlerde müşteriye fatura vermesi ve vermek istemediği durumlarda “yok vesikası” vermeye mecbur tutulmasıdır¹⁰⁵⁶.

Fiyat artışları ile mücadelede yalnızca arz kısmına müdahale edilmesini yetersiz gören iktisatçılardan Hazım Atıf Kuyucak, tabiat kanunlarına uygun olarak alınacak zirai tedbirlere önem vermek ve gerektiğinde bazı maddelerin tüketimini sınırlandırmak suretiyle de, piyasanın talep kısmına müdahale edilmesi gerektiği düşüncesindedir. Bu noktada, bütün sorumluluğu hükümete yüklemekte; tüketicinin de, tüketimi azaltmak ve yüksek fiyatlı gördüğü malları ihbar etmek suretiyle oynayacağı rolün, fiyatlar üzerinde birçok sınırlama ve kontrolden daha etkili olabileceğini, satıcıdan alacakları faturanın, fiyat kontrolünü kolaylaştıracak en önemli vasıta olduğunu ileri sürmektedir¹⁰⁵⁷. Böylece savaş dönemi içerisinde, halktan da, devletin yaptığı kanunların yürütülmesi sürecine etiketsiz ve faturasız mal satın almamak ve en küçük şüphe halinde ilgililere başvurmak suretiyle verilen mücadeleye yardımcı olması beklenmektedir.

MKK, savaş gibi olağanüstü koşulların ortaya çıkardığı bir tedbir olmuş; bu kanunun, normal zamanlarda da tatbiki gereken yeni bir zihniyet getirdiği ve sağlam bir iktisadi bünyenin temellerini attığı ileri sürülmüştür. MKK'nun, bu zihniyetin ifadesi olan hükümleri arasında da, sanayi ve ticaretin teşkilatlandırılması suretiyle tüccar ve sanayicinin sosyal ve mesleki dayanışma içerisinde olması; tüccar ve üreticinin, milli servetlerin layık olduğu derecede kıymetlendirilmesinde kendi menfaatleri yerine, halkın menfaatine çalışması; Türk toprağı üzerinde işlenmemiş hiçbir kuvvet ya da vasıtanın bırakılmaması; iktisadi hakların iktisadi sorumluluk sahibine verilmesini gibi hususlara yer verilmiştir¹⁰⁵⁸.

MKK'na dayanılarak gerçekleştirilen uygulamalardan, Türk ekonomisi üzerinde bu şekilde olumlu tesirler beklenirken; idari tedbirlerin tek başına yeterli

¹⁰⁵⁶ Asım Us, **a.g.e.**, s.461, 552.

¹⁰⁵⁷ Hazım Atıf Kuyucak, “Fiyat Murakabesi”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:13, 15 Haziran 1940, s.3, 27. Türkiye’de Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren izlenen fiyat politikası hakkında bkz. İsmail Hüsrev Tökin, **a.g.m.**, s.155-159. İsmail Hüsrev, çalışmamıza konu olan 1939-1942 dönemini otoriter safha, 1942 sonrası dönemi Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi liberal safha olarak sınıflandırmaktadır.

¹⁰⁵⁸ Samet Ağaoğlu, “Milli Korunma Kanunu’nun Emirleri”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:21, 15 Ekim 1940, s.11

olmayacağı da sıklıkla vurgulanan konulardan biri olmuştur. Hükümetin, halkın ve milli savunmanın ekmeklik ve yemlik gereksinimlerini karşılamak üzere başvurduğu yol da, hükümete yönelik eleştiri noktalarından birini teşkil etmiştir. Hükümet tarafından alınan, şiddetli ceza tedbirleriyle gizlenmiş stokların ortaya çıkarılmaya çalışılmasına rağmen; savaşın şiddetlendiği yıllarda ekonomik sorunların daha da artması, bu sorunların çözümü için yalnızca ceza tedbirlerin yeterli olmayıp, başka ekonomik tedbirlere başvurulması gerektiği gerçeğini ortaya koymaktadır.

2-İhtikâr Olayları

Savaş koşulları, üretimin düşmesi ve ithalat olanaklarının kısıtlanması ile, küçük köylü kesimler ve dar gelirlili memurları hayat pahalılığı, mal darlığı, açlık, salgın hastalıklar gibi çeşitli sorunlarla karşı karşıya bırakırken; ellerindeki malları stoklamak ve ihtiyacının arttığı, piyasada azaldığı, ithal edilemediği bir zamanda piyasa değerinin çok üzerinde satışa çıkarmak suretiyle meşru olmayan yollardan haksız kazanç sağlayan bir toplumsal tabakanın da gelişimini hızlandırmış ve bunun sonucu olarak ihtikâr, karaborsa, vurgunculuk gibi adlarla tanımlanan ve ülkenin sosyoekonomik bünyesinde yoksul kesimler zararına işleyen hareketlerin yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Savaş yıllarının ortaya çıkardığı koşullardan yararlanan tüccarlar, döviz bulunmadığı için mal gelmediği, mal gelmeyince arzın azaldığı, talebin arttığı ve fiyatların yükseldiğini ileri sürmekteyseler de; gerçek olan, tüccarın malı saklamasıyla arzın da azaldığı, talebin arttığı ve fiyatların yükseldiğidir. Bu noktada hükümetin, ülkenin sosyoekonomik hayatını yakından ilgilendiren bu tarz olaylarla mücadelesinde, MKK ile kurulan kontrol mekanizması önemli yere sahip olmuştur¹⁰⁵⁹.

Savaş dolayısıyla ihtikâr olaylarında görülen artış, bu konuyu önemli ülke meselelerinden biri haline getirmiş; bu nedenle, savaş dönemi yazınına ve mizahına konu olan hususlar arasında, ihtikâr olaylarına da geniş yer verilmiştir. Savaş vurguncuları, edebi eserlere de konu olmuş; Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Huzur, Yakup Kadri'nin Panorama, Halide Edip'in Sonsuz Panayır, Cevdet Kudret'in

¹⁰⁵⁹ Dönemin yazarlarından Aslan Tufan, Yazar, ihtikârla mücadeleyi konu alan bu yazısında, piyasayı dışları sökülmiş ve savunmadan aciz ihtiyar bir köpeğe; spekülâtorleri köpeğin istediği tarafını ısırın

Havada Bulut Yok, Orhan Kemal'in Dünyada Harp Vardı, Muzaffer Arabul'un Çakrazlar, Atilla İlhan'ın Bıçağın Ucu, Rıfat Ilgaz'ın Karartma Geceleri ve Sarı Yazma, Kemal Tahir'in Bozkırdaki Çekirdek, Namusçular, Pınar Kür'ün Biraz Daha Ölmek romanlarında, vurgunculuk yaparak savaş zengini olan kişiler karakterize edilirken, zaman zaman, devletin sorumluluğu da yansıtılmaya çalışılmıştır¹⁰⁶⁰.

Dönemin dergilerinde, ihtikârî körükleyen sebepler ve bu konuda ülke menfaatlerine uygun şekilde mücadele yolları üzerinde durulduğu görülmektedir. Muhtekirin para kazanma hırsı ve talep artışının fiyatlar üzerindeki tesirinden yararlanma isteği, ihtikârî körükleyen sebepler arasında gösterilirken; bu konuda hükümetin tedbirler almak ve kanunlar çıkarmak suretiyle, diğer mahalli teşekküller ve komisyonların kanun ve emirlere dayanarak kontrolde bulunmak suretiyle, vatandaşın ihtar veya ihbarda bulunmak suretiyle¹⁰⁶¹, işletmecinin de, malı muhtekirin talep ettiği fiyattan alarak ihtikâra vasıta olmak yerine telkin, tehdit ve ihbar yoluyla ihtikâr mücadelesine katılması bir vatan, vicdan, meslek borcu olarak ele alınmakta ve böylece, topyekûn mücadele etme gereği vurgulanmaktadır¹⁰⁶².

Bununla birlikte, sorunun yalnızca arz-talep sorunu olarak görülmesinin, ihtikâr olaylarının ve muhtekirlerin yerinde ve zamanında tespitini zorlaştırdığı ve yanlış uygulamalara yol açtığı ileri sürülerek; ihtikârla etkin mücadele edebilmek için, fiyat yükselten etkenlerin, fiyat mekanizması ve fiyatlardaki dalgalanmaların derinlemesine tetkik edilmek ve karşılaştırmalar yapılmak suretiyle, gerekli tedbirler alınması üzerinde durulmuştur¹⁰⁶³.

kurtlara; MKK'nu bu kurtların hakkından gelecek şanlı avcıya benzetmektedir. Aslan Tufan, "İhtikarla Mücadele", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:2, 1 Ocak 1940, s.24.

¹⁰⁶⁰ Alev Sınar Çılgın, **a.g.e.**, s.55-67.

¹⁰⁶¹ Ekonomik alanda halk kontrolünü sağlamak noktasında, hükümet tedbirlerine güven duyulması, halka bu konuda tam bir şuur ve vazife telkini açısından gerekli görülmektedir. Dönemin yazarlarından Ali Rıza Pişkin, hükümet kontrollerinin basit, yarım ve mevzi kontroller halinde gerçekleştirilmesinin, halkın ekonomik sahadaki kontrolüne bir fayda sağlamayacağını belirtirken; bir plân dahilinde azami fiyatlar ve kâr hadlerinin belirlenmesi halinde, alınan ve satılan herhangi maddede ihtikar olup olmadığının hemen anlaşılacağını ve böylece tüccar, esnaf, köylü, memur her vatandaşa, birbirini kontrol etmek alışkanlığının ahlaki, sosyal, kanuni müeyyide halinde kazandırılacağını ileri sürmektedir. Ali Rıza Pişkin, "Kontrol Sistemi", **Büyükdoğu**, Sa:19, 18 Şubat 1944, , s.6, 16.

¹⁰⁶² İsmet Alkan, İhtikârla Mücadele ve İşletmeci", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:23, 16 Kasım 1940, s.10, 19; İsmet Alkan, "İhtikârla Mücadele Devrinde İşletmecinin Vazifesi", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:24, 1 Aralık 1940, s.7, 20

¹⁰⁶³ Celal Tepki, "Soygunculuk Karşısında İktisatçılarımız", **Barış Dünyası**, Sa: 3, 18 Şubat 1944, s.13, 19.

İhtikâr üzerine olan yazılarda, ihtikârın meşru olmayan kazanç olduğu noktasında birleşirken; ihtikârla mücadelede konusunun farklı yönlerden değerlendirildiği de görülmektedir. Dönemin yazarlarından Muhittin Birgen, “Yine İhtikâra Dair” başlıklı yazısında, ülkede pahalılığın mevcut olduğu gerçeğini ortaya koymakla birlikte; buğday ve un piyasasının devlet tekelinde olmasına rağmen ekmek fiyatlarının artmasına işaretler, her pahalılığın sebebi olarak ihtikârın gösterilmesini doğru bulmamaktadır. İhtikâr olaylarında tüketici ve esnafın sorumluluğuna işaret eden Birgen, bu noktada, esnafa karşı tüketiciyi tahrik etmeleri ve onları tek taraflı yönlendirmeleri itibariyle de, gazeteleri, yaptıkları yayınlardan dolayı haksız bulmaktadır¹⁰⁶⁴.

Savaş yıllarında MKM çatısı altında istifçilerle, vurguncularla mücadele edilmeye çalışılırken; bu yasal düzenlemeler yanında, örgütsel düzenlemelere de başvurulmuştur. MKK’na dayanılarak alınan kararlar arasında, ihtiyaç maddelerini halkın ayağına götürmek, halkın ihtiyacına göre bu maddeleri dağıtmak üzere merkezi Ankara olan ve Ticaret Vekaletine bağlı halk dağıtma birlikleri kurulmuştur. Bu suretle ihtiyaç maddelerinin tüketicinin ihtiyacını karşılayacak şekilde bulundurulmasına, fiyat artışlarının önüne geçilmesine, fazla kazanç ve fuzulî ihtiyat kaydıyla istifçiliğin önlenmesine çalışılmıştır¹⁰⁶⁵.

Yine bu dönemde, halkın bir elden ucuz mal (kumaş, basma, keten manifatura eşyaları) teminini sağlamak, karaborsayı önlemek için Sümerbank tarafından, 63 şehrin ihtiyacını karşılayacak yeni satış şubelerinin açılmasına karar verilmiş; ülke genelinde, “Yerli Mallar Pazarı” adı altında şubeler açılmıştır. Bu şubeler, toptan ve perakende satışlar yaparak, halkın gerçek yerli malını buradan temin etmesini sağlamaya çalışmışlardır¹⁰⁶⁶. Bununla birlikte dönem basınında, halkın bu pazarlarda istediğini bulamaması, vitrinde satılan ürünlerin yalnızca teşhir edilmesi, nüfus tezkeresi ile mal verilmesinin bir takım suiistimallere yol açması gibi hususların eleştirildiği görülmektedir¹⁰⁶⁷.

¹⁰⁶⁴ Muhittin Birgen, “Yine İhtikâra Dair”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:2, Sa:30, 1 Mart 1941, s.3, 20.

¹⁰⁶⁵ **Ahali**, 1 Nisan 1942.

¹⁰⁶⁶ **Ahali**, 1 Kanunusani 1941, 22 Kanunusani 1941.

¹⁰⁶⁷ **Ahali**, 30 Nisan 1941, 28 Mayıs 1941, 16 Temmuz 1941, 28 Kanunusani 1942.

Savaş yıllarında ihtikâr olayları ve karaborsayı önlemeye yönelik devlet tarafından bu tür tedbirler alınırken; devlet tekelinde bulunan şeker, ekmek, içki, sigara, kibrit, tuz vb. gibi maddelerin fiyatlarında görülen artış, hayat pahalılığında hükümetin de sorumlu görülmesine neden olmuştur. Bu dönemde hükümet, ülkede büyük boyutlara ulaşan şeker darlığına karşı, şeker fiyatlarına zam yapmak suretiyle, şeker tüketimini sınırlandırmaya ve ihtikar olaylarının önüne geçmeye çalıştıysa da¹⁰⁶⁸; bu uygulama, şekerden yapılmış maddeler ve üzüm, bal, pekmez gibi tatlı maddelerin karaborsada fahiş fiyatlarla satılmasına ortam yaratmış, ellerinde şeker stoku ve şekerli madde bulunanlar tarafından, büyük vurgunlar yapılmıştır.

Devletin bir taraftan pahalılık, vurgunculukla mücadele ederken; diğer taraftan, bu şekilde ürettiği mallara zam yapması kamuoyunda da tartışmalara yol açmıştır¹⁰⁶⁹. Böylece hükümetin aldığı tedbirler, zaman zaman tersine işlemiş; alınan tedbirlere karşın, yaygınlaşan vurgunculuk, hayat pahalılığı ve yolsuzluklar, hükümetin bu sorunlar karşısındaki politikasını da tartışılır hale getirmiştir.

Devletin fiyatlar üzerindeki narh uygulaması da, büyük vurgunlara yol açtığı gerekçesiyle eleştiri konusu yapılmıştır. Bu uygulama ile, haciağaların tohumunun bizzat devletin kendi eliyle atılmış olduğunu ileri süren Nadir Nadi, “*devlet, pamuk fiyatlarına narh koymuştu. Fakir köylüden aldığı pamuğu, kendi fabrikalarında işliyor ve kumaş olarak halka yüksek fiyata satıp bütçeye gelir sağlıyordu. Tekstil endüstrisi, devletin tekelinde olmadığından, Sümerbank’ın yanı sıra birtakım özel kişiler de dokuma fabrikası işletiyorlardı. Bunlar, kendi tarlarında yetiştirdikleri veya fakir köylüden ucuza aldıkları pamuğu kumaş haline getiriyorlar, sonra bunu devlet gibi yüksek fiyatla piyasaya sürüyorlardı...*”¹⁰⁷⁰ sözleriyle, vurgunculukta devletin sorumluluğuna işaret etmiştir.

Böylece MKK, bir taraftan fiyatlar üzerinde sıkı devlet kontrolü getirirken; diğer taraftan halkın aleyhine işleyen fiyat politikası ile, büyük toprak sahiplerine ve tüccar burjuvazinin bazı kesimlerine büyük kazançlar sağlamıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu kesimlerin bürokratlarla olan ilişkisini, anılarında, “...Zeytinyağ piyasasını inhisarı altına alan bakan mı istersiniz; karaborsacıları koruyan vali, umum müdür vesaire mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size

¹⁰⁶⁸ Cahit Kayra, **1938 Kuşağı, Olaylar, İnsanlar, Anılar**, Cem Yay., İstanbul, 1995, s.99-100.

¹⁰⁶⁹ “Yeni Zamlar Karşısında”, **Tan**, 23 Şubat 1944.

¹⁰⁷⁰ Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1965,, s.109.

sırtıklarını görebilirdiniz” sözleriyle ortaya koymakta; devlet nüfuzuna ya da nüfuzlu politikacılara dayanarak halkı haraca kesen ihtikârcılar ve karaborsacıların varlığından duyduğu endişeyi yansıtmaktadır¹⁰⁷¹.

Şükrü Saraçoğlu döneminde ise, piyasa ekonomisi uygulamasıyla, hayat pahalılığının daha büyük boyutlara vardığı görülmüştür. Dönemin devlet başkanı İsmet İnönü de, mevcut koşullardan, büyük toprak sahipleri ve bazı siyasilerin yararlanmaya çalıştıklarını, 1942 yılı TBMM’ni açış konuşmasında söylediği *“...Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski bataklık çiftlik ağası, elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak sokmaya çalışmaktadırlar... Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye tanımamalıyız. Hırslı politikacıların, millet iradesi üstünde dahili ve harici bir siyaset yürütmelerine asla müsaade etmemeliyiz”* sözleriyle ortaya koymuştur¹⁰⁷². Bütün bunlar, dönemin koşullarından, siyasilerin de yararlanmaya çalıştıklarını ortaya koymaktadır.

Hükümetin ihtikârla mücadelede aldığı cezai tedbirler de, bu tür olayların önlenmesinde yetersiz görülmüş; MKK’na dayanılarak para cezaları şeklinde uygulanan cezai müeyyideler konusunda, mevcut kanunların eksik tarafları ile bu kanunları uygulayan memur zümresinin yetersizlikleri eleştiri konusu olmuştur¹⁰⁷³. Küçük ölçekli suçlar işleyenler, MKK’na dayanılarak büyük cezalar görürken; büyük vurgunlar yapanların göz ardı edilmesi, sistemin yalnızca küçük suçlar için işlemesi, kanunun uygulanmasına yönelik eleştiri noktalarından biri olmuştur. Böylece alınan bütün tedbirlere rağmen; savaş sonrası dönemde ülkede önemli ekonomik ve sosyal değişiklikler yaratacak sermaye birikimi bu dönemde güç kazanmıştır.

¹⁰⁷¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **a.g.e.**, s. s.152-154.

¹⁰⁷² Kazım Öztürk, **Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Konuşmaları**, Baha Matbaası, İstanbul 1969., s.338-339.

¹⁰⁷³ Nejat Muhsinoğlu, “Avukatlar Arasında”, **Büyükdoğu**, Sa:15, 24 Birincikanun 1943, s.4.

3-Çalışma Hayatı ve Çalışma Hayatına Yönelik Düzenlemeler

1939–1945 döneminde Türkiye'nin sosyoekonomik bünyesi açısından önemli bir sorunu, işçi meselesi teşkil etmiştir. II. Dünya Savaşı başlarında, bu işçilerin büyük bir kısmı, 1930'larda devletçi ekonomi politikasının ortaya çıkardığı ve devletin sahibi olduğu KİT'lerinde; azınlıkta kalan bir kısmı da, özel kesimde istihdam edilmiş durumdadır. Bu durum, devletin sağladığı sosyal imkânlar ve yalnızca kâr amaçlı hareket edilmemesi nedeniyle, işçi-işveren-devlet ilişkisi içinde, işçilerin devlete güven duymalarını sağlamıştır¹⁰⁷⁴. 1921 tarihli Ereğli Havzası Maden İşçilerinin Haklarına İlişkin Kanun, 1924 tarihli Hafta Tatili ile Umum Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki Kanun, 1930 tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanunu, 1936 tarihli İş Kanunu ile de, Cumhuriyetin ilk 15 yılında, işçi-işveren ilişkilerini ve çalışma hayatını düzenleyen esaslar getirilmiştir.

1939 yılında dünya savaşının başlamasıyla birlikte ortaya çıkan olağanüstü koşullar, çalışma hayatı üzerinde de tesirini göstermiştir. Bunun en önemli yansıması, ücretler konusunda ortaya çıkmış; bu dönemde artan fiyat artışlarının çok gerisinde kalan ücretler, çalışan sınıfların yaşam standartlarını daha da güçleştirmiştir. Bütçe giderleri içindeki maaş ve ücretlerin payı, 1938 yılında % 25 iken; 1945 yılında % 15'e kadar düşmüştür¹⁰⁷⁵. G. Kessler'in saptamasına göre de, savaş yıllarında çeşitli kentlerde ortalama işçi ücretleri şöyledir: Ankara'da, 135 kuruş; İstanbul'da 122 kuruş; İzmir'de 101 kuruş; Niğde ve Bolu'da 57 kuruş; Giresun'da 56 kuruş.; Ordu'da 47 kuruş; Ağrı'da 39 kuruştur¹⁰⁷⁶. 1945 yılında gerçek ücretler, kişi başına GSMH'daki gerilemeden daha büyük oranda olacak şekilde, 1938 yılındaki miktarın % 54'üne kadar gerilemiştir¹⁰⁷⁷.

Dönemin çalışma hayatı açısından önemli bir sorun da, işçi kitleleri içerisinde kalifiye, topyekûn ve şuurunu bulmuş işçi sayısının azınlıkta kalmış olmasıdır. Bu noktada, teknik ve ekonomik şartlar (ücret meseleleri); sosyal ve sağlık şartları (işletme mntıklarındaki sağlık, sigorta, hastalık meseleleri); idari ve psikolojik

¹⁰⁷⁴ M. Şehmus Güzel, "İsmet İnönü, Sosyal Politika, Sendika ve Grev", **Yapıt**, Sa:10, Nisan-Mayıs 1985, s.67.

¹⁰⁷⁵ Cemal R. Eyüpoğlu, "Memur Maaşları Meselesi", **Türk Ekonomisi**, Sa:31-32, 1946, s.68.

¹⁰⁷⁶ Gerhard Kessler, "Türk İş İstatistikleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sa.3, 1943, s.25-27.

¹⁰⁷⁷ Ahmet Makal, "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", **Toplum ve Bilim**, Sa:102, 2005, s.74.

sebepler (amirlerin idaresi, işçilerin psikolojik durumları); mesleki, maddi, coğrafi şartlar (işletme mıntıklarının sıcak veya soğukluğu, işçi evlerinin işletmeye yakınlık veya uzaklığı) da, sanayi işçiliğinin devamlı bir meslek ve sanat haline getirilmesini güçleştiren sebepler arasında yer almıştır.

İşçilerin önemli bir kısmını, köye ve toprağa bağlı nüfusun teşkil etmesi de, Türk sanayini sabit bir işçi nüvesine sahip kılmak noktasında olumsuzluk teşkil etmiştir. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, Türkiye'nin arazi dağılımının uygunsuz bir şekilde olması ve küçük işletmelerin bir köylü ailesini geçindiremeyecek kadar küçük olması, köy erkeklerini, ev ve giyim eşyası alabilmek, vergisini ödemek için nakit temin etmek gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere, şehre gidip amelelik yapmaya sevk eden en önemli etkenler olmuştur¹⁰⁷⁸. İşte bu şekilde gelen köylü işçilerin, geçici süreliğine işgücü oluşturması ve sık sık iş değiştirmeleri, sanayi kadrosu içinde işçi randımanlarını arttırmak yolunda önemli bir sorun teşkil etmiştir.

Endüstri sahasında büyük boyutlara ulaşan ve modern sanayideki rasyonelleşme hamlelerini olumsuz etkileyen bu sorunun çözümü için, mevcut koşulların yeniden düzenlenmesi; planlı ve sistematik bir sosyal siyaset çerçevesi içinde zamana göre değil, işin kalitesine, miktarına, hammadde ve enerji sarfiyatından yapılabilecek tasarrufa göre bir ücret politikası takip edilmesi; işçinin çalışma kudretini arttırmak için parasız sıcak yemek verilmesi, ikametgâh temin edilmesi, meslek kursları açılması gibi hususlar ortaya konulmuştur¹⁰⁷⁹.

Savaş yıllarının çalışma hayatı üzerindeki etkilerinin bir boyutunu da, seferberlik dolayısıyla ortaya çıkan işgücü açığını kapatmaya yönelik hükümet uygulamaları teşkil etmiştir. Savaş yıllarında Türk Hükümeti, işçi yönetimini de üzerine almış; çalışma hayatına geniş kontroller getirilmiştir. 1940 yılı başında çıkarılan MKK, savaş döneminde çalışma hayatına yönelik uygulamaların da dayanak noktası olmuştur.

MKK'nun çalışma hayatına yönelik düzenlemeleri kapsamında, Cumhuriyetin ilk 15 yılında çıkarılan Kanun hükümlerinin uygulanması konusunda,

¹⁰⁷⁸ A. Erdoğan, "İnsan Enerjisinden Azami İstifade", **Yeni Ses**, C:4, No:3, 26 Temmuz 1943, s.4.

¹⁰⁷⁹ A. Erdoğan, "a.g.m.", s.8.

bir takım sınırlamalar getirilmiştir. İşçilerin çalışma sürelerinin uzatılması¹⁰⁸⁰, hafta tatili, ulusal bayram ve genel tatiller gibi yasal tatil olanaklarının sınırlandırılması, kadın ve çocuk işçi istihdamına ilişkin olarak Hıfzısıhha Kanunu ve İş Kanunundaki koruyucu kısıtlamaların kaldırılması¹⁰⁸¹, ülkedeki tüm vatandaşlara, sanayi ve maden işletmelerinde ücretli mesai yapma zorunluluğu getirilmesi, MKK'nun savaş koşullarında işçilere yönelik düzenlemeleri kapsamında yer almıştır¹⁰⁸². Yine bu dönemde kabul edilen sıkıyönetim uygulaması ile, toplantı, gösteri ve örgütlenme konusunda bir dizi kısıtlayıcı hükümler getirilmiş¹⁰⁸³; 3 Nisan 1944 tarihli kanunla, işverenlere, işçileri işyerine bağlamak amacıyla zorlayıcı önlemler alma hakkı tanınmıştır¹⁰⁸⁴.

Bu uygulamalar içerisinde ücretli iş mükellefiyetinden en fazla etkilenen kesim, madencilik sektörü olmuş; ülkenin ihtiyacı olan kömürün karşılanması için, MKK'nun 9. maddesi gereğince, Soma Değirmisaz ve Tavşanlı Linyit İşletmeleri ile Ereğli Kömür İşletmelerinde ücretli iş mükellefiyeti uygulanmıştır¹⁰⁸⁵. Bu dönemde, zorunlu iş mükellefiyetinin, resmi çevreler tarafından ülke savunmasına hizmet etmek davası olarak ele alındığı görülmektedir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, maden bölgesine yaptığı ziyaretlerde, bu duruma bizzat tanıklık etmiş; işçilerin, canla başla çalışarak ülke savunmasına katkıda bulunmalarını takdir etmiştir¹⁰⁸⁶.

Maden bölgesindeki çalışma şartları ise, işçilerin, zor yaşam koşulları altında hayat mücadelesi vermek zorunda kalmalarına yol açmış; bu husus, Meclis tartışmalarına da yansımış ve bu konudaki en sert eleştiriler, Yusuf Hikmet Bayur'dan gelmiştir. Bayur, 1945 yılı İktisat Vekaleti bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmasında, zorunlu işçilerin, askerlik görevini yaptıklarını veya her

¹⁰⁸⁰ MKK'nun 19. madde birinci hükmüne göre, hükümete, gerekli görülen durumlarda, işgününi sekiz saatten onbir saate çıkarabilme yetkisi tanınmıştır.

¹⁰⁸¹ Koordinasyon Heyetinin, MKK 19. madde ikinci hükmüne dayanarak çıkardığı 22 Şubat 1941 tarihli kararlar, on altı yaş üzerindeki çocukların, madenlerde; kadınlar ile on iki yaş üzerindeki kız-erkek çocukların, sanayi işlerinde gece ve gündüz vardiyasında çalışabilecekleri hükme bağlanmıştır.

¹⁰⁸² M. Şehmus Güzel, "İsmet İnönü, Sosyal Politika, Sendika ve Grev", s.67-68

¹⁰⁸³ Mehmet Şehmus Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, İstanbul, 2007, s.198.

¹⁰⁸⁴ Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Çev: Babür Kuzucuoğlu, C:III, Belge Yay., İstanbul, 2005, s.147.

¹⁰⁸⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 98.44.18.

¹⁰⁸⁶ İrfan Yalçın tarafından kaleme alınan *Ölümün Ağzı* romanında, II. Dünya Savaşı yıllarında iş mükellefiyetine tabi tutulan Zonguldak bölgesi madencilerinin yaşam ve çalışma koşulları işlenirken; İnönü'nün maden işçilerini ziyaretine de yer verilmiştir. İrfan Yalçın, **Ölümün Ağzı**, Ze Yayınları, İstanbul 1979.

surette yapacaklarını ileri sürerek, vatani görevini yapan askerlere benzetilmelerine karşı çıkmış; işçilere adil davranılmadığı, düşük ücretlerle çalıştırıldıkları ve iyi beslenmedikleri gibi hususları ortaya koymuştur¹⁰⁸⁷.

Bu dönemde, madencilik sahasında çalışan nüfusu arttırmak için de, tarımdaki iş gücünü madencilığe çekmek üzere yüksek ücret politikasının uygulanması¹⁰⁸⁸, işgücü olarak mahkûmlardan yararlanılması¹⁰⁸⁹ gibi hususlar gündeme gelmiştir.

Ücretli iş mükellefiyeti, çalışma ve yaşam koşulları bakımından büyük sıkıntıları beraberinde getirmişse de; savaş dolayısıyla olağanüstü hallerin gereklerinin karşılanması, üretimin çeşitli aşamalarında görülen yetersizliklerin giderilmesinde önemli rol oynamıştır. Ereğli maden işletmelerinde kömür üretimi, 1940 yılında 3.019.458 tondan, 1944'te 3.559.848 tona¹⁰⁹⁰; linyit üretimi, 1939'da 160.763 tondan 1944'te 763.061 tona yükselmiştir¹⁰⁹¹. Böylece, zorunlu çalışma uygulamasına paralel olarak, savaş yıllarının olağanüstü koşullarında üretimde artış gözlenmiştir.

Yine bu dönemde, kadın ve çocuklardan işgücü olarak istifade etmek hususunda yapılan düzenlemelerle, sanayide çalışan kadın ve çocuk istihdamı artmış; 1936 tarihli İş kanununun kadın ve çocukları koruyucu hükümlerine sınırlamalar getirilmiştir. Askeri seferberlik dolayısıyla ortaya çıkan işgücü açığını kapatmaya yönelik bu uygulama, çalışma hayatında ucuz işgücü teşkil etmesi itibarıyla, kadın ve çocuk emeğinin sömürüsüne yol açmıştır.

Savaş yıllarında MKK kapsamında getirilen düzenlemeler, devlete, özel sektör için kredi ve nakit para sağlama, özel sektörde üretilen malları, önceden tespit edilen kâr marjıyla satın alma sorumluluğu vermek suretiyle, özel sektörün de,

¹⁰⁸⁷ **Ulus**, 27 Mayıs 1945.

¹⁰⁸⁸ M. Berik, "Garp Linyitleri", **Ulus**, 12 Aralık 1945

¹⁰⁸⁹ "Değirmisaz", **Ulus**, 5 Aralık 1945; "Devamlı Maden İşçisi Meselesi", **Ulus**, 11 Aralık 1945. 1942 yılı itibarıyla, Türkiye'de iş esası üzerine kurulmuş cezaevleri arasında, İmralı, Ankara Matbaa, Zonguldak Maden, Ankara İnşaat, Karabük, Nafia İşleri, Dalaman Cezaevleri mevcut olmakla birlikte; aynı yıl içerisinde, Malatya Mensucat Fabrikasında 350 kadrolu Malatya Yeni Cezaevi, Ergani Bakır Madeninde 400 kadrolu Ergani Yeni Cezaevi ile Keçiözümlü Kükürt Fabrikasında 120 kadrolu Isparta Yeni Cezaevine bağlı teşekküller meydana getirilmiştir. **Sayın Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun 28.10.1942 Tarihinde, Cumhuriyet Bayramının 19. Yıldönümü Münasebetiyle Radyoevinde İrad Buyurdıkları Açış Nutku**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1942, s.16-17.

¹⁰⁹⁰ S. Enver, "Maden Kömürü ve Harp", **Ulus**, 13 Haziran 1945; M. Berik, "Yüzümüzün Akı Kara Elmas", **Ulus**, 4 Temmuz 1945.

¹⁰⁹¹ M. Berik, "Cumhuriyetle Kıymetlenen Bir Cevher", **Ulus**, 21 Kasım 1945.

üretimleri ile kâr marjlarını arttırmasına elverişli zemini hazırlarken; işçi hakları konusunda getirilen ve koruyucu hükümleri büyük ölçüde kaldıran bu tür kısıtlamalar, işçi, küçük köylü ve tarım çalışanları aleyhine, özel sektör ve işveren lehine işlemiştir¹⁰⁹². Böylece çalışma hayatına yönelik düzenlemeler, kamu sektörü yanında, özel sektörün de ekonomik bakımdan gelişmesine zemin hazırlamış ve özel kesimde, Cumhuriyetin kurulmasından itibaren ilk ciddi sermaye birikimi gerçekleşmiştir¹⁰⁹³. Büyük toprak sahipleri, savaş şartlarının yarattığı karaborsacılıkla zengin olan stokçular, dış ticaretle uğraşan kesimlerin de içinde yer aldığı bu yeni girişimci ve savaş zengini sınıfın, bu dönemde belli bir servet birikimi sağlamanın sosyal yapıdaki yansıması, 1945 sonrasında Batı tipi burjuvaziden farklı da olsa, bir burjuva sınıfının temellerinin atılmış olması şeklinde kendini göstermiş; bu durum, siyasal yaşamda çok partili hayata geçilmesi sürecinde de etkili olmuştur¹⁰⁹⁴.

II. Dünya Savaşı yıllarında özel işletme sayısının artması, mevcut işletmelerin güçlenmesi, bu işletmelerde çalışan işçi sayısının artması ve özel kesimdeki kötü çalışma koşulları, işçi-işveren ilişkilerine de yeni bir boyut kazandırmış; 1930'lu yıllardaki “*en büyük işveren devlet*” imajına dayalı işçi-işveren-devlet ilişkilerinin yerini, özel sektörde sömürü düzenine dayalı işçi-işveren ilişkileri almıştır¹⁰⁹⁵.

İşte 1946 sonrasındaki süreçte sosyal politika ve işçi örgütlenmesi alanındaki düzenlemeler, savaş yıllarındaki iç koşullar ve savaş sonrasındaki demokratikleşme sürecinin uzantısı olarak ortaya çıkmış; sendikal örgütlenme, grev hakkı, iş güvenliği, toplu sözleşme ve görüşme hakları; iktidar ve muhalefet parti programlarında şiddetle savunulur hale gelmiştir. Siyasi liberalleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan rekabet ortamında, iktidar partisi olan CHP'nin, çalışma hayatında işçi-işveren ilişkileri alanına yönelik örgütlenme ve düzenleme çalışmalarına yer verdiği görülmektedir.

Savaş sonrasında çalışma hayatına yönelik bu düzenlemeler içerisinde, 1945'te Çalışma Bakanlığının kurulması¹⁰⁹⁶; iş kazaları, meslek hastalıkları, analık

¹⁰⁹² Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, Gerçek Yay., İstanbul, t.y., s..330-331.

¹⁰⁹³ M. Şehmus Güzel, “İsmet İnönü, Sosyal Politika, Sendika ve Grev”, s.68.

¹⁰⁹⁴ Oya Sencer, **Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi**, Habora Kitabevi, İstanbul, 1969, s.73-74.

¹⁰⁹⁵ M. Şehmus Güzel, **a.g.m.**, s.85.

¹⁰⁹⁶ **T.C. Devlet Yılığ**, 1945, s.522. 1945 yılında, iktisadi ve sosyal bakımdan önemli olaylardan biri, Çalışma Bakanlığı kurularak faaliyete geçirilmesi olmuştur. 1936'da çıkarılan İş Kanunu, daha çok büyük endüstri kuruluşlarında çalışanları korumaktayken; yeni kurulan Çalışma Bakanlığı, teşkilat

hallerinde işçilerin sigortaları ile ilgili işleri yürütmek amacıyla, İşçi Sigortaları Kanununun kabul edilmesi ve 1946 yılında yürürlüğe konulması; Cemiyetler Kanununda, sınıf temeline dayalı örgütler kurulması yasağının kaldırarak sendikaların kurulmasına izin verecek şekilde değişiklikler yapılması; sendikaların durumunun, iki İngiliz uzman yardımıyla hazırlanan 20 Şubat 1947 tarihli “İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun” ile düzenlenmesi yer almıştır¹⁰⁹⁷.

1947 Sendikalar Kanunu ile, işçilere sendikal örgütlenme, toplu sözleşme ve görüşme hakları tanınarak işçilerin örgütsel gelişimi yönünde önemli bir adım atılmışsa da; grev hakkının verilmemesi ve sendikalara siyasetle uğraşma yasağı getirilmesi, bu dönemde işçi sınıfının güçlü bir baskı grubu haline gelmesini önlemiştir¹⁰⁹⁸.

Dönem içerisinde sosyal güvenlik sahasında sağlanan gelişmelere bakıldığında, bu konuda 1945 yılına kadar kayda değer gelişme sağlandığı söylenemez. 1945 yılına kadar olan dönemde, Batılı ülkelerde olduğu gibi sosyal sigortaların kurulmasını talep eden bir sanayileşme süreci ve işçi sınıfının yaygınlık kazanmamış olması, savaşın, 1936 tarihli İş Kanununda yer alan, çalışanların güvenliğini sağlamak üzere sosyal sigorta kurumunun oluşturulmasına ilişkin hükümlerin uygulamaya konulmasını güçleştirmesi; bu dönemde, sosyal sigortalara dayalı sosyal güvenlik teşkilatının gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir¹⁰⁹⁹.

Sosyal güvenlik sisteminin en güçlü ayağını, sosyal sigortalar teşkil etmektedir. 1940 yılında, İş Kanunu hükümlerine bağlı işyerlerinde, yapılmakta olan işin niteliğine göre kaza ve tehlike ihtimalleri nispetinde belirlenmek üzere, işçilere verilen ücretler üzerinden işverenlerce sigorta idaresine belli bir prim verilmesine

kanununun 1. maddesinde de yer aldığı üzere, bütün çalışanların yaşam seviyelerini yükseltmek, bütün vatandaşların çalışma gücünü işletmek, sosyal güveni sağlamakla görevlendirilmiştir. Sadi Irmak, “Çalışma Bakanlığının Beş Yıllık İş Programı”, **Türk Ekonomisi**, Yıl:5, Sa:50, Ağustos 1947, s. 255. Bakanlığın kurulması, çalışan insanların Türk milli ekonomisinin en önemli unsuru olması itibarıyla, Türk sanayinin süratle gelişmesi ve sanayin ortaya çıkardığı sosyal meselelerin çalışan lehine çözümü açısından olumlu karşılanmıştır. Gerhard Kessler, “Çalışma Bakanlığımızın Teşkilatı Hakkında Düşünceler”, Çev: Orhan Tuna, **Türk Ekonomisi**, Yıl:5, Sa:50, Ağustos 1947, s.235-241.

¹⁰⁹⁷ Bernard Lewis, **a.g.e.**, s 470-471.

¹⁰⁹⁸ İbrahim Yasa **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1970, s.168-169.

¹⁰⁹⁹ Yusuf Alper, “Cumhuriyette Günümüze Türkiye’de Sosyal Güvenlik”, **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s.408-409.

ilişkin sigorta kanun tasarısı kabul edilmişse de¹¹⁰⁰; savaş koşullarının damgasını vurduğu 1939–1945 dönemi boyunca, işçilerin sosyal güvenliğini sağlamaya yönelik çalışmalarda, bu şekilde istenilen gelişme sağlanabilmiş değildir. Savaşın sona erdiği 1945 yılında, önce Çalışma Bakanlığı kurulacak; bir yıl sonra da, ülkemizin ilk sigorta teşkilatı olan İşçi Sigortaları Kurumu oluşturularak İş Kanununun sosyal sigortalarla ilgili hükümleri uygulamaya geçirilecektir.

Kamuda çalışan memurların sosyal güvenliğini sağlamaya yönelik kanunlar ve kurulan tekaüt sandıkları ise, sosyal güvenlik uygulamaları içerisinde önemli yere sahip olmuştur. 1940 tarihli “Köy Öğretmenleri ve Köy Sağlık Memurları Tekaüt Sandığı Kanunu”, 1942 tarihli “İktisadi Devlet Teşekkülleri Memurları Tekaüt Sandığı Kanunu”, “Noter Yardım Sandığının İdaresi ve Murakabesine Dair Nizamname”, “Adana Elektrik Müesseselerinde Çalışan Memur ve Müstahdemler İçin Tekaüt Sandığı Kurulmasına Dair Kanun”, 1943 tarihli “İlkokul Öğretmenleri Sağlık ve Sosyal Yardım Sandığı” (İLKSAN), 1944 tarihli “Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmelerinde çalışan memur ve müstahdemler için iş kazası ve malullük hallerinde sosyal güvenliklerinin sağlanmasına yönelik nizamname”, bu dönemde yürürlüğe konulmuştur. 1945 yılına kadar olan dönemde kurulan bu sandıklar, 1.1.1950 tarihinde yürürlüğe giren 5434 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu” ile birleştirilmiş; kamu personeli, bu kurum içerisinde sosyal güvenlik kapsamına alınmıştır¹¹⁰¹.

Kamuda çalışan memurların sosyal güvenliğini sağlamaya yönelik tekaüt sandıkları oluşturma geleneği, sosyal güvenlik bakımından korumasız kalan bankalar, sigorta şirketleri, ticaret ve sanayi borsaları gibi özel ve yarı özel kurum çalışanları için de sürdürülmüş; ilki 1939 yılında İş Bankası çalışanları için olmak üzere, özel sektör memurlarının sosyal güvenliklerini sağlamak üzere pek çok sandık meydana getirilmiştir¹¹⁰².

¹¹⁰⁰ Akşam, 21 Haziran 1940; Akşam, 23 Haziran 1940.

¹¹⁰¹ Yusuf Alper, **a.g.m.**, s.410, 416. Bunlardan biri olan 1943 tarihli sandık (İLKSAN), Milli Eğitim Bakanlığına bağlı genel müdürlük olarak faaliyet göstermiş; öğretmenler için dinlenme tesisleri, öğretmen evlerinin işletilmesi gibi faaliyetlerde bulunmuştur. **A.g.m.**, s.416.

¹¹⁰² Yusuf Alper, **a.g.m.**, s.411-412

4-Dış Ticaret Güçlükleri

Savaşın Türk ekonomisi üzerinde etkili olduğu alanlardan biri de, dış ticaret sahası olmuştur. Savaş öncesinde Türk ticaret politikasının esasları, 5.7.1938 tarihli ve 2/7005 sayılı kararname ile tespit edilmiş; buna göre, Türk parasını spekülasyonlardan koruyarak fiyat mekanizmasının zararlı surette işlemesine engel olmak için, uluslar arası ödemede kliring esası kabul edilmiş ve ticari mübadele kapsamına giren malların karşılıklı ihtiyaçlar gözetilerek temini suretiyle döviz sınırlandırmasına gidilmiştir¹¹⁰³. Buna karşın, savaş yıllarında dış piyasaların içinde bulunduğu şartların değişmesi, ulaşım imkânlarının daralması¹¹⁰⁴, ticaret yollarının emniyetsiz hale gelmesi; her ülkede olduğu gibi Türkiye’de de ticari hayat üzerinde önemli bir sorun teşkil etmiş ve ticaret politikasında sürekli bir değişim gözlenmiştir.

Savaşın ilk zamanlarında, ithalat artışına karşı ülkenin ödeme imkânlarını yaratmak amacıyla, dış ticarete ihracata önem verilmiş; gümrüklerde takas bekleyen malların mevcudiyeti, bu politikanın izlenmesinde kolaylık sağlamıştır. Ancak Polonya, Danimarka, Norveç, Finlandiya, Belçika, Hollanda, Fransa’nın istilasını ile ortaya çıkan yeni durum, ihracata önem veren bu politikayı olumsuz etkilemiş ve ticaret politikasının seyri, ters istikamete dönmüştür¹¹⁰⁵.

Savaş dolayısıyla işgal altına giren ülkelerle ticari münasebetler sarsılmış; yapılan mukavelelerin tatbiki zorlaşmış ve savaşan ülkeler tarafından ihraç edilen mallar gelmemeye başlamıştır¹¹⁰⁶. İthalatta meydana gelen düşüş, yatırım ve ara mallarında önemli ölçüde azalmaya ve buna bağlı olarak da, gümrük vergisi, resim ve harçlarında düşmeye neden olmuştur. Fabrikaların kurulması için gerekli donanımın, araç ve gereçlerin ithalinde yaşanan güçlükler itibarıyla de, ülke içerisindeki sınaî gelişimi olumsuz etkilemiştir. Bunun sonucu olarak, birçok fabrikanın kurulması geciktirilmiş¹¹⁰⁷; demir, çelik, çimento, kâğıt, cam ürünleri, pamuklu dokuma gibi sektörlerde üretim büyük ölçüde azalmıştır.

¹¹⁰³ Server Somuncuoğlu, “Ticaret Politikamız,” **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:18, 5 Eylül 1940, s.18.

¹¹⁰⁴ Savaş dolayısıyla bütün ülkelerde ihracatın esaslı kayıtlara tabi tutulduğu ve ülkemizde karadan ve denizden nakliyatın büyük zorluklara maruz kaldığı, yetkili ağızlar tarafından da dile getirilmiştir. Ertuğrul Baydar, **a.g.e.**, s.51.

¹¹⁰⁵ Server Somuncuoğlu, “Ticaret Politikamız,” **İktisadi Yürüyüş**, Sa:20, 1 Ekim 1940, s.6

¹¹⁰⁶ Prof. Dobresberger, “Harpte İktisadi Teşkilat”, **İktisadi Yürüyüş**, Sayı:5, Birincikanun 1940, s.13.

¹¹⁰⁷ Nimet Arzık, Sakıp Sabancı’nın babası Ömer Sabancı’nın hayatına ilişkin kitabında, Ömer Sabancı’nın bitkisel yağ fabrikası kurmak için Avrupa’ya ismarladıkları makinelerin, savaş dolayısıyla zamanında gelmediğini; bu nedenle, fabrikanın kurulmasının savaş sona erinceye kadar

Ülkenin ithal malına olan ihtiyacı için gerekli stokun önceden yapılmamış olması dolayısıyla da kalay, çuval, demir, makine ve yedek parça gibi bütün ithal mallarının fiyatlarında büyük bir artış görülmüştür. Bu artış karşısında ithalat ve ihracatın, eski alacak ve borçlar dikkate alınmadan dengelenmesi ve herhangi bir ihraç malının, ihtiyaç duyulan ithal malı karşılığında fiyatları kontrol edildikten sonra sevk edilmesi düşünülmüştür. Bu noktada, gümrüklerde fiyatları kontrol komisyonu kurulması ve yabancı hükümetlerle yapılan ticaret sözleşmeleri ile takas işlemlerinde, ülkemizin iktisadi bünyesini sarsacak yüksek fiyatlarla gelişigüzel ithalat yapılamaması ve bu fiyatların kontrole tabi tutulması esasının ana ölçü olarak kabul edilmesi gerektiği gibi görüşler ortaya atılmıştır¹¹⁰⁸.

Bu dönemde savaş dolayısıyla dış ticaret hacminin daralması¹¹⁰⁹, serbest döviz mevcutlarının tükenmesine ve serbest dövizle yapılan ithalatın durmasına yol açacağından; dış ticarete takas sistemine gidilmiştir¹¹¹⁰. Bu konuda Ticaret Vekâleti'nin aldığı tedbir, ihraç mallarını lisansa tabi tutan bir kararnamenin çıkarılması olmuştur. Lisans sistemi, takas usulü ile yapılacak ihracatta, öncelikle ülke içerisindeki ihtiyaç fazlasının ihracını ve buna karşılık, ülkede ihtiyaç duyulan mala karşılık gelen ithal malının karşı ülkeden gelmedikçe lisans verilmemesini esas olarak kabul etmiştir. Söz konusu uygulamanın, ithalatı teşvik etmek açısından fayda sağlayacağı düşünülmüşse de; bu uygulama, banka ve uluslar arası kuruluşların garantilerine dayanmaması itibariyle, ithalatın teşviki ve kolaylaştırılması ile uygun düşmeyeceği, mübadele yapılmasını daha da güçleştireceği noktasından eleştiri konusu yapılmıştır¹¹¹¹.

Bu dönemde Türkiye'nin dış ticaretinde, Almanya'nın önemli yeri olmuş; Almanya ile olan ticari münasebetler, Türkiye'nin kendi iktisadi ihtiyaçlarını karşılaması, müttefik devletlerin satın almadığı bir kısım mahsullerini ihraç

geciktiğini kaydetmektedir. Nimet Arzık, **Ak Altının Ağası (Hacı Ömer Sabancı'nın Hayatı)**, Tur Yay., 1985, s. 92.

¹¹⁰⁸ Allı Rıza Pişkin, "Hükümete Gelir Temini", **Büyükdoğu**, Sa:13, 10 Birincikanun 1943, s.6.

¹¹⁰⁹ II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye ihracatında ve ithalatında büyük bir azalma görülmüştür. 1948 fiyatlarıyla yapılan hesaplara göre ihracat, 1937-1939 arasında yılda 615 milyon liradan 1940-1945 arasında yılda 277 milyon liraya; ithalat, 1937-1939 arasında yılda 736 milyon liradan 1940-1945 arasında yılda 348 milyon liraya gerilemiştir. Yahya Sezai Tezel, **a.g.e.**, s.179-180.

¹¹¹⁰ "Son Para Ameliyesine Dair", **Siyasi İlimler Mecmuası**, Sa:191, Şubat 1947, s.609.

¹¹¹¹ Server Somuncuoğlu, "Ticaret Politikamız", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:21, 15 Ekim 1940, s.6.

edebilmesi ve coğrafi vaziyetinin gerektirdiği bir zorunluluk olmuştur¹¹¹². Bunun içindir ki; Türkiye'nin, savaş boyunca Batı ittifakı içerisinde bulunmasına rağmen, Almanya ile olan ticari münasebetler, bu dönemde de sürdürülmüş ve Almanya'ya, savaş sanayinde silah imalinde kullanılan krom sevkıyatı büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir. Krom karşılığında da, Almanlardan silah alınmıştır¹¹¹³.

Almanya'nın bu şekilde Türk ticaretinin yarısına hâkim olması, İngiltere'nin Türkiye ile siyasi ve iktisadi yakınlaşmasında etkili olmuş; 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız anlaşmasıyla, 1941 yılında Türk-Alman ticaret anlaşması imzalanıncaya kadar, Almanya ile yapılan ticaret kesilmiştir¹¹¹⁴. Bu durum, Alman propagandasına da yol açmış; Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa ile ticaret yapmaya karar vermesiyle, makine yedek parçaları ve hammadde tedarikinin güçleştiği ve bu nedenle, fabrikaların kapanmak zorunda kaldığı, kömür üretiminin yavaşladığı, Ankara'da inşa edilecek yeni Meclis binasının ertelendiği ileri sürülmüştür¹¹¹⁵. Almanya ile ticari münasebetler, dönemin koşullarında doğrudan etkilenmiş ve savaşın sonucunun kesinleştiği 1944 yılında, İngiltere ve Amerika'nın Türkiye'ye verdiği nota üzerine, Almanya'ya yapılan krom sevkıyatına ambargo konulmuş¹¹¹⁶, böylece ticari münasebetler % 50 nispetinde azaltılmıştır¹¹¹⁷.

Savaş dolayısıyla Türk dış ticaretindeki daralmaya karşın; iç ticaret sahasında büyük bir genişleme olduğu ve tüccar sayısının arttığı görülmüştür. Bu durumun sebepleri olarak da, savaş yıllarında sınırlı da olsa Avrupa ile münasebetlerin İstanbul limanında yoğunlaşması¹¹¹⁸ sonucu İzmir, Mersin gibi sahil şehirlerinden

¹¹¹² Asım Us, **a.g.e.**, s.597-598. 1939 yılında Almanya'nın Türkiye ihracatının cari değerindeki payı, % 37 iken; Türkiye ithalatının cari değerindeki payı, % 51'dir. Yahya Sezai Tezel, **a.g.e.**, s.168.

¹¹¹³ Hüsamettin Ünsal- Hıfzı Topuz, **Cumhuriyet'in Beş Dönemeci**, Sergi Yay., İzmir, 1984, s.85.

¹¹¹⁴ 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız anlaşmasında önemli bir husus, Türk ekonomisini yeniden İngiliz ve Fransız sermayesine bağlamak; Alman etkinliğini uzaklaştırmak, Almanya'ya karşı İngiliz ve Fransız ekonomik ablukasını desteklemek olmuştur. Yapılan görüşmelerde, İngiltere ve Fransa'nın, krom cevheri, incir, üzüm, fındık gibi ihrac ürünlerini ülkemizden almasına dair anlaşmaya varılmışsa da; Batılı devletlerin Türkiye'den alımları çok düşük kalmış ve Türkiye'nin Almanya ile olan ekonomik bağımlılığın ortadan kaldırılması güç olmuştur. Johannes Glasneck, **a.g.e.**, s.120-121.

¹¹¹⁵ **Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı-Radyo Konferansları**, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s.48-49.

¹¹¹⁶ Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, C:2, İletişim Yay., İstanbul, s.240-245.

¹¹¹⁷ Fahir H. Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C:XIII, No:2, Haziran 1958, s.172;

¹¹¹⁸ Ticaret Vekaleti tarafından Başvekâlete gönderilen 24 Temmuz 1940 tarihli tezkerede, Avrupa Savaşının Akdeniz Havzasına sıçraması sonucunda, güney sahilindeki limanlardan yabancı ülkelere yapılan sevkıyatın durduğu; bu sebeple, ihracatın ancak Karadeniz limanlarıyla İstanbul'dan yapılması zaruretinin ortaya çıktığı; ancak bu mıntıka mahsullerinin, demiryoluyla İstanbul'a naklinin büyük

İstanbul'a yapılan tüccar akını ve eşya fiyatlarının artması karşısında, ticaret işlerinin kazançlı olduğunu görenlerin, ellerindeki paraları bu piyasada değerlendirmek istemeleri gösterilmiştir. Bu konuda eşya dağıtımını kontrol eden idare amirlerince, tüccar olmayanlara mal vermek hususunda bazı sınırlamalar getirilmişse de; tüccar artışları önlenememiş ve bu durum, hayat pahalılığının artmasına, karaborsacılığın yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir¹¹¹⁹. Bunun önlenmesi için, fiyat politikasının değiştirilmesi, dışarıdan ithal edilen malların Anadolu'nun diğer merkezlerinde de dağıtılması gibi çeşitli fikirler de gündeme gelmiştir.

1944 yılında Ticaret Vekâleti tarafından çıkarılan ve azami kar hadlerini tespit eden 510 sayılı kararname de, ticaret hayatını ölçülendirmek ve kâr hadlerini sınırlandırmaya yönelik bir girişim olmuş; böylece sınırsız bir kâr elde etme, hırsızlık, milli ve ahlaki kayıtlara sahip olmamaktan kaynaklanan vurgunculuk gibi gayri meşru yollardan elde edilen kazançlar önlenmeye çalışılmıştır¹¹²⁰. Bununla birlikte bu kararnameye yönelik endişeler arasında da, kâr hadlerinin tespiti esnasında namuslu hareket eden bazı tüccarların sıkıntıya düşmesi; fatura tanzimindeki güçlükler; bazı firmaların, diğerleri zararına daha fazla kâr etmesi; kâr haddinin kazanç vergisi, fire ve diğer zararlar hariç tutularak tespiti gibi hususlar yer almıştır¹¹²¹.

Sonuç itibariyle, savaşın ekonomik yaşam üzerindeki olumsuz tesirlerine rağmen; dış ticaretle uğraşan tüccar kesimler, ithal edilen malların iç piyasadaki fiyatlarında görülen artış ve devletin ürettiği tüketim mallarının satışına aracılık etmek suretiyle, savaş koşullarında enflasyonist ortamdan yararlanarak yüksek kâr marjı elde etme olanağına sahip olabilmişlerdir¹¹²². Bu da, dönem koşullarının, özel sektörde sermaye birikiminin artmasında etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

güçlükler ortaya çıkarması itibariyle, Akdeniz limanlarından İstanbul'a sevkiyat imkanlarının arttırılması gerektiği; bunun için de, seferberlik planına dahil olmayan vapurlardan oluşan yeni bir hattın teşkili imkanlarının tetkik edilmesi ve Akdeniz vapur seferlerinin arttırılması için gerekli tedbirlerin alınması bildirilmiştir. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:18141, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 169.173.5.

¹¹¹⁹ Hüseyin Avni, "Tüccarlar Çoğalıyor", **Yurt ve Dünya**, C:3, Sa:19, 1 İkteşrin 1942, s.231-232.

¹¹²⁰ Ali Rıza Pişkin, "Yeni Kararname", **Büyükdoğu**, Sa:29, 28 Nisan 1944, s.5.

¹¹²¹ Nejat Muhsinoğlu, "Yeni Kararname Etrafında", **Büyükdoğu**, Sa:30, 5 Mayıs 1944, s. 15-16.

¹¹²² Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, s.60. Türk toplumsal yapısını inceleyen yazarlardan biri de, savaşın Türk ekonomisine getirdiği önemli değişimi, savaşan ülkelerin savaş dışı kalmış Türkiye'den daha fazla mal ithal etmeleri sonucu, ithalat girdileri azalırken, ihracat gelirlerinin artması ve böylece dış ticaret oyunlarıyla zenginleşen ticaret zümresinin ortaya çıkması olarak ortaya koymaktadır. Oya Sencer, **a.g.e.**, s.73.

Savaş yıllarında üretim-dağıtım-tüketim ilişkilerini denetim altında bulunduran devlet, dış ticaretin düzenlenmesinde de etkili olmuş; iç-dış ticarete özel girişimi kontrol edebilmek için, Ticaret Bakanlığı bünyesinde Ticaret Ofisi, İaşe Müsteşarlığı gibi birimler teşkil edilmiştir.

Savaşın sona erdiği 1945 yılında ise, ulaşım imkânlarındaki güçlüklerin ortadan kalkmaya başlaması ve denizlerde emniyetin sağlanması ile, ticaretin yeniden düzenlenmesine çalışılmış; bunun için, ihracat vergisinin kaldırılması, Amerikalılarla ticaretin geliştirilmesi, ihracatın düzenlenmesi, ithalatın tanzimi ve fiyatların düşürülmesi gibi tedbirlere başvurulmuştur¹¹²³. Bu tedbirler, uluslar arası ekonomi ve ticaret sahasında dış piyasalarla mücadele etmek için yeterli görülmediğinden; 7 Eylül'de hükümet tarafından bazı kararlar alınarak ilk kez devalüasyona gidilmiştir¹¹²⁴.

7 Eylül Kararları, ülkemizde dış ticareti geliştirmek, ithalatı kolaylaştırmak ve arttırmak, ihraç maddelerinin yabancı ülkelere satılabilme imkânını sağlamak ve böylece uluslar arası ekonomi ve ticaret sahasında sağlam para ile yer almak için, Türk parasının satın alma gücünün dış ve iç pazarlara göre ayarlanması suretiyle alınan kararlardır. Bu kararlarla, Recep Peker başkanlığındaki yeni hükümet devalüasyona başvurmuş; Türk parasının dış değeri düşürülmüştür¹¹²⁵. Dönem yazınında, hükümetin neden böyle bir girişimde bulunduğu ve bunun ne gibi sonuçlar vereceği üzerinde durulurken; ülkede ilk defa yapılan bu para operasyonu ile ihracat ve ithalatın canlılık kazanacağı, istikrarlı paranın iktisadi ve mali bünye üzerinde önemli rol oynayacağı¹¹²⁶; ticarete müdahalecilik rejimi yerine, serbest ticaret veya rekabet serbestisi rejimine geçilmiş olacağı ileri sürülmektedir¹¹²⁷.

1945 yılında savaşın sona ermesine rağmen, huzur ve sükûnun tam olarak sağlanamadığı, savaşın ortaya çıkardığı sıkıntı ve darlıklarla mücadele için tedbirler

¹¹²³ Aslan Tufan Yazman, "Cumhuriyetin XXII. Yılında Ekonomik Durumumuz", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:6, Sayı:140, 31 Ekim 1945, s.1, 24.

¹¹²⁴ Cahit Zamangil, "Türkiye'nin Harp Sonrası Dış Ticareti", **Türk Ekonomisi**, Sa:19-20, Ocak-Şubat 1945, s.182-184.

¹¹²⁵ Muhlis Ete, "Paranın Dış Değerinin Düşürülmesi", **Türk Ekonomisi**, Yıl:4, Sa:36, Haziran 1946, s.163.

¹¹²⁶ "Son Para Ameliyesine Dair", s.610-617; Namık Zeki Aral, "7 Eylül Kararları ve Akisleri: Para Kıymetinin Düşürülmesi", **Siyasi İlimler Mecmuası**, Sa:190, Ocak 1947, s.543-551.

¹¹²⁷ Muhlis Ete, "Paranın Dış Değerinin Düşürülmesi", **Türk Ekonomisi** s.163-165.

alınmaya devam edildiği görülmektedir. Savaşın ortaya çıkardığı hayat pahalılığı ile mücadele için kurulan Harp Ekonomisi Bürosu kaldırılmasına karşın; bu yıl içerisinde de, hayat pahalılığı dolayısıyla çeşitli gıda maddelerinde çekilen sıkıntılar devam etmiş; Ticaret Vekaleti'nde "Hayat Pahalılığı ile Mücadele Bürosu" kurulmuştur¹¹²⁸. Bu konuda, ülkede hayat pahalılığının inkâr edilemez bir gerçek ve önemli bir sorun teşkil ettiğini belirten İsmet Alkan, daha önce Harp Ekonomi Bürosu, Ticaret Odaları gibi teşkilatlar vasıtasıyla hayat pahalılığı hakkında tetkiklerde bulunulduğuna işaretler; bunlarla aynı işlevi görecektir olması itibariyle bu girişimi eleştirmekte ve böyle bürolar kurmak suretiyle tetkikler yapılmasının bir sonuç getirmeyeceğini, bu konuda daha kesin ve fiili sonuçlar alınması zamanının geldiğini ileri sürmektedir¹¹²⁹.

Savaş sonrası devlet bütçeleri açısından değerlendiren Şükrü Baban'a göre, 1946 bütçesinde ordu ihtiyaçlarının karşılanması ve iç emniyetin sağlanmasına yönelik giderlerin genel bütçe içerisindeki önemini korumaya devam etmesi de, savaşın sona ermiş olmasına rağmen barış ve istikrarın tamamen kurulamamış olduğunun bir göstergesidir. Bütçede açıkların olduğu ve bu açıkların iç borçlanma ile kapatılacağını belirten yazar, iç borçlanmada hisse senetleri ve tahvillerinin yerini ortaya koymakta; bunun mali bakımdan tehlike arz etmediğini belirtirken, paranın istikrarı ve değerini arttırmak noktasında denk bütçe ile bu istikrarın sağlanabileceğine ve bütçe açıklarıyla, borçlanmalarla bunun gerçekleştirilemeyeceğine dikkat çekmektedir¹¹³⁰.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, 1.11.1945 tarihinde Büyük Millet Meclisi yedinci dönemi üçüncü toplantı yılını açış nutkunda, dış ve iç siyasete ağırlık verirken; iktisadi meselelerden daha az söz ettiği görülmektedir. Dönemin yazarları, bu durumu, iktisadi sıkıntıların henüz giderilememiş olmasına karşın; dış ve iç politikadaki meselelerin önem kazanmasına bağlamaktadır.

Cumhurbaşkanının bu nutkunda, iktisadi durumun düzeltilmesi için alınmış tedbirler arasında; toprak mahsulleri ve ihracat vergilerinin kaldırılması¹¹³¹, dalgali

¹¹²⁸ İsmet Alkan, 1945 Yılı'nın İktisadi Olayları", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl: 7, Sa:145, 4 Ocak 1946, s.9.

¹¹²⁹ İsmet Alkan, "Yine Hayat Pahalılığı Meselesi", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:6, Sa:144, 25 Aralık 1945, s.4.

¹¹³⁰ Şükrü Baban, "Yeni Bütçe", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:6, Sa:139, 21 Ekim 1945, s.2, 23.

¹¹³¹ Dr. Kemal Türkoğlu, "Toprak Mahsulleri ve Gümrük Çıkış Vergilerinin Kaldırılması", **Türk Ekonomisi**, Yıl:4, Sa:31, Ocak 1946, s.17-19.

borçlara ödenek konulması, yeni bütçede imara ve milli donatıma ödenek ayrılması, toprak kanununun kabulü, orman rejiminin fenni esaslara dayandırılması konularına yer verilmiştir. Bu tedbirlerden elde edilecek iktisadi faydalar arasında da; ihracat güçlüklerinin maliyeti ve fiyatları düşürmek suretiyle azaltılması, dış piyasalara mal göndermek imkânlarının arttırılması, dalgalı borçların kapatılması için ödenek ayrılması suretiyle Amerikan kredisinin sağlanması, çiftçiye modern ziraat aletleri kazandırmak ve toprak dağıtarak boş arazilerin işlenmesini sağlamak suretiyle üretimin arttırılmasından söz edilmektedir¹¹³².

B-Savaş Yıllarında Temel İhtiyaç Maddelerinin Karşılanmasına Yönelik Önlemler

Savaş yıllarında, ekonomik hayatın savaş koşullarına göre düzenlenmesine ilişkin olarak alınan tedbirler, esas itibariyle halkı tasarrufa teşvik etmek suretiyle tüketimin sınırlandırılması ve üretimde başlatılacak seferberlik ile üretimin arttırılması noktalarında toplanmıştır. CHP Müstakil Grubu'nun 27.4.1944 tarihli toplantısında kabul edilen karar metninde, savaşın meydana getirdiği olağanüstü durum devam ettiği sürece Türkiye'de takip edilecek savaş ekonomisi uygulamaları arasında, bu hususlara da yer verilmiştir¹¹³³.

Tüketimin sınırlandırılmasına yönelik tedbirler, şehir ve kasabalarda uygulanırken; köylerde, üretim seferberliği başlatılmıştır.

1-Tüketimin Sınırlanmasına Yönelik Önlemler

Tüketimin arttırılmasına yönelik önlemlerin başında, büyük şehirlerde ekmeğin karneye bağlanması suretiyle, ekmek tüketiminin sınırlandırılması yer almıştır¹¹³⁴. Buğday üretimindeki azalış, ekmek konusunda sınırlamaya gidilmesinde belirleyici olmuş; üretici kesimin çoğunluğunun silah altına alınması, kuraklık ve insan gücüne dayalı emek yoğun tarım faktörleri, hububat üretimindeki azalmanın başlıca nedenlerini teşkil etmiştir.

¹¹³² Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1.11.1945 tarihli T.B.M.M. VII. Devre Üçüncü toplantı yılını açış nutku için bkz. Kazım Öztürk, **a.g.e.**, s.369-384

¹¹³³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:,030.10, Yer No:133.959.11. (ek

¹¹³⁴ Çavdar, *a.g.e.*, s.384; Cemil Koçak, "Türkiye'de Karneli Yıllar", **Tarih ve Toplum**, Sa:25, İstanbul, 1986, s.442-443.Gıda maddelerinin karneye bağlanması, savaşan ülkelerin başvurduğu zorunlu tedbirler arasında yer almıştır.

Ocak 1942’de yürürlüğe konulan ekmek karnesi uygulamasına göre, ağır işçiler için 750 gram, 7 yaşından büyükler için 375 gram, 7 yaşın altındakiler için de 375 gramın yarısı, ekmek hakkı olarak belirlenmiştir. Ekmeğin gramının 750’den 600’e kadar indirilmesi, kişi başına düşen ekmek hakkını daha da azaltmış ve ekmeğin temel gıda maddesi olması itibariyle, büyük şehirlerde yaşayanları daha da sıkıntıya düşürmüştür. Uygulamadaki 375 gramlık miktarın, sadece ekmek tüketen insanlar için yeterli olmayacağı, karne uygulamasıyla birlikte ekmeklerin kalite ve pişirme tarzının bozulduğu şeklinde karne tatbikine yönelik şikâyetlerin basına yansdığı görülmektedir¹¹³⁵. Oktay Akbal, “Önce Ekmekler Bozuldu” romanında, savaşla ekmek arasındaki bağlantıyı ortaya koymakta; önce ekmeklerin, daha sonra da her şeyin bozulduğunu konu etmektedir.

Yine MKK çerçevesinde alınan kararlar doğrultusunda, artan ekmek talebinin karşılanması amacıyla ekmek çeşnisi belirlenmiş; buğday unundan tek tip ekmek çıkarılmıştır. Tasarruf düşüncesi ile de, buğday unundan börek, tatlı, pasta yapıp satılması, pide çıkarılması yasaklanmıştır.

Ekmek karnelerine, yalnız ekmek değil; ekmek dışında kalan çay, şeker gibi yiyecek maddeleri ile Sümerbank’ın ürettiği basma ve Amerikan bezi türünden ihtiyaç maddelerinin karşılanması için de kuponlar konulmuştur. Döneme tanıklık etmiş yazarlardan biri, kuponlardaki hangi harfle ne alınacağını her ay açıklandığını belirtirken; zaman zaman bu harflerin dönemin koşullarına uygun şekilde hicvedildiğini ve “j” harfli kupon için, “jandarma” tabiri kullanıldığını kaydetmektedir¹¹³⁶.

Karne sisteminin uygulanmasında bir takım aksaklıklar görülmüştür. Cinsine göre çeşitli kümelere ayrılmış olan ekmekler, belediye narhından daha yüksek fiyata ve karnesiz satılırken; Sümerbank Yerli Mallar pazarlarından, kupon karşılığı alınan kumaşların da, fiyatları biraz yükseltilerek karaborsada satıldığı ve fahiş fiyatla satışa çıkarmak veya istif yapmak amacıyla rağbet gördüğü durumlar olmuştur¹¹³⁷.

¹¹³⁵ **Ahali**, 4 Şubat 1942, 23 Kanunuevvel 1942.

¹¹³⁶ Aydın Aybay, **Beşiktaş’ta Savaş Yılları**, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., İstanbul, 2006,s.8.

¹¹³⁷ Nejat Muhsinoğlu, “Karaborsa”, **Büyükdoğu**, Sa:21, 2 Mart 1944, s.15-16. Bu durum, CHP Grup toplantılarına da yansımış; yapılan toplantılardan birinde, eldeki kuponlarla, ucuz fiyatla ve top halinde Yerli Mallar Pazarlarından alınan kumaşların, mağazalarda iki üç misli fiyatla satışa çıkarıldığı ve böylece açık karaborsanın ortaya çıktığı belirtilmiştir. Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s.24-25.

Savaş koşullarında artan yoksulluk ortamında, yoksul kesimlerin iştahını kabartacak görüntüler sergilenmemesine de önem verilmiştir. Lokantalarda veya aşçı dükkânları vitrinlerinde sergilenen ve camdan görülebilen yemeklerin, dışarıdan görülmeyecek şekilde gizlenmesi için, vitrin veya camın alt bölümünün renkli kâğıtla ya da boyanarak kapatılması uygulamasına başvurulmuştur¹¹³⁸.

Bu dönemde, halkı tasarrufa teşvik etmek yolunda alınan önlemler de, tüketimin sınırlandırılmasına yönelik olduğundan; dönemin tüketim normlarına da bakılması gerekmektedir.

Savaş koşulları içerisinde artan milli savunma harcamaları dolayısıyla, tasarrufta bulunulması üzerinde önemle durulmuş; halkın ve ordunun temel ihtiyaçlarının karşılanması için lüks madde kullanımının yol açtığı israfın önlenmesine çalışılmıştır. Savaş yıllarında, milli savunma harcamalarının artması ve bütçe açığı nedeniyle vatandaşlara bir takım mükellefiyetler getirilmiş; halka, israf ve lüks tüketimden kaçınması ve ekmeğine kalıncaya kadar tasarruf yapması öğütlenmiştir.

Türk milletini tasarruf ve arttırmaya teşvik amacıyla kurulan Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumunun, tasarruf tedbirleri alınmasında önemli rol oynadığı ve yayınladığı bildirimlerle, tasarrufta bulunmayı telkin ettiği görülmektedir. Savaş yıllarında, savaş ekonomisine uygun telkinler yapılmakta olduğu görülmektedir. Bu telkinler arasında, mal azlığına karşı üretimi arttırmak; tüketimi daraltmak ve ihtiyaçları en aza indirmek; mala hücum etmemek ve parayı, mala değil bankaya yatırmak gibi hususlar yer almıştır¹¹³⁹.

Kurum adına ve Türk Milletine hitaben, Genel Başkan Kazım Özalp tarafından savaş yıllarında yayınlanan bir beyannamede, nerelerden, nasıl ve ne kadar tasarruf edilebileceği vatandaşlara duyurulmuştur¹¹⁴⁰. Savaş yıllarında ülkenin birçok yerinde faaliyet gösteren bu kurumun şubeleri, halkın tasarrufa teşvik edilmesi ve yönlendirilmesine, lüks eşya tüketiminin sınırlandırılmasına çalışmışlardır.

Savaş koşullarının etkisiyle artan tasarruf tedbirleri, dönemin yayın faaliyetleriyle de teşvik edilmiştir. Savaş ve savaşın ortaya çıkardığı ekonomik

¹¹³⁸ Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.20.

¹¹³⁹ **CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar**, s.136–137.

¹¹⁴⁰ **Ahali**, 1 Mayıs 1940.

güçlüklerin etkilerini hafifletmek ve tüketimi öz kaynaklara yöneltmek amacıyla da yayınlar yapılmıştır. Radyo yönetimi tarafından, az masrafla yaşama ve tutumlu olmanın önemini ortaya koymak ve bu bilinci halka aşılacak açısından “Tutum ve Bakım Saati” adlı bir program hazırlanmıştır. Savaş dolayısıyla ülkede yiyecek sıkıntısı çekildiği için, bu program saatinde ucuz ve stoku bol olan patates gibi mahsullerden çeşitli yiyecek yapmak üzere tarifler verilmiş;¹¹⁴¹ Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu tarafından, giyim eşyalarını uzun süreli olarak kullanmanın yolları gösterilmiştir¹¹⁴². Bu program, radyonun, zamanın koşullarına uygun yayınlar yaptığının göstergesidir.

Dönemin tasarruf tedbirleri kapsamında, tek tip önlük uygulaması¹¹⁴³, ayakkabı ve çorapların sökülünce tamiri, iyice eskiyen giyim eşyalarının değerlendirilmesi, değerlendirilmeyecek duruma gelmesi halinde yenisinin alınması gibi tasarruf tedbirlerine yer verilmiştir.

Tasarrufun bu şekilde önem kazandığı savaş yıllarında üzerinde durulan konulardan biri de, gaz, benzin ve mazot sıkıntısı¹¹⁴⁴ dolayısıyla makam sahiplerine verilen resmi araçların sınırlandırılması olmuştur. Dönem başında, otomobillerin yalnızca bakan, başkan ve işadamlarına verilmesi; bunların dışında kalanlara verilmeyerek sınırlandırılmasına ilişkin haberlere yer verilmiştir. Bu konu üzerinde, “Danıştay, Sayıştay Başkanları ile Yargıtay Başsavcısına birer resmi otomobil verilmesi hakkındaki kanun tasarısı” görüşmelerinde tartışmalar yapılmış; resmi araçlarda tasarruf yapılması gereği üzerinde durularak, bu makam sahiplerine otomobil verilmesi şiddetle eleştirilmiştir. Nitekim yapılan tartışmalar sonunda, tasarı kabul edilmemiş ve bu konuda tasarruf sağlayan kanun tasarısının hazırlanmasına karar verilmiştir¹¹⁴⁵.

Benzin tasarrufu için alınan kararlardan biri de, taksi gibi ticari araçların plaka numaralarının sonu tek olanlarla çift olanların aynı gün trafiğe çıkma yasağı

¹¹⁴¹ “Bakım ve Tutum”, **Radyo Sa:7**, 15 Haziran 1942, s.23.

¹¹⁴² “Bakım ve Tutum”, **Radyo Sa:8**, 1942, s.4.

¹¹⁴³ **Babalık**, 2 Nisan 1940.

¹¹⁴⁴ Bu dönemde görülen gaz, benzin ve mazot sıkıntısı, dönem boyunca hükümet temsilcisi olarak belli bölgelerde teftişlerde bulunan umumi müfettişlerin raporlarına da yansımıştır. Üçüncü Umumi Müfettiş Nazif Ergin, Erzurum’dan Başbakanlığa yazdığı 27 Eylül ve 29 Kasım 1940 tarihli raporlarda, müfettişlik bölgesinde, acilen temin edilmediği takdirde, kış aylarında gaz, benzin ve mazot sıkıntısı yaşanabileceğine dikkat çekmiştir. Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler 1927-1952**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.175.

¹¹⁴⁵ Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.84-86.

getirilmesidir¹¹⁴⁶. Bu süreçte, özel otomobiller, motosikletler, gezi motorları seferden kaldırılmış; toplu taşıma araçlarının kullanılması teşvik edilmiş; özel arabaların, şehirde devlet dairelerine veya doktorlara satılması istenmiş; taksiler, büyük şehirlerde ihtiyacı karşılayamaz hale getirilmiştir. Taksiler için yapılacak gaz satışı için, belli bir limit getirilmiş; bu limit, günlük 10 litre ya da yaklaşık 2.5 galon benzin olarak tespit edilmiştir¹¹⁴⁷. Dolmuş denilen aracın, o günlerde ortaya çıktığını belirten Nadir Nadi, savaş bitmesine rağmen, dolmuşların kaldırılamamış olmasının; ekonominin, henüz normal şartlara kavuşmadığının göstergesi olduğunu kaydetmektedir¹¹⁴⁸.

Kâğıt darlığına karşı gazete sayfalarının sınırlandırılması¹¹⁴⁹, çocukların kendilerinin yaptıkları oyuncaklarla oynamaya başlamaları, kalın kâğıtlı defterlerin ve renkli kurşunkalemlerin kullanılmaması, çivi yokluğu nedeniyle, ihtiyaç halinde meyve sandıklarındaki çivilerin sökülmesi¹¹⁵⁰, un sıkıntısı dolayısıyla ekmeğin tek tip çıkarılması ve tatlı, pasta türü şeylerin yapımının yasaklanması gibi hususlar, tasarruf tedbirlerinin çeşitli alanlarda yansımaları olmuştur.

Bu tasarruf tedbirleri alınırken; zaman zaman bilinçsizce israflarda bulunulduğu da görülmüştür. Çorum iâşe müdürlüğü görevini yürüten Mehmet Nuri Alpay, kağıt buhranı yaşandığı günlerde, Çorumda 50 motorlu taşıt vasıtası bulunmasına karşın; merkezden, 150.000'den fazla motorlu taşıt vasıtası kayıt edilebilecek 5000 adet kağıt gönderildiğini belirtirken; bunun, mevcut idarenin ülke ihtiyaçları konusundaki tecrübesizliğinden kaynaklandığını ileri sürmektedir¹¹⁵¹. Yine II. Dünya Savaşı yıllarında illere yapılan kahve, çay, Sümerbank patiska ve pamukluları, zeytinyağı dağıtımında, bölgelerin ihtiyaçları göz ardı edilmiş; bu yüzden, savaş dolayısıyla çekilen sıkıntılara rağmen, gereksiz yere zararlar ortaya çıkmıştır.

Dünyanın ateş çemberi içerisinde bulunduğu ve ülkemizin de her an savaşa girmesinin an meselesi olduğu bir ortamda, büyük şehirlerde adeta salgın halini alan

¹¹⁴⁶ Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitap Yay., İstanbul, 2003., s. 242; Aydın Aybay, **a.g.e.**, s.32.

¹¹⁴⁷ Lynn A. Scipio, **My Thirty Years in Turkey**, Richard R. Smith Publisher, New Hampshire, 1955, s.306.

¹¹⁴⁸ Nadir Nadi, **a.g.e.**, s. 108-109.

¹¹⁴⁹ Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.86, 110.

¹¹⁵⁰ Altan Öymen, **a.g.e.**, s. 214-217.

¹¹⁵¹ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.75.

lüks müptelası, dönem yazınında sıkça eleştirilen konulardan biri olmuştur. Dönemin aydınlarından Suphi Nuri İleri, savaşın getirdiği üç afeti; lüks, ihtikar, hamiyetsizlik olarak sıralamakta ve lüks tüketimini; dekolte tuvaletler, kürk mantolar, ipek çoraplar, mücevherler, lavantalar, dans yerlerinde içilen içkilere yatırılan paralar olarak ortaya koymaktadır¹¹⁵². Özellikle de, bu zümrenin mensupları arasında, Holivut modası, balolar, at yarışları, moda ve eğlence kültürünün yaygınlık kazandığı ve buna bağlı olarak da lüks tüketimin hızlandığı söylenilebilir.

İkinci Dünya Savaşı yılları içinde, ülkemizde zengin olan vurguncular, aile yapısı, yaşam tarzları, dünya görüşü ile de sosyetenin temsilcisi haline gelmişlerdir. Bu kesimlerin sosyoekonomik yaşamları ve aile yaşamlarında görülen ahlaki düşkünlük, dönemin romanlarına da konu olmuştur. Turhan Aziz Beler tarafından 1943 yılında kaleme alınan “Türedi Ailesi” romanında, lüks yaşam tarzıyla bir zengin prototipi canlandırılmaya çalışılırken; karısının sosyetik yaşantısı, başka erkeklerle ilişki kurması, kürtajla çocuk aldırması gibi ahlaki düşkünlüğü gözler önüne serilmiştir¹¹⁵³. Böylece lüks yaşam tarzı, aynı zamanda iffet ve namus vurguncusu bir alışkanlık olarak görülmüştür.

Kadınların giyim-kuşamında görülen değişim, büyük şehirlerde izlenirken; bu değişim, tek seçenekli çarşafli-feraceli giyim yerine, çok seçenekli tüketim piyasasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dokuma, giyim sanayi piyasasının bu şekilde kadınlara yönelik olması, kadınların lüks tüketimden kaçınmaları hususuna vurgu yapılmasını gerekli kılmıştır. Özellikle Beyoğlu caddesinde gezen kadınların sergiledikleri manzara, eleştiri konusu yapılmıştır. Ekmeğe kadar kısıtlamaya gidildiği, geçim şartlarının ağırlaştığı olağanüstü bir dönemde, kadınların altı mantarlı iskarpinleri, ipekli çorapları, çeşitli kumaşlardan yapılan giyim eşyaları, şapka ve çantaları, her türlü süslenme ihtiyaçları için harcadıkları para, gereksiz harcamalar olarak görülürken¹¹⁵⁴; bu tür manzaraların, diğer kadınlar üzerinde

¹¹⁵² **Tan**, 26 Ocak 1944.

¹¹⁵³ Turhan Aziz Beler, **Türedi Ailesi**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943.

¹¹⁵⁴ Kadınların giyim-kuşamında görülen değişim, büyük şehirlerde izlenirken; bu değişim, tek seçenekli çarşafli-feraceli giyim yerine, çok seçenekli tüketim piyasasının ortaya çıkmasına yol açmış ve bu seçenekler, basın kanalıyla reklâm ve ilânlarla renklendirilmiştir. Dokuma, giyim sanayi piyasasının bu şekilde kadınlara yönelik olması, kadınların lüks tüketimden kaçınmaları hususuna vurgu yapılmasını gerekli kılmıştır.

yarattıkları etkiyle, aile bağlarının gevşemesine ve yuvaların sarsılmasına yol açtığı ileri sürülmüştür¹¹⁵⁵.

Dönem içerisinde, özellikle kadınların makyaj, süs eşyası, ipekli çorap¹¹⁵⁶ gibi lüks madde kullanımı eleştirilirken; gösterecekleri hesaplılığın, erkeklerle işbirliği içerisinde görecekları hizmetin önemi vurgulanmış¹¹⁵⁷ ve hükümet düzenlemesine gerek duyulmadan, lüks tüketime bizzat kendileri tarafından son verilmesi gereği ortaya konulmuştur¹¹⁵⁸. Kadınların ipekli çorap masrafından kurtulma yöntemleri arasında, bacakların çorap rengine boyanması, bacağın arkasına boydan boya bir çizgi çekilmesi suretiyle, bacağa çoraplı imiş gibi bir manzara verilmesi hususları gündeme gelmiştir¹¹⁵⁹.

Bu tasarruf tedbirleri, daha çok şehir kadınlarına yönelik olmakla birlikte; köy yerleşimlerinde de başlık parası, borç-harç ile yapılan düğün geleneği, nikâh, nişan törenleri, çeyiz geleneği gibi tüketime yönelik harcamaların kısıtlanması gerekli görülmüştür. 1921 yılında çıkarılan 55 sayılı Men-i İsrifat Kanunu ile, başlık, kıza iki kattan çok elbise yapılması, düğünlerde bir günden fazla çalgı çaldırılması, ziyafet verilmesi, çeyiz gösterilmesi, nişan töreni yasaklanmış ve aykırı hareket edenler için, 50–150 lira para ve 6 ay hapis cezası getirilmişse de; bu kanun, 1968 yılına kadar yalnızca kağıt üzerinde kalmış ve köy topluluğunun bu konudaki toplumsal değerlerinin önüne geçilememiştir¹¹⁶⁰. Bununla birlikte, düğünlerde zaruri görülen iktisadi külfetler ve kız evinin oğlan tarafından aldığı ağırlık masrafları, zaman içerisinde azalmaya başlamış; her iki taraf için de düğün masraflarında kısıtlamaya gidilmiştir¹¹⁶¹.

¹¹⁵⁵ Salâhattin Güngör, “Lüks Hastalığımız”, **Büyükdoğu**, Sa:12, 3 Birincikanun 1943, s.15. Yeni Mecmua dergisinin “Haftanın Dedikodusu” köşesinde, günün gelişmelerini ince bir dille eleştiren Naci Sadullah, bayanların sinemalarda gördükleri kıyafetleri almak istemelerinin, aile huzurunu sarsması itibarıyla, sinemaların ahlâken, manen ve maddeten pahalıya mâl olduğuna işaretle; savaş dolayısıyla film buhranı yaşanmasını, “ailelerin huzura kavuşması” olarak nitelendirmektedir. Naci Sadullah, “Haftanın Dedikodusu: Çocuk ve Sinema”, **Yeni Mecmua**, 29 Birinciteşrin 1940, s.9.

¹¹⁵⁶ İpekli çorap giyilmesi meselesi, II. Dünya Savaşı yıllarında gündemi oluşturan konulardan biri olmuştur. Bu konuda bkz. Feza Kürkçüoğlu, “İkinci Dünya Savaşı Yılları Gündeminden İpekli Çorap Meselesi”, **Popüler Tarih**, Sa:9, 2.2001, s.76-77.

¹¹⁵⁷ ”Kadınlarımızın Bugünkü Vazifeleri”, **Ahali**, 16 Nisan 1941; “Samsun Bayanları Durmayınız”, **Ahali**, 30 Nisan 1941; “İpek Erkek Boyunbağı, İpek Kadın Çorabı”, **Ahali**, 7 Nisan 1944.

¹¹⁵⁸ Reşad Ekrem Koçu, “Lüks Salgını”, **Büyükdoğu**, Sa:6, 22 İlkteşrin 1943, , s.14.

¹¹⁵⁹ Asım Us, **a.g.e.**, s.521.

¹¹⁶⁰ İbrahim Yasa, **Hasanoğlan Köyü’nün İctimai-İktisadî Yapısı**, Doğu Matbaası, Ankara, 1955, s.235.

¹¹⁶¹ İbrahim Yasa, **a.g.e.**, s.167.

Dönem içerisinde, içinde bulunulan durumun hassasiyeti dolayısıyla yerli malı kullanımının da teşvik edildiği ve yerli malı haftalarının büyük coşkuyla kutlandığı görülmektedir. Savaş koşullarında savunma masrafları arttığı için, askeri ihtiyaçlar da yerli malı kullanımı kapsamına dâhil edilmiş; savaş ve askeri donatım eşyası yapan özel sanayi kurumlarının denetimine çalışılmıştır.

2-Üretimin Arttırılmasına Yönelik Önlemler

İkinci Dünya Savaşının ağır koşullarını hafifletmek için piyasalara yönelik olarak hükümet tarafından tedbirler alınırken; yaklaşık 18 milyonluk ülke nüfusunun 1 milyonunun silah altına alınması ve orduyla şehirlerin iâşe ihtiyacının, nüfusun % 75'ini oluşturan kırsal kesimden karşılanacak olması, savaşın tarım kesimi üzerindeki yükünü arttırmıştır¹¹⁶². Bu dönemde erkeklerin askerde olması itibariyle tarlaların bir kısmının ekilemez hale gelmesi, kötü hava şartları nedeniyle mahsulün kötüye gitmesi, üretimde kullanılan hayvanların ve ulaşım vasıtalarının savunmaya tahsisi dolayısıyla tarımsal üretimde ve sevkiyatında yaşanan güçlükler¹¹⁶³, mahsulün belli kısmına hükümet tarafından el konulması gibi uygulamalar¹¹⁶⁴; tarım kesiminde yaşanan sıkıntıların çeşitli cephelerini teşkil etmiş¹¹⁶⁵; tarımsal üretimdeki düşüş ile birlikte, iâşe sorunu büyük boyutlara varmıştır¹¹⁶⁶. Bu durum, iâşe sorununu çözümlenmek amacıyla köye ve köylüye yönelik politikaları zorunlu hale getirmiştir.

¹¹⁶² Savaş yıllarında nüfus artış hızı düşmesine karşın; kişi başına düşen milli gelir azalma göstermiştir. Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002, s.110-112.

¹¹⁶³ Savaş dolayısıyla, tarımda kullanılan öküzlerin, orduda yük hayvanı olarak kullanılması uygun görülüş; her dört hektar başına bir çift öküz bırakılması yoluna gidilmiştir. Bu durum, arazileri, dört hektarın altında olan küçük işletmelerin üretim sürecini büyük ölçüde etkilemiştir. Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Çev: Babür Kuzucuoğlu, C:III, Belge Yay., İstanbul, 2005, s.147.

¹¹⁶⁴ Bu uygulama, MKK'nun 14. maddesine dayanmaktadır. Kanunun 14. maddesi şöyledir: Maddelerin veya yardımcı malzemelerin muayyen ellerde toplanarak halk ve milli müdafaa ihtiyacının tazyika düşürülmesine meydan vermemek için hükümet, değer fiyatı karşılığında bunlara el koyarak ihtiyacı olan müesseselere kârsız tevzi edebilir. **Düster**, Üçüncü Tertip, C:21, Ankara, 1961, s.275.

¹¹⁶⁵ 1940'lı yıllarda Ankara Köylerinde bilimsel sosyolojik araştırmalar yapan Mediha Berkes, her köy evinde tarhana çorbası ve bulgur pilavı pişirildiğini; savaş koşullarında köylerde her şeyin kıtlaştığını; kahve, çay, şeker gibi yiyecek maddelerinin lüks haline geldiğini; arpanın buğdaydan daha ucuz olması itibariyle arpa ekmeği yapıldığını; yiyecek darlığı fazla olan yerlerde, dağıtılan tohumluklarının bir kısmının yıkanarak yenildiğini; yiyecek ihtiyaçları karşılanmak üzere hayvanların satıldığını ve yiyecek azlığından dolayı, hayvanların bir kısmının telef olduğunu belirtmektedir. Mediha Esenel, **Geç Kalmış Kitap 1940'lı Yıllarda Anadolu Köylerinde Araştırmalar ve Yaşadığım Çevreden İzlenimler**, Sistem Yay., İstanbul, 1999, s.82, 130-131.

¹¹⁶⁶ 1938 yılında toplam tarımsal hasıla endeksi, 100.0 iken; 1941 yılında 86.0'a, 1944 yılında 79.8'e, 1945 yılında 60.7'e gerilemiştir. Yahya Sezai Tezel, **a.g.e.**, s.350.

Bu politikalar çerçevesinde, üretimin artırılması ve tüketimin azaltılmasına öncelik verilmiştir. Bu noktada hükümetin en önemli tedbiri ise, ekim seferberliğinin başlatılması olmuş; özellikle savaşın tüm şiddetiyle sürdüğü 1942–1943 yılları, yoğun bir ekim seferberliğine tanıklık etmiştir. Başbakan Saydam, bütün vilayetlere gönderdiği tamimle, valilerin ekim işleriyle bizzat meşgul olmaları gereğini bildirmiştir¹¹⁶⁷. Bu süreçte, üretimi teşvik ve çoğaltma vasıtaları hükümet tarafından temin edilecek; üreticiler de, hükümetin sağladığı imkânlardan yararlanmak suretiyle çıkardıkları mahsulü beklemeksizin hükümetin emrine vereceklerdir¹¹⁶⁸. Yalnızca köyler değil; şehirler de, seferberlik kapsamına alınmış ve buralarda da boş arazilerin o arazi yapısına uygun ekim yapılmak suretiyle değerlendirilmesine ve gerek basın kanalıyla, gerekse konunun uzmanı kişilerce verilen konferanslarla, seferberliğin gerekliliği, toprağın verimini artırma yolları gibi zirai konularda halkın bilgilendirilmesine çalışılmıştır¹¹⁶⁹.

Sosyal yapının temeli olarak görülen üretimin artırılması noktasında, üretim yapan ve işgücünü satan insanlara hakkı olan fiyatları vererek, onların sırtından geçinenlere yardım eden sistemleri ve kurumları kaldırmak, onları modern teknik ve bilgilerden yararlandırmak gerekli görülmüştür. Bu durum, köylülerin ürettikleri mahsulün satış işinin organize edilmesi, savaş ekonomisinde üretici mahsulünün değerlendirilmesi ve yetiştirilen mahsulün uzun süre muhafazası noktasında, kooperatifleri bir zaruret olarak ortaya çıkarmıştır.

Eski Ticaret Vekili Nazmi Topçuoğlu, bu konuya temas eden yazılarında, savaşın ortaya çıkardığı buhran karşısında köylüyü aydınlatıcı propaganda veya mahsule asgari fiyatla el konulması gibi idari tedbirlerin tek başına yeterli olmayacağını; bu tedbirlerin, üretici mahsulünü asgari fiyattan alıcı daimi bir teşkilat kurulması suretiyle iktisadi tedbirlerle birlikte yürütülmesi gereğini ortaya koymaktadır. Topçuoğlu, savaş ekonomisinde kooperatiflerin önemini vurgularken; bu teşkilatın, bir yönüyle pazara çıkacak malı asgari fiyata üreticiden almak suretiyle çiftçi mahsulünü kıymetlendirme ve üretime canlılık kazandırma noktasında, diğer yönüyle de, fabrika mamullerini hükümetin tespit ettiği fiyattan tüketiciye adaletle

¹¹⁶⁷ “Mühim Bir Tamim”, **Köye Doğru**, Sa:40, 15 Şubat 1942, s.14.

¹¹⁶⁸ Kerim Ömer Çağlar, “Ziraat Savaşımız”, **Köye Doğru**, Yıl:2, Sa:39, 1 Şubat 1942, s.7. Yazara göre, ziraat seferberliğini, bir darlık durumundan çok; ziraat ve ekonomiyi savaş koşullarına göre düzenlemeye yönelik bir planın tatbiki olarak ele almak gerekmektedir.

¹¹⁶⁹ **Ulus**, 20.2.1942.

dağıtmak suretiyle sosyal bünyeyi kemiren vurgunculuğa karşı asgari bir fiyat mekanizması işlevi göreceğini dile getirmektedir¹¹⁷⁰.

Gerçekten de kooperatifler, köylülerin mahsullerini teslim ettikleri ve satış karşılığı para aldıkları teşkilatlar olarak köy hayatı içinde önemli yere sahip olmuştur. Bununla birlikte, köylülerin kooperatifle olan münasebetlerinde, zaman zaman yeni sisteme uyuşmazlıklar da görülmüştür. Kooperatif kâtibi tarafından saptanan fiyatlar, köylünün sıkıntılı olduğu bazı durumlarda yeterli görülmemiş ve kâtip ile yapılan pazarlıklar da, fiyatların yukarı çekilmesinde etkili olmamıştır¹¹⁷¹.

Türkiye'nin ziraat ülkesi olması, ekim seferberliğini zaruret olarak ortaya koymaktaysa da; bu süreçte karşılaşılan en büyük sıkıntı, program, teşkilat seferberlikte çalışacak eleman hususu olmuştur. Özellikle eleman yetersizliği, Anadolu köylerinde çiftçiyi, daha az arazi ekimi yapmak zorunda bırakmış ve ekime elverişli toprakların işlenmesini güçleştirmiştir. Savaş dolayısıyla üretimde meydana gelen azalma nedeniyle, ziraat mektebi ve köy enstitülü öğrenciler, yaz tatillerini, köylerde ve yakınları askerde bulunan ailelere yardım etmekle geçirmişlerdir. Köy Enstitülü öğrencilerin geceleri sergiledikleri tiyatro oyunları ise, savaş koşullarında halk için moral kaynağı olmuştur. Ziraat Vekâletinin, Yüksek Ziraat Enstitüsü talebelerinin bir kısmını tahsillerini tamamlamak ve ekim seferberliğine katkıda bulunmak üzere Anadolu'nun çeşitli köylerine gönderdiğine işaret eden bir yazar; dört aylık yaz tatili devresinde, lise ve özellikle de yüksek tahsil gençliğinin de, Maarif Vekâletince seferberliğe teşviki önerisinde bulunmaktadır¹¹⁷².

Zirai seferberlik sürecinde karşılaşılan eleman sıkıntısı karşısında, ekime elverişli toprakların işlenmesini sağlamak için, büyük şehirlerdeki işsiz güçsüz kitlelerin, ziraat uzmanı kişiler yanında çalıştırılmasının kanun haline getirilmesi

¹¹⁷⁰ Nazmi Topçuoğlu, "Harp Ekonomisinde Kooperatiflerin Rolü", **İktisadi Yürüyüş**, C: 5, Sa:54, 10 Mart 1942, s.3, 19; Nazmi Topçuoğlu, "İstihlak Kooperatifleri", **İktisadi Yürüyüş**, C: 5, Sa:57, 16 Nisan 1942, s.3, 22. Muhlis Ete, Türkiye'de çeşitli sahalarda çalışan kooperatiflerin mevcudiyetini ortaya koyarken; bütün kooperatifçilik hareketlerine yön veren, bütün kooperatiflerin yüksek nazımı olan bir makam ve onun idare ettiği genel bir kooperatifçilik politikası eksikliğine işaret etmektedir. Muhlis Ete, "Türkiye'de Kooperatifçilik Politikası", **Türk Ekonomisi**, Yıl:1, Sa:2, 15 Ağustos 1943, s.51-55.

¹¹⁷¹ Behice S. Boran, "Köyde Kooperatif", **Adımlar**, Sa:11, Mart 1944, s.376.

¹¹⁷² Selim Cavit, "Ekim Seferberliği", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:3, Sa:56, 1 Nisan 1942, s.1, 17. Savaş dolayısıyla üretimde meydana gelen azalma nedeniyle, ziraat mektebi ve köy enstitülü öğrenciler, yaz tatillerini, köylerde ve yakınları askerde bulunan ailelere yardım etmekle geçirmişlerdir. Köy Enstitülü öğrencilerinin geceleri sergiledikleri tiyatro oyunları, savaş koşullarında halka moral vermiştir.

görüŖü de ileri sürülmüŖtür¹¹⁷³. Adliye Vekâleti ile Ziraat Vekâleti arasında yapılan anlaşma sonucunda da, Muğla’da Dalaman Çiftliğinde bir Zirai Cezaevi kurulmuş; böylece mahkûmların da, üretim sürecine katılması sağlanmaya çalışılmıştır¹¹⁷⁴.

Savaş yıllarında, zirai seferberlik sahasında görülen yetersizliklerin bir boyutu da, nakil güçlükleri olmuştur. Söz konusu dönemde Meclis Başkanlığı görevinde bulunan Abdülhalik Renda, Orta Anadolu’da buğday ambarları dolup taşsa da, yine İstanbul’un sıkıntı çekeceğini belirtirken; sorunun, buğday nakli meselesi olduğuna ve Anadolu’dan tek hat ile İstanbul halkını, Trakya’yı ve buralardaki askerleri beslemek imkânı bulunmadığına işaret etmiştir¹¹⁷⁵. Bu dönemde, gıda maddeleri naklinde yaşanan güçlüklerin çözülmesine yönelik önlemler alınmıştır. TMO tarafından çeşitli bölgelere sevk edilecek gıda maddelerini taşımaya elverişli nakil vasıtaları için, MKK’nun ek 36. maddesine dayanılarak ücretli çalışma mükellefiyeti getirilmiş; çalışmaya mecbur tutulan bu nakil vasıtaları ücretlerinin, valilikler ile o yerin en büyük askeri makamı tarafından ortak tayin edilmesi kararlaştırılmıştır¹¹⁷⁶.

Zirai sahadaki bütün bu yetersizliklere rağmen; Türk köyünde üretimi arttırma noktasında, mahsulün bakımı ve zamanında kaldırılması, üretim verimi açısından önemli görülmüş¹¹⁷⁷ ve zirai kalkınmanın bir bütün halinde gerçekleştirilmesi, ziraat işlerinin yetkili kişiler elinde organize edilerek idaresi, çiftçinin mahsulünün elinde kalmadan pazarlarda değerlendirilmesi¹¹⁷⁸, üreticiye zirai kredi temini ve bunun zirai alanda kullanımının takibi gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

Türkiye’nin ziraat ülkesi olması, zirai kredi ihtiyacını her zaman gündemde tutmuş; özellikle orta ve büyük ölçekli çiftçilere yönelik olarak halk sandıkları, Ziraat Bankası ve bu banka tarafından desteklenen zirai kredi kooperatifleri

¹¹⁷³ Şükûfe Nihal, “En Korkunç Hastalık”, **Barış Dünyası**, Sa: 13, 28 Nisan 1944, s.6-7.

¹¹⁷⁴ Suçluların faydalı bir unsur olarak cemiyete kazandırılmaları için, bunların çalıştırılmaları, okutulup terbiye ve ıslah edilmeleri önemli bir vasıta olarak görülmüş; bu amaçla iş esası üzerine cezaevleri kurulmuştur. Dalaman Çiftliğindeki Cezaevi de, bu amaçla kurulmuş cezaevleri arasında yer almıştır. **Cumhuriyetin 18 inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1941, s.7.

¹¹⁷⁵ Asım Us, **a.g.e.**, s.525.

¹¹⁷⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:263-18, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 100.97.3. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:216-128, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 94.32.18.

¹¹⁷⁷ Nusret Köymen, “Harpte Ziraat”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:5, 15 Şubat 1940, s.5, 22.Yazar, bu yazısında mahsulün zamanında kaldırılmasında, şehirlil okul öğretmen ve öğrencilerinin köylülere yardım etme sorumluluğunu vurgulamaktadır.

¹¹⁷⁸ Suphi Rıza Doğukan, Yüksek Ziraat Mühendisi, “Köy İçin-Köye Doğru”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:16, 1 Ağustos 1940, s.13.

kurulmuştur. 1940'ta 50.165 bin olan tarımsal kredi miktarı, 1945'te 112.704, 1948'de 235.771, 1950'de 412.197'e yükselmiştir. 1948 sonrası tarımsal kredi hacmi, tarımda makineleşmeye bağlı olarak ani sıçrama kaydetmiştir¹¹⁷⁹.

Dönem yazınında, üreticiye kredi sağlanması üzerinde önemle durulurken¹¹⁸⁰; bu kredinin üretim amaçlı kullanımını sağlamak için de gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir¹¹⁸¹. Bununla birlikte, Ziraat Bankasının kredi dağıtımındaki zorluklar nedeniyle, ithalatçılar ve ihracatçılar arasında olduğu gibi ziraat sahasında da çeşitli zümreler arasında birlikler teşkil edilmesi; zirai üretimin denetlenmesi, piyasaların ihtiyaç ve talepleri hakkında doğru tespitler yapılabilmesi, ziraatçıya kredi, alet, tohum sağlamak konusunda kolaylıklar sağlanması için zaruri görülmektedir¹¹⁸².

Yine bu dönemde, üretimi arttırmak üzere çiftçiye yüksek vasıfta ve ıslah edilmiş tohum temini için, mevcut olanlara ilaveten yeni tohum istasyonlarının kurulması¹¹⁸³; boş devlet arazilerinde yeni araçlar ve bilimsel yöntemlerle üretim yapmak amacıyla devlet çiftliklerinin tesisi¹¹⁸⁴; 1937 tarihinde kurulan Zirai Kombinalar İdaresince¹¹⁸⁵, çiftçiye, teknik üretim araçlarıyla tarımsal üretimde yardımcı olmak amacıyla, ekime elverişli olmayan kurak yerlerde işletmeler meydana getirilmesi¹¹⁸⁶; harman ve hasat işleri için gerekli ziraat makineleri tedarik

¹¹⁷⁹ Mübaccel B. Kiray, "Türkiye'de Dış Göçten Etkilenen Tarımsal İşletmelerin Yeniden Yapılanışı", **Kentleşme Yazıları**, Bağlam Yay., İstanbul 1998, s.70-71.

¹¹⁸⁰ Şefik Bilkur, "Zirai Gelirlerimizdeki İnkişaf ve Zirai Kredi İhtiyacımız", **Türk Ekonomisi**, Yıl:2, Sa:16, 15 Birinciteşrin 1944, s.107-109.

¹¹⁸¹ Aslan Tufan, "İstihsalâtımızı Arttırmak İçin Krediyi Tarlaya Kadar Takip Etmeliyiz", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:5, 15 Şubat 1940, s.1.

¹¹⁸² Hüseyin Avni, "Müstahsiller Arasında Birliklerin Lüzumu", **Akşam**, 16 Nisan 1940; "İktisadi Meseleler-Zirai Birlikler İhtiyacı", **Akşam**, 1 Nisan 1940;

¹¹⁸³ Türkiye'de 1920-1947 yılları arasında kurulan tohum ıslah istasyonları, deneme tarlaları ve tohum üretme çiftlikleri için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları", **Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s.296.

¹¹⁸⁴ "Devlet Çiftlikleri", **Ziraat**, Yıl:4, Sa:46, Kasım 1943, s.12. Mümtaz Turhan, devlet çiftliklerinin, buldukları bölgede yalnız numune olmakla kalmayıp, çiftçiler için bir mektep ve atölye işlevi görmek suretiyle iktisadi ve zirai bakımdan faydalarına temas ederken; Erzurum ile Kars arasındaki köylerde, 1940 yılında Ziraat Vekaleti tarafından çiftlik kurulmamış olmasını büyük bir eksiklik olarak görmektedir. Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri-Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s.142.

¹¹⁸⁵ Zirai Kombinalar İdaresi, Ziraat Vekaletine bağlı Koordinasyon tahsisatından ayrılan sermaye ile ülkede ekim sahasını genişletmek, toprak mahsullerinin üretimini arttırmak ve kalitesini yükseltmek amacıyla 1937 yılında faaliyete geçirilmiş; önemli çalışmalarına, 1940 yılından itibaren başlamıştır. İsa Göçer, "Kombinalar Teşkilatının Faaliyeti", **Türk Ekonomisi**, Sa:4, 15 Birinciteşrin 1943, s.127-128, 138.

¹¹⁸⁶ İsa Göçer, **a.g.m.**, s.128, 138; İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.m.** s.298-299.

edilerek köylüye verilmesi suretiyle ziraatın makineleştirilmesi¹¹⁸⁷ gibi tedbirlerin alındığı görülmektedir. Ziraat Vekâleti tarafından Amerika'ya ismarlanan ve köylüye dağıtılan traktör, harman, biçer-döver, pulluk, pamuk ziraatında kullanılan ziraat makineleri, köyün sosyal teşkilatını ve kültürünü de etkilemiş; bu makineler sayesinde işlerin kısa sürede bitirilmesi, annelerin çocuklarına daha fazla zaman ayırabilmesi itibariyle çocuk ölümlerinin azalmasında etkili olmuştur¹¹⁸⁸.

Bu dönemde, Türk köyünün zirai varlığını, iktisadi ve sosyal yapısını araştırmak ve elde edilen bilgiler yardımıyla köylerden her birinin özelliklerine ve mahalli şartlarına göre birer zirai plân meydana getirmek amacıyla köy etütlerine Ziraat Vekâletince önem verilmiştir. Bu etütler, yetkili elemanlar ve Yüksek Ziraat Enstitüsü öğrencilerinin çalışmalarıyla yürütülmüş; yapılan tetkikler sonucunda, birçok köyün toprak, hayvan, su durumlarıyla köylülerin hayat şartları, geçim kaynakları ve üretim kudretleri en ince ayrıntısına kadar tespit edilmiştir¹¹⁸⁹.

Dâhiliye Vekâletine bağlı olarak belli bölgelerde faaliyet gösteren Umumi Müfettişler¹¹⁹⁰ tarafından da, kendi mntıkaları dâhilindeki kazalarda ve köylerde tetkikler yapılmış; bu bölgelerin iklim ve arazi özelliklerine göre zirai durumu ile üretimi arttırmak için alınması gereken tedbirler, bizzat yerinde gözlenmiştir.

Üçüncü Umumi Müfettiş Nazif Ergin imzasıyla Başvekâlete gönderilen 27 Aralık 1941 tarihli raporda¹¹⁹¹, ekmeçlik olarak mısır tüketiminin yaygın olduğu Rize, Trabzon, Çoruh, Gümüşhane, Erzurum, Ağrı, Kars illerini kapsayan bu bölgede, açlık boyutuna ulaşan bir iaşe sıkıntısının ortaya çıktığına işaretle; sıkıntının, TMO tarafından diğer üretim mntıklarından satın alınacak mısırla

¹¹⁸⁷ “Hükümetin Amerika’dan Getirttiği Ziraat Makineleri Köylüye Dağıtılmıştır”, **Köye Doğru**, Yıl:1, Sa:4, 15 Temmuz 1940, s.15; Selahattin Demirkan, “Köy Kalkınma Meseleleri: Ziraatimiz Makineleşiyor mu?”, **Köye Doğru**, Yıl:1, Sa:5, 1 Ağustos 1940, s.3. Demirkan’a göre, Türkiye’de ziraatın makineleşmesi bir zorunluluk teşkil etmekle birlikte; bu konu, şimdiye kadar gereğince tetkik edilmiş ve bir plana bağlanmış değildir.

¹¹⁸⁸ “Hadiseler, Düşünceler: Makine ve Çocuk Ölümü”, **Yurt ve Dünya**, Sa:1, Sonkanun 1941, s.8-10. Teknolojik değişikliğin, köy sosyal teşkilatında ve kültüründe meydana getirdiği değişikliğe bir başka örnek olarak da, gramofonun girdiği köylerde folklorun değişmesi gösterilmektedir.

¹¹⁸⁹ **Cumhuriyetin 18 inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, s.73.

¹¹⁹⁰ Buldukları bölgelerde asayiş ve inzibatı sağlamak; kanun ve nizamları tatbik etmek; iktisadi, sıhhi, içtimai, medeni, ümrani gelişimi sağlamak; halkın şahsi ve tasarruf haklarını korumak; valilerle bütün memurların amiri, genel ve yerel hükümet işlerinin denetçisi sıfatı ile valiler ve diğer memurların faaliyetlerine yön vermek, umumi müfettişlerin görevleri arasında tespit edilmiştir. Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler 1927-1952**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.76.

¹¹⁹¹ Umumi Müfettişlik vazife ve salâhiyetlerine dair olan talimatnamenin 15. maddesi gereğince, müfettişlere, Dâhiliye Vekâletine asayiş hakkında her gün; mntıkası genel durumuna ait gözlem ve

karşılanamayacağı bildirilmiş ve ihtiyacın, mahalli üretimin arttırılması suretiyle karşılanması üzerinde durulmuştur. Bunun için ileri sürülen çareler arasında da, bu mıntıkaaya çok elverişli bir mahsul olan “bindane buğdayı”nın halka tohumluk olarak verilmesi; toprağın kuvvetlenmesi için gerekli gübre ihtiyacının, Ziraat Bankası tarafından toptan satın alınarak maliyet fiyatına köylüye dağıtılması; gelecek ilkbahar devresi ekmeçlik ihtiyacının karşılanması için de, TMO tarafından bu mıntıkada stok yapılması ve umumi müfettişlik teşkilatı bulunan yerlerde, kendilerine sağlanacak tohum miktarı nispetinde arazisi ve çift hayvanı bulunan köylülere kira karşılığında hükümetçe tohum verilerek ziraat yaptırılması suretiyle hububat ziraatının genişletilmesi hususlarına yer verilmiştir¹¹⁹².

İncelediğimiz dönemde Trakya Bölgesi Umumi Müfettişliği görevinde bulunan Kazım Dirik de, Trakya köylerinde mektepler, halkevleri, zirai faaliyetler, gençlik teşkilatı teftişleri yanında¹¹⁹³; hayvancılığı ıslah, numune fidanlıkları ve numune evleri tesisi, artezyen kuyuları açılması, bölgede arıcılığın ihya ve ıslahı yolunda çabalarda bulunmuştur¹¹⁹⁴.

Bu dönemde, milli davaların en önemlisini oluşturan Türk köylüsünü yükseltmek için devletçe alınması gereken tedbirlere yönelik kanun tasarıları hazırlandığı görülmektedir. Denizli Milletvekili B. Emin Aslan’ın teklif ettiği kanun tasarıları arasında, toprak mülkiyeti ve rejimi hakkında cezai hükümler getirilmesi, işletilmeyen toprakların bedeli karşılığında istimlak edilerek işletebilecek vatandaşlara verilmesi, örnek ziraat sisteminin genişletilmesi, çiftçi ziraatının toplu arazide yoğunlaşması suretiyle üretimin arttırılmasına ilişkin “toprak ve toprağı işletme kanun projesi”; zirai istikrarı sağlayacak beşer senelik ziraat programları hazırlamak, ziraat siyasetine yön vermek üzere “yüksek ziraat şurasının kurulmasına ilişkin proje”; örnek ziraat yapmak, çiftçi hayvanlarını ve mahsulünü korumak, buldukları yerlerin özelliklerine göre ziraat ve iş programları hazırlamak için “ziraat odalarının yeniden teşkilatlandırılması projesi” yer almıştır¹¹⁹⁵.

yapılan icraatlar hakkında da her üç ayda bir rapor gönderme zorunluluğı getirilmiştir. Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 77-78.

¹¹⁹² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:77B117, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 71.468.14

¹¹⁹³ “Trakya Umum Müfettişinin Teftişleri”, **Akşam**, 26 Nisan 1940; “Trakya Umum Müfettişinin Pehlivan Köyünü Teftişi”, **Akşam**, 31 Mayıs 1940.

¹¹⁹⁴ Mehmet Nuri Alpay, **Köy Davamız ve Köyün İyüzü**, Örnek Matbaası, Ankara, 1946., s.57.

¹¹⁹⁵ “Zirai Kalkınma”, **Akşam**, 3 Nisan 1940.

Alınan ve alınması düşünülen bütün bu tedbirlerle, üretimde verimin artırılmasına çalışılırken, üreticinin bir sene içerisinde büyük güçlüklerle meydana getirdiği tarla mahsulünün her türlü saldırılara karşı korunması için de, T.B.M.M. tarafından “Çiftçi Mallarını Koruma Kanunu” adıyla bir kanun kabul edilmiş¹¹⁹⁶; bu suretle, her tür mahsule yönelik uygunsuz hareketler için şiddetli cezalar getirilmiştir. Yazılış tarzı, birbiriyle tutarsız hükümleri, köy idarelerine yükletilen mükellefiyetler, hukuk telakkilerine uygunsuzluğu; kanuna yönelik başlıca eleştiri noktalarını teşkil etmiştir. Özellikle, bir köy sınırı dâhilinde meydana gelen herhangi bir zararın köylüye ödetilecek olması, kanunun uygulanma safhasında, köy idarelerinin külfetini arttıracak nitelikte görülmüştür¹¹⁹⁷. Kanunun eleştirilen bir yönü de, vatandaş için itiraz esasının tanınmamış olmasıdır. Faik Ahmet Barutçu, genel kuruldaki kanun görüşmeleri sırasında, koruma kurullarının 20 liraya kadar verecekleri yargının kesin olmasına itiraz ettiğini; buna karşılık, ortak çıkar anlayışı ve vatandaş için güvence sağlayacak olan itiraz esaslarının savunuculuğunu yaptığını kaydetmektedir¹¹⁹⁸.

Refik Saydam’ın Başbakan olduğu dönemde üretimin artırılmasına yönelik bu tedbirler alınırken; ekonomik politikaların devletçi bir anlayışla uygulandığı görülmektedir. Saydam’ın 1942 yılında ölümü ve yerine Şükrü Saraçoğlu’nun gelmesi, ekonomik politikalarda da değişim yaratmış ve bu politikaların esası, piyasa ve fiyatlar üzerinde devlet denetiminin sınırlandırılması, ekonomik politikaların liberal bir anlayışla yeniden düzenlenmesi olmuştur¹¹⁹⁹. Bu iki hükümet, karma ekonomik modelde uzlaşmakla birlikte; bu modelin uygulanışında farklı yöntemlere başvurmuşlar ve böylece, iki ayrı süreç ortaya çıkmıştır¹²⁰⁰.

Saraçoğlu Kabinesinde Ticaret Vekaletinde bulunan Behçet Uz, bu dönemde ülkedeki mal darlığını önlemek hususunda önemli bir misyon üstlenmiştir. Uz’un izlediği politika, MKK uygulamasının yol açtığı ekonomideki devlet kontrolünü

¹¹⁹⁶ 4081 sayılı Çiftçi mallarının korunması hakkında kanun için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İçtima:2., C:20, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s.18.

¹¹⁹⁷ Selahattin Demirkan, “Çiftçi Mallarını Koruma Hakkında Samimi Bir Hasbıhal”, **Türk Ekonomisi**, Yıl:2, Sa:33, 31 İkteşrin 1941, s.3-4.

¹¹⁹⁸ Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar**, Milliyet Yay., İstanbul, 1977., s.211-213.

¹¹⁹⁹ Şükrü Saraçoğlu Hükümeti Dönemi iktisat politikasının esasları için bkz. “Yeni Hükümetin Beyannamesi”, **Köye Doğru**, C:3, Sa:52, 15 Ağustos 1942, s.4-5, 15.

¹²⁰⁰ Kemal Arı, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar”, **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri I İkinci Dünya Harbi ve Türkiye**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998, s.449-450.

hafifletmek ve fiyatları mümkün olduğu kadar serbest bırakmak olmuş ve buna yönelik kararname hazırlamıştır¹²⁰¹.

17.7.1942 tarihinde bütün iâşe maddeleri satış ve fiyatlarının serbest bırakılmasıyla başlayan bu safhada, Saydam hükümeti döneminde kurulan İâşe Müsteşarlığı, Dağıtma Ofisi gibi mal satış ve fiyatlarını sınırlandıran organlar kaldırılmıştır¹²⁰². Bu suretle, fiyatlar üzerindeki sıkı kontrolün, ihtikâr, karaborsacılık gibi olaylara sebebiyet vermesi ve mal darlığına yol açması itibariyle; serbest piyasada ortaya çıkacak fiyat artışlarının, üreticiyi harekete geçirmesi, üretimin artması ve taleplerin karşılanması düşünülmektedir. Nitekim bu tedbirlerin benzerleri, savaş koşullarını yaşayan bazı ülkelerde de görülmüştür.

Saraçoğlu döneminde, savaş dolayısıyla ortaya çıkan iâşe sorununu çözmeye yönelik hükümet tedbirlerinden biri de, 1 Ağustos 1942'de çıkarılan talimatname ile uygulamaya konulan % 25 kararı olmuştur. Hububat ürünlerinin belli oranlarına üretim miktarına göre el konulmasına ve el konulmayan kısımların üretici tarafından serbestçe satılabilmesine ilişkin bu uygulamaya göre¹²⁰³, 50 tona kadarki hububat üretiminin % 25'ine; 50 ile 100 ton arasındaki üretimin % 35'ine; 100 tonun üzerindeki ürünlerin elli tona kadar olan kısmının %25'i, elli tondan yüz tona kadar olan kısmının %35'i ve yüz tondan fazla kısmının da % 50'sine hükümetin saptadığı fiyatlarla el konulacaktı. 1943 yılında, artan iâşe sorunları karşısında hububat yanında, baklagiller de bu karar kapsamına dâhil edilmiştir.

Saraçoğlu Hükümetinin bu uygulaması, işlenilen toprak miktarı arttıkça, serbest piyasada yüksek fiyatlarla satılmak üzere üreticiye bırakılan miktarın da artması suretiyle, büyük çiftçiler yararına; kendi tüketimlerine ayırdıkları miktarı

¹²⁰¹ Altan Öymen, **a.g.e.**, s.328-331. Buna göre, 750 bin ile 1 milyon ton hububat stoku yapmak için, üretici mahsulünün %20'sinden %50'sine kadar olan kısmı 18-25 kuruş arası fiyat üzerinden satın alınacak; stoktan sonra geriye kalan mahsullerin satışı serbest bırakılacak; ülkede üretim sahaları muntika muntika ayrılacak ve her muntikadan alınacak mahsul, stok miktarına göre ayarlanarak satın alınacak; ofisler tarafından gereksiz el koyma kararları verilmeyecek ve verilmiş olanlar da aşama aşama kaldırılacak. Asım Us, **a.g.e.**, s.525-526.

¹²⁰² İsmail Hüsrev Tökin, **a.g.m.**, s.159. Refik Saydam Hükümetinin en çok eleştirilen yönü, yiyecek politikası olmuştur. Hükümetin ana besin maddelerine el koyarak fiyatları sıkı bir şekilde denetleme ve düzenleme politikası, karaborsacılığın daha da yaygınlaşmasına ve halkın ekonomik sıkıntılarının artmasına yol açtığı gerekçesiyle eleştirilmiş; hatta bu konuda, Hükümetle Meclis arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.248-250, 256-257.

¹²⁰³ Refik Saydam Hükümeti döneminde, 1941 Şubatından itibaren, tarım ürünlerinin devlet tarafından belirlenen düşük fiyatlarla TMO'ne satılması mecburiyeti getirilirken; üreticilere, serbest satış yapma imkânı tanınmamıştır.

azaltması itibariyle de, az toprak işleyen küçük köylüler zararına işleyecek olması noktasında kamuoyunda tartışmalara yol açmıştır¹²⁰⁴.

Bu uygulamada, gelir ve mülkiyet farkının gözetilmemesi, sistemin işleyişinde önemli bir sorun teşkil etmiş; sistem, devlet payının ayrılmasından sonra ellerinde önemli miktarda mahsul kalan büyük toprak sahiplerine yaramıştır. Bununla birlikte, mahsulün kötü gitmesi hesaba katılmaksızın her seneki mahsule göre nazari tespit yapılması da, köylünün yükünü ağırlaştırmış¹²⁰⁵; köylü, çoğu kez, kendi ailesinin geçimi için ihtiyaç duyduğu buğdayı, TMO'ne satmak zorunda kalmıştır. Bu durum, suyu bol olan Karadeniz Bölgesinde bile açlık sıkıntısının belirmesine yol açmıştır¹²⁰⁶.

Hububatın %25 uygulaması ile devlet tarafından satın alınması sürecinde, Toprak Mahsulleri Ofisi¹²⁰⁷ önemli rol oynadığından; zaman zaman, ofis uygulamaları ile ilgili de bazı sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Bunların bir boyutunu, köylünün buğdayını ambara yatırmak ve parasını almak konusunda karşılaştığı güçlükler teşkil etmektedir. Köylülerin, ofis merkezinde hayvanlarıyla günlerce beklemeleri itibariyle bu sürede toprağın ekilememesi, ofis merkezi civarındaki bataklık ve çamurlar dolayısıyla sıtma tehlikesi belirmesi, onları güç durumda bırakmış; daha fazla kâr hırsıyla hareket eden karaborsacı ve istifçilere fırsat yaratmıştır. Bu noktada, söz konusu şikâyet ve sıkıntıların giderilmesi, üretimin arttırılması, karaborsacı ve istifçilere fırsat verilmemesi için, satın alma işinin daha geniş teşkilat ve kadro içerisinde sıkı kontrol altında bulundurulması fikri ileri sürülmektedir¹²⁰⁸.

Yine İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü ve MKK uygulandığı yıllarda, Ticaret Vekâleti ve ona bağlı olan TMO'nin idaresizlik ve tedbirsizlikleri görülmüştür. Bu dönemde, Çorum bölgesi işe müdürlüğü görevinde bulunan Mehmet Nuri Alpay,

¹²⁰⁴ Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İşe Sorunu ve Köylülük", **Tarih ve Toplum**, Sa:25, Ocak 1986, s.27-28.

¹²⁰⁵ Mediha Berkes, "Köyde Yaşayış", **Yurt ve Dünya**, C:4, Sa:30, Haziran 1943, s. 192.

¹²⁰⁶ William Hale, "Ideology and Economic Development İn Turkey 1930-1945, **Bulletin, (British Society for Middle Eastern Studies**, Vol:7, No:2, 1980, s.109.

¹²⁰⁷ Toprak mahsulleri, buğday fiyatlarının düşmesini önlemek suretiyle çiftçiyi korumak ve üretimi arttırmak için, savaş öncesinde Ziraat Bankası tarafından satın alınırken; daha sonra TMO kurulmasıyla, buğday satın alma işini ofis üstlenmiştir. "Köyün İçinden: Toprak Mahsulleri İşleri Sadeleştirilemez mi?", **Adımlar**, Sa:12, Nisan 1944, s.408.

¹²⁰⁸ "Köyün İçinden: Toprak Mahsulleri İşleri Sadeleştirilemez mi?", **Adımlar**, Sa:12, Nisan 1944, s.407-408.

Çorum bölgesinin bütün mahsulüne ofis tarafından el konularak başka yerlere gönderilmesi itibariyle, Çorum halkının açlık tehlikesine maruz kaldığını; bu durumun Bakanlığa bildirilmesi üzerine, bölgeye iki vagon yulaf tahsis edildiğini kaydetmektedir¹²⁰⁹.

Saraçoğlu döneminin, Saydam Hükümeti dönemine göre farklılık gösteren bu politikaları da, arz-talep dengesi gözetilmeksizin uygulamaya geçirildiği için, serbest düzende ticaret rekabetiyle fiyat dengesini sağlamaktan çok; fiyatların daha da artmasına yol açmıştır¹²¹⁰. Hatta, hububattan devlet hissesinin ayrılması sürecinde bazı köylülerin, serbest piyasadaki fiyat artışlarından yararlanmak için, kırk kuruşa buğday alarak hükümete borcunu verdiği; kendi buğdayını ise, daha yüksek fiyatla satmak için sakladığı gözlenmiştir¹²¹¹. Bu durum, fiyatlar üzerindeki denetimin azaltılması suretiyle, vurgunculuk ve karaborsacılıkla mücadele edilemeyeceği gerçeğini ortaya koymuştur.

Saraçoğlu Hükümetinin serbest piyasa ekonomisine yönelik yeni uygulamalarının, köylünün zenginleştiği ve birikimini lüks tüketime harcadığı şeklinde kamuoyunda eleştirilere yol açtığı görülmektedir. Bu eleştiriler çerçevesinde, kasaba ve şehirlerde mülk sahibi olma, ipekli çorap, ipekli kumaş, güzel koku gibi pahalı eşyaları alarak köyüne getirme, köy düğünlerinde, sefahat ve eğlence yerlerinde gereksiz harcamalarda bulunma, alkollü içki kullanma, altın diş yaptırma gibi lüks tüketiminin köylüler arasında yaygınlaştığı ileri sürülmüştür.

Dönemin yazarlarından ve iktisatçılarından Hüseyin Avni, “*Hangi Köylü Zenginleşiyor?*” başlıklı makalesinde, Akşam gazetesinde Türk köylüsünün zenginleştiği yönünde ileri sürülen bu tarz görüşlere karşı çıkmıştır. Yazar, zenginleşen köylünün, bütün tarım kesimi olmayıp; yalnızca mahsulü bol ve verimli olan arazi sahipleri olduğunu vurguladığı bu yazısında, piyasanın serbest bırakılması ve fiyatlara müdahale edilmemesine yönelik uygulamanın, zengin köylü kesim elinde bulunan piyasaya sunulmamış malların piyasaya sunulmasına yönelik bir uygulama olduğuna işaret etmiştir. Bununla birlikte, köylünün, elindeki sermayeyi kasaba veya şehirlere yönelteceği, köylülükten kurtularak şehirlere yerleşme eğilimi göstereceği endişesiyle ortaya atılan, “*köylünün köyünde kalması, ziraatına devam etmesi için*

¹²⁰⁹ Mehmet Nuri Alpay, **a.g.e.**, s.75.

¹²¹⁰ Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.262.

¹²¹¹ Asım Us, **a.g.e.**, s.551.

mecburi iş mükellefiyeti getirilmesi, elinden fazla mallarının alınması” gibi görüşler karşısında da, bunun hukuki mevzuata uygun düşmeyeceği ve köylü meselesinin, sosyal nizam çerçevesinde tabi seyriyle çözüme ulaştırılması gerektiği düşüncesindedir¹²¹².

Köylünün serbest piyasa ekonomisi ile ortaya çıkan fiyat artışları dolayısıyla servet ve safahat içerisinde yaşadığı hakkında ileri sürülen iddialar konusunda Hüseyin Avni'nin görüşlerini paylaşan Mediha Berkes de, “Köyde Yaşayış” başlıklı yazısında, büyük arazi sahipleri dışında kalan dar gelirli köylü kitlesinin içinde bulunduğu ekonomik durumu tetkik etmiştir. Bu tetkik yazısında, köylünün durumunun ileri sürüldüğü gibi safahat içerisinde olmadığını; özellikle 1942 yılından itibaren kötü hava şartları dolayısıyla mahsulün kötü gitmesi, tüccarın köylüye verdiği borç karşılığında pirinç, nohut, mercimek, fasulye gibi mahsulünü ucuza temin etmesi, mahsulün % 25'inin hükümete teslim mecburiyeti getirilmesi gibi nedenlerle karşılaştığı güçlükleri ortaya koymaktadır¹²¹³.

Türk köylüsünün içinde yaşadığı güçlüklerle, zengin olmaktan uzak olduğunu ileri sürenlerden biri de, Sadi Irmak'tır. Irmak'a göre, köylünün yaşayışındaki geri kalmışlık, ziraat işlerinin iklim şartlarına bağımlılığı ve ağır bedeni külfetler gerektirmesi; köylünün yüksek bir refah düzeyinde olmadığını göstergesidir¹²¹⁴. Burada yazarların ortak olarak birleştikleri ve vurguladıkları nokta, savaş koşullarından yararlanan kesimi, bütün köylülerin değil; arazi sahibi zengin küçük bir zümrenin teşkil ettiği gerçeğidir.. Bu konuda bir başka yazarın belirttiğine göre, köylünün sıkıntısı o kadar artmıştır ki; arazisi dağlık, toprağı verimsiz birçok mıntika halkı, evini ve yurdunu terk ederek iaşesi hükümet tarafından temin edilen şehirlere göç etme yoluna başvurmuşlardır¹²¹⁵.

Gerçekten de, savaşın tüm şiddetiyle sürdüğü 1942–1943 yıllarında köylünün piyasaya sürdüğü hububat fiyatlarının sürekli düşme göstermesine karşın; hububat karşılığı olarak sağladığı çift, çubuk aletleri gibi zorunlu üretim vasıtaları ile bez,

¹²¹² Hüseyin Avni, “Hangi Köylü Zenginleşiyor?”, **Yurt ve Dünya**, C:3, Sa:20, 29 İkteşrin 1942, s.293-296

¹²¹³ Mediha Berkes, “Köyde Yaşayış”, **Yurt ve Dünya**, C:4, Sa:30, Haziran 1943, s.189-193. Berkes'e göre savaş şartları, yalnız şehirlerde köylüler hakkında değil; köylerde de şehirliler hakkında, şehirlerde yiyecek sıkıntısı ve darlık olmadığı, memurların ellerindeki vesikalarla istediklerini temin ederek “karnı tok sırtı pek” bir yaşam sürdürdükleri türünden yanlış telakkilere yol açmıştır.

¹²¹⁴ Sadi Irmak, “Köylü İçin Neler Diyorlar?”, **Köye Doğru**, C:3, Sa:59, 1 İlkkanun 1942, s. 4.

¹²¹⁵ Halil Aytekin, “Köylülerin İaşe Durumu”, **Yurt ve Dünya**, C:4, Sa:36, İlkkanun 1943, s.490.

basma, hazır elbise gibi giyim eşyalarının fiyatlarının yükselmesi, küçük ve orta üreticiyi zor durumda bırakmış ve zaruri ihtiyaçlarını karşılayabilmesini güçleştirmiştir. Hububat fiyatlarının düşmesi, tüccar ve aracı sınıfa yaramış ve küçük köylülüğü, bu sınıfın boyunduruğu altına girmek durumunda bırakmıştır¹²¹⁶.

Türk köylüsünün sahip olduğu kazancının mizah konusu haline getirilmesinin eleştirildiği yazıların bazılarında da, Türk köylüsünün İmparatorluk döneminde çok geri bir yaşam düzeyine sahip olduğu ortaya konulmakta; Cumhuriyet idaresiyle gerçek mevkiini kazandığı ve köylü kalkınmasının, Cumhuriyet devri iktisat politikasında önemli bir yere sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu tür yazılardan biri olan Sadri Ertem'in yazdığı "Şükrü Saraçoğlu ve Köylü" başlıklı yazıda, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun köy meselesi ve köylü kazancına ilişkin görüşlerine yer verilmiştir. Başbakan, köy meselesi konusunda, köylünün kalkındırılması ve köylü ile toprak arasındaki sevginin artırılması için çalışılacağını belirttikten sonra; köylünün kazancı ve lüks düşkünlüğüne ilişkin görüşleri çok abartılı bulduğunu ve herkesin yaptığı şeyleri köylünün yapmasında bir sakınca olmadığı gibi yiyen, giyinen, evde oturan, sesini duyuran bir köylü istediklerini dile getirmiştir¹²¹⁷.

Saraçoğlu Hükümeti dönemi serbest piyasa ekonomisinin ortaya çıkardığı sıkıntıların bir boyutunu da, şehir ve kasabaların ihtiyacı için TMO'nden verilmekte olan ekmeklik buğday ve unların, üç büyük şehirden başka yerlerde verilemeyeceği ve bu yerlerdeki ihtiyaçların, belediyelerce serbest piyasadan temini hakkında hükümetçe alınan karar, öğrencilerinin çoğu üç büyük şehir dışında bulunan Köy Enstitüleri ve sanat okullarındaki yatılı talebenin ekmeklik un, hayvanlarının yemlik, ekilmeye hazır hale getirilen tarlalarının tohumluk ihtiyaçlarının karşılanması konusunda önemli bir sıkıntı yaratmıştır¹²¹⁸.

Bu konuda Maarif Vekili Hasan Ali Yücel tarafından Başvekâlete yazılan bir yazıda, Hükümetçe alınan % 25 kararıyla, üreticinin hükümete vermeye mecbur olduğu hububat verilmedikçe, bir yerden başka bir yere buğday nakli yasak edildiği için, bazı yerlerde Köy Enstitülü öğrencilerin günlük unlarını dahi temin etmenin güçleştiği ve bu kararlar uygulandığı sürece, serbest piyasadan un veya buğday

¹²¹⁶ Halil Aytakin, "Buğday Fiyatının Düşmesinin Orta Anadolu Köylerinde Doğurduğu Durum", **Adımlar**, Sa:9, İkincikanun 1944, s.310.

¹²¹⁷ Sadri Ertem, "Şükrü Saraçoğlu ve Köylü", **Köye Doğru**, C:4, Sa:78, 15 Eylül 1943, s.5.

¹²¹⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 143.26.15.

sağlanamayacağı hususlarına dikkat çekilmiş; öğrencilerin aç kalmasını önlemek için, hükümetçe piyasadan serbest ekmek teminine elverişli tedbirler alınmaya kadar, enstitüler için gerekli buğday ve unun, eskiden olduğu gibi yakınlarındaki TMO şubelerince verilmesi konusunun Vekiller Heyetince karara bağlanması istenmiştir¹²¹⁹.

Savaş yıllarında bir taraftan köylerde üretim arttırma, diğer taraftan şehirlerde tüketimi sınırlandırma çalışmaları ile hububat ihtiyacı karşılanmaya çalışılırken; dışarıdan buğday tedarik etme tedbirine de başvurulmuştur. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 5.8.1942 tarihinde, Meclis kürsüsünden hükümetinin iç-dış siyasetine ilişkin olarak yaptığı konuşmasında, bu hususa temas etmiş; buğday tedariki için Amerikan hükümetine başvurulduğunu, Amerikan Hükümetinin 45 gün içinde 15 bin ton buğdayı kendi vasıtasıyla getirip teslim etmeyi vaat ettiğini, nakil vasıtası Türkiye tarafından karşılanmak şartıyla da, istenildiği kadar buğday vermeyi bildirdiğini dile getirmiştir¹²²⁰. Bu konudaki yabancı kaynaklar, Amerikan Hükümeti tarafından Türkiye'ye verilen buğdayın, Amerika'nın elinde baskı aracı olarak kullanılmak amacıyla Türkiye'nin ancak yaşamasını sağlayabilecek ölçüde verildiğini; bu Amerikan buğday yardımlarının, Von Papen tarafından Alman Hükümetine rapor edildiğini kaydetmektedir¹²²¹. Bu da, dönem boyunca yapılan yardımların, ülkelerin kendi çıkarlarına hizmet amacıyla ne denli siyasi amaçlı ve rekabet unsuru kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Dönemin köye ve köylüye yönelik politikaları içerisinde, Türk köylüsünü ziraat alet ve vasıtalarına sahip kılmak yanında; köylerde el sanatlarının, el tezgâhı dokumacılığının ve küçük sanayi faaliyetinin teşvikine de yer verilmiştir¹²²². Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1.11.1941 tarihinde BMM'nde yaptığı açış konuşmasında, ordunun ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması için üretimin arttırılması ve tüketimin azaltılması gereğini ortaya koyarken; bunun yanında, küçük el sanatlarının desteklenmesi ve Türk köylüsünün boş zamanlarını kıymetlendirmek

¹²¹⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 143.26.16.

¹²²⁰ Kazım Öztürk, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul, 1968, s.252-253.

¹²²¹ Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Çev: Arif Gelen, Onur Yay., Ankara, t.y., s.229.

¹²²² Samet Ağaoğlu, "Köylü ve Tezgah", **Ülkü**, C:1, Sa:4, 16 Kasım 1941, s.7-8; "Küçük Sanatların Himayesi", **İktisadi Yürüyüş**, C:1, Sa:9, 15 Nisan 1940; "Köy Ekonomisi: El Dokuma Tezgahları", **Köye Doğru**, Yıl:1, Sa:6, 15 Ağustos 1940, s.3; "Köy Kalkınma Hareketinde Küçük Sanatların Rolü", **Köye Doğru**, Yıl:1, Sa:11-12, 15 Birincikanun 1940, s.3-4.

amacıyla, tezgâh sahibi yapılması konusuna da temas etmiştir¹²²³. Büyük endüstrinin savaş koşullarından olumsuz etkilenmesi, bazı şubelerin gerilemesi ve savaş dolayısıyla büyük sanayi işletmelerinin bomba ile tahrip edilmesi tehlikesi gibi faktörler de, küçük sanatlar ve küçük işletmelerin teşvik edilmesini gerekli kılmış; böylece küçük sanayi politikası, savaşın ortaya çıkardığı bir zaruret olmuştur.

1940 yılında İktisat Vekâleti tarafından, el ve ev sanayini geliştirmek suretiyle ülke ihtiyaçlarını karşılamak noktasında tahta çıkırıkların işleme zaruri görülmüş ve köylere binlerce el tezgâhları dağıtılmıştır. Yeni tezgahların açılmasında, tezgah sahibi bulunan kimselerin tezgahını arttırmak değil; yeniden bir kısım vatandaşları bağımsız olarak tezgah sahibi yapmak politikası izlenmiş ve halkın geçim vasıtaları ile buldukları yerleşimin doğal (menaatı) göz önünde bulundurulmuştur¹²²⁴. 1940 ve 1941 yıllarında köylüye 3842 tezgâh ve 3632 çıkırık; halkevleri ve köy enstitülerine 142 tezgâh ve 250 çıkırık; 1942 mali yılında 600'er tezgâh ve çıkırık dağıtılmış olup, 1943 mali yılında da 4400'er tezgah ve çıkırık dağıtılması kararlaştırılmıştır¹²²⁵. Yine bu faaliyetler kapsamında, Vekâlete mensup ve Yüksek Ziraat Enstitüsünde yetiştirilen uzmanlar tarafından da kurslar açılmış; bu suretle, tezgâhların nasıl kullanılacağı konusunda köylülerin aydınlatılmasına çalışılmıştır¹²²⁶. Böylece köylünün kendi tezgâhında ürettiği el sanatları ile, hem kendi ihtiyaçlarını karşılaması; hem de, ülke dokumacılığının gelişim sahasının genişletilmesi suretiyle ülke ekonomisine katkıda bulunması sağlanmış olacaktır¹²²⁷.

¹²²³ İsmet İnönü'nün BMM'nde yaptığı bu açış konuşması için bkz. Kazım Öztürk, **Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Nutukları**, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s.317–333. Küçük sanayinin himaye edilmesi, el işleri ve küçük sanatların gelişiminin sağlanması; Cumhuriyet Halk Partisi programında köy kalkınmasına ilişkin ana direktifler arasında yer almıştır. “C.H.P. Programında Köy Meseleleri”, **Köye Doğru**, Yıl:1, Sa:3, 1 Temmuz 1940, s.13-14.

¹²²⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:17470, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 166.157.6.

¹²²⁵ Hüseyin Avni, “Küçük Sanayi Politikası”, **Yeni Ses**, C:4, No:2, 19 Temmuz 1943, s.2.

¹²²⁶ **Babalık**, 28 Şubat 1940. İktisat Vekaleti, köylülere mısır yapraklarından masa, sandalye, kutu, sepet gibi eşya yapmayı öğretmek için de, uzman bir ustayı köylere göndermeye karar vermiştir.

¹²²⁷ Ahi Evren, “Bozkır Dokumacılığı”, **Babalık**, 7 Mart 1940. İhsan Şensoy, köylü davasında aydın ve sermayedarların sorumluluğu üzerinde durduğu bir yazısında; sermayedarların her bir köylü odasında el tezgâhları kurulmasına hizmet etmek suretiyle, köy ekonomisinde önemli rol oynayacaklarını belirtmektedir. İhsan Şensoy, “Trakya Köylerinde Bir Gezi”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:1, Aralık 1939, s.16.

Dönemin iktisat yazarlarından Hüseyin Avni, Sadri Ertem'in "Çıkrıklar Durunca" romanında işlediği yerli dokumacılığın, Avrupa'nın ucuz fabrika kumaşları karşısında çöktüğü ve el dokuma tezgâhlarının yıkıldığı¹²²⁸ görüşüne karşı çıkarak yazdığı "Tahta Çıkrıklar" başlıklı yazısında¹²²⁹; savaş dolayısıyla büyük endüstride yaşanan gerilemeyi, beş yıllık sanayi planlarının uygulanamaz oluşunu, yeni fabrika açmak veya mevcut olanları genişletmek güçlüğünü, ticaret yollarının kapanması dolayısıyla dışarıdan mamul eşya getirilemez olmasını, iç pazarın ihtiyacı için büyük sanayinin yetersiz kalmasını küçük sanayinin büyük sanayi aleyhine gelişme nedenleri olarak ileri sürmektedir. Nitekim, bütün bu faktörlere bağlı olarak, savaş yıllarında dokumacılıkta üretimin teşvik edilmesi sonucunda, küçük işyerleri ve aile işletmelerinde imalatla uğraşanların sayısı, 1938–1950 arasında 40.000 kişilik bir artış göstermiştir¹²³⁰

Şehirlerdeki büyük sanayinin, köylerdeki küçük sanayiye ortadan kaldırdığı görüşüne karşı çıkan bir başka yazar, iktisadi nazariye olarak fabrika mallarının el sanatlarını çöküşe sürüklediğini kabul etmekle birlikte; köylerde el sanatlarının gelişimi meselesinin, ülkenin gerçek ihtiyaçlarına uygun şekilde çözülmesi gereğini ortaya koymaktadır¹²³¹.

Köylünün kalkınması için yapılan programlar ve alınan tedbirler içerisinde, fabrikaların köylerde kurulmasının önemle vurgulandığı görülmektedir. Bu konuda öne çıkan yazarların başında, Nusret Köymen gelmektedir. Fabrikaların köyde kurulma gerekliliğini, şehirlerde fabrika kurulma sorunlarına işaretle ortaya koymaya çalışan Köymen'e göre, hava saldırılarının fabrikalara yönelik tehdidi, işçi grevleri, ağır çalışma koşulları, arazi parası, sigorta ücreti, belediye vergilerinin yüksekliği şehirde faaliyet gösteren fabrikaların temel sorunları arasında yer almaktadır. Bu düşüncesinin kaynağı olarak da, meşhur otomobilci Ford'un otomobil parçası yapan 20 kadar köy fabrikasını göstermektedir. Buna göre, köy ve kır fabrikalarında çalışan işçiler, daha fazla verimlilik göstermekte; köylerde piyasa mevsimine göre imalat yapmak zorunluluğu dolayısıyla, buradaki işçilerin zirai üretim ve köy sanatları ile

¹²²⁸ Ramazan Kaplan, **Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy**, Akçağ Yay., Ankara 1997, s.77-80. Romanda, teknoloji yenilik karşısında köylünün direnci ve isyan ederek devletle çatışmanın, çözüm olarak düşünülmesi, roman yazarının ideolojik tutumuna bağlanmaktadır. **A.g.e.**, s.80.

¹²²⁹ Hüseyin Avni, "Tahta Çıkrıklar", **Yurt ve Dünya**, C:3, Sa:21, Senteşrin 1942, s.324-326.

¹²³⁰ Yahya Sezai Tezel, **a.g.e.**, s.276.

¹²³¹ Selim Gündüz, "Köyde El İşlerinin Önemi", **Köye Doğru**, Yıl:2, Sa:45, 1 Mayıs 1942, s.10.

geçimlerini sürdürebilmeleri ve uğraşlarını değiştirmek suretiyle dinlenmeleri mümkün olabilmektedir¹²³².

Bir başka yazar Aslan Tufan da, fabrikaların mümkün mertebe köylerde ve köy halinde kurulması temennisinde bulunurken; konuya medeniyet açısından yaklaşmakta ve bunun faydalarını, fabrikaların sahip oldukları donanımları ile çevre köylülerine hizmet verecek olması, çevre köylüler için kazanç temin etmesi, köylü mahsullerini değerlendirme olanağı sağlaması, köylülerin yeme-içme, giyim-kuşamlarıyla bütün halinde medenileşmesine hizmet etmesi ile açıklamaktadır¹²³³.

Köy ve köylünün kalkındırılması noktasında, köylünün ziraat sahasında teknik ve pratik olarak yetiştirilmesi de, dönemin hükümetlerince gerekli görülmüş; teknik ziraat okulları, dönem hükümetlerinin tarımsal politikaları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu çerçevede, mevcut bölge tarım okulları yanında; köy öğretmeni yetiştirmek amacıyla Nisan 1940'ta kabul edilen Köy Enstitüleri Kanunu ve 1943 tarihli Teknik Ziraat ve Teknik Bahçıvanlık Okulları Kanunu¹²³⁴ ile, Anadolu'nun birçok yerinde enstitüler, teknik ziraat ve bahçıvanlık okulları açılmış ve bunların yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır¹²³⁵. Bu kurumlar, köylüye tarım ve hayvancılığın ıslahı, tarım ve hayvan hastalıkları ile mücadele gibi hususların öğretilmesi suretiyle, köylerde sosyoekonomik yapının gelişimine hizmet etmişlerdir.

Köylülerin her alanda terbiyesine yönelik verilecek eğitimin niteliği, ilmi prensiplerin realitelere uygunluğu, dönem yazınına konu olmuştur. Hükümetin tarım kesimine yönelik politikaları arasında, Türk köylüsünün kalkınması açısından tarım öğretiminin önemine işaret eden Vecdet Erkun, bu öğretimin amacına ulaşabilmesi için köylülerin yaşayış tarzına, örf ve adetlerine, mevcut sosyoekonomik durumlarına uygun olması gereğini vurgulamaktadır¹²³⁶.

¹²³² Nusret Köymen, "Köyde Fabrika", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa.8, 1 Nisan 1940, s.8.

¹²³³ Aslan Tufan, "Fabrika ve Medeniyet", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:10, 1 Mayıs 1940, s.1.

¹²³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VII, İçtima:4, C:4, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s.165-172; "Teknik Ziraat ve Bağçe Okulları Kanunu", **Köye Doğru**, C:3, Sa:75, 1 Ağustos 1943, s.11, 13.

¹²³⁵ Bu dönemde tarım okulları içerisinde, bölge tarım, teknik tarım, teknik bahçıvanlık, hayvan sağlık, orman gibi şubeler yer almıştır. **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, DİE, Yayın No:51, s.34. Teknik ziraat okulları için bkz. "Teknik Ziraat Okulları", **Ziraat**, Yıl:4, Sa:39, Nisan 1943, s.1-3. Bu okullardan biri de, Konya-Sarayönü'nde kurulan Özden Teknik Tarım Okulu'dur. Aslan Tufan Yazman, "Özden Teknik Tarım Okulu", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:6, Sa:140, 31 Ekim 1945, s.6, 16.

Bu dönemde radyoda, köylüye yönelik olarak “Ziraat Takvimi” gibi programlar yapılmış; konferanslar verilmiştir. Köylüye her akşam radyo ile yapılan tavsiyelerde, zarar görmelerini önlemek için malını birden piyasaya sunmaması tavsiye edilmiştir¹²³⁷. Bu program, haftanın her günü 10 dakikalık programlar halinde yürütülmüş; program çerçevesinde, tarımsal yaşama ve çeşitli tarım ürünlerine ilişkin bilgiler aktarılmış, devletin köylülerden beklentileri duyurulmuştur¹²³⁸. Yapılan programa yönelik eleştirilerin, dil ve anlatım yönünden köylüye hitap edilememesi; içerik yönünden de, ele alınan konuların köylü yaşayışı ve köy hayatına uygun düşmediği noktasında toplandığı görülmektedir¹²³⁹. Bu, dönem içerisinde radyo yayıncılığının hedeflenen amaca hizmet etmekte yetersiz kaldığının göstergesidir.

Köy kalkınmasını sağlamak yolunda, üretimi arttırmaya yönelik idari tedbirlerin, yalnız başına istenilen başarıyı sağlayamayacağı kaçınılmazdı ve bu noktada, kırsal kesime kaynak yaratılması kaçınılmaz bir gerçek olarak ortada bulunmaktaydı. Bu hedefe yönelik girişimlerden biri, Hilmi Uran’ın Dahiliye Vekaletinde bulunduğu dönemde gerçekleştirilen İller Bankasının kurulması olmuştur. Bankanın kurulmasına ilişkin kanun tasarısı, Haziran 1945’te Meclis tarafından kabul edilmişse de; kanunun hazırlanma süreci, savaş döneminde gerçekleşmiştir. İller Bankasının kurulmasında benimsenen temel hedef, köy kalkınması içinde ihtiyaç duyulan maddi kaynağı temin etmek olarak tespit edilmiş; bu suretle, köylerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayacakları sermaye birikimi sağlanması ve banka kârı ile, her yıl sayısı artacak olan belli köylerin kalkındırılması düşünülmüştür. Hilmi Uran, kendisinin öncülüğünü yaptığı bankanın kurulmasına ilişkin bütün bu iyi niyetlere rağmen; istenilen hedefin gerçekleştirilemediğini ve bankanın, parti politikalarına alet edildiğini ileri sürmektedir¹²⁴⁰.

¹²³⁶ Vecdet Erkun, “Köylümüzün Kalkınması için Tarım Öğretimi”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:7, Sa:147, 7 Şubat 1946, s.9, 17.

¹²³⁷ Hüseyin Avni, “Müstahsiller Arasında Birliklerin Lüzumu”, **Akşam**, 16 Nisan 1940.

¹²³⁸ **Radyo**, Sa:2, 15 Ocak 1942, s.13; **Radyo**, Sa: 1, 15 Aralık 1941, s.11.

¹²³⁹ Sadi Baytın, “Köyde Radyo”, **Yeni Adam**, Sa:371, 5 Şubat 1942, s.4; **Yeni Adam**, Sa:370, 1942, s.9.

¹²⁴⁰ Hilmi Uran, **a.g.e.**, s.411-414. İller Bankası, köyler yanında; belediyeler ve özel idareler için de, tasarruf ve göreceklere kamu hizmetlerinde kredi kurumu olarak hizmet görmüştür. **T.C. Devlet Yılığ**, 1945, Başbakanlık Basın Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1946, s. 152.

C- Sosyal Yaşam İçerisinde Savaş Ekonomisi Uygulamalarının Yeri

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, 18 milyonluk Türkiye, bir milyonluk bir ordu beslemek durumunda kalmıştır. Bu süreçte, nüfusun büyük bir kısmının üretken olmaktan çıkması ve tüketici durumuna geçmesi, devleti, ordu ve halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında güç durumda bırakırken; artan harcamalar nedeniyle, bu dönem bütçelerinin açık verdiği görülmüştür. Cumhuriyetin kuruluşundan beri hükümetlerin mali politikalarının esası, denk bütçe olmuştur; II. Dünya Savaşının ortaya çıkardığı yeni koşullar, bütçedeki dengeyi olumsuz yönde etkilemiştir. Savaş yıllarında, bir taraftan azalan gelirler; diğer taraftan ulusal savunma önlemlerinin gerektirdiği giderler, bütçede görülen açıkların temel nedeni olmuştur. Dönemin bütçeleri incelendiğinde, bütçe açıklarının, savaşın başladığı 1939 yılından itibaren arttığı ve milli savunma harcamalarının, olağan bütçeden çıkarılarak bütçe fazlası ve diğer daire bütçelerinden yapılan tasarruflarla olağanüstü bütçeye aktarıldığı gözlenmektedir¹²⁴¹.

Savaş koşullarında ortaya çıkan bütçe açıklarına rağmen; artan olağanüstü masraflar karşısında eldeki kaynakların yetersizliği, yeni kaynakların yaratılması zarureti ortaya çıkarmıştır. Bu durumda da, başvurulan yöntemlerden biri, olağanüstü bütçedeki devlet harcamalarının, hazine ve tasarruf bonolarının satışa çıkarılması suretiyle karşılanması olmuştur. Bu uygulama, piyasaya fazla para sürülmesine yol açacağından; paranın değerinin düşmesi, para enflasyonunun başlaması, fiyatların sürekli yükselmesine neden olmuş¹²⁴²; buna bağlı olarak da, bankaların kredi şeklindeki finansman kaynaklarının gerçek değerinde azalma meydana gelmiş ve bankalardaki mevduat miktarı, tedavüldeki para miktarı karşısında azalmıştır¹²⁴³. Bununla birlikte, savaş boyunca satışa çıkarılan demiryolu borçlanma tahvilleri ve tasarruf bonolarının kısa sürede sarf edilmesi, Cumhuriyet idaresine karşı halkın güveninin bir göstergesi olmuştur¹²⁴⁴.

¹²⁴¹ Milli Savunma Bakanlığı, Emniyet ve Jandarma Genel Müdürlüğü dahil olmak üzere güvenlik hizmetlerinin, 1939-1945 yılları itibarıyla oransal dağılımı şöyledir: 1939 yılında % 48.14; 1940 yılında, % 56.90; 1941 yılında, % 59.03; 1942 yılında, % 58.26; 1943 yılında, % 56.35; 1944 yılında, % 55.34; 1945 yılında, % 44.97'dir. Ertuğrul Baydar, **a.g.e.**, s.89.

¹²⁴² Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.59.

¹²⁴³ Yahya Sezai Tezel, **a.g.e.** s.123.

¹²⁴⁴ Asım Us, **a.g.e.** s.497.

Mevcut vergilerin arttırılması ve yeni vergilerin konulması, dönemin mali politikalarının diğer boyutunu teşkil etmiş; bu yolda izlenen politikanın temel hedefi ise, ferdin ödeme gücünü göz önünde bulundurmak şartıyla devletin mali bünyesini beslemek olmuştur.

17.5.1940 tarihli 3828 sayılı kanunla, olağanüstü durum göz önünde tutularak bazı vergi ve resimlere zam yapılmış; vergi mükellefiyeti getirilmeyen ve istisna tutulan yeni vergiler konulmuştur. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Tetkikat Müdürü Tefvik S. Alanay, “*Yeni Vergi ve Resimler*” başlıklı yazı dizisinde, yeni vergi ve zamlar kanununu olağanüstü zamanlara özgü bir çeşit müdafaa vergisi olarak ele almakta; kanunun kazanç ve muamele vergilerine ait maddeleri ile tüketim vergisini ilgilendiren hükümlerini tetkik ederken, uygulamada ortaya çıkabilecek tereddütler üzerinde durarak bunlara açıklık getirmektedir¹²⁴⁵.

1941 ve 1942 yıllarındaki vergi zamları ise, hayvanlar vergisi, damga ve posta nakliyat resimleri, muamele ve çeşitli maddeler tüketim ve ihracat vergileri ile ilgilidir¹²⁴⁶. Yeni konulan vergiler içerisinde ise, 1942’de çıkarılan tüccar ve işadamlarını vergilendiren Varlık Vergisi ile; 1943’te çıkarılan tarımla uğraşan kesimleri Toprak Mahsulleri Vergisi önemli yere sahip olmuştur.

1-Varlık Vergisi Kanununun Sosyal Yaşama Yansımaları

Varlık Vergisi de, artan devlet harcamalarına yeni kaynak yaratmak politikasının uzantısı olarak tatbik sahasına konulmuştur¹²⁴⁷. Bu uygulamanın, diğer ülkelerde de uygulandığı ve İngiltere’de de, zenginler üzerine ağır vergiler konulduğu görülmektedir¹²⁴⁸.

Savaş koşulları altında devlete gelir kaynağı sağlanması, hazine ve ekonominin ihtiyaçlarının karşılanması, piyasada arz-talep dengesini düzenleyerek ve tedavüldeki paranın bir kısmını çekerek fiyat artışlarının önlenmesi, Varlık Vergisinin konulma gerekçelerini oluşturmuş ve servet sahibi olan herkes, kanun kapsamına alınmıştır. Tedavüldeki para miktarının azalmasıyla, parasız kalan

¹²⁴⁵ Tefvik S. Alanay, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Tetkikat Müdürü, “Yeni Vergi ve Resimler I-II-III-IV”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:1, Sa:13-14-15-16, 15 Haziran-1 Temmuz-15 Temmuz-1 Ağustos 1940.

¹²⁴⁶ Ertuğrul Baydar **a.g.e.** s.49.

¹²⁴⁷ Vergi, önce mecburi bir istikraz olarak tasarlanmışsa da; yabancı tüccar ve kuruluşların mecburi istikraza tabi tutulamayacakları gerekçesiyle, vergiye dönüştürülmüştür. Hilmi Uran, **a.g.e.**, s.386.

¹²⁴⁸ Asım Us, **a.g.e.** s.369.

tüccarın sakladıkları stok malları ortaya çıkaracakları, mal çoğalınca fiyatların düşeceği ve hayatın normale döneceği düşünülmüştür. Savaş ekonomisinin verdiği olanaklardan yararlanılarak elde edilen haksız kazançlar, sosyal adalet açısından da önem kazanmıştır. Varlık Vergisi ile bu haksız kazançların vergilendirilmesi suretiyle, savaş sırasında elde edilen zenginliklerin kısmen çekilerek sosyal dengelerin korunmasına ve sosyal adaletin sağlanmasına çalışılmıştır¹²⁴⁹.

Şükrü Saraçoğlu da, Kanunun mecliste tartışılması sırasında yaptığı konuşmada, bu konuya değinmiş ve bu verginin, fakir halkın, savaş zamanında olağanüstü zenginlikler sağlayan muhtekirlere karşı kızgınlığını giderme işlevi göreceğini; verginin asıl yükünün, bu kesimlere yöneltileceğini belirtmiştir¹²⁵⁰. Bu bir bakıma, servet sahibi milletvekillerinin kanuna tepkisini önlemeye yönelik bir taktik olarak değerlendirilmiştir.

Vergiye tabi tutulan servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerinin tespit etmek üzere, kanunun 7. maddesi gereğince, vilayet ve kaza merkezlerinde en büyük mülki memurun başkanlığında komisyonlar kurulmuştur. Vergi miktarının, kurulan bu komisyonlar tarafından, mükelleflerin durumuna göre tahmin ve takdir suretiyle belirlenecek olması, komisyon kararlarının kesin olup itiraz olanağı bulunmaması¹²⁵¹, vergiyi derhal ve nakden ödemek zorunluluğu, muhtekir olduğu tespit edilenlerin vergilerinin daha yüksek tutulması gibi durumlar, insanlar arasındaki ilişkilere göre bir takım keyfiliklere ve ön yargılara yol açacak nitelikte olduğundan; kanunun hukuken aksayan yönlerini teşkil etmiştir. Vergi komisyonlarının kontrolsüz yetkileri, birçok haksızlıklara yol açarken; verginin kısa süre içerisinde tahsil edilecek olması, bu konuda mükelleflere, borcu taksite bağlamak ve bir çare aramak için süre vermek gibi kolaylıklar gösterilmemesi, vergi mükelleflerini sıkıntıya düşürmüştür¹²⁵².

¹²⁴⁹ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, Afa Yay., İstanbul, 1996., s.110; Sabiha Sertel, **Roman Gibi-Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın**, Belge Yay., İstanbul, 1987. s.232..

¹²⁵⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, İçtima:4, C:28, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s.25-36.

¹²⁵¹ Kanunun itiraz edilen noktalarından biri de, kanunun içinde itiraz mekanizmasının bulunmaması olmuştur. Faik Ahmet Barutçu, anlarında, birtakım yasal yanlışlıkları gidermek için Meclis'e başvurma yolunun açık tutulmasını istediklerini belirtirken; bunun, hükümet ve komisyon çoğunluğu tarafından kabul edilmediğini kaydetmektedir. Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.264.

¹²⁵² Hilmi Uran, **a.g.e.**, s.386; Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C:III, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s.375.

Verginin, bu şekilde tahmin suretiyle komisyonların takdirine bırakılması, Müslüman ve gayrimüslimler arasında önyargılı hareket edilerek ayrımcılığın ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Savaş zenginlerinin tüccar ve işadamları olması, bunların çoğunun da gayrimüslim azınlıklardan oluşması, kanunun uygulanma sürecinde böyle bir ayrımı kendiliğinden ortaya çıkarmış ve gayrimüslimler için konulan vergi daha yüksek olmuştur¹²⁵³. Gayrimüslim unsurlar içerisinde, özellikle Yahudi'lerin ticaretle uğraşması itibariyle, tüccar sözcüğü bir taraftan Yahudi; diğer taraftan da istifçi, vurguncu, karaborsacı sözcükleriyle eş anlamda kullanılır hale gelmiştir¹²⁵⁴.

Dönemin Türkçülük propagandası yapan gazete ve dergilerindeki karikatürlerde de, vurguncuların daha çok Yahudi olarak çizildiği görülmektedir. Özellikle de, bu kesimlerin ekonomik hayatta etkinliği ve halk geçim sıkıntısı çekerken rahat içerisinde bir yaşayış içerisinde olmaları, büyük rahatsızlık uyandırmıştır. Varlık Vergisinin bu noktada savunulduğu görülmektedir.

Verginin tahsili konusunda, yalnız Müslim-gayrimüslimler arasında değil; gayri müslim azınlıkların yerli ve yabancı olmalarına göre, kendi içlerinde de çelişkiler görülmüştür. Vergide itiraz temyiz hakkı tanınmamış olmasına rağmen; yabancı devlet temsilcileri, Türk Hükümetine başvurarak kendi uyruklarının adlarını ve vergilerini içeren listeleri vermişler; bu vergilerin indirilmesini istemişlerdir. Bu listeler sorununu çözmek için özel bir büro kurulmuş ve Alman, Amerikan, İngiliz, İtalyan, Yunan vatandaşların vergileri büyük oranlarda indirilmiştir¹²⁵⁵. Böylece, yabancı uyruklu azınlık vatandaşları, kendi hükümetlerine başvurmak suretiyle korunma hakkı elde ederken; Türk uyruklu vatandaşlar, mallarını, mülklerini yok

¹²⁵³ Glasneck, Türk girişimcilerin yıllık gelirin % 5'ini vererek vergiden kurtulduklarını belirtirken; Rumlardan % 156, Yahudilerden % 179, Ermenilerden % 232 oranında vergi istendiğini ve bunun, yalnız yıllık gelire değil, servetin önemli kısmına el konulması anlamına geldiğini kaydetmektedir. Johannes Glasneck, **a.g.e.**, s.270.

¹²⁵⁴ Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler**, İletişim Yay., İstanbul, 1998.s.141-142.

¹²⁵⁵ Cahit Kayra, **1938 Kuşağı, Olaylar, İnsanlar, Anılar**, Cem Yay., İstanbul, 1995, s.108. Johannes Glaneck, **a.g.e.**, 270-271.

pahasına satmak durumunda kalmış¹²⁵⁶ ve bunlardan bir kısmı, vergiyi hazmedemediklerinden, İstanbul'dan ayrılarak Filistin'e kaçıma başlamıştır¹²⁵⁷.

Bu süreçte, Varlık Vergisini, Türk Devletinin yüklediği bir görev olarak yerine getirmek isteyenler de olmuştur. Bunlardan biri olan Şekerciyen Efendi, İtalyan uyruklu olmasına rağmen vergiden kaçınmamış; kendisi için tespit edilen vergi miktarını, tamamen ödemiştir¹²⁵⁸.

Vergi miktarlarının tespitinde, tam ve yerinde tahkikatlar yapılmaması dolayısıyla, birtakım adaletsizlikler de görülmüştür. İdare amirlerinin uygulamaları, vergi mükelleflerini zor durumda bırakmıştır. Dükkânların saçtan ondüle kepenklerini yağlayan bir garibana, “yağ tüccarı” olarak büyük vergiler yükletildiğini belirten Cahit Kayra, Mareşal Fevzi Çakmak'a da büyük bir vergi konulmuş olduğunu kaydetmektedir¹²⁵⁹. Dönemin iş dünyasından Ömer Sabancı'nın vergi dolayısıyla oğluna söylediği “*oğlum galiba ceketimizi de satacağız*” sözleri, kendileri için takdir edilen verginin ne derece yüksek olduğunu ortaya koyarken; yabancılara da, “*var ki benden alıyorlar, herkesten almıyorlar ki*” demesi, vergiyi, varlık sahibi olarak vermek durumunda olduklarını göstermektedir¹²⁶⁰.

Vergi uygulama sürecinde, idare amirlerinin, buldukları bölgelerde en yüksek vergiyi alabilmek için rekabete geçtikleri ve bu yüzden vergi miktarlarının yükseltildiği durumlar da görülmüştür¹²⁶¹. Görüldüğü gibi burada en temel sorun, vergi tahakkukundaki usulden kaynaklanmakta; vergiyi tespit eden memurların, vazifelerini kötüye kullanarak tahkik ve tetkik etmeden vatandaşlara vergi tespit etmeleri dolayısıyla, büyük hatalar yapılmış olmaktadır.

¹²⁵⁶ Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.178. Bu süreçte, varlık sahibi olmayan Türk Yahudi vatandaşlarının vergiye tabi tutulduğu ve iki, üç defa vergiye çarptırıldığı durumlarda en yüksekini ödemek zorunda kaldıkları görülmüştür. Eli Şaul, **Balat'tan Batyam'a**, Yay. Haz. Rıfat N. Bali-Birsen Talay, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s.86. Varlık Vergisinin, İzmir'de yaşayan bir Yahudi ailesi üzerindeki etkileri için bkz. **A.g.e.**, ss.83-118.

¹²⁵⁷ Eli Şaul, **a.g.e.**, s.95.

¹²⁵⁸ Nadir Nadi, **a.g.e.**, s.179.

¹²⁵⁹ Cahit Kayra, **a.g.e.**, s.107.

¹²⁶⁰ Nimet Arzık, **a.g.e.**, s.94.

¹²⁶¹ Dönemin Varlık Vergisi uygulamalarından etkilenen tanınmış işadamlarından Vehbi Koç, kendisine tahakkuk ettirilecek verginin, önceden belirlenmiş ve kendisi tarafından da kabul edilmiş olmasına rağmen; idare amirlerinin rekabeti dolayısıyla, sonradan bunun değiştirildiğini ve vergi miktarının yükseltildiğini kaydetmektedir. **Özel Arşivinden Belgeler ve Anlarıyla Vehbi Koç**, Haz: Can Dünder, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2006., s.152.

Varlık Vergisi Kanununun 12. maddesine göre, vergilerini, belirtilen bir aylık süre içerisinde ödemeyenler için de, malına haciz koyma¹²⁶², sürgüne gönderme ve yol yapımı gibi kamu işlerinde çalıştırma yükümlülüğü getirilmiştir. Vergi mükellefinin borçlarından, eşleri, çocuk ve kardeşleri de sorumlu tutulmuş ve bütün malları teminat sayılmıştır. Erzurum'un ilçesi olan Aşkale, mükellefiyet, zorunlu ve fiilen çalışma yeri olarak tespit edilmiş ve 1943 Şubatından itibaren vergisini ödemeyenler, buraya gönderilmiştir. Burada gündelik çalışma ücreti olarak alınan 2,5 liranın yarısı, yemek ve bakım parası için; kalan yarısı da maliyeye ayrılmıştır¹²⁶³. Aşkale'ye gönderilenlerin Yahudi, Rum ve Ermeni vatandaşlar olması; bunlar arasında Müslüman bulunmaması da, vergiye yönelik eleştiri noktalarından birini teşkil etmiştir¹²⁶⁴. Vergilerini ödemeyenlerin, vergilerini ödemelerini sağlamaya yönelik olan bu uygulamanın ortaya çıkardığı güç koşullar, çekilen sıkıntıları daha da arttırmıştır.

Varlık Vergisi kanun tasarısının ana hatları, Bakanlar Kurulu, Parti grubunda tartışmalara yol açmışsa da; bu tartışmalar, basına yansımamış; yalnızca, tasarının kabul edildiği Meclis Kurulundaki görüşmeler üzerinde durulmuştur. Dönemin ünlü siyasilerinden Hilmi Uran, anılarında, vergi tasarısının Bakanlar Kurulu toplantısında tartışıldığını, İçişleri Bakanı Recep Peker'i de içlerinde bulunduğu bir grubun buna karşı çıktığını, ancak çoğunluk karşısında etkisiz kaldığını kaydetmektedir¹²⁶⁵. Dönemin milletvekillerinden Faik Ahmet Barutçu ise, Başbakan Saraçoğlu'nun gizli grup toplantısında yaptığı konuşmaya temasla; Başbakanın bu konuşmasında, vergiden, *“Türk piyasasında Türk olmayan unsurların egemenliğine son verilerek piyasanın Türklerin eline geçmesi yolunda önemli bir adım, iktisadi bağımsızlığı sağlayacak bir fırsat, devrim kanunu”* olarak söz edildiğini belirtmektedir¹²⁶⁶.

¹²⁶² Varlık Vergisi mükellefiyetini yerine getirmeyenlerin el konulan bu malları, müzayede ile satılırken; müzayede sırasında, müzayedeleri karıştırarak avanta sağlamak isteyen bir kesim de türemiş ve el konulan mallar, yeni bir karaborsacı takımı yaratmıştır. Teoman Özalp, **Tamkılık Ediyorum, Cumhuriyet ve Atatürk Anıları**, Epsilon Yay., İstanbul 2006, s.154; Ahmet Emin Yalman, **a.g.e.**, s.380-381.

¹²⁶³ Avner Levi, **a.g.e.**, s.143.

¹²⁶⁴ Eli Şaul, **a.g.e.**, s.97.

¹²⁶⁵ Hilmi Uran, **a.g.e.**, s.387.

¹²⁶⁶ Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s.263. Şükrü Saraçoğlu, gazeteci Necmettin Sadak'ın kendisine yönelttiği, bu olağanüstü verginin, gelişmekte olan milli burjuvaziye zayıflatacağı sorusuna verdiği karşılıkta da; bunların kısa zaman için sarsılacağını, devlet ekonomisinin güçlenmesiyle de, yeni kazanç imkânlarına kavuşacaklarını belirtmiştir. Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s.234.

Saraçoğlu'nun, gizli grup toplantısında, "Türk piyasasının Türklerin eline geçmesi" olarak belirttiği bu hedefi, Osmanlı İmparatorluğu son zamanlarındaki deneyimleri göz önünde bulundurarak, İttihatçılardan beri özel sektör elindeki yabancı sermayeye duyulan güvensizliğin ve milli burjuva yaratma arzusunun yansımaları olarak da görülebilir. Bilindiği üzere, 20. yüzyılın başlangıcından itibaren, ekonomik hayatta Müslüman Türklerin etkinliğinin artırılması suretiyle, "milli iktisat" siyaseti çerçevesinde Müslüman-Türk burjuva sınıfı yaratmak üzerinde önemle durulmuş ve bu husus, sermayenin verimli yatırımlara dönüştürülmesi, iş alanları yaratılması suretiyle kalkınmaya hizmet edilmesi açısından gerekli görülmüştür. İşte 1942 yılında, milli ekonomiye ilişkin bu tarz söylemlerin gündeme gelmesinin, Cumhuriyet dönemi geleneksel politikalarının bir uzantısı olması yanında; o dönemin Türkçülük hareketlerine de uygun düşmesi itibarıyla, ondan da etkilendiği söylenilebilir.

Burada göz ardı edilmemesi gereken asıl husus ise, kanunun ulusal bir kaygı taşımaktan çok; olağanüstü koşullar düşünülerek başvurulmuş bir iktisadi tedbir olmasıdır. Dönemin savaş koşulları çerçevesinde bakıldığında, bu kanunla, ekonomik sahada gayrimüslim hâkimiyetini kırmak, azınlıkları ezme gibi bir hedef güdüldüğünü kabul etmek uygun düşmemektedir. Nitekim Şükrü Saraçoğlu da, 15 Haziran 1943'te CHP Altıncı Büyük Kurultayı son toplantısında yaptığı konuşmasında, verginin azınlıkları ezme için konulduğu iddialarına karşı çıkarken; Varlık Vergisinden tahsil edilen 270 milyon liranın ancak 105 milyonunun azınlıklar ve yabancılar tarafından ödendiğini, bu süreçte uygulamaya konulan ve toprak mahsullerinden aynı olarak alınan vergi ile, 480 milyon liralık gelir tahsil edilmiş olduğunu ve bu gelirden, azınlıklarla yabancıların hiç payı bulunmadığını ortaya koymuştur¹²⁶⁷.

Bu uygulama, gerçekten gayrimüslimlere yönelik olsaydı; bunun, savaşın şiddetlendiği ve ülkenin sıkıntılarının arttığı 1942 yılını beklemeden, savaş başlangıcında uygulanmaması için de hiçbir neden düşünülemezdi. Oysaki Kanun, olağanüstü dönemin, olağanüstü önlemleri olarak ortaya çıkmış ve bütün servet sahipleri, bir seferliğe mahsus kanun kapsamına alınmıştır. Nasıl ki, Toprak Mahsulleri Vergisi, tarımla uğraşması itibarıyla doğrudan köylüleri etkilerken; bu

¹²⁶⁷ **Vatan**, 16 Haziran 1943.

dönemde ekonomik hayata gayrimüslimler egemen olduğu için de, Varlık Vergisi uygulaması bu kesimlere yansımıştır. Azınlık tüccarlar yanında, Türk çoğunluğuna mensup olanlar da, aynı keyfi ölçülere tabi tutulmuş; belli bir ölçüsü ve nispeti olmayan vergi dolayısıyla, çeşitli haksızlıklara maruz kalmıştır.

Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman da, “*Müzmin Bir Rahatsızlık*” başlıklı bir yazısında, bu haksızlıklara Türk tüccarların da maruz kaldığına işaret ederken; azınlık tüccarların Varlık Vergisi yüzünden mağdur olmalarını sebep göstererek, müttefik iktisadi teşekkülleri tarafından, azınlık ve Türk tüccarları arasında fark ve ayrımcılık gözetilmesine karşı çıkmış ve verginin asıl haksız tarafının, meslek sahibi ve küçük memurlar hakkında tatbik edildiğini ileri sürmüştür¹²⁶⁸.

Kanunun resmi gerekçesi de, hedefi bakımından bir sorun olmadığını ve savaş zamanında vurgunları önlemek, savaş kazançlarını vergiye tabi tutmak için çare aramanın, devletin hak ve vazifesi olduğunu ortaya koymaktadır. Savaş koşullarının ağırlığını, dar gelirli yoksul vatandaşlar taşırken; çoğunluğu, onların sırtından kazandıkları paralarla servetini artıran ve palazlanan varlık sahiplerinin vergilendirilmesinden doğal bir şey olamazdı. Bu nedenle kanunun amacı, dönemin koşullarına uygunluk göstermektedir.

Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu da, Meclis kürsüsünden yaptığı 17.3.1943 tarihli konuşmasında, kanunun uygulanmasından elde edilen faydaları şu sözleriyle ortaya koymuştur: “*Bu vergi, bugüne kadar hazineye 225 milyon lira verdi. Bu vergi sayesinde maliyemiz genişledi. Hesapsız ve zararlı sarf olunan birçok para pazardan çıkarıldı. Emisyon miktarı arttırılmadı...Türk parası hiçbir zaman bu kadar sağlam olmadı ve böylece paramız, çok memlekette gıpta uyandıracak bir duruma yükseldi*”¹²⁶⁹.

Kanunun, bu şekilde dönem koşullarına yönelik bir tedbir olması ve ülke ekonomisi adına elde edilen faydalar; onun, tamamen kusursuz olduğunu da göstermemektedir. Burada, kanunun uygulanış tarzı devreye girmekte ve uygulanma sürecinde varlık sahibi olmayanların da vergilendirilmesi, vergi miktarlarının, takdir usulüyle ve mevcut kazançların çok üzerinde tespit edilmesi, vatandaşlar arasında

¹²⁶⁸ Ahmet Emin Yalman, “Müzmin Bir Rahatsızlık”, **Vatan**, 25 Eylül 1944.

¹²⁶⁹ Kazım Öztürk, **Türkiye Cumhuriyetleri Hükümetleri ve Programları**, İstanbul, 1968., s.271-272.

yapılan keyfi ayrıcalıklar, teknik zaafılar, Aşkale mükellefiyeti gibi hususlar, kanunu, adeta sorunların kaynağı haline getirmektedir.

Kanunun ne derece amacına ulaştığına bakıldığında ise, vergi ile tahsil edilmesi düşünülen miktara ulaşılmadan kanunun uygulanmasına son verildiği görülmektedir. Bu süreçte, önce 1943 yılında Aşkale mükellefiyeti ve mal varlıklarına el koymalar; daha sonra da, 1944 Martında Varlık Vergisi kaldırılmış ve bu vergiden doğan borçlar tasfiye edilmiştir¹²⁷⁰.

Varlık Vergisinin yürürlükte olduğu tarihlerde, ülkenin ekonomik hayatında fiyat artışlarının ve ihtikâr olaylarının görülmeye devam etmesi de; kanunun, fiyat artışlarına ve ihtikâr olaylarına çözüm bulmak konusunda yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Yiyecek maddeleri fiyatları sürekli yükselirken; Varlık Vergisi ödeyen mükelleflerin, vergiyi halktan çıkardıkları dahi ileri sürülmüştür¹²⁷¹. Nitekim dönem yazınında, bu tür olaylarda görülen artış rahatlıkla izlenebilmektedir.

Varlık Vergisi uygulamalarına ilişkin en sert eleştiriyi, dönemin İstanbul Defterdarı olarak bu kanunun uygulanma sürecinde bizzat yer alan Faik Ökte yapmış ve söz konusu vergiyi, “facia” olarak nitelendirmiştir¹²⁷². Faik Ökte’nin müfettiş olduğu dönemde, bir süreliğine yardımcısı olarak yanında bulunan ve dönem içerisinde İstanbul’da maliye müfettişliği yapan Cahit Kayra, Ökte’nin, kanunun uygulanma sürecindeki olumsuzluklarda büyük katkısı olduğunu belirtirken; “Varlık Vergisi Faciası” adlı kitabını da, DP iktidara gelmeden, CHP iktidarını kötülemek suretiyle kendi suçunu kapatmak, kendini savunmak için yazdığına işaret etmiştir¹²⁷³.

Sonuçta mali tedbir olarak uygulamaya konulan vergi, kısa ömrü ile kıyaslanamayacak oranda, büyük tartışmaları beraberinde getirmiş, siyasi boyut kazanmış ve CHP’ne yönelik muhalefet noktalarından birini teşkil etmiştir.

Savaş yıllarında, bu şekilde mevcut vergilere konulan zamlar ve yeni vergi kanunlarıyla kaynak yaratılmaya çalışılırken; savaşın sona erdiği 1945 yılında, Maliye Vekâleti tarafından gelir vergisi adıyla bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Bu

¹²⁷⁰ 1942’de uygulamaya konulan Varlık Vergisi ile, tahmin edilen gelirin % 74’üne ulaşılmış; 314.920.940 liralık tahsilat yapılmıştır. Ertuğrul Baydar, **a.g.e.**, s. 14.

¹²⁷¹ **Vatan**, 10 Mart 1943. Sabiha Sertel, **a.g.e.**, s.237.

¹²⁷² Varlık Vergisini eleştiren edebi eserler arasında da, Kemal Tahir’in Karılar Koşuşu; Rıfat Ilgaz’ın Karartma Geceleri; Atilla İlhan’ın Yaraya Tuz Basmak; Yılmaz Karakoyunlu’nun Salkım Hanımın Taneleri; Ermeni asıllı Türk vatandaşı olan Zaven Biberyan’ın Babam Aşkale’ye Gitmedi romanları yer almıştır. Bu romanlarda vergi, adaletsiz olduğu ve özellikle azınlıklar aleyhine işlediği noktalarında eleştirilmiştir. Alev Sınar Çılgın, **a.g.e.**, s.48-54.

tasarının, dönem yazınında geniş yer bulduğu görülmektedir. Bu yeni vergi projesine göre vergi, vatandaşın ticaret, arazi ve bina, faiz gelirlerini bir araya getirerek tamamı üzerinden alınması ve mükelleflerin gerçek kudretine, kazançlarına, şahsi durumuna göre tahsil edilmesi esasına dayandığından; bu uygulamadan, vergi adaletinin sağlanması, vergi veriminin artırılması, bazı mükellefiyetlerin kaldırılarak az gelirli mükelleflerin yükünün hafifletilmesi şeklinde faydalar elde edileceği düşünülmektedir¹²⁷⁴.

2-Toprak Mahsulleri Vergisi Kanununun Sosyal Yaşama Yansımaları

Dönem içerisinde kırsal kesime yönelik en çok ses getiren uygulama, bu kesimin vergilendirilmesini öngören Toprak Mahsulleri Vergisi olmuştur. Şükrü Saraçoğlu hükümetinin uygulamalarından biri olan ve 1943 yılında çıkarılan 4429 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu¹²⁷⁵, isminden de anlaşılacağı üzere, toprak mahsulleri üzerinden alınması kararlaştırılan bir vergi olması itibariyle doğrudan tarım kesimini ilgilendirmektedir. Verginin çıkarılmasında en önemli etken, 1943 mali yılı bütçesi dışında kalan 400 milyon TL'lik olağanüstü milli savunma ihtiyaçlarına kaynak yaratılması ve ordunun, sabit ve dar gelirli şehirli ipe ihtiyaçlarının karşılanması olmuştur¹²⁷⁶. Bu verginin, savaş şartlarından yararlanan gruplar içinde o zamana kadar kazancının karşılığını ödemiş olan çiftçilere yönelik olması itibariyle, tarım dışı kesimlerden alınan Varlık Vergisine paralel ve onun tamamlayıcısı olarak çıkarıldığını ileri sürenler de olmuştur¹²⁷⁷.

Kanunun ele alındığı Meclis görüşmelerinde, verginin aşar vergisi gibi aynen alınmasına ve vergi nispetlerinin yüksekliğine tepki gösterenler olmakla birlikte; Başbakan Saraçoğlu da, verginin köylü üzerindeki ağırlığını takdir ettiği Meclis konuşmasında, içinde bulunulan zorluklar dolayısıyla böyle bir vergi toplamaya

¹²⁷³ Cahit Kayra, **a.g.e.**, s.106.

¹²⁷⁴ Esat Tekeli “Umumi Gelir Vergisi”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:6, Sa:140, 3 Ekim 1945, s.8.

¹²⁷⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VII, İçtima:7, C:3, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s.36-41.

¹²⁷⁶ Esat Tekeli, “Toprak Mahsulleri Vergisi”, **Türk Ekonomisi**, Yıl:1, Sa:1, 1 Temmuz 1943, s.25.

¹²⁷⁷ Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, s.351. Kendisi bu dönemde Türkiye’de yaşayan bir Yahudi olan Eli Şaul, köylüden mahsul vergisi alınmasını, gayrimüslimleri ezme için yapılmış olan Varlık Vergisi hatasını örtmek ve azınlıkları bir nebze de olsa rahatlatmak için alındığını kaydetmektedir. Eli Şaul, **a.g.e.**, s.98.

mecbur kaldıklarını ve bu vergiyi aşara benzetmemek için gerekli tedbirleri aldıklarını dile getirmiştir¹²⁷⁸.

Olağanüstü masrafların karşılanması ve aynen alınması itibarıyla, ordunun, sabit ve dar gelirlilerle şehirlilerin iâşe ihtiyaçlarının karşılanması noktasında kanun faydalı görülmüşse de; olağanüstü koşulların ürünü olarak ele alınan bu vergi kanunu ve tatbikinde karşılaşılabilecek güçlüklerden duyulan endişenin, dönem yazınına yansıdığı görülmektedir. Dönemin yazarları, verginin köylü üzerinde ağır bir yük oluşturduğunu ve köylüyü zor durumda bırakacağını yazılarında dile getirmişlerdir.

Dönemin yazarlarından Esat Tekeli, verginin mahsulün tamamı üzerinden değil de, masraf, tohum için belli bir geçinme payı ayrılarak ve bu payın vergiden muaf tutulması suretiyle alınmasının vergi adaleti açısından daha uygun olacağını ileri sürerken¹²⁷⁹; Selahattin Demirkan da, geçimlerini karşılamak için üretim yapan köylülerden böyle bir vergi alınmasının mevcut sıkıntıları arttıracığına ve onları karaborsaya sevk edeceğine temasla, verginin memur zihniyeti ile hareket edilmeksizin yerinde, zamanında ve adaletle toplanması gereğini vurgulamıştır¹²⁸⁰. Buradan hareketle, Varlık Vergisi için ileri sürülen vergi memurlarının takdirlerine göre yapılan keyfilik eleştirilerinin, Toprak Mahsulleri Vergisi için de geçerli olduğu söylenilebilir.

Gerçekten de, verginin uygulanma süreci ile ilgili önemli bir sorun, çiftçilerin, elde edilen mahsul miktarına göre değil; ektiği sahaya ve cinse göre mahsulden önce borçlandırılması olmuştur. Bu saptama, kötü hava koşulları, teknik imkânlar vs gibi hususlar dikkate alınmaksızın yapıldığı için, köylüleri çok zor durumda bırakmış; onları, bütün mahsulünü verse de, keyfi olarak tespit edilen vergiyi ödeyemez duruma düşürmüş ve hatta öküzünü, tarlasını satılığa çıkarmaya zorlamıştır¹²⁸¹.

Ülke nüfusunun % 76'sını teşkil eden köylülerin önemli bir kısmının, kendilerine yetecek kadar üretim yapması ve ülkede henüz küçük köylülüğün egemen olması itibarıyla; aşarın kaldırılmasından sonra kamu harcamalarının karşılanmasında tarım kesimini ilk kez vergilendiren bu kanunun, tarım kesimi

¹²⁷⁸ Selahattin Demirkan, "Toprak Mahsulleri Vergisi ve Hükümet Hisseleri", **Köye Doğru**, C:3 Sa:72, 15.6.1943, s.3.

¹²⁷⁹ Esat Tekeli, **a.g.m.**, s.25-26.

¹²⁸⁰ Selahattin Demirkan, **a.g.m.**, s.3-4.

¹²⁸¹ Ahmet Emin Yalman, **a.g.e.**, s.369.

üzerinde büyük sıkıntılara yol açması kaçınılmazdı ve nitekim de öyle olmuştur. Kanunun uygulanma sürecinde büyük-küçük çiftçi arasında fark gözetilmemesi, savaş nedeniyle üretimi iyice düşmüş, kendi geçimini bile zor sağlayan, dış pazarlarla irtibatı kesilmiş olan küçük üretici çiftçiyi, büyük toprak sahiplerine oranla daha çok etkilemiştir. Varlık Vergisi uygulayıcılarından olan ve bu vergiyi bir facia olarak tanımlayan Faik Ökte, verginin küçük köylülük üzerindeki etkisini, “köylü bu vergiyi nafakasından ve tohumundan ödemiştir” sözleriyle ortaya koymuştur¹²⁸². Bütün bu nedenlerle söz konusu vergi, savaş dönemi hükümetlerinin köye ve köylüye yönelik politikaları içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Toprak Mahsulleri Vergisinin ortaya çıkardığı güçlüklerden biri de, TMO'nin bu işleri organize etmek için hazırlıksız olmasıdır. En büyük sıkıntı, üreticinin teslim etmek için getirdiği buğday, arpa her türlü mahsulün konulacağı depolar konusunda yaşanmıştır. Bu nedenle hububatın bir kısmı, tren istasyonlarında toprağın üstüne dökülerek saman ve çamurla örtülmüş; zaman zaman da camilere depo edilmiştir¹²⁸³. Bu dönemde Eskişehir-Bilecik bölgesinde TMV uygulamalarının denetlenmesiyle görevlendirilen Cahit Kayra, bir taraftan halk açlık içerisinde kıvrılırken; camilere doldurulan hububatın, çürüyüp gittiğine ve toprakların üstüne dökülen buğdayların da çimlendiğine bizzat tanıklık etmiştir¹²⁸⁴.

TMO emrine verilen bazı camilerin de, içlerine konulan zahirenin baskısıyla duvarları çatlamış; yıkılmış; döşemeleri çökmüştür. Bu şekilde tahrip gören camiler içerisinde, tarihi ve mimari kıymeti haiz camilerin de bulunması, sanat eserlerinin ofis tarafından himaye edilmediği noktasında, zaman zaman eleştiri konusu olmuş; bu nedenle, kıymetli sanat eseri olan camilerin zahire ambarı olarak kullanılmaması istenmiştir. Bu camilerden biri de, Elazığ'daki Saray Camiidir. Vakıflar Genel Müdürü imzasıyla Başvekâlete hitaben gönderilen 8.8.1944 tarihli bir yazıda, söz konusu caminin kıymetli minberinin harap olmaması için, TMO'nce zahire ambarı olarak kullanılması amacından vazgeçilmesi hususunun, telle Elazığ Valiliğine

¹²⁸² Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yay., İstanbul 1951, s.202. Verginin küçük köylülük üzerindeki tesirleri için bkz. Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.s.155-189.

¹²⁸³ 452 sayılı Koordinasyon Heyeti Kararının 14. maddesinde, mahalli ihtiyaç üzerinde bulunduğu valiliklerce tespit edilecek ibadet yerlerinin işgal edilebileceği; bunların iyi bir halde muhafazası için ofisçe itina gösterileceği; tarihi ve mimari kıymeti bulunanların bu kıymetlerini korumak için, masrafi ofisçe verilmek üzere valilikler tarafından gerekli tertibatın alınacağı hususlarına yer verilmiştir.

¹²⁸⁴ Cahit Kayra, **a.g.e.**, s.110.

bildirilmesi gereği ortaya konulmuştur¹²⁸⁵. Çankırı’da da, buğday ambarı olarak kullanılmak istenilen Yeni Caminin, ibadet amacı dışında kullanılmayacağı hakkında Başvekâlete bilgi verilmiştir¹²⁸⁶

TMO’nin iyi maksatlarla kurulmuş olduğunu belirten İsmail Hakkı Tonguç da, ofisin, elemansızlık yüzünden tam anlamıyla işletilemediğini ve bu nedenle, köylü nazarında itibarını yitirdiğini belirtmektedir¹²⁸⁷. Böylece CHP, Toprak Mahsulleri Vergisi ile köylü üzerindeki saygınlığını büyük ölçüde yitirmiştir. Verginin bir boyutunu, ekonomik hayatta yansımaları bulan küçük köylüler üzerindeki etkisi oluştururken; toprak sahiplerinin kanuna olan tepkisi de, siyasal yansımaları ile diğer boyutu teşkil etmiştir. Öyle ki, Köy Enstitülerinin açılmasından sonra çıkarılan bu vergi, büyük toprak sahiplerinin CHP’ye muhalefetini daha da arttırmış; Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sonrasında, DP’nin kurulmasında itici güç olmuştur.

1946 seçimleri sırasında kaldırılan bu vergi, 600.000 tonluk hububat¹²⁸⁸ ile, 1943 yılında, 59.9 milyon; 1944’te 44.6 milyon; 1945’te 63.7 milyon; 1946’da 60.0 milyon lira hazineye gelir sağlamıştır¹²⁸⁹.

Toprak Mahsulleri Vergisi yanında; Hayvan Vergisi ve angarya yükümlülükleri getiren yol vergisi gibi uygulamalar da, bu dönemde fakir köylü kitlelerini sarsan düzenlemeler arasında yer almıştır.

Savaş sonrasındaki yeni dönemin başlangıcında ise, vergi ıslahatı, önemli meselelerden birini teşkil etmiş; ekonomik, sosyal ve mali ihtiyaçların gerektirdiği esaslı reformların başarılması amacıyla, savaşın sona erdiği 1945 yılında, Maliye Vekâleti tarafından Gelir Vergisi Kanun Tasarısı hazırlanmıştır. Bu yeni proje, verginin, vatandaşın ticaret, arazi, bina, faiz gelirlerini bir araya getirerek bunların tamamı üzerinden ve mükelleflerin gerçek kudretine, kazançlarına, şahsi durumuna göre tahsil edilmesi esasına dayandırılmıştır. Bu nedenle, vergi adaletinin sağlanması, vergi veriminin artırılması, bazı mükellefiyetlerin kaldırılarak az gelirli mükelleflerin yükünün hafifletilmesi noktalarından faydalı görülmüştür¹²⁹⁰. 1946

¹²⁸⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 229105, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.318.26.

¹²⁸⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 22981, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.318.1.

¹²⁸⁷ İsmail Hakkı Tonguç, **Canlandırılacak Köy**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947, s. 50.

¹²⁸⁸ Ertuğrul Baydar **a.g.e.**, s.14.

¹²⁸⁹ Cahit Kayra, **a.g.e.**, s.113.

¹²⁹⁰ Esat Tekeli “Umumi Gelir Vergisi”, **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:6, Sa:140, 3 Ekim 1945, s.8.

seçimlerinin gölgesinde kalan bu proje, 1946 yılında yeniden Meclise sunulmuştur¹²⁹¹

3-Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Sosyal Yaşama Yansımaları

Savaş sonrasında zirai kalkınma ve ziraat işletmeciliği bakımından girişilen uygulamalar içerisinde, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu önemli bir yere sahip bulunmaktadır. 11 Haziran 1945'te Meclis'te kabul edilen 4735 sayılı bu kanunun çıkarılması ile, arazisi olmayan veya yetersiz olan çiftçileri yeter miktarda topraklandırmak, ülke topraklarının sürekli işlenmesini sağlamak, arazi mülklerinin aşırı derecede büyümelerini ve küçülmelerini önlemek, çiftçi ocakları kurmak ve bu ocaklarla çiftçi ailelerinin toprakla devamlı bağlılıklarını sağlamak, üretimi arttırmak hedeflenmiştir¹²⁹².

Toprak reformunun, bir tarafta fakirlik ve sefalet içerisinde bulunan Anadolu köylüsü; diğer tarafta da, geniş arazilere sahip kesimler arasında sosyal adaletin sağlanmasına hizmet etmesi açısından da gerekli görüldüğü söylenilebilir. Bu da halkçılık anlayışının, sosyoekonomik boyutta uygulanmasının bir göstergesidir. Nitekim Asım Us'un hatıralarında yazdığı "*Türkiye'de ziraat edilir arazi iki buçuk milyon miktarında olan çiftçi aileler arasında taksim edilecek olursa, her birinin hissesine 60 dönüm toprak düşer*"¹²⁹³ şeklindeki sözleri, arazi konusundaki sosyal adaletsizliğin ne denli büyük boyutlara ulaştığını gözler önüne sermektedir.

Dönemin yazarları tarafından bu kanun ele alınırken, köylünün kalkınamamasında ve geri kalmışlığında üretim araçlarının yetersizliği, bilgisizlik, ulaşım imkânlarının gelişmemesi yanında en önemli sorun olarak, toprak durumunun iyi olmaması, parçalanmışlığı gösterilmekte¹²⁹⁴; topraksız veya az topraklı köylüleri topraklandırma işi, zirai sosyal mesele olarak ele alınmakta ve bu meselenin çözüme

¹²⁹¹ Ertuğrul Baydar **a.g.e.**, s.77.

¹²⁹² Cemal R. Eyüboğlu, "Toprak Reformları ve Bizim Toprak Kanunu Tasarımız", **Türk Ekonomisi**, Yıl:2, Sa:21, Mart 1945, s.235-236..

¹²⁹³ Asım Us, **a.g.e.**, s.635.

¹²⁹⁴ Said Aydoslu, "Köylü ve Toprak", **Türk Ekonomisi**, Yıl:2, Sa:22, Nisan 1945, s.271; Şevket Raşit Hatipoğlu, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu", **Türk Ekonomisi**, Yıl:3, Sa:27, Eylül 1945, s.74-75.

ulaştırılmasında, sosyal adalet ve eşitlik esasları bakımından toprak kanununun önemi vurgulanmaktadır¹²⁹⁵.

Kanunun tatbikatıyla ilgili olarak da, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan biri, orman içi ve dağ kenarı köylülerinin, oturdukları yerlerin tabiat ve iklim şartlarına uygun ziraat arazilerine yerleştirilerek milli üretim cephesine kazandırılmasına öncelik verilmesidir. Bu suretle, orman arazilerinin tahribinin önlenmesi ve orman içi köylülerinin her türlü medeni vasıta ve imkânlarla sahip kılınarak yaşam seviyelerinin yükseltilmesi düşünülmüştür¹²⁹⁶.

Kanunun çıkarıldığı sırada Dâhiliye Vekâletinde bulunan Hilmi Uran, kanunun iyi maksatlarla çıkarılmış olmasına karşın; ülkenin iç bünyesine uygun düşmediğini ve Halk Partisine karşı, büyük arazi sahiplerinin aleyhtarlığına yol açarak ülkede huzursuzluk ortamı yarattığını belirtmektedir. Uran'a göre o günkü şartlarda yapılması gereken, "yeni bir toprak rejimini kabul etme" zannını uyandırmaksızın, sahipli araziye dokunmadan topraksız vatandaşları topraklandırmak ve büyük arazi sahiplerinin, sahip oldukları toprakları fenni olarak işlemesini sağlayacak tedbirler almaktır¹²⁹⁷.

Hilmi Uran'ın bu düşüncelerinde bir derece haklılık payı varsa da; büyük arazi sahipleri için asıl sorunun, az topraklı veya topraksız köylülerin topraklandırılması ve bu suretle sömürü düzeninin ortadan kaldırılması olduğu düşünüldüğünde, her ne suretle olursa olsun bu çevrelerin rahatsızlık duymaları kaçınılmazdı. Nitekim, söz konusu kanuna gösterilen tepkinin, Köy Enstitülerinin kurulması sürecinde de ortaya konulmuş olması; muhalif çevrelerin gerçek amacını ortaya koymaktadır.

Çıkarılan toprak kanunu, büyük ve orta arazi sahipleri arasında derin bir memnuniyetsizliğe sebep olurken; uygulamaya geç başlanması, arazi dağıtım işlerinin bölgelere ve senelere ayrılması, bu gayrimemnunları teselli etmiş ve bu durum, kanunun uygulanmasında istikrarsızlığa yol açmıştır.

Görüldüğü gibi savaş ekonomisi uygulamaları, farklı kesimler üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Bu dönemde savaş dolayısıyla çekilen sıkıntılara rağmen; devletin

¹²⁹⁵ Bülent Su, "Türkiye'de Zirai-İctimai Mesele", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:7, Sa: 151, 1 Nisan 1946, s.5.

¹²⁹⁶ Orhan Çamcı, "Toprak Kanunu Uygulanırken", **İktisadi Yürüyüş**, Yıl:7, Sa:145, 4 Ocak 1946, s.10, 20

¹²⁹⁷ Hilmi Uran, **a.g.e.**, s.422.

ekonomik bağımsızlığına da önem verilmiştir. 30.9.1940 tarihli “Duyun-u Umumiye Meclisinin İlgasına Dair Vekiller Heyeti Kararı” ile, Duyun-u Umumiye Meclisi kaldırılmış ve borçların ödeme servisini, hükümet bizzat sorumluluğuna almıştır. 22.4.1943 tarih 2234 sayılı kanunla, Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine kalan borçların, % 7.5 faizli borç tahvilleriyle değiştirilmesi ve 50 yıllık süre sonunda ödenmesi hükme bağlanmışsa da; Haziran 1943 tarihinden itibaren, borçların erken ödenmesi hakkı itilafname ile sağlanmış ve 25.5.1944 tarihinden itibaren, borçların tasviyesine başlanmıştır¹²⁹⁸.

¹²⁹⁸ Ertuğrul Baydar, **a.g.e.**, s.15-16, 60.

SONUÇ

Sosyal ve kültürel yaşam, insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmekte; içinde bulunulan zamanın koşullarına göre değişim göstermektedir. Sosyal ve kültürel yapının, siyasal ve ekonomik süreçlerle bağlantısı, bu değişim sürecini etkileyen temel faktör olmaktadır.

Türkiye’de toplum yapısı, 19. yüzyıldan itibaren değişim sürecine girmiş; Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimlerle, yeni kurulan ulus-devletin hedeflediği modern topluma doğru bir yönelme başlamıştır. Bununla birlikte, getirilen düzenlemelerin, ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimde taban bulması kolay olmamış; öncelikle, büyük şehirlerde ve üst tabakalarda batılı yaşam tarzında bir değişim gözlenmiştir. Türkiye nüfusunun yapısı, köy yerleşimlerinde, temelde eğitim ve ekonomik yetersizlikler dolayısıyla geleneksel yapının egemen olması ise, bu toplulukların değişim süreciyle bütünleşmesini büyük ölçüde güçleştirmiştir.

İncelememize konu olan 1939–1945 sürecinde Türkiye, nüfusunun % 75’inin köylerde yaşaması itibarıyla, bir tarım ülkesi olmakla birlikte; sosyoekonomik sistemin temelini oluşturan kırsal yapı, kapalı köy ekonomisi özelliği gösteren, kendi kendine yeterli, sınırlı bir üretim fazlası yaratabilen, çok az farklılaşmış, insan ve hayvan gücünün üretime egemen olduğu bir yapı arz etmektedir. Toplumsal yapının bu karakteri, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, köy kalkınma davasına ayrı bir önem kazandırmış; Atatürk’ün ölümünden sonraki dönemde, köylerde yüzlerce yıldan beri süregelen adet ve geleneklerin tesirine, savaş koşulları da eklenince; bu davanın başarılması daha önemli, fakat daha güç bir hale gelmiştir..

Köylerin var olan bu toplumsal yapısını değiştirecek, toplumsal gelişme ve kalkınmayı sağlayacak düzeyde ekonomik etkiler görülmemekteyse de; şehirle yapılan temaslar, ulaşım-haberleşme imkânları, köy topluluklarının değişim sürecini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu nedenle, 1946 sonrasında iç ve dış dinamiklerin bileşimi ile başlayacak olan toplumsal dönüşümler için, bir geçiş süreci özelliği göstermiştir. Bu dönüşüm ise, pazar ekonomisi için üretim yapan, dış piyasalara açık, modern zirai aletlerin üretime girmeye başladığı, kentlerle bütünleşmiş bir yapılanma olarak ortaya çıkmıştır.

Burada önemli bir husus da, aile yapısının köylerin değişme sürecine ve siyasal tutumlarına olan etkisidir. Köylerde aile fert sayısı ve büyüklüğü, aile içi ilişkiler, karar verme sürecinde, ailenin en yaşlı üyesi olan erkek egemenliği gibi faktörler; ailedeki değer sistemleri ve normların kalıplaşmasına, her türlü yeniliğin grup kararına bağlı kalmasına ve değişmelere karşı direncin artmasına yol açan bir etken olmuştur. Hane organizasyonunda, bu şekilde kolektivist anlayışın egemen olmasının, bireyciliğin gelişimini etkilemesi ve bu suretle, siyasal tutumlarda da belirleyici olması, kaçınılmaz bir gerçek olmaktadır.

İşte, gerek devrim sürecinin kırsal kesimde taban bulması; gerekse, 1945 sonrasında, Türkiye’de değişen siyasal tercihler değerlendirilirken, bu geleneksel yapılanmanın göz ardı edilmemesi; Türkiye’nin laikleşme ve demokratikleşme süreci açısından, bu yapının dikkate alınması gerekmektedir.

Büyük şehirlerde yaşayanların dünya görüşü ve yaşantısı ise, Atatürk devrimleri sonucunda kurulan yeni düzenden etkilenirken; yeni düzene tam anlamıyla entegre olmuş değildir. Bu süreçte, özellikle Türk kadınının toplum içerisindeki konumu, aile hayatındaki sorunların kaynağı olduğu noktasında tartışılır hale gelmiştir. Bununla birlikte büyük kentler halkının, savaş koşullarının da etkisiyle derin bir ahlak buhranı içerisinde olması, kamusal düzeni büyük ölçüde etkilemiştir.

Sosyal tarihçilikte, küresel ölçekte yaşanan olayların, toplumsal yapı üzerindeki etkileri, rahatlıkla izlenebilmektedir. Bu çalışma çerçevesinde de, savaş gibi olağanüstü bir dönemde, ülkemizdeki sosyokültürel yaşayış her yönüyle ortaya konulmaya çalışılırken; köy ve şehir yerleşimleri arasında görülen farklılıklara vurgu yapılmış; bu dönemde izlenen politikaların, ne derece yerinde olduğu ve Atatürk’ün başlattığı devrim sürecinin, kendisinden sonraki bu altı yıllık süreçte nasıl bir ivme gösterdiği sorgulanmıştır.

Dönem boyunca, kırsal kesime yönelik olarak izlenen politikalar içerisinde, eğitim sorununa büyük önem verildiği görülmektedir. Ülkede okuma-yazma bilmeyenlerin oranının, özellikle 10.000’den az nüfuslu yerlerde çok yüksek olması; ilköğretim sorununu milli bir dava haline getirmiştir. Bu dönemde ülke kalkınması için köylerin kalkınması; köylerin kalkınması için de, eğitimin yaygınlaştırılması

gerekli görüldüğünden, köylerde eğitim ve kültür düzeyinin yükseltilmesi üzerinde önemle durulmuştur.

Savaş yıllarında ağırlaşan ekonomik koşullara rağmen, bu dönem, eğitim sahasında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Köy Enstitüleri gibi bir destanın, savaş koşullarında yaratılması, köy davasının, eğitim boyutuyla başarıya ulaştırılmaya çalışıldığının en açık göstergesidir. Yine bu dönemde, şehirlerde olduğu gibi, beş sınıflı köy okulları uygulamasına geçilerek, eğitimde verimin arttırılmasına çalışılmıştır.

Savaş yıllarında, ilköğretimin yaygınlaştırılması; ortaokul ve lise eğitim programlarının, mevcut koşullara uygun, milli kültüre dayalı ve milli şuur kazandırıcı yapıda yeniden düzenlenmesi; mesleki ve teknik öğretime önem verilmesi; yükseköğretimde yeni fakülteler açılması; öğretmen yetiştirilmesi çalışmalarına hız verilmesi dönem süresince eğitim hayatının canlı tutulmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, okur-yazarlık oranının arttırılması ve eğitimin, nitelik ve nicelik itibariyle yükseltilmesi noktasında önemli sonuçlar vermiştir. Şüphesiz bunda, savaş koşulları altında çok önemli bir makamda bulunan Hasan Ali Yücel'in izlediği tutarlı eğitim politikasının ve kendisinin dönem boyunca bu makamda bulunması itibariyle, eğitim siyasetindeki istikrarın korunmasının büyük katkısı olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır.

Eğitim-öğretim sahasındaki bu atılımlar, eğitim yoluyla, devrim ilkelerine bağlı, bu ilkeleri gerçek anlamıyla benimseyip savunacak kuşaklar yetiştirmek ve devrimleri, toplum katmanlarıyla bütünleştirmek noktasında önemli işlev görmüştür. Ancak bu dönemde faaliyet gösteren devrim kurumları, toplumun aydınlanmasından çıkarları zedelenen bazı çevreleri rahatsız etmiş olması itibariyle, kuruluş amaçlarına uygun ruhu yaşatabilecek zihniyeti yerleştirmek noktasındaki hedeflerine ulaşamadan yıpratılmaya çalışılmıştır. Bu şekilde harcanan kurumlardan biri halkevleri; diğeri Köy Enstitüleri olmuştur. Çok partili dönemde, siyasilerin devrim ilkelerinden ödünler vermesi ve bu suretle seçmen tabanını oluşturmaları, devrimin belli başlı ilkelerinin, toplumsal yaşam içerisinde tam anlamıyla yerleşmemiş olmasının göstergesidir. Bu nedenle de ülkemizde çok partili döneme geçiş, sancılı bir dönemin habercisi olmuştur.

Dönemin kültürel faaliyetlerine bakıldığında da, savaş koşullarına rağmen canlı bir kültür hayatının mevcut olduğu görülmektedir. Dönemin kültür politikaları açısından en önemli gelişme, Batı uygarlığını yaratan kültür kaynaklarına inilmesine yönelik girişimler olmuştur. Batı kültür eserlerinin dilimize kazandırılması çalışmaları yanında; Devlet Konservatuvarının açılması, devlet radyosunda Batı müziğine yer verilmesi, liselere Yunanca ve Latince derslerinin konulması, üniversitede klasik filoloji kürsülerinin kurulması, bu dönemde modernleşme ve kalkınma yolunda, Batı kültür çevresi ile bütünleşmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Dönem boyunca, düşün hayatına ve zevke hitap eden her türlü fikir ve özellikle sanat sahasındaki faaliyetler de, kültür hayatındaki canlılığı yansıtmaktadır. Sanat anlayışında, ulusal değerler ön plana çıkarılmış; sanat faaliyetleri, resmi düzeyde teşvik edilmeye çalışılmıştır.

Tek parti döneminde kitlelere ulaşma ve onları etkileme noktasında, gazeteler, dergiler, radyo, sinema önemli yere sahip olmuş; bu araçlar, toplumsal yapıyı büyük ölçüde etkilemişlerdir. Yapılan yayınlar, halkın savaş seyri konusunda aydınlatılması ve savaşa, psikolojik olarak hazır hale getirilmesi noktasında, önemli işlevler üstlenmiştir. Gazetelerde olduğu gibi radyo haberlerinin de, hükümet politikasına uygun, hükümete güveni sarsmayacak ve halk arasında kargaşa yaratmayacak şekilde yayınlanmasına önem verilmiştir.

Dönemin fikir hayatı açısından önemli bir gelişme ise, sağ ve sol görüşlü aydınların başını çektiği siyasi kamplaşma olmuştur. Bu kamplaşma, ileriki dönemlerde büyük boyutlara varacak gençlik eylemlerinin başnağıc noktasını teşkil etmiş; bunlar karşısında hükümetin tavrı ise, savaş yıllarında bağlı kaldığı dengeyi gözetmek şeklinde tezahür etmiştir.

Türkiye'nin savaşın sona erdiği 1944 yılına kadar savaş dışı kalmayı başarabilmesi, ülkeyi fiziki tahribattan korurken; savaş tehlikesine her an hazır bulunma endişesi, sosyoekonomik hayatı derinden etkilemiş ve büyük sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Bu etki, köylerden kasabalara ve şehirlere, fakir halktan sabit ve dar gelirli memurlara, aile hayatından çalışma hayatına, eğlence hayatından sanat hareketlerine, eğitimden yayın hayatına kadar çok yönlü bir ivme göstermiştir.

Savaş yıllarının en önemli sorunu, hayat pahalılığının artması ve yiyecek sıkıntısının baş göstermesi olmuştur. Ordunun ve büyük şehirlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, köylüye yönelik izlenen politikalar, küçük köylülük üzerinde büyük sıkıntılara yol açarken; şehirlerde, tüketimin sınırlandırılmasına yönelik tedbirlere başvurulmuştur. Bununla birlikte, savaş yıllarında, ticaretle uğraşanlar karaborsacılıkla; büyük toprak sahipleri de, tarımsal ürünlerin değer kazanmasıyla büyük servetler elde etmişlerdir. Böylece, Cumhuriyetin kurulmasından itibaren ilk kez, özel kişiler elinde servet birikimi gerçekleşmiştir.

Savaş koşullarında gelişen bu yeni girişimci sınıf, çok partili döneme geçilmesinin de altyapısını oluşturmuş; böylece Türkiye’de ekonomik tabandan beslenen bir toplumsal değişim gözlenmiştir. İşte DP hareketi ve kısa zamanda gelişmesi, aynı zamanda, savaş yıllarındaki sosyoekonomik gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Savaş sırasında çekilen sıkıntılar nedeniyle, kaybedilen konumun tekrar kazanılması kolay olmamış; bu dönemde çekilen sıkıntılar ve hükümet politikalarının faturası, 1950 seçimlerinde DP’nin iktidara getirilmesi ile çıkarılmak istenmiştir.

Savaş yıllarıyla iç içe gelişen bu dönemin en çarpıcı özelliği, Mustafa Kemal Atatürk’ün bizzat yürüttüğü devrimlere ve kurucusu olduğu Cumhuriyet rejimine, kendisinden sonraki bu ilk dönemde sahip çıkılarak, devrim sürecine bağlılığın sürdürülmesi ve devrimin yerleştirilmesi çalışmalarına ağırlık verilmesi olmuştur. Böylece 1939–1945 sürecinde CHP, Atatürk’ün hedeflediği çağdaşlaşma ve modern topluma doğru atılımların lokomotifliği işlevini görmüştür.

Siyasal bağımsızlık ve ülke bütünlüğünün korunması, savaş yıllarında Türk dış politikasını yönlendiren temel unsur olmuş; ihtiyatlı bir şekilde savaş dışı kalmaya çalışılmıştır. Hiçbir cephede çarpışmadan, hiçbir bombardmana uğramadan, hiç insan kaybetmeden yürütülen bu dış politika, karşıt çevrelerin ileri sürdüğü gibi, “*milletin erkekliliğini öldürmemiş*”; aksine, ülke bağımsızlığının ve geleceğinin teminatı, Atatürk’ün izlediği dış politika ilkelerine bağlılığın en açık göstergesi olmuştur.

İnönü, devrimler sürecinde olduğu gibi; 1939-1945 döneminde de, din unsurlarının siyaset dışı bırakılması politikasına bağlı kalmış; Atatürkçü laiklik

anlayışı çizgisinde ülkeyi idare etmiştir. 1945 sonrasında, din konularının istismarı karşısında, laikliği, dini devlet denetimine almak suretiyle uygulamıştır.

Dönemin genel tablosu, siyasi çevrelerin halktan uzak kalması ve Milli Şef etrafında birleşmeleri olmuştur. Bu süreçte İsmet İnönü, “CHP’nin Değişmez Genel Başkanı” sıfatıyla ve “tek şef, tek parti, tek millet” anlayışına uygun olarak otoriter varlığını tescil ettirirken; bu otoriter rejim, Avrupa’ya hâkim olan baskıcı siyasi sistemlerden farklılık göstermiştir. Öyle ki, Atatürk döneminde olduğu gibi bu dönemde de tek partiyle yönetilen Türkiye, siyasi sistem itibarıyla demokrasiyi hedeflemiştir. Bu dönemde tek partili sistemin, savaş gibi olağanüstü bir dönemde Atatürk’ün başlattığı devrim sürecinin kesintiye uğratılmasına ve rejimin tehdit altına girmesine engel olmak, milli birlikteliğin korunmasına hizmet etmek noktasında da dönemin koşullarına uygun düştüğü söylenilebilir.

Bu dönemin önemli bir özelliği de, tek partili cumhuriyet yönetiminden demokratik cumhuriyet anlayışına geçişte bir köprü vazifesi görmesidir. Ülkemizde 1946 sonrası dönem, çok partili yaşamın ve demokrasi deneyiminin başladığı yıllar olmuştur. Savaşın, Batı dünyasının zaferi ile sonuçlanması, otoriter rejimlere karşı, demokrasilerin zaferini simgelemiş; bu sonuç, tercihini Batı dünyasından yana kullanan Türkiye’de de, iç politik gelişimi etkilemiştir. Ancak ülkemizde 1946–1950 sürecinde yaşanan demokratikleşme sürecinin, doğrudan dış faktörlere bağlanamayacağı ve bu noktada, İnönü’nün demokratik yönetim arzusunun da dikkate alınması gerektiği düşüncesindeyim. Nitekim kendisinin bu konudaki düşünceleri, gelecek için demokratik rejimin benimsenmesi yönündedir. Bu tutumu ise, Atatürk’ün hedeflediği demokratik cumhuriyet esasına bağlı kaldığının göstergesidir.

1923’ten 1946’ya kadar ülkenin tek parti ile yönetildiği dönemde, siyasi çoğulculuğa dayalı bir sistem kurulamamışsa da; Atatürk döneminde başlayan ve İnönü döneminde sürdürülen devrim süreci ile birlikte, toplumun ve devletin modernleştirilmesi, milli devlet yaratılması, topluma yeni alışkanlıklar ve yaşam tarzları kazandırılması suretiyle toplumsal yapının demokratik yaşama hazır hale getirilmesine çalışılmıştır. Nitekim 1950 yılında, iktidarın serbest ve özgür seçimlerle DP’ye bırakılması, tek parti yönetiminin geçici olduğunu ve demokratik yaşamın alt yapısını sağlama yönünde başarı sağladığını göstermektedir. İşte bu nedendir ki;

Türkiye’de 27 yıllık tek parti iktidarı sonrasında çok partili siyasal hayata geçilmesi, bu devrim sürecinin pratiği olarak ortaya çıkmıştır.

Savaşın sona erdiği 1945 sonrası süreçte, Türk siyasal hayatı parlamenter demokrasi yönünde ilerlerken; Türk toplumsal yapısı da, geleneksel düzenin geri kalmışlığından siyasal tercihleriyle siyaseti belirleyen vatandaşların modern topluluğuna geçiş sürecine girmiştir. Türkiye’de uzun bir serüvene sahip bulunan demokrasi süreci, 1945 yılından itibaren muhalefet partilerinin kurulması ve nitekim, 14 Mayıs 1950’de CHP’nin serbest ve özgür seçimler sonrasında iktidarı Demokrat Partiye bırakmasıyla önemli bir ivme kazanmıştır. CHP’nin bu şekilde, kendi içerisindeki muhalefetin örgütlenmesine ve kendisinin yerini almasına uygun ortam hazırlaması; tek parti iktidarının, Batı’da görülen örneklerinden farklı olarak bir diktatörlük olmayıp, parlamenter demokrasi için geçiş süreci olduğunun en açık göstergesidir. Böylece geçiş süreci, DP’nin iktidara geçmesiyle sona ermiş olmaktadır. Bernard Lewis’in de belirttiği gibi, “*CHP, kendi yenilgisini başarıyla sağlamıştır*”. Bununla birlikte, demokrasinin bir sorunsal olarak günümüzde bile tartışılır olması, çok partili sistemin, anayasal ve parlamenter demokrasiye ne derece hizmet ettiğini gözler önüne sermektedir.

Burada tartışılması gereken asıl konu, çok partili hayata neden geçildiğinden çok; bunun için içinde bulunulan koşulların uygun olup olmadığıdır. Çünkü, henüz büyük bir dünya savaşından çıkmıştı. Türkiye, savaş dışı kalmış olabilirdi; ama bu, savaştan hiç etkilenmediği anlamına gelmezdi. Nitekim Türkiye de, savaşan ülkeler gibi olağanüstü tedbirlere başvurmuş; böylece savaş şartlarını, sosyoekonomik yapısında doğrudan hissetmiştir. Savaş yıllarında katlanılan güçlükler ve çekilen yoksulluklar, halkın geniş kesiminde, tek parti iktidarına hakim olan CHP’ne karşı tepkiyi arttırmak suretiyle iktidar karşıtı hareketlerin gelişmesine zemin hazırlamış; iktidar karşıtı güçler tarafından, oy avcılığı uğruna kolayca sömürülebilecek bir hoşnutsuzlar kitleleri yaratmıştır.

Savaşın neden olduğu karmaşa içerisinde, laik devletin kurduğu yeni düzenle halkın inançları arasında entegrasyon sürecinin tamamlanmamış olması ve devrimin belli başlı ilkelerine yabancı kitlelerin varlığı da, çok partili dönemin kültürel koşullarında göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. İşte böyle bir ortamda, içinde bulunulan koşullar dikkate alınmaksızın karar verilmesi, ülkeyi yanlış yola

sürükleyebilir ve devrim süreci yolunda kayıplara neden olabilirdi. Nitekim, yeni düzen ve ekonomik özgürlükler, Cumhuriyet rejiminden rahatsızlık duyan kesimlere, karşı saldırıya geçme olanağı vermiş ve devrimci ruhun zayıflamasına yol açmıştır.

Devrimlerin, henüz geniş halk kitlelerinde temel bulamamış olması, daha önceki denemelerde olduğu gibi, halk kütlelerinin muhalefet tarafından kullanılmasına ve devrimlere, lâikliğe karşı tutucu bir tavrın ortaya konulmasına yol açabilirdi; nitekim de öyle olmuştur. Savaş sonrası ortaya çıkan özgürlük ortamında, devrim ilkelerinin zarar görmesinden endişe duyan Nadir Nadi, bu endişelerini, “...hükümet karşısına geçecek bir muhalif parti ile artık laikliği, tekkeçiliği, Latin harflerini rahatça tartışabilecek mi idik?, Yüzde yetmiş halâ okuma-yazmasız halk çoğunluğu devrimleri iyice benimsemiş, hazmetmiş mi idi?” sorularını sorarak ortaya koymaya çalışmıştır. Bütün bunlar, 1946 sonrasında demokrasiye geçiş için şartların olgunlaşmadığını ve henüz belli bir düzeyde siyasal kültür kazanmamış kitlelerin, kolayca istismar edilebileceğini ortaya koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

I-ARŞİVLER

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.10, Yer No: 15.82.32.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030 10, Yer No:34 204 1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 490.10, Yer No: 700.384.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.10, Yer No:79.524.9.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:,030.10, Yer No:133.959.11.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 94.32.18.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 100.97.3.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30..18.1.2 Yer No: 100.97..13
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 108.48.13.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 104.3.21;
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 98.44.18.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 51.0.0., Yer No: 12.103.44.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.1.0.0., Yer No:30.179.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 846.347.1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 861.397.1.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 868.418.1;
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 868.420.01.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 5.23.12.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 5.27.8.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 490.1.0.0., Yer No: 509.2041.1.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 51.0.0., Yer No: 4.36.15.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.318.26.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 192.318.27.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 143.26.15.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 143.26.16.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 145.39.8.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 51.331.09.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 51.332.20.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 90.559.5.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 192.318.1.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 166.157.6.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 169.173.5.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 71.468.14
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 72.471.12.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No: 145.40.5.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No: 118.831.8.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 117.814.2.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 117.815.4
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 145.40.2.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 15.87.30.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 145.40.1.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 179.235.31.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 179.236.4
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 177.223.14.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 31.10.0.0., Yer No: 90.559.5

II- RESMİ YAYINLAR

1- İSTATİSTİKLER

Adalet İstatistikleri 1940-1946, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:283, Ankara, 1948.

1940 İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, No:188, İstanbul, 1942.

1941 İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, No:201, İstanbul, 1943.

Boşanma İstatistikleri 1940-1963, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No: 471.

Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye 1923-1983, Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1983.

Evlence İstatistikleri, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No: 442.

Fiat İstatistikleri 1935-1943, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No: 261, Ankara, 1947.

Hükümlüler İstatistiği 1938-1950, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No: 337, Ankara, 1952.

İstatistik Göstergeler 1923-2002, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003.

İstatistik Yıllığı, 1942-1945, C:15, Yayın No: 255, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946.

Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler İle Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No: 273, Ankara, 1947.

Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966, DİE, Yayın No:517.

Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, 1944-1945, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:272, Ankara, 1947.

T.C. Devlet Yıllığı 1945, Başbakanlık Basın Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1946.

TC Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Fiyat İstatistikleri, 1933-1943, Ankara 1944.

Türkiye İstatistik Yıllığı 1950, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, C:18, Yayın No:328, Ankara.

21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:286, Cilt No:65, Ankara, 1950.

22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, TC. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No: 410, İstanbul, 1961.

23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No:399, Cilt:67, İstanbul 1961.

Zirai İstatistik Özetleri 1936–1956, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1957.

2- ZABITLAR

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:3, C:22, TBMM Matbaası, Ankara, 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, İctima:1, C:13, TBMM Matbaası, Ankara, 1944.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:3, C:23, TBMM Matbaası, Ankara, 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VII, İctima:4, C:4, TBMM Matbaası, Ankara, 1943.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, İctima:1, C:11, TBMM Matbaası, Ankara, 1944.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:2, C:20, TBMM Matbaası, Ankara, 1941.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:1, C:13, TBMM Matbaası, Ankara, 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:2, C:17, TBMM Matbaası, Ankara, 1941.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:2, C:19, TBMM Matbaası, Ankara, 1941.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:3, C:22, TBMM Matbaası, Ankara, 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, İctima:4, C: 30, TBMM Matbaası, Ankara, 1943.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, İctima:1, C:12, TBMM Matbaası, Ankara, 1944.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:3, C:24, TBMM Matbaası, Ankara, 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:1, C:10, TBMM Matbaası, Ankara, 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, İctima: 3,C: 26, TBMM Matbaası, Ankara, 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:2, C:23, TBMM Matbaası, Ankara, 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:1, C:10, TBMM Matbaası, Ankara,1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, İctima:14, C:20, TBMM Matbaası, Ankara, 1945.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İctima:3, C:22, TBMM Matbaası, Ankara,1941.

III- SÜRELİ YAYINLAR

1- DERGİLER

Ana

Adımlar

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Barış Dünyası

Beden Terbiyesi ve Spor Dergisi

Bozkurt

Bulletin

Büyükdoğu

Çığır

Çınaraltı

Fikirler

İktisadi Yürüyüş

İnkılâpçı Gençlik

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

İş

Köye Doğru

Millet

Popüler Tarih

Radyo

Ülkü

Siyasi İlimler Mecmuası

Tanrıdağ

Tarih ve Toplum

Toplum ve Bilim

Türk Ekonomisi

Yeni Adam

Yapıt

Yeni Mecmua

Yeni Ses

Yurt ve Dünya

2- GAZETELER

Ahali

Anadolu

Akşam

Babalık

Cumhuriyet

Tan

Ulus

Vatan

IV- MAKALELER

ACUN, Fatma, “Değişim ve Süreklilik: Osmanlı’nın Torunları Cumhuriyet’in Çocukları”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yayınları, Ankara, 2006.

ALPER, Yusuf, “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de Sosyal Güvenlik: Amele Birliğinden Sosyal Güvenlik Kurumuna”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yayınları, Ankara, 2006.

ARI, Kemal, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar”, **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri (20-22 Ekim 1997)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998.

BİRGE, John Kingsley, “Turkey Between Two Wars”, **Foreign Policy Reports**, C:XX, Kasım 1944.

ÇERMELİ, Ahmet, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Basını ve Hükûmet-Basın İlişkileri”, **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999.

DUBEN, Alan, “Geçmişte Türk Ailesi: Mitos ve Gerçekler”, **Kent, Aile, Tarih**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

_____, “Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri”, **Kent, Aile, Tarih**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

- _____, “Türkiye Kentlerinde Aile ve Akrabalığın Önemi”, **Kent, Aile, Tarih**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÜLİZAR, Jülide, “Türkiye Radyoları”, **CDTA**, C:10, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GÜZEL, Mehmet Şehmus, “İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, İstanbul, 2007.
- KALAYCIOĞLU, Sibel, “Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yayınları, Ankara, 2006.
- KIRAY, Mübeccel B., “Annelerin Yeni Rollerini: Türkiye’nin Küçük Bir Kasabasında Değişen Aile İçi İlişkiler”, **Seçme Yazılar**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999.
- _____, “II. Dünya Savaşı Ertesinde Türk Metropollerinde Sosyal Değişim Kalıpları”, **Kentleşme Yazıları**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998.
- _____, “Türkiye’de Dış Göçten Etkilenen Tarımsal İşletmelerin Yeniden Yapılanışı”, **Kentleşme Yazıları**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998.
- KONUK, Osman, “Bir Sorun ve Çözüm Alanı Olarak Türk Eğitim Sistemi”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yayınları, Ankara, 2006.
- KÖKSAL, Osman, “Savaş Döneminin Memurların Alım Gücüne Etkileri”, **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999.
- Oğuz Makal, “İzmir Sinemaları”, **Üç İzmir**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992.
- NUTKU, Özdemir, “Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu”, **CDTA**, C:9, İletişim Yayınları, İstanbul.
- OKÇAY, Hale, “Türkiye’den İsrail’e Göç Eden Yahudiler: Toplumsal Neden ve Sonuçları”, **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi Toplum ve Göç, (20-21-22 Kasım 1996)**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997.
- ÖZER, İlbeyi, “Cumhuriyet Döneminde Devrimler, Toplumsal Yaşama Etkileri ve Gündelik Hayat”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yayınları, Ankara, 2006.
- ÖZGEN, Eralp, “Erken Evlenme, Başlık, Kadın Kaçırma”, **Türkiye’de Ailenin Değişimi, Yasal Açıldan İncelemeler**, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1984.
- SAYARI, Sabri, “İslam, Laiklik ve Demokrasi”, **İslam ve Demokrasi**, TÜSES Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

SEVİNÇLİ, Efdal, “İzmir’de Tiyatro”, **Üç İzmir**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992.

SEYMEN, Ülker Baykan “Tek Parti Dönemi Belediyeciliğinde Behçet Uz Örneği”, **Üç İzmir**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992.

SOYUPAK, Kemal, “Kara Kuvvetleri”, **CDTA**, C:10, İletişim Yayınları, İstanbul.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Nova Yayınları, Ankara, 2006.

TAEUBER, Irene B., “Population and Modernization in Turkey”, **Population Index**, Vol: 24, No:2, April 1958.

TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları”, **Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

TOPRAK, Zafer – TÜMERTEKİN, Erol - TANYELİ, Uğur, “Cumhuriyet İstanbul’u”, **İstanbul’un Dört Çağı, İstanbul Panelleri**, Haz: Fatma Türe, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, “Sosyal Bir Yapı Olarak Türkiye’de Köy ve Meseleleri”, **Şehircilik Konferansları, 1963-1964 Yaz Yarıyılı**, İTÜ Matbaası, İstanbul, 1966.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, “Kimi Eski Alışkanlıklarla Savaşma Sorunu ve Yurttaşlar Yasası”, **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

_____, “Ekonomik Açıdan Kadın Sorunu”, **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

_____, “Görüntü Hakları”, **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

_____, “Hukuk Devriminin Can Noktası”, **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

_____, “Türk Aile Hukukunun Bireyci ve Toplumcu Yönleri”, **Toplumsal Yaşam ve Hukuk**, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

V- KİTAPLAR

AKTAŞ, Cihan **Tanzimattan Günümüze Kılık Kıyafet ve İktidar I**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1989.

- AKYOL, Avni, **Ana Çizgileriyle Cumhuriyetin Ellinci Yılında Türkiye’de Beden Eğitimi ve Spor**, Gençlik ve Spor Bakanlığı Müsteşarlık Bürosu, Ankara, 1973.
- AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.
- ALPAY, Mehmet Nuri, **Köy Davamız ve Köyün İçyüzü**, Örnek Matbaası, Ankara, 1946.
- Ankara Üniversitesi Haftası-Hatay 10.IX.1943-19.IX.1943**, TTK Basımevi, Ankara, 1945.
- ARIK, Remzi Oğuz, **Köy Kadını**, Ulusal Matbaa, Ankara, 1943.
- ARIRT Musa, **Cumhuriyet Döneminde Gençlik**, Türkiye Yay., İzmir 1979.
- ARKUN, Nezahat, **Türkiye’de Evlenme ve Boşanmalar Hakkında Psiko-sosyal Bir Araştırma**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965.
- ARZİK, Nimet, **Ak Altının Ağası (Hacı Ömer Sabancı’nın Hayatı)**, Tur Yayınları, 1985.
- AYBAR, Celal, **Türkiye’de Okur Yazarlık Gelişimi**, Türk Coğrafya Dergisi, Ayrı Basım, Ankara, 1943.
- AYBARS, Ergün, **Atatürkçülük ve Modernleşme**, Zeus Kitabevi, İzmir, 2006.
- AYBAY, Aydın, **Beşiktaş’ta Savaş Yılları**, Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, C:II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- BARUTÇU, Faik Ahmet, **Siyasi Anılar**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.
- Basın ve Yayınla ilgili Kanun, Kararname, Nizamname, Talimatname ve Tamimler**, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1944.
- BAŞGÖZ, İlhan - HOWARD., Wilson E., **Türkiye Cumhuriyetinde Milli Eğitim ve Atatürk**, Dost Yayınları, Ankara, 1968.
- BAŞGÖZ, İlhan, **Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk Sorunlar-Çözüm Aramaları ve Uygulamalar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- BAYDAR, Ertuğrul, **II. Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, Başbakanlık Basımevi Ankara, 1978.
- BELER, Turhan Aziz, **Türedi Ailesi**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943.
- BERKES, Niyazi, **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı, Ankara, 1942.
- Birinci Maarif Şurası, 17-29 Temmuz 1939**, T.C. Maarif Vekilliği, İstanbul, 1991.

- BORAN, Behice, **Toplumsal Yapı Araştırmaları, -İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki**, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1992.
- Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı –Radyo Konferansları-**, Başnur Matbaası, Ankara, 1970.
- CAPORAL, Bernard, **Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1982.
- CEM, İsmail, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınları, İstanbul, 1989.
- CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun Ankara Radyosunda XIX. Cumhuriyet Bayramını Açış Hitabesi ve Ankara Radyosundaki Konuşmalar**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1942.
- CİCİOĞLU, Hasan, **Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara, 1985.
- Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri**, C:III, MEB Yayınları, Ankara, 1947.
- Cumhuriyetin 18. Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar**, Çankaya Matbaası, Ankara, 1941.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- ÇENGELCİ, Ethem, **Cumhuriyet Türkiyesinde Sosyal Hizmetlerin Örgütlenmesi**, Şafak Matbaacılık, Ankara, 1996.
- ÇILGIN, Alev Sınar, **Türk Roman ve Hikayesinde İkinci Dünya Savaşı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003.
- DAVER, Bülent, **Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik**, AÜSBF, Ankara, 1955.
- DERİNGİL, Selim, **Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- EGE, Rıdvan, **Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa, İnönü Vakfı** Yayınları, Ankara, 1992.
- ESENEL, Mediha, **Geç Kalmış Kitap: 1940'lı Yıllarda Anadolu Köylerinde Araştırmalar Ve Yaşadığım Çevreden İzlenimler**, Sistem Yayınları, İstanbul, 1999.

- ÖKTE, Faik, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınları, İstanbul, 1951.
- GERAY, Cevat, **Halk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- GERAY, Cevat, **Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1962.
- GOLOĞLU, Mahmut, **Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, Kalite Matbaası, Ankara, 1974.
- GÜRTAN, Kenan, **Türkiye'de Nüfus Problemi ve İktisadi Kalkınma ile İlgisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1966.
- HEPER, Metin, **İsmet İnönü, Yeni Bir Yorum Denemesi**, Çev: Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- İkinci Maarif Şurası, 15-21 Şubat 1943**, Maarif Vekillliği, tıpkı basım, İstanbul, 1991.
- İLHAN, Atilla, **Hangi Batı? (Anılar ve Acılar)**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1982.
- İSKİT, Server, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943.
- İsmet İnönü'nün Maarife Ait Direktifleri**, Maarif Vekâleti, Ankara, 1939.
- JAESCHKE, Gotthard, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, Çev: Hayrullah Örs, Bilgi Yayınları, Ankara, 1972.
- KALKANOĞLU, Semih, **İsmet İnönü, Din ve Laiklik**, Tekin Yayınları., İstanbul, 1991.
- KANTARCIOĞLU, Selçuk, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümet Programlarında Kültür**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- KAPLAN, Ramazan, **Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.
- KARABEKİR, Kazım, **Ankara'da Savaş Rüzgârları-II. Cihan Harbi CHP Grup Tartışmaları**, Yayına Haz. Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul, 1995.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- KARPAT, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

- KAYA, Yahya Kemal, **İnsan Yetiştirme Düzenimiz, Politika-Eğitim-Kalkınma**, Nüve Matbaası, Ankara, 1977.
- KAYRA, Cahit, **1938 Kuşağı, Olaylar, İnsanlar, Anılar**, Cem Yayınları, İstanbul, 1995.
- KELEŞ, Ruşen, **Türkiye’de Şehirleşme Hareketleri 1927–1960**, Sa:8, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1960.
- KILIÇ, Eşref, **Başlangıçından Bugüne Kadar Türkiye’de Halk Eğitimi**, Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1968.
- KIRAY, Mübaccel, **Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, DPT Yayınları, Ankara, 1964.
- KIRBY, Fay, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, Yay. Haz: Engin Tonguç, Güldikeni Yayınları, Ankara, 2000.
- KIVIRCIK, Emir, **Büyükelçi**, Goa Basım Yayım, İstanbul, 2007.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
- KOÇAK, Cemil, **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, C:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- KOÇAK, Cemil, **Umumi Müfettişlikler 1927-1952**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- KOÇER, Hasan Ali, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara.
- KOLOĞLU, Orhan, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basım Tarihi**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2006.
- KONGAR, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1995.
- KÖKER, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Köy ve Köylü Sorunu**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1967.
- LERNER, Daniel, **The Passing of Traditional Society**, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1958.

- LEVİ, Avner, **Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- LEWİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- LOĞOĞLU, Faruk, **İsmet İnönü and The Making of Modern Turkey**, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- MARDİN, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- METİNSOY, Murat, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Milli Şef Cumhurreisi İnönü Tarafından 19 Mayıs 1944 Günü Gençlik ve Spor Bayramı Münasebetiyle Ankara 19 Mayıs Stadyumunda Verilen Nutuk**, Ulus Basımevi, Ankara, 1944.
- MÜFTÜOĞLU, Mustafa, **Çankaya'da Kabus**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1977.
- NADİ, Nadir, **Perde Aralığından**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1965.
- ÖYMEN, Altan, **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- ÖZALP, Teoman, **Tanıklık Ediyorum, Cumhuriyet ve Atatürk Anıları**, Epsilon Yayınları, İstanbul, 2006.
- ÖZCANKAYA, Ali, **Cumhuriyet Devrinde Mesken Meselesi**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1961.
- ÖZEK, Çetin, **Devlet ve Din**, Ada Yayınları, İstanbul, 1983.
- Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç**, Haz: Can Dündar, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- ÖZODAŞIK, Mustafa, **Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950**, Çizgi Kitabevi, Konya, 1999.
- ÖZTEMİZ, Mutay, **Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları**, Pencere Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÖZTÜRK, Kazım, **Cumhurbaşkanları'nın Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Nutukları**, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.
- ÖZTÜRK, Kazım, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul, 1968.
- Serdar Öztürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Sinema, Siyaset, Seyir**, Elips Yayınları, Ankara, 2005.

- Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Sonrası Eğitim**, T.C. Samsun Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Samsun, 1999.
- SCİPIÒ, Lynn A., **My Thirty Years in Turkey**, Richard R. Smith Publisher, New Hampshire, 1955.
- SCOGNAMİLLO, Giovanni, **Türk Sinema Tarihi**, Yayına Haz: Çetin Şan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2003.
- SENCER, Oya, **Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi**, Habora Kitabevi, İstanbul, 1969.
- SENCER, Yakut, **Türkiye’de Kentleşme**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- SERTEL, Sabiha, **Roman Gibi-Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- SERTEL, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977.
- SİNANOĞLU, Suat, **Türk Humanizmi**, TTK Yayınları, Ankara, 1988.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk, **II. Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul, 2006.
- STİRLİNG, Paul, **Turkish Village**, Charles Birchall& Sons LTD, Liverpool and London, 1965.
- ŞAUL, Eli, **Balat’tan Batyam’a**, Hazırlayan: Rıfat N. Bali-Birsen Talay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N., **İstanbul’da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız**, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1953.
- ŞİMŞEK, Sefa, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.
- TANYOL, Cahit, **Atatürk ve Halkçılık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.
- Tarih IV, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.
- TEVETOĞLU, Fethi, **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960**, Ankara 1967.
- TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

- TİMUR, Serim, **Türkiye’de Aile Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1972.
- TOKER, Metin, **Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1998.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, **Canlandırılacak Köy**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1947.
- TONGUÇ, İ. Hakkı **Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları 1935-1946**, Hazırlayan: Engin Tonguç, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **İslamcılık Akımı**, Simavi Yayınları, İstanbul, 1991.
- TURHAN, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri-Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, **Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2004.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, **Türkiye’de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları**, İstanbul, 1977.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan, **Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1966.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan, **Türkiye’nin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Gelişmesi Açısından “Küçük Köy” Ve “Büyük Şehir” Sorunumuz**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1971.
- ULUSAVAŞ, Mualla, **Halk Eğitimi (Türkiye 1924-1994)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi, İzmir, 1995.
- URAN, Hilmi, **Hatıralarım**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.
- US, Asım, **Asım Us’un Hatıra Notları, 1930’dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devrilerine Ait Seçme Fıkralar**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1966.
- ÜNSAL, Hüsamettin – TOPUZ, Hıfzı, **Cumhuriyet’in Beş Dönemeci**, Sergi Yayınevi, İzmir, 1984.
- ÜSTÜNİPEK, Mehmet, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Çağdaş Türk Sanatında Sergiler 1850-1950**, Artes Yayınları, İstanbul, 2007.
- WEİSHBAND, Edward, **2. Dünya Savaşı ve Türkiye**, Çev: M. A. Kayabağ-Örgen Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul, 2002.
- YAKIN, İrfan, **Ölümün Ağzı**, Ze Yayınları, İstanbul, 1979.

- YALÇINTAŞ, Nevzad, **Türkiye'nin Sosyal Bünyesi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1972.
- YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C:III, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.
- YASA, İbrahim, **Hasanoğlan Köyü'nün İctimaî-İktisadî Yapısı**, Doğu Matbaası, Ankara, 1955.
- YASA, İbrahim, **Toplumbilim Ders Notları**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1973.
- YASA, İbrahim, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1970.
- YAŞA, Memduh, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, İstanbul, 1980
- YERASİMOS, Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Çev: Babür Kuzucuoğlu, C:III, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.
- YETKİN, Çetin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.
- YİĞİT, Ali Ata, **İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikaları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.